ПИРИМҚУЛ
ҚОДИРОВ

УЧ ИЛДИЗ

Роман

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент —1979

ББК 84Уз
К 53

1980 ГБ УзССР
10218
1-0
10 11081
381

К $\frac{70303-155}{М\ 352\ (04)-79}$ 166—79—3703040100

1

Энди қор кетган пайтлар. Ялангоч ер янги чўмилтирилган чақалоқдай буғланади, шаҳар ҳовлилари сув очиб ётади, асфальт кўчалардан эса енгил чанг кўтарилади. Кўп қаватли бинолар сояси гоҳ булутлар соясига қўшилиб йўқ бўлиб кетади, гоҳ яна қуёш чиқиб оламга иссиқ-иссиқ нур сочганда қайтадан пайдо бўлади. Баҳор нафаси ҳамма ёқни юмшатиб, алланечук бўшаштириб қўйган. Ҳаво майин ва тотли туюлади. Ҳали ҳеч нарса гуллаган бўлмаса ҳам гўё узоқдан гул ҳиди келади. Овозлар ҳам одатдагидан кўра жаранглироқ ва аниқроқ эшитилади; бутун туйғулар эриб кетаётганга, кишининг аъзойи баданидан ёқимли ва мадорсизлантирувчи бир ҳовур ўтаётганга ўхшайди.

Илк кўклам ёғдулари ўқув корпусининг узун коридорларини равшанлантириб юборган, қишда кундузи ҳам ёқиб қўйиладиган чироқлар энди ўчирилган эд коридорда танаффус вақти одам қайнайди. Лекин маҳкам бир гуруҳ активистлар билан комсомол бюросидан чиққанда коридор бўшаб қолган ва у бошидан бу бошигача баҳузур кўриниб турар эди. Қатор кетган аудиториялар ёпиқ, ичкаридан босинқи ғовур эшитиларди.

Улар лекцияга кечикканларини сезиб шоша-пиша тарқашди. Маҳкам зинапояга қараб чопди ва унинг силлиқ ёғоч қанотидан ушлаб, эшкак эшаётгандай силтана-силтана учинчи қаватга югуриб чиқди. Қарама-қарши турган икки эшикнинг бирини шахт билан очди-ю, ҳансирашини билдирмасликка уриниб, бўғиқ товуш билан:

— Мумкинми?— деди.

Дераза билан доска орасида қўлини орқасига қилиб юриб лекция ўқиётган сур ранг костюмли барваста киши тўхтади. Унинг гапи оғзида қолди, кўзлари хиёл кенгайиб, ним очиқ лаби титради. Хаёли ёмон бўлинди шекилли, аста ва қатъий қилиб:

— Йўқ,— деди.

— Кечирасиз. Мени бюрога чақиришган экан.

Аудитория сув қуйгандай жимжит бўлиб қолди. Лектор четга қараб, аввалгидай паст товуш билан:

— Эшикни ёпинг,— деди.

Маҳкам дарҳол ичкарига кириб эшикнинг қабзасидан тортди.

— Нарёғидан ёпинг.

— А?

— Нарёғидан!

Гангиб қолган Маҳкам коридорга қайгиб чиқар экан, аудитория шовур-шувур бўлиб кетди. У воқеани энди англади. Алам вужудини қалтиратиб юборди. У эшикка орқасини берганича бир зум карахт бўлиб туриб қолди.

Қаршидаги аудиториянинг ойнаванд эшиги одатда ичкаридан қоғоз билан тўсиб қўйиларди. Бироқ ҳозир қоғоз кўчиб кетганлиги учун эшикка яқин ўтирганлар Маҳкам турган жойдан кўринарди. Лекин у ҳеч нарсани кўрмасди. Ойна ортидан тикилиб турган бир жуфт ўтли кўз унинг онгига анчадан кейин бориб етди, таниш чеҳра тумандан «лип» этиб чиққандай бўлди.

— Гавҳар!

Маҳкам ўзини тез эшикдан нарига олди. Ундаги алам ҳисси энди уят аралаш жаҳлга айланди, боя қони қочиб, кўкиш бўлиб қолган қорача юзи энди қонга тўлиб, бирдан жигар ранг тус олди. Бўғинлари бўртиб турган узун бармоқларини тугун қилиб, пиджагининг чўнтагига шундай қаттиқ тиқдики, чоклари чирсиллаб кетди. Сўнг эшикка ғазабли назар ташлади-да, зинапояга қараб интилди. Аввалгидай бир неча зинани бир ҳатлаб пастга чопиб тушди. Лекин вестибюлдан ўтиб кўчага чиқаётганда кимдир уни орқадан чақирди. У ўгирилиб қараса, бир варақ қоғозни қўлида ҳилпиратиб Зокир келяпти.

Маҳкамнинг ҳамкурси бўлган бу хушбичим йигит факультет комсомол ташкилотининг секретари эди. У боя танаффусда бюро аъзоларини комсомол хонасига олиб

кириб, шошилинч кенгаш ўтказган, давомат ҳақида ваҳимали фактлар келтирган ва ҳаммага топшириқлар берган эди. Маҳкам ҳозир унинг яна нимадир демоқчи эканини сезди, лекин унга кўринишни ҳам, гапиришни ҳам истамагани учун бош иргаб эшикдан чиқди. Аммо Зокир етиб келиб тўхтатди:

— Ҳа? Қизариб кетибсизми?

Маҳкам офтобдан кўзини қисиб унга қаради-да, жавоб ўрнига қўлини ёйди ва ноилож кулимсиради.

— Киргизмадими?.. Акбаров-а? А-а, шунақа одати ҳам бор эканми?

Зокир қўлидаги қоғозни икки буклаб чўнтагига солди ва йўл-йўл бастон пиджагининг енгига ёпишган увоқни чертиб ташлади. Қия тушаётган қуёш нурида унинг текис таралган сочи ҳам, қоши ва киприкларининг қайрилган жойи ҳам янгигина костюми сингари хиёл товланиб турарди. Фақат юзи жилосиз, лекин тоза ва жозибали эди.

— Майли, хафа бўлманг,— деди у эшикнинг қабзасидан олиб.— Прогул дейдиган бўлса деканга кириб айтамиз. Нима, комсомол иши иш эмасми? Мана шу қоғоз билан қанча эшикка кириб чиқишим керак. Битта деворий газетага картон ундириш шунчалик қийин. Қилмасам газета чиқмайди. Хўп, хафа бўлманг.

У яна қайтиб кириб кетди. Маҳкам у билан индамай ажрашди-да, нима қилишини билмай кунгайда бирпас турди.

Сквер томондан оқиб тушган баҳор суви йўлка зеҳида кўллаб ётар, ўша ёқдан келган кишиларнинг лой излари асфальтга муҳрдай босилиб қуриб қолган эди. Бу кўлмаклар ва излар қаршисида ёлғиз сўппайиб туриш унинг қўзғалган асабларини боса олмасди. У ётоқхонага боришга қарор берди ва нариги корпусга қараб кетди.

Уларнинг ётоқхоналари ўша корпуснинг ҳовлисида, қизил гиштдан солинган икки қаватли кичик иморатда эди. Бир гуруҳ юқори курс студентлари турадиган бу уйда хоналар кам ва тарқоқ бўлгани учун қоровул ўтирмас, ҳар хонанинг калити маълум бир жойга яшириб кетиларди. Маҳкам биринчи қаватнинг торгина коридоридан ўтиб, чап томондаги эшикнинг тепасини пайпаслади, лекин калитни жойидан топа олмади. Эшикни итарган эди, очилиб кетди.

Рўпарадаги деразадан қуйилаётган офтоб ёғдуларида

лахта-лахта тамаки дуди сузиб юрарди. Кескин очилган эшик шамоли бу дудни гўё чўчитиб юборди. Маҳкам койкалар ва тумбочкалар билан қуршалган столга қаради. Стол ёнида Очил эшикка орқасини ўгириб ўтирар ва папирос бурқситиб нимадир ёзарди. Унинг пиджаги билан галстуги стул суянчиғига осиб қўйилган, кўйлагининг улама ёқаси яғринига қийшайиб тушган, олдида ёзиб-чизиб ташланган қоғоз тахланиб ётибди. У Маҳкамнинг кирганини сезмадими, ёки хаёлини бўлгиси келмадими, қайрилиб ҳам қарамади.

Маҳкам уни кўрган заҳоти негадир Акбаровни эслади. Сўнг қўлида қоғоз ҳилпиратиб келаётган Зокир кўз олдидан ўтди. Яна Акбаров хаёлида гавдаланди ва яна унинг «нарёғидан!» дегани қулоғига эшитилиб кетди. У эшикни тарақлатиб ёпди-да, шиддат билан стол ёнидан ўтиб форточкани очди.

Очил ирғиб ўрнидан турди ва қоғозларни йиғиштириб столга ура-ура, текислар экан:

— Танаффус бўлдими?— деб сўради.

Маҳкам индамади.

— Соат неча, танаффусми?— деди Очил яна.

— Танаффус қилиб ўтирибсиз-ку, яна қанақаси керак?

— Энди, жўра, пичинг қилсангиз-қилмасангиз шу,— деди Очил ўйчан овоз билан. У ҳозир ёзган нарсасининг таъсирида бўлиб, айтишадиган ҳоли йўқ эди.— Гапнинг рости, бугун лекция қулоғимга кирмаяпти. Уч соат ўзимни мажбур қилиб ўтирдим, бўлмади. Нима қилай... кейинчалик кўчириб оларман.

Маҳкам ўз тумбочкаси устига энгашиб нимадир ахтарар эди, бошини кўтармай деди:

— Кўчириб олиш билан иш битса бу тарақа-туруқ нимага керак, факультетни ёпиб қўя қолишсин бўлмаса.

Очил қоғозларини йиғиштириб, дераза олдидаги ўз тумбочкасининг устига элтиб қўйди. Кейин коридорга чиқди, оилалик студентлар турадиган бўлмалардан бирини тақиллатиб, ёпиқ эшик орқали вақтни сўради.

Танаффусга ҳали анча бор эди. У қовоғини солиб қайтиб кирди, соати бўла туриб вақтни айтмаган Маҳкамга орқасини ўгириб койкага ўтирди-да, тумбочкани олдига тортиб, ёзувларини оққа кўчира бошлади. Унга қаттиқ гапириб бир оз нчини бўшатган Маҳкам энди

анча юмшаган эди. Тумбочкадан керакли дафтарларини олиб, стол устига қўйди-ю, бир китобни қидириб, эшик билан Очилнинг койкаси орасида турган шкафни очди.

Бу ердан Очилнинг ёзаётган нарсаси унга кўринарди. Шунинг учун Очил чап елкасини буриб, ёзувларини тўсди. Маҳкам унинг шеър ёзаётганини пайқаб кулимсиради, лекин пўписа қилиб сўради:

— Яна бир-икки соат ўтирмоқчисиз шекилли?

Очил индамай ёзишда давом этди. Маҳкам койкани айланиб ўтиб, унинг олдига келди.

— Қани, лекция вақтида ёзилган шеър қанақа бўлар экан, бир кўрайлик-чи.

— Тегманг,— деди Очил қоғозларни кафти билан босиб.

— Махфиймн? Об-бо, қачондан бери?

— Қўйинг, жўра, бунинг ҳазил қиладиган жойи йўқ,— деди Очил жиддий.

2

Ҳақиқатан ҳам унинг шеър ёзишига жиддий сабаб бор эди. Ўтган кун факультетда бадиий ҳаваскорлар кечаси бўлган, кечада Очил Замира билан бирга ўтирган эди. Бахтиёр дамлар кечанинг охиридаги танцада ҳам давом қилиши керак эди. Лекин бутун ишкаллик шу танцадан чиқди.

Замирани студентлардан бир-иккитаси танцага таклиф қилган эди, унамади. Очил зимдан қувониб «менинг кўнглимга қараяптимикин?» деб ўйлади, чунки ўзи Замирадан бошқа ҳеч ким билан танца қилишни истамас эди. «Чет» таклифларга чек қўйиш мақсадида уни ўзи тангога олиб тушмоқчи бўлди. Бироқ Замира унга ҳам рад жавоби берди.

— Мен ўғил болалар билан танца тушмайман,— деди.

— Нега? Ахир бу одобдан эмас-ку!

— Истамайман!— деди Замира қисқа қилиб.

Очилнинг жони чиқиб кетди:

— Бу ерга кишиларни хафа қилиш учун келганмисиз? Истамасангиз танца залида нима қилар эдингиз?

— Нима қилишимни ўзим биламан.

Гавжум залда бу баҳсни давом эткизиб бўлмас эди.

Очил коридорга чиқиб папирос чека-чека танцанинг

тамом бўлишини кута бошлади. Лекин сабри чидамай яна ичкари кирди.

Зал «Рио-Рита» куйининг шўх садоларидан жаранглайди, паркет полда шип-шип қилаётган оёқ товушлари эшитилади. Замира ҳали ҳам девор зеҳидаги креслода ўтирибди, кўзлари бир нуқтага тикилган, юзи ўйчан. Унинг қиёфаси ҳозир Очилга беозор ва маъюс кўринди. Боя унинг рад жавобидан «назарга илмади» деб хафа бўлган бўлса, энди «бирон сабаби бормикин?» деб ўйлади ва сўраб билмоқчи бўлди. Унинг олдига келиб:

— Кетмайсизми?— деди.

Замира элдан олдин ва ёлғиз чиқиб кетишни хоҳламасди.

— Танца тамом бўлсин,— деди.

Ниҳоят, кўпчилик билан бирга кўчага чиқишди. Замира хафа эди. Тез оловланиб, тез совуйдиган Очил эса аллақачон жаҳлидан тушганди.

— Мунча қовоғингиз солиқ,— деди у Замирага,— йиғлаб юборманг тағин.

— Бўлар-бўлмасга йиғлайдиган одатим йўқ.

— Бўлар-бўлмасга йиғлаган вақтингиз ҳам бўлгандир?

— Бўлган эмас,— деди қиз.

— Бўлган эмас! Болалигингизда-чи, болалигингизда ҳам бўлган эмасми?

Замира унга қиё боқиб бенхтиёр табассум қилди. Шу билан орага тушган туман тарқалгандай бўлди-ю, гап очилиб кетди.

Маълум бўлишича, Замира бошқаларга рад жавоби бергани учун унга ҳам йўқ деган экан. Таклифи ерда қолган студентлардан бири Замирага киноялн нишора қилиб:

— Бу киши ўзларини Очилбойга асраб ўтирибдилар,— деган экан.

Ҳали гард юқмаган қизлик гурури учун бундан аччиқ гап борми! Ўзининг Очил билан бир-икки марта ҳамсуҳбат бўлгани, уч-тўрт марта ётоқхона коридорида туриб сўзлашгани энди Замирага бошқача кўриниб кетди. Демак, кишилар буни Очилга тобелик деб ҳисоблашади, Замирани Очилнинг «қизи» дейишади. Йўқ, у ҳеч кимнинг «қизи» эмас, у ҳеч кимга тобе бўлмайди. У Намангандай жойдан бу ерга ўқийман деб келган, ҳеч ким билан юрмайман, деб опасига сўз бериб келган.

Агар юраман деганда ўша ёқда йигитлар топилмасмиди. Йўқ, у гап-сўз бўлишни истамайди!

Очил бу гапларни эшитиб лол бўлиб қолди.

— Ие, ахир йигитлик шаъни қизлик шаънича эмасми? Мен ҳам Зарафшон тоғидан ўқиш учун келганман, мен ҳам гап-сўз бўлишни истамайман. Лекин сиз билан... сўзлашганимнинг сабаби... Ахир, кишилар шундай сўзлашмаса бир-бирини қандай билади? Онамга ваъда бериб келганман, дейсиз. Ёки у киши сизга бировни топиб берса ҳисобми? Бундан чиқди ихтиёрингиз онангизнинг қўлида экан-да?

— Нега? Менинг ўз ихтиёрим ўзимда,— деди Замира.— Бўлмаса бир ўзим шунча жойга ўқишга келармидим?

— Ихтиёри ўзида бўлган одам бирор кишига қизиқса унинг кимлигини билиши керакми, ахир? Қулоққа ёмон эшитиладиган юриш, асли, кишилар дўстлашиб бир-бирини билишлари учун, илгаригидай кўр-кўрона оила қурмаслик учун керак-да.

Бировга қизиқиш, оила қуриш... Бу гаплар Замирани чўчитар, Очил уни ёмон йўлга бошлаётгандай туюларди. У болалигидан бошлаб шалоқ юришлар ҳақида кўп нарса эшитган ва ўғил болалар билан юриш умуман ёмон деб билар эди. Шунинг учун яна гапни кесиб:

— Мен ўқишимни биламан, бошқа ҳеч нарсага қизиқмайман, деди.

Очилга бу гап «мен сенга қизиқмайман» дегандай эшитилди ва яшин зарбасидай таъсир қилди. У Замиранинг кўнглида ҳам менга аталган бир нарса бордир, деб юрар эди. Ҳозир бу фикри пучга чиқди-ю, қалбида бир нарса портлагандай бўлди ва умидларини чил-чил қилди. У нима деганини ҳам, Замиранинг ётоқхонаси қаршисидаги зинапоя майдончасида тикка туриб яна қанча вақт сўзлашганини ҳам билмайди. Фақат шунисн эсидаки, бутунлай хайрлашиб, орани узмоқчи бўлди. Замира алланечук қимтиниб:

— Ўқиш битгунча... биз фақат танишлармиз,— деди.

— Ўқишингиз битгунча яна тўрт ярим йил бор. Танишликка келганда... Танишдан кўпи борми!.. Хайр!

Очил чирт бурилди-да, жадаллаб зинапоядан пастга тушди.

Ўша кеча ухлаёлмади. У Замирани танигандан бери ораларидан нима ўтган бўлса — ҳаммаси, майда-чуйда

тафсилотларигача хаёлида тинмай такрорланарди. Қизнинг гапи, қилиқлари, юз ифодаси, ўзининг унга муомаласи, айтган гаплари ва ҳоказолар хотирасига кинолентаси каби ўрнашиб қолган эди-ю, энди шуни такрор-такрор қўйиб, гоҳ у ерида, гоҳ бу ерида тўхтаб текширib кўрарди, гоҳ ундай, гоҳ бундай фикрга келарди, лекин барн бир лентанинг охирида «сен мени қизиқтирмайсан» мазмунидаги сўзлар учрарди ва дунёсини қоронғилаштириб, ҳамма фикрларини чалкаштириб юборар эди. У ёпишқоқ ўйлардан қутулмоқчи бўлар, лекин ётганда ҳам, турганда ҳам, лекцияда ҳам, овқатланаётганда ҳам, баъзан гапиришаётганда ҳам хотира кино лентаси кўз олдидан тинимсиз ўтиб турарди, уларни тўхтатиш, йўқотиш қўлидан келмасди. Фақат қизиқарли иш қилганда, ўта таъсирли китоб ўқиганда, ёки шеър ёзганда уларни унутарди.

Маҳкам қўймагандан кейин у бўялиб кетган қоғозни қўлига олди, лекин шеърни паст товуш билан ёддан айтди:

Гўзал ўткинчи

Кўклам ёмғирининг бир томчисини
Кўм-кўк барг ўзига қилганди сирға.
Ойдинда товланар, тонг ели уни
Тинмай тебратади барг билан бирга.

Лекин офтоб чиқиб қиздирган сари
Бугланиб охири йўқ бўлди томчи.
Сен ҳам шу баргдаги томчи сингари
Ҳамроҳ бўлолмадинг, гўзал ўткинчи!

Очилнинг овози тингандан кейин иккови ҳам жим бўлиб қолди. Маҳкам ҳайрон эди: «Ҳали дарахт ҳам барг чиқаргани йўқ, ёмғир ҳам ёққан эмас, бу нега бундай деб ёзибди?»

Очил ўрнидан туриб кийина бошлади. Лекин анчагача ёқасининг тугмасини ўтказа олмади — қўли қалтирарди. Маҳкам буни кўриб, охирги икки сатрни эслади ва воқеани тушунгандай бўлди.

— Гўзал ўткинчи ким, Замирами?

Очил индамай галстугини тақар эди.

— Ҳа, яна нима қилди?— деди Маҳкам унинг индамаганини «ҳа»га йўйиб.— Кечада соз кўрнувдиларинг-ку?

— Ҳа шу... тўғри келмади.

— Нега?

— Ҳозир тушунтирадиган вақт эмас,— деди Очил жигарранг чий духобадан тикилган ва тирсаклари қирилиб қолган пиджагини кийиб.— Танаффус бўлгандир.

Маҳкам соатига қараб ўрнидан турди.

— Ҳа, юринг тезроқ. Энди кеч қолсак нақ теримизга сомон тиқади.

3

Улар ҳовлига чиққанда қуёш булутлар орасига кириб кетган, шамол изғириндай аччиқ бўлиб қолган эди. Ётоқхона яқин бўлгани учун иккови ҳам уч-тўрт кундан бери ўқишга костюмда борарди, лекин мана шундай пайтда айниқса Очил совқотиб қунишарди. У ўрта бўйли, қотмадан келган, оқиш юзли ва териси юпқа йигит эди. Унинг бутун вужуди қандайдир жуда таъсирчан толалардан тўқилганга ўхшарди. Қўнғир кўзлари доим бирор нарсадан таъсирланганини акс эттириб турар, гоҳ кучли порлаб, қорачиғининг пастида шаффоф нам ҳалқаланар, гоҳ ўйчан қисилиб, пилиги пастлатилган чироқдай қораярди. Хаёлчан кишиларники каби бир-бирига ботиб турган лабларн кулганда ёки гапирганда шаклини тез ва кескин ўзгартирарди. Унинг чўзинчоқ оқиш юзи ҳам эҳтиросли кўзлари ва лаби сингари ички кечинмаларини узлуксиз акс эттирарди. Юрагида борн юзига тепиб турадиган бундай кишиларни кўнглида кири йўқ деб мақтайдилар. Лекин Очилнинг ўзи бу хусусиятидан норози бўлиб юради. У кўнгли кенг, вазмин бўлишни, анча-мунча нарсани ичига бемалол сиғдириб, ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб юришни ҳавас қилади. Шунинг учун ўзи ҳам сезмай Маҳкамнинг баъзи одатларига тақлид қилади. Ҳатто ҳозир шу ҳовлидан ўтаётганида ҳам Маҳкамга ўхшаб мумкин қадар салмоқли қадам ташлар, совуқни писанд қилмагандай елкасини кериб борарди.

Маҳкам ҳам Очил каби энди йигирма иккига қадам қўйган, лекин бўйи баланд, кийимни Очилдан икки размер катта кияди. Унинг эгнидаги якка бортли шевиот костюм ҳали бўйига нисбатан ингичка бўлган қаддига кенглик қилади, кўкраги бир оз халта бўлиб, ёқаси кўчиб турибди. Аммо унинг кенг елкаси пиджак кифтини таранг тортиб, осилгани қўймайди, гавдасининг кучли ва ҳаракатчан эканлиги доим билиниб туради. Пиджа-

гининг тагидан кийилган оқ садаф тугмачали рангдор катак кўйлак арзон костюмга жуда мос келган. Бу кўйлак атайлаб галстук тақмаслик учун чиқарилгандай ёқасининг қулоқлари, ҳатто орқа томонда бўладиган уч бурчак қулоғи ҳам тугмаланиб қўйилган. Унинг оёғида таги резинка қора туфли. Китоб қўлтиқлаб бораётган қўллари ҳам катта-катта, кафти нимранг, панжасининг усти эса юзи каби қорамтир.

Унинг қоши қоп-қора бўлса ҳам, қорача юзида унча кўзга ташланмайди. Фақат зич оқ тишлари майин йилтираб, чеҳрасини очиб туради.

Маҳкамнинг тубсиз қора кўзлари чуқур ички кечинмаларини унча билинтирмасди, оғир теккан нарсалар кўнглининг тубида чўкиб ётар, юзида эса доим кишини ўзига тортувчи мулойимлик, болаликдан қолган соддалик ва дилкашлик акс этиб турар эди.

Очил қанчалик тез ва кўнгли юмшоқ бўлса, Маҳкам шунчалик вазмин эди, лекин, ажабки, уларга бир қарашда аксини ўйлаш мумкин эди. Очилнинг от қилидай қайсар қўнғиртоб сочлари дўппи четидан қайрилиб чиқиб турар, қўйиб берса сочилиб кетарди, қош мўйлари ҳам йўғон-йўғон эди, уни дастлаб кўрган киши жуда феъли қаттиқ деб ўйлаши мумкин эди. Маҳкамнинг товланувчи қора сочи жуда майин эди, баланд пешонасига қия тушиб, чапдан ўнгга қарата ётқизиб тараганди ва шундай бирикиб турар эдики, ҳовлидаги кўлмаклардан сакраб ўтаётганда ҳам сочилиб кетмасди. Ораси анча очиқ қоши ҳам, тиғиз ва калта киприклари ҳам ўша мулойим мўйлардан тизилган эди, икки йилдан бери қириб юрган соқол-мўйлови ҳам ҳалигача сабзаликдан чиқиб улгурмаган ва ҳафта-ўн кунда бир олинарди. Ўн олти ёшидан бери соқол оладиган сермўй Очил ҳозир уч кунда бир юзини тарашларди ва шу жиҳатдан Маҳкамга қараганда бир неча ёш катта кўринарди. Маҳкамнинг босиқлиги эса уни Очилга нисбатан бир неча ёш катта кўрсатарди.

Уларнинг қиёфалари каби, бу ерга келгунча босиб ўтган йўллари ҳам ўзгача эди. Очил Зарафшон тизма тоғи этагида чорвадор ва боғдор қишлоқда ўсган, Маҳкам эса Сирдарё бўйидаги сершовқин, гавжум ишчилар шаҳарчасида катта бўлган эди. Иккови ҳам умрининг кўп қисмини ўқиш билан ўтказган бўлса-да, ўқишдан ташқари кечирган ҳаётлари ҳар хил эди.

Маҳкам ёз ойларида лагерга кўп чиқар, аввалларн шунчаки дам олар, кейинчалик вожатий бўлиб ишларди. У кўпчилик билан муомала қилиб ўрганганди, балки шу унинг характерини анча силлиқлагандир. Бундан ташқари у тотув ва соғлом ишчи оиласида ўсиб, кўп ёрқин дамларни бошдан кечирган, шунинг учун ҳам қиёфаси нурга сероб эди.

Тўғри, у ҳам болалиги уруш йилларига тўғри келган тенгдошлари каби анча қаттиқчилик кўрган. Урушнинг иккинчи йили отаси армияга кетди-ю, қўлида ҳунари йўқ она икки бола билан қолди. Маҳкам тўнғич эди. Онаси завод бошқармасига вахтёр бўлиб ишга кирди. Маҳкам уч яшар укаси билан уйда қоларди. Танқислик. Карточка билан олганлари етмайди. Кўкламда она-бола тоғ этагидаги қўриққа чиқиб, белкурак билан ер ағдариб, лалми буғдой экишди, лекин қурғоқчилик бўлиб уруққа ҳам чув тушишди. Ўшанда қорни тўйиб овқат емасликдан онаси касал бўлиб узоқ ётиб қолгани Маҳкамнинг эсидан ҳеч чиқмайди. Илгари доим аъло ўқиган бола ўша йили синфдан синфга кўча олмаганди...

Уруш ҳам тугади, отаси қайтиб келиб, тирикчиликлари ҳам яхшиланди, аммо ўша кунлар унинг ҳаётига қаттиқчилик чўққиси бўлиб кирди-ю, умрбод қолди. Ҳозир студентликда бирор нарсага зориқса, аҳволи оғир туюлса хаёлан ўша чўққига чиқади-да, қийинчиликларга юқоридан қарайди ва уларнинг майда-чуйда, ўткинчи эканини кўриб кўнгли таскин топади.

Очил омочга бўйи етиб-етмай қўш ҳайдаган, ёз ойларида отасига қўшилиб ўроқ ўрган, тоғларда қўй боққан, умуман, мактабдан ортган вақтининг кўп қисмини меҳнатда ўтказган эди. У олти яшарлигида онаси тоғ кўчкисининг тагида қолиб ҳалок бўлганди. Уч йилдан кейин отаси икки болалик бевага уйланди. Иккинчи она ва унинг болалари Очилга ёмон кўз билан қарашмаса ҳам, ҳар ҳолда у бегонасирар, сал нарсани кўнглига олиб ўксир эди. Отаси чўпон бўлгани учун уйда кам турарди. Очилнинг қалбида чуқур из қолдирган энг яхши ҳис-туйғулар ҳам уйдан ташқарида,— далада, отаси қўй боққан жойларда хусусан мактабда пайдо бўларди. Унинг зеҳни жуда ўткир, ўзи тиришқоқ эди, мактабда энг кучли ўқувчилардан ҳисобланарди. Ёзда колхоз ишига чиққанда ҳам ўша тиришқоқлигини қўймас, ўн уч-ўн тўрт ёшида баъзи катта ўроқчилардан ҳам ўзиб

кетарди. Шунинг учун у мактабда ҳам, далада ҳам ўзи тўғрисида кўп илиқ гаплар эшитар, бу илиқлик унга жуда етишмайдиган она меҳрини бир қадар қоплар эди. Лекин ҳар ҳолда оналарча суйиб-эркалатишнинг, бола қалбини меҳрга тўйдириб, мулойимлаштирадиган она муҳаббатининг ўрни билинарди.

Очилларнинг кичкина қишлоқларида фақат тўлиқсиз ўрта мактаб бор эди, шунинг учун у еттинчини битиргандан кейин сал кам уч километр наридаги қўшни қишлоққа қатнаб ўқий бошлади. Кўп йўл юрган киши кўп ўйланади. Ўша йиллари Очил китоб ўқишга ихлос қўйган эди, китоблар унинг интиҳосиз хаёлларига қанот боғлар, мактаб йўлида ўйламаган ўйи, қилмаган орзуси қолмас эди. Ундаги ўйчанлик ўшанда пайдо бўлганди. Иттифоқо, ўрта мактаб жойлашган қишлоқнинг болалари бир-бирига «жўра» деб мурожаат қилишарди, Очил кўп ишлатадиган бу сўз ҳам ўшандан қолганди.

Ҳозир у Маҳкам жўраси билан катта ҳовлидан ўтиб, асфальт йўлкага чиқар экан, совуқ шамолдан хиёл кўкарган юзида одатдаги ўйчанлик билан бирга ҳорғин мамнунлик ҳам бор эди. Бир неча кунлик изтироблари қоғозга тушиб, кўнгли бир оз бўшаганди шекилли.

4

Улар нариги ўқув корпусига кириб борганда чиқишга қўнғироқ чалинди. Зинапояда пастга тушиб келаётган группадошлари дуч келиб ва дарҳол Маҳкамни ўртага олиб, Акбаров берган жазо ҳақида гапира бошлашди. Бири: «Қаттиққўллик ҳам эви билан-да, жуда ошириб юборди-е» деса, бири: «Йўқ, ўзи англашилмовчилик бўлиб, «эшикни ёпинг» деганини Маҳкам бошқача тушунди» дер, бири: «Э, қўйинг шу Акбаровни, қўпол экан жуда» деса, бири «Тушуниш керак-да, берилиб лекция ўқиётган эди, бирдан калавасини йўқотиб қўйди» дерди. Маҳкам индамас, Очил эса нима гаплигини тушунолмай аланглади. Уларнинг тўпи зинапояни энлаб, орқадан келувчиларнинг йўлини тўсиб қўйди. Йўлни бўшатишни талаб қила бошладилар. Айни вақтда пастдан чиқиб келаётган староста Лола Ҳакимованинг Маҳкамни чақиргани эшитилди:

— Маҳкам! Деканатга борар экансиз. Сиз ҳам Очил. Декан чақиряпти.

Иккови ҳам пастга қайтиб тушди.

— Чини билан теримизга сомон тиқадими деймаи, жўра?— сўради Очил хавотирлигини кулги билан босмоқчи бўлиб .

— Юринг,— деди Маҳкам жиддий. Унинг кўзлари қисилиб, қошларининг ўртасида тугунчак пайдо бўлган эди.— Ҳазил-ҳазил билан, яхши бўлмаяпти. Ҳозир факультет ўзи тўполон. Давомат бўйича охирги ўринга тушиб кетибмиз. Бир ҳафтада минг соат прогул. Ўртоқ Акбаров,— бу икки сўзни у истеҳзо билан айтди— ўртоқ Акбаров яна бирор жазо берсалар керак-да.

— Ҳозир Акбаровнинг лекциясимиди?— деди Очил тўхтаб.

— Ҳа юринг, сизнинг яхши кўрган доцентингиз-ку, қўрқмасангиз ҳам бўлади.

Очил бўшашиб кетди: у ҳақиқатан ҳам Акбаровни жуда ҳурмат қиларди, лекин унинг Маҳкамга қилган муомаласи... Яна ҳозир шу аҳволда у билан учрашиш кераклиги... кўнгли алланечук ғаш бўлиб, декан кабинетига қандай кирганини сезмай қолди.

Тўрдаги стол ёнида декан Зуфар Ҳакимович Ҳакимов ўтирибди. Бериоқда, китоб жовони қаршисига қўйилган қора чарм диванга Акбаров чўккан. Улар кимнидир, жим кутаётганга ўхшайди. Ҳакимовнинг ўтириши, юзи, ҳатто «ёжик» қилиб қирдирилган сочининг диккайиб туриши таъби тирриқ эканидан дарак берарди. У Маҳкам билан Очилнинг саломига жавобан:

— Бу қанақа гап,— деди,— бу аҳвол қачонгача давом этади энди? Бу ер карвонсарой эмас, хоҳлаганда қўниб, хоҳламаганда ёнидан ўтиб кетаверадиган—олий мактаб бу! Бу ерда ўқишни орзу қилиб юрганлар сон мингта. Ўқишларинг келмаса, бўшатиб қўйинглар ўрнини, лекция вақтида ялло қилиб юрмайдиганлар ўқисин.

Очил Акбаровдан уялиб қизарди. Маҳкам эса ноҳақ гаплардан қаттиқ норози бўлиб, яна юзининг қони қоча бошлади. У:

— Аввал бир суриштиринг, домла,— деб эътироз билдирган эди, Ҳакимовнинг жаҳли яна бир парда кўтарилди:

— Нимасини суриштираман? Минг соат прогул етмадими? Сиздақаларнинг дастидан факультет маломатга қолаётибди, ҳаммадан гап эшитаётибмиз!

Тағин нимани суриштирай, а? Мана Темир Акбарович — нега сизни киргизмабди? Ишонаманки бекорга эмас. Бу киши энг бардошли ўқитувчиларимиздан эди. Шу кишинингки тоқатини тоқ қилибсизлар, демак кескин чора кўриш пайти келибди!

Акбаров ўтирган жойида олдинга энгашиб бир нарса демоқчи бўлар, лекин қулай пайт тополмасди.

— Бир минут, Зуфар Ҳакимович, кечирасиз,— деди у ниҳоят Ҳакимовнинг гапини оғзидан олиб.— Гап менинг тоқатимда эмас, йигитлар. Тўғри, сизларни чақиришга мен сабаб бўлдим. Гарчи чақиришни сўраган бўлмасам ҳам,— деб у Ҳакимов томонга қаради:— Зуфар Ҳакимович, рухсат беринг, ўтиришсин. Қани ўтиринглар.

Очил аввал стол билан диван орасидаги бўш стулларга, сўнг Маҳкамга қаради. Маҳкам ўтирмоқчи эмас эди, қўлларини орқасига қилиб, ўзини деворга яқинроқ олиб қимирламай турар, афтидан шу билан ҳам норозилик билдирарди. Акбаров уларнинг ўтиришини кутиб жим тургани учун Очил ноилож бир стулни нариги деворнинг зеҳига сурib, омонатгина ўтирди. Акбаров босиқ ва бир қадар мулойим овоз билан:

— Ўртоқ Самадов, сиз нега лекцияда йўқ эдингиз?— деди.

Очил сўз тополмай юзини кафти билан қаттиқ ишқади. Унинг кўзлари киртайиб қолганини кўриб:

— Тобингиз йўқмиди?— деди Акбаров яна.

— Йўқ, ўзим шундай... Сабабсиз.

Зуфар Ҳакимович креслони ғичирлатиб бир безовталанди-ю, лекин гапирмади. Акбаров Очилга бошқа бир нарса дейиш ортиқча эканини сезиб, Маҳкамга юзланди. У тикка тургани учун пастдан юқорига қараб гапиришга тўғри келарди.

— Нега ўтирмайсиз?— деди Акбаров кулимсираб. Унинг пўлатдан қилинган жағ тишлари кўриниб кетди.— Биламан, мендан хафасиз. Суриштирмай шундай қилди-я, ноинсоф, деб тургандирсиз ичингизда? А?— Акбаров жавоб кутиб кулимсиради.

— Эҳтимол,— деди Маҳкам ҳам тап тортмай.

Очил унга қараб «сен ҳам шафқатсизсан-е» деб қўйди ичида.

— Лекин сабабингиз маълум эди,— деди Акбаров хиёл товуши ўзгариб.— Бюро аъзоси эканингиздан ха-

барим бор. Ҳозир долзарб пайт, комсомол енг шимаряпти — ҳаммаси тушунарли. Лекин активларимиз ҳам бир нарсани тушунишсин: минг соат прогул осмондан тушган эмас. Факультетда интизом пасайиб кетяпти. Интизомни аввало активлар туширяпти.

— Сув бошидан лойқанади-да,— деб Зуфар Ҳакимович гап қистирди.

— Ҳа. Мана, ўзингиз айтинг, шу кунларда неча киши комсомол ишини баҳона қилиб лекциядан қолди? Ҳозирнинг ўзида неча киши кечикди? Мен сизни шуларнинг энг ашаддийси демоқчи эмасман. Аксинча, бу ерда Зуфар Ҳакимович менинг гапимни бошқачароқ тушунтирди. Киргизмаганимнинг сабаби бу эмас. Ўзингиз ҳам педагог бўляпсиз. Агар фақат ашаддий прогулчилар ибрат бўла олганда мен секретарларингни киргизмаган бўлардим.

— Маннноновними?— деди Зуфар Ҳакимович стол устига энгашиб. У эрталаб Зокирни чақириб, минг соат ҳақида бонг уришни ва кескин чоралар қўллашни буюрган, шундан кейин шошилинч бюро ўтказилган эди. У деворий газетанинг фавқулодда сонини чиқарамиз деб югуриб юрган Зокирни боя лекция пайтида ҳам кўрган, «ҳа, баракалла, бир зўр беринглар» деб ўтиб кетган эди.

Акбаров унга тасдиқ маъносида бош иргаб, Маҳкамга гапиришда давом этди:

— Биз комсомол бўлган пайтимизда комсомол вожагининг энг зўр қуроли шахсан ибрат кўрсатиш эди. Ҳозир ҳам шундайми? Ё...

Шу пайт эшик очилиб, Зокирнинг калласи кўринди.

— Мумкинми? Ассалому алайкум... Э жамоат жамку. Темир Акбарович, агар Маҳкамни уришаётган бўлсангиз мен орага тушмоқчиман. Мана, Зуфар Ҳакимовичнинг ҳам хабарлари бор...

Акбаров қаддини ростлаб, диваннинг болишига билагини қўйди-да:

— Аввал ўзингиздан гапиринг, нега лекцияга келмадингиз?— деди.

— Ҳа, шу прогулга қарши курашамиз деб куйиб-пишиб юрибмиз.

— Ие, прогулга қарши курашиш учун ҳам прогул қилиш керак экан-да!

Зокир хиёл қизарди, бошини кескин силтаб, пешона-

1980 ГБ УзССР 1028

сига тушган узун сочини орқага ташлади-ю, ерга қараб.

— Энди нима ҳам қилайлик, Темир Акбарович,— деди.— Прогулнинг бир сабаби лекцияларнинг ўзида. Баъзи лекциялар китобдагидан ортиқ бир янгилик бермайди. Китобни эса уйда ҳам ўқиб олиш мумкин.

Очиқдан-очиқ Акбаровга қаратилган бу истеҳзо Зуфар Ҳакимовични алланечук яйратиб юборди. Акбаров эса оқариб кетди.

— Яъни, нима демоқчисиз,— деди Зокирга тикилиб,— менинг лекциямга шунинг учун келмаганмидингиз?

— Э, унақа маъно чиқарманг-да, Темир Акбарович. Мен умуман айтдим.

Акбаров унинг гапини ўзига олиб хато қилганини сезди ва баттар оқарди. Оқи кўпайиб, кул ранглашиб қолган сийрак сочларини тез сийпаб, яна бир нарса демоқчи бўлди. Лекин Зуфар Ҳакимович эпчиллик қилди. У Очил билан Маҳкамга Акбаров яхши урнашаётганини сезиб, ўз кабинетида суҳбат жиловини бериб қўйганидан безовталаниб ўтирган эди, ҳозир пайтдан фойдаланиб яна жиловини қўлга олди:

— Албатта ўзингизга олмаслигингиз керак, Темир Акбарович. Лекин сиз, Маннонов, унақа зарарли гапларни ташланг. Айбни лекцияларга тўнкаш прогулчиликни оқлашга олиб боради.

— Кечирасиз, Зуфар Ҳакимович, мен фақат баъзи лекцияларни айтдим.

— Гап шу, йигитлар,— деди Ҳакимов ҳаммага мурожаат қилиб,— бундан буён эҳтиёт бўлинглар. Тўртинчи курсдамиз-у, декан гуноҳимизни кечираверади деб ўйламанглар. Бешинчи курсда ўқиса ҳам, интизомни бузса, аямаймиз, шуни қулоқларингга қуйиб олинглар. Хўп,— у Акбаровнинг ҳам номидан рухсат бераётганини билдириб, унга бир қараб олди-да, деди:— Боринглар.

5

Учови гавжум коридорга чиққанда Зокир Маҳкамнинг билагидан олиб:

— Бопланди-а!— деди ва кулди:— Бир аламдан чиққандирсиз?

Маҳкам тезда жавоб бермади. У хаёлини йиғиштириб ололмай ўзи билан ўзи бўлиб борарди. Ётоқда бир

оз совуган асаблари деканатда яна важиллаб тошган, ҳаммасини Акбаровдан кўриб бетга чопарлик билан «эҳтимол!» деган ва шундан сўнг алами сал пасайган эди. Кейин Акбаровнинг ўз жазосига берган изоҳини эшитиб яна бир оз тушди. Зокирнинг Акбаровга шафқатсизларча киноя қилганини, Ҳакимов ҳамкасбини ёқлаш ўрнига Зокирни қувватлаганини кўрди-ю, яккаланиб, оғир аҳволга тушиб қолган Акбаровни айбламай қўйди, чиқиб кетаётиб ҳатто унга ичи ҳам ачигандай бўлди. Лекин шу заҳоти қандай аянчли аҳволда аудиториядан ҳайдаб чиқарилгани ва Ҳакимовдан қандай қаттиқ дакки егани эсига тушди-да, бир нарса кўнглини хиппа бўғиб олди. У нимага нима сабаб бўлганини аниқласа бўғинлиши ўтиб кетадигандай бўлди, аммо сабаб ва натижалар бири бири билан шундай аралашиб, шундай чалкашиб кетган эдики, у оқни оққа қорани қорага ажратмоқчи бўлган сари калава бадтар чигаллашарди. Акбаров, Ҳакимов, Зокир — уларнинг бир-бирига ва Маҳкамга қилган ҳозирги муомалалари бир қарашда тушунарли, бир қарашда тушуниб бўлмайдиган, бир қарашда сабабли, бир қарашда сирли кўринарди. Маҳкам уларнинг учовини ҳам ўзидан юқори қўяр ва ҳурмат қиларди, айни вақтда ҳозир юз берган ҳурматсизликни кўнглига сиғдиролмасди. Зокир унинг учун Акбаровдан қасд олгани ҳам кўнглини хира қиларди.

Маҳкам гапиравермагач, Зокирга Очил жавоб берди:

— Жуда хунук шама қилдингиз, жўра,— деди у чўрткесарлик билан.— Ҳамма Акбаровдай лекция ўқиса жон дер эдингиз.

— Э, сиз ўзингиз хунуксиз!— деди Зокир ҳам кескин.— Мен нима дебман шама қилиб? Айтмоқчи бўлганим шуки, яхши лекция қанчалик кўп бўлса, прогул шунчалик оз бўлади. Рост-да, ахир, яхши лекция ҳаммани ўзига магнитдай тортади.

— Лекин ҳаммани эмас,— деди Очил.— Магнит ҳам темирни дамига тортади, кесакни торта олмайди.

— Демак сиз кесак экансиз-да, Акбаровнинг магнити дамига торта олмаяпти?

— Ҳа, мен ҳам бугун сизга ўхшаб кесаклик қилдим.

— Қўйсаларинг-чи шу чўқишишни,— деди Маҳкам. Ўртоқларининг баҳсидаги аниқлик унинг хаёлидаги мавҳумлик туманини бир оз тарқатгандай ва энг яқин са-

баблардан бирини очгандай бўлди. У дарҳол гапни шу ёққа бурди:— лекин, Зокир, танаффус вақтида тўпланиш бўлмас эканми дейман. Беш-ўн минутда ҳеч нарса ҳал бўлмайди, фақат лекциядан қолдиради, холос.

— Эртага тўпланайлик-чи, кўрамиз,— деди Зокир унинг гапини ёқтирмай.

Очил «бу гапларнинг менга алоқаси йўқ» дегандай қилиб қадамини тезлаштирди ва коридор тўла студентларга аралашиб, кўринмай кетди.

— Шу эртанги бюро ҳам қандай бўларкин. Бугун белгиладик, бир кунда қанчалик тайёрланамиз?

Зокир тўхтаб, Маҳкамга еб қўйгудай бўлиб қаради:

— Неча ой тайёрланайлик бўлмаса?!

Унинг бурун катаклари титраб, кўзлари ялтираб кетди: Акбаров ва Очил билан айтишиб қизиган асаблари сал гапдан аланга олгудай эди. Маҳкам бундай пайтларда унга ён берарди.

— Кечирасиз, мен фақат айтмоқчиманки... Агар тўғри келса, таклиф қилмоқчиман. Шу прогулчилар аввал группаларнинг ғалвиридан ўтказилса, кейин уларнинг кучи етмаганини биз эласак.

— Бу метод ҳозир бизга иш бермайди,— тушунтирди Зокир юмшаб.— Вақт зиқ. Группаларда муҳокама қилдиргунимизча сессия етиб келади.

— Ҳа энди, ҳар ҳолда сессияга икки ой бор-ку.

— Ҳозирдан ҳаракат қилмасак кейин фойдаси нима? Тушунинг, Маҳкам, биз эртагаёқ бир зарба билан прогулчиликнинг томирини қирқишимиз керак.

— Шундай-ку, ҳар ҳолда комсорглар бор, курс бюролари бор. Мажлис бўлса бошланғич ташкилотларни мустаҳкамлаш керак дейминг. Мана шунақа пайтда уларни ишга солсак қандай бўлади?

— Шу гапингиз бор экан, боя тўпланганимизда айтсангиз бўлмасмиди?

— Энди боя шошилдик, дурустроқ ўйлаб кўришга вақт бўлмади-да!

— Акбаров киргизмагандан кейин вақт топилибди-да! Жазо фойда берибди, дуруст. Ҳа, хўп! Курс бюроларига айтинг бўлмаса, комсорглар билан бирга ҳаммалари келишсин. Марҳамат, бюрони катта аудиторияда ўтказамиз, ҳамма сиғади. Бўлдими энди?.. Ҳозир йигирма минутлик танаффус, вақтдан фойдаланиб қолиш керак.

Маҳкам яна бир нима деб эътироз қилмоқчи эди, деканат томондан келаётган Эшонбоевни кўрган Зокир:

— Тўхтанг бўлмаса, Муҳаммаджон ака билан ҳам бир маслаҳатлашамиз,— деди.

6

Эшонбоев улар билан кўришар экан:

— Ишлар дурустми?— деди Маҳкамга ва жавобини кутмай Зокирдан сўради:— Нима янгилик бор?... Шундайми? Юринглар бўлмаса, кабинетга кирайлик... Менинг ҳам гапим бор.

Эшонбоев шу факультетни бундан уч йил олдин битириб аспирантурада қолган ва бу йил Ҳакимовнинг таклифи билан факультет партгруппасига секретарь қилиб сайланганди. Унинг қиёфаси Зокирга ёқарди: юзидан қизиллик аримас, папирос кўрмаган тишлари ярақлаб турар, сочининг бир тутами ҳали ажин тилмаган пешонаси устига бураліб тушар, бурнининг ўркачи ҳам, оёғини бир оз қийшиқ босиши ҳам ўзига мос кўринарди. Ўттиз ёшида парторг бўлганини ҳисобга олиб, Зокир уни қаттиқ хурмат қиларди. Маҳкам эса уни яхши билмас ва ундан алланечук тортинарди.

Улар Эшонбоевга жимгина эргашиб комсомол кабинетига келишди.

Кабинетда взнос қабул қиладиган қиз ўтирган экан.

— Бирпас чиқиб турмайсизми?— деди Эшонбоев унга.— Бизнинг ишимиз бор.

Зокир қизнинг орқасидан эшикни ёпди. Эшонбоев келиб илгагини ҳам солиб қўйди ва:

— Хўш, қани, ўтиринглар,— деди.

Маҳкам стул суриб ўтирар экан, бир деразалик кичкина кабинет, занглаган қулф осиғлиқ қовжироқ шкаф, бир четига сиёҳ тўкилган сирти фанер стол кўзига одатдагидан бошқачароқ кўриниб кетди. Гўё бу оддий нарсаларнинг ҳаммасида мураккаб бир сир бор-у, ҳозир ошкор бўлиши керак.

— Хўш,— деди Эшонбоев,— нима чора кўряпсизлар?

Гап прогулчилар ҳақида экани маълум эди. Зокир бюро тайёрланаётганини, бир қатор персонал ишлар кўрилажагини айтди. Эшонбоев қўлларини занжирдай чирмаштирган ҳолда стол устига қўйиб бирпас ўйланди-да:

— Яхши,— деди.— Винти бўшаганларни бураб қўйиш ҳам керак.

Зокир Маҳкамга ғолибона қараб қўйди.

— Айниқса, прогулчиликнинг сиёсий томонини кўзларига бўрттириб кўрсатиш керак,— деб давом этди Эшонбоев.— Совет вузини ҳурмат қиладиган одам лекцияни ташлаб футболга кетадими? Совет фанига ихлоси бўлса нега семинарга келмайди? Умуман, ғоявий тарбияни кучайтириш керак. Студентларнинг лекцияга бехато келиши етарли эмас, лекцияларнинг мағзини чақиб, социал мазмунига баҳо берадиган бўлишлари ҳам керак. Менингча, бюронгиз масаланинг шу томонига аҳамият бермаяпти. Мана, ўзингизни олайлик,— деди у Зокирга:— эшитган лекциянгизнинг сифати ҳақида ҳеч ўйлаб кўрганмисиз?

— Албатта. Бугун деканатда Акбаров билан айтишиб ҳам қолдик. Мана, Маҳкам айтсин. Зерикарли лекциялар кўп десам...

Эшонбоев гапни тез илиб олиш ва кутилмаган даражада тез жавоб қилиш қобилиятига эга эди. Шунинг учун суҳбатда ташаббусни қўлдан бермасди. Ҳозир ҳам:

— Ана кўрдингизми,— деди Зокирни дарҳол эшитувчи ҳолига қайтариб,— ўйлаганда ҳам фақат шаклини ўйлайсиз. Ахир, зерикарли деган сўз фақат лекциянинг шаклига оид-ку. А биз мазмунига эътибор беришимиз керак. Мана, масалан, кўп одам Акбаровнинг лекцияси қизиқарли дейди, лекин қизиқарли шаклига қандай мазмун солиб берилишини ҳеч ким текшириб кўрдимикан? Айтинг-чи, ўртоқ Маҳмудов, сиз сиёсий-тарбиявий секторнинг бошлиғи сифатида шу масала билан ҳеч шуғулландингизми?

Маҳкам ҳайрон бўлиб, елкасини қисди.

— Мен?.. Мен бир студент бўла туриб ўқитувчини қандай текшираман?

— Сиз гапимга тушунмадингиз. Мен ревизия қилинг деяётганим йўқ, гап лекциянинг оқ-қорасини таниш устида боряпти.

— Ундай бўлса... нима... Акбаровнинг лекциялари мазмун жиҳатидан ҳам... Умуман менга ёқади.

— Шундайми? Маданият тарихига оид лекциялари ёқади? Ўтган асрларда Бухорода ўнлаб мадрасалар бўлган деса ҳам сизга ёқадими?

— Мадрасаларни ҳомма-ном санаб, бор фактларни айтди-ку, бунинг нимаси нотўғри?

— Фактларга буржуа олимларгина кўр-кўрона сиғинади. Аммо биз бу фактларнинг кимга хизмат қилишини ўйлашимиз керак! Мадрасалар кўп бўлган дейишдан мақсад — ўтмишни идеаллаштириш эмасмикин? Ҳолбуки, ўтмишда жаҳолат, хурофот, қашшоқлик, саводсизлик ҳукмрон бўлган! Сиз, сиёсий-тарбиявий секторнинг бошлиғи сифатида, буни яхши билишингиз керак!

Маҳкам бир қўлини стол четига тираб, пиджак чўнтагидаги иккинчи қўлини мушт қилиб ўтирар, унинг бутун вужуди ҳаяжон билан таранг тортилган эди. Зокир қимирламас ва гангиб қолганга ўхшарди. Эшонбоев эса боягидай дадил, фақат юзи янада қизилроқ, кўзи янада ўтлироқ эди.

— Интизомни яхшилаш мана шу нарсаларга ҳам боғлиқ,— деди у гапини якунлаб.

Маҳкам индамади. Шунинг учун Зокир шошиб:

— Ҳа, албатта,— деб қўйди.

Коридорда қўнғироқ жаранглади. У комсомол кабинетининг қаршисига ўрнатилганди, шунинг учун қаттиқ эшитиларди. Қўнғироқ чалиниб бўлгунча ҳеч ким гапирмади. Сўнг Маҳкам ўрнидан турди.

— Агар бошқа зарур ишингиз бўлмаса...— деди у Эшонбоевга қараб.

— Майли, боринг. Лекин... Эшикни ёпиб сўзлашганимизнинг сабабини тушунасиз-а?

Бу «гап шу ерда қолсин» дегани эди. Маҳкам бош ирғаб чиқиб кетди.

Эшонбоев билан яккама-якка қолган Зокир бошини кифтига тортиб ваҳимали савол кутар эди.

— Айтинг-чи, Зокир,— деди Эшонбоев кутилмаганда юмшаб. Ўзининг оти ҳозир Зокирга жуда ёқимли эшитилди.— Курсларингда ҳамма ҳам Акбаровга шу боладай мафтунми?

— Маҳкам мафтун дейсизми? Йўғ-е, бугун лекцияга киргизмагани учун аччиғланиб юрган эди. Ўзи шунақа ўжарроқ, гапини маъқуллайман деб Акбаровга ён босганини билмай қолди. Анави Очил Самадовни мафтун деса бўлади.

— Ким, ким?... Ҳў ўша жиззаки болами? Бир қишлоқ ҳақида этнографик очерк ёзиб келган-а?

— Ҳа, шеър ҳам ёзади.

— Тушунарли, демак, бу ҳаммаси... тушунарли. Ў бола пахта экмайдиган бир қишлоқни мавзу қилиб олганини биласиз-а? Ҳамма куч, эътибор пахтага қаратилган бир пайтда... Қизиғ-а?

Зокир этнография тўгарагида Очил доклад қилган кунни эслади: доклад ҳақиқатан, боғдор, ғаллакор бир қишлоқ ҳақида эди. Лекин ўшанда бунинг камчилик эканига Зокирнинг сира фаҳми етмаганди.

Эшонбоев яна ўша этни металлдай жунжиктирувчи овоз билан гапирди:

— Нега у бола намунали колхозларни қўйиб, эскилик қолдиғига сероб бир қолоқ колхозга боради? Камчиликларни ковлаштириш учунми? Колхоз тузумининг тарихий ютуқлари қаерда қолди?

Зокир буни ҳам ўйламаган экан. Аксинча, ўшанда Очил ўз қишлоғининг ютуқлари билан бирга, Сентябрь Пленумининг кўрсатмасига амал қилиб, камчиликларини ҳам дадил ёзибди, яхши қилибди, деган фикрга қўшилганди. Йўқ, Эшонбоев тўғри айтади, танқидий қараш Зокирда ҳам кучсиз.

— Тўғри,— деди у Эшонбоевга,— ғоявий масалаларга эътиборни сусайтириб қўйибмиз.

— Айтинг-чи,— деди Эшонбоев яна мулойимлашиб,— Акбаровнинг курсидан конспектингиз бор-а?

Зокир «ҳа» деди, лекин хавотирланиб қўшиб қўйди:

— Бироқ, чаласи кўп.

— Тўлиқ ёзган бирор ўртоғингизникини ололмайсизми?

— Олишим мумкин. Сизга керакми?

— Ҳа, лекин ўзимга деб олинг. Ўзингизники билан бирга эртага берасиз. Бюроларингдан олдин учрашамиз. Хўп.

Зокир кабинетдан алланечук чарчоқлик ҳис қилиб чиқди. Унинг назарида Эшонбоев билан ўн минут эмас, ўн кун бирга бўлган-у, бу орада мана шу зинапоя ҳам, дераза, девор, аудитория ҳам анча эскирган ва алланечук узоқлашган. Ҳозирги фикрлари ҳам кечаги, ҳатто эрталабки фикрларидан жуда узоқ. Навоий давридан ёзиб битирган курс иши кеча кўзига чироқдай кўринар эди. Ҳозир эсига тушиб, баданини музлатиб ўтди: У Навоийнинг яхши ишларини батафсил ёзган-у, йирик феодал бўлганини фақат эслатиб кетган. Бу ўтмишни идеаллаштириш эмасми? Йўқ, танқидий томонини кучай-

тириш керак. «Ўтмишни қанчалик танқид қилсанг, идеаллаштириш балосидан шунча узоқ бўласан,— деган гап эсига тушди. Бу гапни янги тарих ўқитувчиси Зийнатуллаев айтган эди:— Аксинча, ўзимиздаги камчиликлардан қанча кўп гапирсанг, тарихий ютуқларимизни инкор этиш хавфига шунча яқинлашасан». Ҳозир Зокирдаги энг зўр истак шунақа хавфлардан узоқроқ бўлиш эди.

Аммо бу хавф кимнингдир боши устида осилиб турибди. Акбаров... Очил... Улар шу бинода, Зокир билан бир коллективда.

Зокир орқасига ўгирилиб қаради, атрофга аланглади. Коридор ва зинапоялар бўм-бўш эди.

7

Лекин кўп ўтмай яна қўнғироқ жаранглади, яна ҳамма эшиклар очилди, яна атроф хушчақчақ ғала-ғовурга тўлди.

Рўйхат кўтарган активистлар танаффусда группама-группа юриб, бюрога одам айтардилар. Маҳкамга аввал биринчи курс топширилганди, кейин курс бюролари билан группоргларга хабар бериш ҳам юкланди. У бир тўпдан иккинчисига ўтиб, кўп жойда шўх суҳбат, қизғин баҳс ё ўйин-кулгининг устидан чиқар, бу ундаги сўлғин кайфиятни янада бўртдириб кўрсатарди.

Киши ўзини гуноҳкор ҳис қилса беғам қувнаётганларга ҳаваси келади. У ҳам ҳозир ўйнаб-кулиб юрган студентларга ҳавас билан қарарди, лекин ўзини нега гуноҳкор ҳис қилаётганини тушуна олмасди. Акбаровнинг жазоси, Ҳакимовнинг дўқи, Зокирнинг ўзбилармонлиги унинг жаҳлини чиқариб, қонини қайнатган бўлса, Эшонбоевнинг мантиқли туюлган гаплари, аксинча, кўнглини совуқ туйғулар ва ҳафсалани пир қилувчи бир ғубор билан чулғади.

Деканнинг кабинетидаёқ Акбаров билан Ҳакимовнинг ораси бузуқлиги сезилган, Маҳкам сабабини тушуна олмай ҳайрон бўлган эди. Эшонбоев билан учрашганда мавҳум бир зиддиятни янада оғир ҳис қилди, чунки Ҳакимов билан Эшонбоевнинг бир одам эканлиги ҳаммага маълум эди. Маҳкам биринчи курсда эканида шунақа бир зиддият факультетни алғов-далғов қилиб, ҳавони бузиб юборган эди.

У вақтда Ҳакимов кафедра мудири бўлиб ишларди. Тошев деган профессор деканлик қилар, ўзи жуда таъсирли лекция ўқирди. Баъзи лекциялари студентларнинг олқишига сазовор бўлганини Маҳкам ҳам кўрганди. Лекин Ҳакимов билан Тошев жуда чап эди. Ким ҳақ, ким ноҳақ бўлганини Маҳкам ҳалигача аниқ билмайди, чунки олишув студентларнинг кўзидан йироқда борарди. Фақат баъзи очиқ мажлисларда Ҳакимов Тошевни «фалон йили фалондай ҳато қилган», «фалон вақтда мафкураси бузуқ кишилар билан дўстлашган» деб айблаб қоларди. Охири Тошевга бўлишиб юрган ўқитувчилардан бири қамалди. Тошевнинг ўзи партиядан ўчирилди ва музейга ишга кетди.

Уч йил олдин юз берган бу воқеалар энди одамларнинг эсидан чиқай деганда яна Акбаров шубҳа остида қоляпти. Маҳкам уни софдил одам деб биларди, лекин ҳозир Эшонбоевнинг шубҳасида ҳам асос бордек туюларди. Унинг Маҳкамга ёққан лекциялари ҳақида Эшонбоев «қизиқарли шаклга қанақа мазмун солиб беради?» деди-ю, масаланинг номаълум бир томонини очиб юборгандай бўлди.— Ўзи мафкураси бузуқ одамлар доим зарарли мазмунни қизиқарли шаклга солиб тарғиб қилган эмасми? Бу шакл дегани бир идишга ўхшар экан-да, ичига асал солса ҳам, заҳар солса ҳам гўзаллигича қолаверар экан. «Лекин Акбаров... Наҳотки? Ё мен уни билмайманми,— дерди Маҳкам совуқ ва рутубатли туман ичида юргандай бўлиб.— Эшонбоевни биламанми?»

Маҳкам масаланинг илдизини тушунмай Акбаровнинг фикрларини ёқлаб хато қилдимикин? «Эҳтиёт бўлиш керак» деган фикр келди. Лекин шу заҳоти ич-ичидан аччиқ эътироз эшитилди: «Ўз коллективингда кимдандир эҳтиёт бўлиб, «хато қилсам шу бошимни ейди» деб қўрқиб яшайсанми?» Йўқ, у бутун вужуди билан бундай яшашга қарши эди. Унда ёшликка хос ишонувчанлик зўр эди. Ҳозир қалбида пайдо бўлаётган шубҳа ва чигаллик унинг ишонувчанлиги билан сиғишмасди, ўтга сув қуюлгандай совуқ туйғулар қўзғарди.

Шу туйғулар билан уч-тўрт группага кириб чиққунча лекцияга қўнғироқ чалинди ва у ўзининг аудиторияларига қайтди.

Тўрт деразали катта, ёруғ хонада йигирма чоғли студент янги тарих ўқитувчисининг бугун кеч келишини

билиб, столлар атрофида тўп-тўп бўлиб гаплашмоқда. Маҳкамларнинг группасида қизлар оз. Улардан бири, староста Лола Ҳошимова яқинда ўз ҳамкурси Сотиболдиев билан турмуш қурган ва ҳали келинчаклик кийимида юрибди. Фарида деган хушбичим қиз кўпинча Зокир билан бирга бўлади, лекин бунинг холис дўстлик эканини ҳамма билади, чунки Фариданинг яхши кўрган йигити Ленинградда аспирантурада ўқийди. Қиз унинг битириб қайтишини кўзи тўрт бўлиб кутади. Ҳозир ҳам Сотиболдиев Лола билан, Зокир Фарида билан бир тўп бўлиб, дераза олдида суҳбатлашарди.

Маҳкам ўзининг берироқдаги ўрнига ўтди.

Бу ерда икки стол одами бир-бирига юзланиб олган. Стулга айри минган қизиқчи йигит Шоазим ҳаммани кулдириб ўтирибди. У Маҳкамга ҳам тегишди.

— Маҳкамжон, ухлаб ўтирадиганларни ҳам бир бюрога чақиринглар энди.

Ҳеч кулгили жойи йўқ гапни ҳам Шоазимдан эшитса куладиган ўртоқлари қиқирлаб қўйди. Буларнинг бири Очил эди. Маҳкам Очилга «ие!» дегандай олайиб қаради-ю, совуқ оҳангда:

— Ҳа, хўп,— деди Шоазимга.

Шоазим кулганларни уришган бўлди:

— Нега куласанлар? Жиддий бир таклиф қилгани қўйишмайди-я. Ўзингиз ўйланг, Маҳкамжон, лекцияда ухлади нима-ю, прогул қилиб уйда ухлади нима. Қайтага уйида ухлагани яхши, бошқаларнинг тинчлигини бузмайди. Яъни аудиторияда бомбалар портламайди.

Сўнгги гап қаттиқ кулги кўтарди, уларнинг тўпига яна бир неча киши келиб қўшилди. «Бомба» воқеаси ҳаммага маълум бўлса ҳам, кимдир жўрттага Шоазимнинг тилини қичитиб сўради:

— Аудиторияда бомба нима қилади? Гапга ҳам тўн кийгазасиз-да, Шоазим.

— Э, сиз ҳали у портлашни эшитганингиз йўқмиди? Бўлмаса, сиз ҳам маст уйқуда экансиз-да. Насрулла акамни уйғотган портлаш сизни уйғотолмаган бўлса, кесиб кетса ҳам билмас экансиз!.. Чўнтагингизни демоқчиман, бошқача тушунманг.

Студентлар кула-кула Шоазимни қистай бошладилар:

— Бегимов ўшанда қандай сакраб турган эди?

— Йўқ, Насрулла акамнинг «бомба!» деб қичқирганини бир кўрсатинг...

— Яхшиси, ҳаммасини бошидан айтиб бера қолинг.

— Қани, Шоазим, ҳа...

Шоазим эшик томонга қараб қўйиб, бир йўталиб олди.

— Айтиб нимасини айтаман. Ўша ўзларинг билган Оқил Бегимович...

Оқил Бегимович деганлари қирқ беш ёшларга борган, чакка суяклари бўртиб турувчи озғин бир лектор эди. У ҳозирги Шарқ тарихидан жуда зерикарли лекция ўқирди. Доим ўтириб гапирарди. Олдида очиқ конспектлари. Овози бир қиёмда. Гапи сийқа ибораларга, қуруқ формулировкаларга, ўрта мактабдан бери маълум фактларга тўла. Аудитория шовур-шувур. Биров ўтирган стулини ғўриллатиб суради, безовталаниб қимирлайди. Бировлар шивир-шивир гапиришади, столлар оша хатбозлик қилишади, оғзини тўсиб кулишади. Лектор намоз ўқиётган одамдай ҳеч нарсага парво қилмай гапирган-гапирган.

Насрулла деган бола-чақали студент бунақа лекцияларга ухлагани келади. Орқароқдан жой олади-да, лектор ўтиргандан кейин бир новчароқ студентнинг панасига сурилади. Унинг сирти ёрилиб, эски супрага ўхшаб қолган кул ранг клёнка папкаси бор, доим китоб-дафтарга тўлиб, баъзан егулик нарсалар ҳам солиниб, қорни қаппайиб юради. Оқил Бегимович лекцияга киришиб, ҳеч нарсани пайқамайдиган бўлгандан кейин Насрулла секин шу папкани олдига тортади-да, энгагини тирайди, кейин аста юзини қўйиб, уйқуга кетади.

Бир кун болалар маслаҳатлашиб лекцияга эртароқ келишди-да, орқа қаторларни банд қилишди. Насрулла олдинга ўтиришга мажбур бўлди. Конспект қиладиган бўлиб авторучкасини олди, дафтарини очди. Лекин ўша куни лектор уни одатдагидан ҳам яхшироқ «аллаларди». Кўп ўтмай мудраб, боши дамба-дам шилқиллаб тушиб, мункий бошлади. Охири, бўлмагандан кейин қаппайган папкасини столнинг нариги четига суриб пана қилди ва очиқ дафтарининг муздаккина майин қоғозига юзини қўйди. Одатда олий мактаблардаги узун столлар жуда энсиз бўлади. Насруллани уйқуси чуқурлашган сари гўштдор гавдаси стол устига ёйилиб,

папкани четга суриб борарди. Ниҳоят папка попиллаб қулаб тушди. Ўша куни унга ёнғоқ ҳам солинган экан, бўғизланаётган ғоздай бир «ғақ» этди-ю, сочилиб кетди. Оқил Бегимович чўчиб ўрнидан турган эди, юмалаб борган ёнғоқлардан бирини қарсиллатиб босиб олди ва ўзини орқага ташлади. Аммо орқада стул бор эди, полга гумбурлаб ағанади. Лекция ўзи биринчи жаҳон урушида ишлатилган портловчи моддалар ҳақида борарди, Насруллапинг мудроқ хаёлида папканинг попиллагани, ёнғоқнинг қарсиллагани ва стулнинг гумбурлаб йиқилгани бомбага айланиб кетди, шекилли, кўзини очар-очмас сакраб туриб: «Бомба!» деб бақирди.

Шоазим одатда бунақа воқеаларга бир оз қўшар, Насруллапинг «Войдод!» деганини ва столнинг тагига кириб кетганини қилиб кўрсатарди.

— Э, бекор айтибсиз,— деди бунга Насрулла эътироз қилиб,— столнинг тагига ёнғоқ тераман деб кирувдим.

— Папкада ёнғоқ олиб юриб нима қилар эдингиз-а,— деди Очил унга ачиниб.

— Ўша куни эрталаб келаётсам бир дўконда қоғатак ёнғоқ бор экан, фалокат босиб ола қолувдим. Болаларга яхши деб.

— Болалар баҳона,— деди Шоазим,— уйга борганда кеннойим билан ёнғоқ ўйнагани олгансиз.

— Кундузи уйқуни пиширибми олиб-а!— деди болалардан бири.

Яна кулги кўтарилди. Уйқу билан ёнғоқни пайров келтириб, Насруллани чандишавергандан кейин Маҳкам унинг тарафини олди. Икки бола билан рўзғор тебратиб ўқиш осон эмаслигини, боласи касал бўлганда Насрулла кечаси ухламай чиқишини, ҳар кимнинг шароитига қараб тош қўйиш кераклигини айтди.

— Сиз бу кишининг уй шароитини айтасиз, лекин лекциянинг аҳволига нима дейсиз?— сўради Шоазим.— Насрулла ака нега Оқил Бегимовичнинг лекциясида ухлайди? Чунки қизиғи йўқ. Шунинг ўрнига кутубхонада ўтириб Шарқ тарихини асл манбалардан ўргангани яхши. Лекин лекцияни ташлаб кетса прогул қилдинг деб ёқасидан бўғиб бюрога олиб борасанлар, декан ўқишдан ҳайдайман деб қўрқитади. Нима қилсин? Келади, ухлайди. Бир бу киши эмас, бошқалар ҳам вақтини бекор кеткизиб ўтиради. Мана ўртоқ Сотиболдиев

нуқул Лола билан хатбозлик қилади. Очил ҳалеб хаёл суради.

— Ўзингиз-чи?

— Ҳа, мен майнавозлик қиламан. Мажбурман! Чўғи йўқ лекцияда биринг дам-бадам соатга қарайсан, биринг қулоқни динг қилиб қўнғироқ пойлайсан. Мен нима қилай?.. Сиз ҳам,— деди Шоазим Маҳкамга,— шундай пайтда қўнғироқ жирингласа елкангиздаги бир қоп юкдан қутулгандай бўларсиз?

— Ҳамма ҳам сизга ўхшаб лекцияларни бир қоп юк деб ўйлаши керакми?— сўради Маҳкам жиддий.

У Шоазимнинг гаплари интизомсизликни оқлашга қаратилган деб билар, шунинг учун қизиқ жойлари келганда ҳам кулмас эди. Буни сезиб, Шоазим ҳам жиддийлашади. Бошқалар жим бўлиб қолди.

— Йўқ, ҳамма рўйхат кўтариб бюрога одам айтиб юриши керак,— деди Шоазим.

— Хўп, сизнингча нима қилиш керак бўлмаса?

— Менингчами?— деб Шоазим овозини пасайтирди.— Менга қолса одамларни бюрога судрашдан олдин лекцияга қатнашиш ихтиёрий бўлсин дер эдим. Ана унда ҳамма нарсанинг сараги саракка, пучаги пучакка чиқади. Ўртоқ Ҳакимов Оқил Бегимович билан ҳар қанча қалин бўлса ҳам, студентлар кутубхонага кетиб қолавергандан кейин бошқа лектор таклиф қилишга мажбур бўлади. Биз ҳам эснаб ўтириб қўнғироқ пойлашдан қутуламиз, вақтдан яхшироқ фойдаланамиз. Ўшанда ҳам ўқишдан қийшанглайдиган маҳлуқ топилса, мен ўзим бюрога судраб бораман, бормасам одам деманглар!

Маҳкам Зокирни кўзлари билан қидирди, «эшитиб қўй, бояги гапларингни бунақа астари бор» демоқчи бўлди, лекин унинг Фарида билан сўзлашаётганини кўриб индамади. Очил Зокирга айтган эътирозларини бу срда ҳам айтар деб умид қилган эди, у ҳам тилини чуқиллатиб:

— Аломат бўлар эди-ку, лекин утопия-да,— деди:

— Ҳа, бунга кўнишмайди, бўлмаса шу прогул деган гапдан қулоқ тинчир эди,— деди яна кимдир.

Ҳеч ким жиддий қарши чиқмаётганини кўриб, Маҳкам Эшонбоевнинг «сиёсий-тарбиявий ишлар бўш» деганини эслади. Агар ҳозир Шоазимнинг гапи кенгроқ

тарқалса, жамоатчиликда прогулга қарши фикр туғдириб бўладими? Бу гапнинг олдини олмаса Маҳкам гуноҳкор бўлади. Ўзи-ку қандайдир айб сезиб, лекин бунинг нималигини аниқлай олмай таъби тирриқ бўлиб юрибди. Энди Шоазимнинг фикрига қанчалик қаттиқ зарба берса, Эшонбоевнинг «сизда танқидий кураш кучсиз экан» дегани шунчалик асоссиз бўлиб чиқиши мумкин.

— Бу гапни қаердан топдингиз?— деди у Шоазимга тикилиб.

— Топдим-да. У куни докладга тайёрланаман деб эски газеталарни титиб ўтирувдим, бир материал чиқиб қолди. Революциядан олдинги кунларда шунақа экан, Келиб Сулаймон Зийнатуллаевичдан сўрасам: «Ҳа, тўғри, лекцияга қатнашиш ихтиёрий бўлган» деди. Нега ҳозир шундай қилиб бўлмайди. Бизнинг студентлар илгариги студентлардан онглироқ эмасми? Уларга шунчалик ишонилган экан, бизга ишонч янада кўпроқ бўлиши керак!

— Шошманг, унақа... Сиз... Чалғитманг!— деб Маҳкам дудуқланиб хитоб қилди.

— Йўқ, аввал сиз шошманг, мен гапимни гапириб олай!— деди Шоазим овозини кўтариб.— Мана шу Шарқ тарихини Бегимовдан олдин профессор Тошев ўқир эди-а, эсингиздами? Лекциясига бошқа курслардан ҳам одам келиб, аудиторияга сиғмай кетар эди, билармидингиз? Мен биринчи курсдалигимда тўртинчи курсдаги лекциясига бориб, жой тополмаганман, бир соат дераза токчасида ўтириб эшитганман. Ҳакимов уни мафкураси бузуқ деб қувди, хўп, лекин ўрнига мафкураси тузук одамнинг ҳам яхши дарс берадиганини топиб қўйсин-да. Наҳотки яхши лекция ўқиш фақат мафкураси бузуқ лекторларнинг қўлидан келса? Ахир, мана Аким Борисович, Акбаров, Зийнатуллаев — шулар ҳам жуда қизиқарли ўқишади-ку! Лекцияга қатнашиш ихтиёрий бўлса мана шунақа ўқитувчилар хилланади, билдингизми?

Маҳкамнинг Шоазимга айтадиган гаплари қуюлиб келаётган эди, Тошев ва Акбаров тилга олингач фикри бирдан чалкашиб кетди. Шоазимнинг Янги тарих ўқитувчиси Зийнатуллаевга ихлоси баландлигини эслади. «Шоазимнинг бу фикрлари Зийнатуллаев таъсирида пайдо бўлганми?» деган ўйга борди. Лекин бу саволга

жавоб топгунча бўлмай Шоазимнинг оғир масалага енгил қараётганини айтгиси келди. Сўнг, негадир, буни ҳам айтмади-ю:

— Сиз бу... бу гап соғлом гап эмас!— деб юборди.— Менинг сизга ўртоқлик сўзим, Шоазим, бунақа нарсани бошқа ерда гапирманг, пушаймон бўласиз!

— Ҳа, нега энди? Нимаси соғлом эмас, ака?

— Сиз прогулга йўл қўйилсин деяпсиз. Истаган одам лекцияга келсин-у, истамаган футболга кетсин, кино кўрсин, бошқа минг хил ишларни битираверсин, аудиторияда ҳеч ким қолмаса айб лекторнинг бўйнига **тушади, деяпсиз. Шошманг, шошманг. Мана Очил айт**син: боя Акбаровнинг лекциясига нега келмади, ёқтирмаганиданми? Йўқ, жуда ёқтиради.

— Ҳозир ҳам лекциядан қочиб футболга кетадиганлар бор,-- деди болалардан бири.

— Бор. Шоазим бўлса шу интизомсизликни қонунлаштириш керак дейди. Ундай қилса ҳамма футболга кетади. Чунки лекциядан футбол қизиқроқ.

— Футболга кетса дам олади,— деди Шоазим,— кейин дам олиши керак бўлган вақтини конспект тузишга сарфлайди. Икки ўн беш — бир ўттиз. Қайтага мустақил ишлаб ўрганади.

— Унда спортқи ўқишдан фарқи қолмайди-да,— деб Очил афсусланди.— Ҳар ҳолда интизом керак.

— Лекин интизом арқон эмас, у билан ҳаммани аудиторияга арқонлаб қўйиб бўлмайди. Гап онгда. Онгли киши қолдирган лекциясининг ўрнини тўлдиришга вақт топади.

— Вақт топадими, ё сессия келганда бир гапи бўлар, жуда бўлмаса шпаргалка ишлатаман, деб бепарво юраверадими, ким билсин?— деди Маҳкам.

— Унақа дейдиганлар ўзи четга чиқиб қолади. Чин юракдан ўқимоқчи бўлганлар ўқиб кетади.

— Оғизда айтиш осон, албатта. Амалда сиз айтгандай қилинса бебошликка катта йўл очилади, ҳамма ёқ анархия бўлиб кетади. Шунинг учун мен фикрингизни зарарли дедим.

— Бу ваҳимали гапларни ўртоқ Эшонбоевдан ўргандингизми дейман?— сўради Шоазим яна ҳазилга ўтиб.

— Ўргансам-чи? Эшонбоев — парторгимиз.

— Шундайми?

— Сиз одамларни кулдираман деб ҳаммага тил тегизаверманг. Кулгингиз чиқиб қолади.

— Ундай бўлса тавба қилдим, ака,— деб Шоазим қўл қовуштирди.

Унинг ҳар бир гапи кулги чиқарар ва Маҳкамни ичдан тойдириб, ўринсиз эканлиги ўзига ҳам билиниб турган сўзлар ишлатишига сабаб бўларди. Эшонбоевнинг олдидан олиб чиққан туйғуси — қанча танқид қилсанг шунча яхши деб турувчи туйғу — бу сўзларини оқларди, лекин ўртоқларининг муомаласи қоралаётганга ўхшарди. Маҳкам баҳсни давом эттиришни, Шоазимнинг фикри нотўғрилигини ҳаммага тўлиқ исбот қилиб беришни истарди. Аммо болалар бу мавзуда бошқа гапиришмас, «бюрога ёки деканатга судраб юрмасин» деб ҳайиқаётганга ўхшарди.

8

Маҳкам Шоазимнинг пичингларига бошқача жавоб қайтармаганидан ачиниб, ўртоқларига совуқ расмиятчи бўлиб кўринганидан кўнгли оғриниб ўтирганда Сулаймон Зийнатуллаев кириб келди.

У сочи оқара бошлаган, лекин қадди-қомати йигитларникидек хипча, бўйи ўртадан тикроқ киши эди. Лекцияга доим тоза, қимматбаҳо кийимлар кийиб келар ва кўпинча тикка туриб, қўлини ифодали ҳаракатлантириб, бадиий асарлардан қизиқ-қизиқ мисоллар келтириб, конспектига қарамай гапирарди. Шунинг учун студентлар уни Бегимовга қарши қўйишарди. Зийнатуллаевнинг ўзи ҳам Бегимов билан Ҳакимовни ёқтирмас, лекин буни очиқ айтмасди. Баъзан уларни тилга олганда сўз билан айтилмаган, лекин гап мазмунидан пайқаса бўладиган заҳарли истеҳзолар қиларди. «Наҳотки яхши лекция ўқиш фақат мафкураси бузуқ одамларнинг қўлидан келса!» деган пичингини ҳам Маҳкам биринчи марта Зийнатуллаевдан эшитган эди. Ҳозир буни Шоазим Тошев масаласига қўшиб, «Ҳакимов яхши лекторларни ёмонга чиқариб қувяпти» деган маънода айтди. Зийнатуллаев ҳам ўша пичинги билан шундоқ демоқчи бўлганини Маҳкам энди тушунди.

Одамларни бир-бирига бундай қарши қўйиш ва бир оғиз гап билан бировни ёмонга чиқариш, яна буни бе-

малол кулиб айтиш Маҳкамга алланечук жуда ёмон туюларди.

Агар у ҳозир хилма-хил туйғуларини аниқ бир фикр ҳолига келтира олса эди, ёмон кўринаётган нарсанинг нималигини ҳам тушунарди: у ўз коллективидаги ҳар бир одамни «ўз кишимиз» деб биларди. Шу коллективдаги бирор кишининг камчилиги ҳақида бегонага ўхшаб, «четдан» бепарво қараб, кулиб гапира олмасди, жон куйдириб, ич-ичидан ачиниб, ўз-ўз бўлиб гапиришни истарди. Боя Эшонбоев Акбаровни ёт одам демоқчи бўлиб гумонсираганда ҳам Маҳкам ундаги ишонмовчиликдан, тошмеҳрликдан руҳан эзилган эди. Шоазимнинг (ундан олдин Зийнатуллаевнинг) Ҳакимовлар ҳақидаги пичингида ҳам шунга ўхшаш бир тошмеҳрлик, бегоналик бор эди ва Маҳкамнинг энг азиз туйғуларига соя солиб, таъбини тирриқ қиларди.

У Зийнатуллаевнинг лекциясидан конспект олар экан, баҳсда кўпчилик Шоазимни ёқтирганини яна бир марта кўнгли оғриб эслади. «У ҳақ бўлгани учун эмас, гапга чечан бўлгани учун, ноҳақ гапни ҳам кулгили қилиб айтгани учун мендан баланд келди,— деб ўйлади у.— Мана, унинг яхши кўрган ўқитувчисини ҳам ёқтирадиганлар кўп. Лекин синчиклаб қаралса...»

Маҳкам Шоазим туфайли Зийнатуллаевга ҳам синовчан кўз билан қарай бошлади. Унинг назарида, Зийнатуллаевнинг чиройли поляк трикосидан тикилган ва ҳали дазмоли бузилмаган костюми ҳам, ярақлаб турган қўнғир туфлиси ҳам, ҳар куни соқол олдираверишидан териси нозиклашиб қолган юзи ва жисмоний меҳнат кўрмаган ингичка бармоқлари ҳам унинг ўзига кўп бино қўйганидан далолат берарди. «Қизиқ нарсаларни айтиб аудиторияни кулдиришни ҳам фақат студентларни қойил қилиш учун,— дерди Маҳкам ўзича.— Наполеон Москвага оқ отда кириб келганини, боярлар делегациясини кутиб аҳмоқ бўлганини батафсил айтади-ю, унинг вақтинча ғалаба қозонишига сабаб бўлган нарсаларни қуруққина санаб ўтади. «Зерикарли нарсаларни ҳам гапиришга тўғри келади, лекин нима қилай, талаб шу» дегандай маъноли кулимсираб наридан-бери айтиб кетади. Шунинг учун бу лекциялардан эсда қоладиган — тарихнинг чуқур ички жараёнлари эмас, юзада турган жузъий воқеалари. Шоазим ихлос қўйган ўқитувчи ҳам унинг ўзи каби хийла енгилтак».

Лекин бу ҳукм Маҳкамни қониқтирмасди. Чунки у биладики, ўқитувчининг дид билан яхши кийиниб келиши айб эмас, аксинча, буни педагогика фани ҳам тавсия қилади. Зийнатуллаевнинг лекциясида жузъий фактлар эсда қолишига келганда... Ўзи чуқур илмий хулосалардан кўра юзада турган ёрқин деталлар хотирага осонроқ ўрнашади-ку. «Йўқ, мен ҳам Шоазимга аччиқ қилиб йўқ жойдан нуқсон қидираётганга ўхшайман», деди Маҳкам ичида ва бу тўғрида бошқа ўйламасликка қарор бериб, бутун эътиборини конспект олишга қаратди.

Сулаймон Зийнатуллаевич кечроқ келгани учун мавзуни анча қисқартириб ўқимоқда эди. Аммо керагидан ортиқ қисқартириб гапини тез тамом қилиб қўйди. Янги мавзуни келаси соатда бошламоқчи бўлгани учун соатига қаради.

— Вой-бўй, яна ўн минут бор-а!— деди енгил кулги билан.

Бу кулгида «биламан, қўнғироқ кутаверіб безор бўлгансизлар» деган маъно бор эди. Танаффусни сабрсизлик билан кутадиган студентларга бу жуда ёқиб тушди. Улар Сулаймон Зийнатуллаевични ўзларига ён босувчи киши деб билиб, қувонч билан кулишди. Сўнг Шоазим:

— Сулаймон ака,— деди унга ўзини жуда яқин олиб.— Бўлмаса бирор нарса айтиб берасиз... Латифами, ишқилиб, ўзингиз биласиз.

Сулаймон Зийнатуллаевич «латифа билмайман» деб унамади, лекин студентлар қўймади.

— Хўп, бўлмаса,— деб у стулини студентлар столига яқин суриб ўтирди.— Бир одам бор экан. Ҳар куни кечқурун хотинига: «Мажлисим бор, кеч келаман», деб кетар экан-у, бошқа бир жувон билан томошага тушар экан. Хотини уйда болалари билан қолиб ҳеч нарсани билмас экан. Бир кун кечқурун ўша одам ишдан келиб: «Тез бўл,— дебди,— мана шу пиджакни дазмолла, бугун жуда катта мажлис бўлади». Хотини пиджакни дазмоллаётганда чўнтагидан бир қоғоз ерга тушиб кетибди. Очиб қараса — иккита театр билети. «Хап, сенимн!»— дебди-ю билетни жойига солиб қўйибди. Ҳеч нарса билмагандай эрини жўнатибди. Кейин орқасидан театрга борибди. Лекин, бахтга қарши, киришга билет тополмабди. Администраторни чақириб, йиғлаб, воқеани айтибди. «Бўлмаса сиз шу ерда турииг,— дебди админис-

тратор.— Мен ҳозир чақириб бераман». Қириб усилитель орқали бутун театрга гапирибди: «Ўртоқлар, ораларингда бир одам ўтирибди. Бу одам мажлисга бораман, деб хотинини алдаб, ўйнаши билан театрга келган. Мен уни танийман, лекин обрўси тўкилмасин дейман. Шунинг учун чироқни ўчириб тураман, қоронғидан фойдаланиб уйига кетсин». Шундай деб, администратор залнинг чироғини ўчирибди. Бирпас ўтгандан сўнг яна ёқиб қараса залда битта ҳам эркак қолмаган эмиш.

Бир қанча жойдан кулги кўтарилди. Маҳкам кулгининг сабабини тушунолмай атрофга аланглади.

— Об-бо, ҳаммаси ўйнаши билан ўтирган экан-да,— деб кимдир яна кулди.

Маҳкам энди тушунди ва кулмоқчи бўлди, лекин икки оғиз енгил гап билан шунча одамни бузуққа чиқариш, яна буни кулимсираб айтиш Маҳкамга боягидай бағритошлик, ичиқоралик бўлиб кўринди ва ғашини келтирди. Шоазимнинг бўлмағур пичингларига дуруст жавоб қайтара олмагани яна эсига тушди, ҳаммасига бира тўла боплаб жавоб бермоқчи бўлди. Ён-верига қараб, латифани хушламаган бир ўзи эмаслигини кўрди-да, дадилланиб пичинг қилди:

— Домла, ўша чиқиб кетганлардан бирортаси ҳозир биз билан ўтирган бўлмасин!

Маҳкам «сиз ўзингиз бўлманг!» демоқчи эди. Сулаймон Зийнатуллаевичнинг кўзи бир «ялт» этди, пичингни тушунгани шундан билинди. Лекин ўзига олмай, кулимсираб жавоб берди:

— Бу эҳтимолдан узоқ.

— Ҳар ҳолда,— деди Маҳкам қип-қизариб,— бир зал одамнинг барини бузуқ дейиш нотўғри.

Шоазим орқадан унга қўлини пахса қилиб қичқирди:

— Ким шунақа деяпти? Сиз кулги нималигини биласизми ўзи? Билмасангиз бориб луғатнинг «к» деган жойини ўқиб келинг, кейин латифа эшитинг!

— Биламан, лекин сиз кулгидан кулгини фарқ қилмайсиз!

Қўнғироқ чалинди. Шоазим билан бир қанча студентлар Сулаймон Зийнатуллаевични тўхтатиб, нима тўғридадир қуюқ гапиришга бошладилар. Маҳкам кўпчилик билан ташқарига чиқар экан, баъзилар унга қарамасликка ҳаракат қилаётганини сезди. Фақат Очил унинг олдига келиб:

— Сизга нима бўлди, жўра?— деди.— Ахир Зийнатуллаев бизни ўзига яқин олиб қизиқчилик қиляпти-ку. Ҳар қандай ўқитувчи ҳам студентлар билан бунақа очиқ гаплаша олмайди. Осонми? Зийнатуллаев қўрқоқ эмас. Кейин бизга ишонади, гап қилмаслигимизни билади. Бунақа қилдан қийиқ қидирадиган одатингиз йўқ эди шекилли. Ё чини билан ўртоқ Эшонбоевдан намуна оляпсизми?

Маҳкам индамай чиқиб кетди. Боя бориб улгурмаган группаларига хабар бераркан, Эшонбоевнинг тарафини олиб «ўргансам-чи?» дегани эсига тушди. Бу энди Эшонбоевнинг соясига кўрпача тўшашдай туюлиб кетди, унинг ғаши келиб, қўлларини бехтиёр тугди.

Чап қўлидаги рўйхатнинг бир чети «тирс» этиб йиртилди.

Бу машъум рўйхатда Гавҳарнинг номи ҳам бор эди. «Прогулингиз учун бюрода жавоб берасиз» деган хабар билан бориш бундан икки соат олдин жуда мушкул туюлган, рўйхатда Гавҳарлар группаси биринчи бўлса ҳам Маҳкам охирги ўринга сурган эди. Энди, катта мавзулардаги баҳс-мунозаралардан кейин, бу мушкуллик зиғирдаккина кўринди. Маҳкам Гавҳар билан учрашишини тасаввур этганда совқотиб гулханни кўз олдига келтирган кишидай юраги бир орзиқди.

Ҳозир у жўшқин туйғулар ҳароратига ҳар қачонгидан ҳам кучлироқ эҳтиёж сезар эди.

Унинг ўйлари Гавҳарга қараб учди, унга тўйиб-тўйиб қарагиси, кўнглини очиб гапиргиси келди. Аммо ҳозир танаффусда, шунча одамнинг орасида бунга имкон борми? Имкон бўлганда ҳам Маҳкамнинг ҳадди сиғмаслиги мумкин, чунки ҳали «расмана учрашувга» ўтганлари йўқ. Фақат мажлис ва кечалардан кейин у Гавҳарни бир-икки марта уйларига кузатиб қўйган, холос. Нега шу кузатиш пайтларида мунтазам учрашиб туриш тўғрисида бир битимга келмади?

Маҳкам ҳозир биринчи марта бунга ич-ичидан ачинди.

У Гавҳарнинг очиқ эшик олдида турганини узоқдан кўрди-ю, боя шу эшик ойнасидан изтироб билан қарагани эслаб, баданига ўтли ҳаяжон югурди. «Мени у аҳволда кўриб нима хаёлга бордийкин? Ёмон бир нарса ўйлаган бўлмасин?» Кейин яна рўйхатга хаёли кетди: «Нега прогул қилдийкин?» Ахир у комсорг, ҳеч бунақа

қилмаган эди-ку! Билиш керак. Ҳозир гаплашиб бўлармикин? Борди-ю, бўлмаса... Эртага бюро. Йўқ, гаплашиш шарт!»

У ҳар эҳтимолга қарши рўйхатнинг Гавҳарларга тааллуқли жойини йиртиб олиб қўймоқчи бўлди. Аммо юриб бораётиб ёмон йиртди. Шу аҳволда бериш ўнғайсиз эди. Бошқа қоғозга кўчириш учун зинапоя майдончасига бурилди. Кўчираётганда Гавҳарни қолдириб кетди. «Комсорг-ку, бусиз ҳам боради», деб ўйлади.

Бу орада Гавҳар ичкарига кириб кетган эди. Маҳкам эшикдан қараб, уни досканинг олдида кўрди. Қизил шерст кофта ва клёш этакли қора юбка кийган, битта қилиб ўрилган узун сочи бош орқасида лента билан бўғиб қўйилган. У доскага бўр билан чиройли бир бинонинг суратини чизмоқда эди, қўл ва бўйин ҳаракатларидан сочи ҳам оғир селкиллаб турарди. Аудиторияда бошқа ҳеч ким йўқ эди. Фақат столлар устида дўппайиб ётган китоб-дафтарлар, портфеллар бу кимсасизликнинг вақтинча эканини, ҳадемай аудитория одамга тўлишини айтиб турарди.

Маҳкам очиқ эшикни тақиллатди. Гавҳар ўгирилиб уни кўрганда кофтасининг кўкрагидаги ҳаво ранг гуллар тез кўтарилиб тушди, қошлари аста тўлғанди, кўзларида шодлик ва ҳайрат кўринди, тиниқ буғдой ранг юзига «лоп» этиб қизиллик югурди. Тўлқинли товуш билан:

— Келинг,— деди-да, бўрни дарҳол жойига қўйиб, қўлини артди.

Кўришдилар.

— Ишларингиз яхшими?— деди Маҳкам. У ҳам ҳаяжонланиб, лабида нам қолмаган эди.

— Раҳмат, ёмон эмас.

— Мен бир иш билан келувдим. Эртага бюро бўлади,— деб у воқеани қисқача айтди-да, ўзи кўчирган рўйхатни узатди.— Сизлардан мана шулар. Ўзингиз бирга борар экансиз.

— Мен?— сўради Гавҳар, ранги ўчиб. У рўйхатга қарар, лекин ҳарфларига кўзи ўтмасди.

— Ҳа энди...— Маҳкам дудуқланди. Йўқ, ҳозир бу мавзуда гапиришиб бўлмайди. Кейинга суриш керак:— комсорглар ҳам чақирилган.

— Ҳа-ҳа,— деди қиз бир оз тинчланиб.

Нима қилиш керак?

Маҳкам бугун Гавҳар билан одатдагидай хайрлашиб кета олмайди. У қўлларини чўнтагига солиб пастга босди, елкалари юқори кўтарилди. Умрида қиз болага айтмаган гапини ҳозир шу ерда айтишни ўйлаб, бутун гавдаси тордай таранг тортилди.

Гавҳар ҳам ундан фавқулодда бир гап кутиб жим турарди. Коридордан эшитилаётган қадам товушлари икковини ҳам қистарди: ҳозир қўнғироқ бўлади-ю, ҳамма киради, тезроқ!

— Гавҳар, мен сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим. Хафа бўлмасангиз...

Гавҳар қўлидаги қоғозчани кўкрагига босиб, бир оз товуши ўзгариб:

— Нимани?— деди.

Маҳкам қўлларини чўнтагидан олди, лекин титраётгани учун бир-бирига чирмаштирди.

— Менга ишонасизми?

Гавҳар кўзларини катта очиб унинг кўзига қаради-ю, қип-қизариб:

— Нега бундай дейсиз!— деди.

— Агар ишонсангиз, бугун бирга бўлайлик. Кечқурун. Агар ишонсангиз, Гавҳар! Томошагами, ё шундай айланибми, ўзингиз биласиз.

Маҳкам чўғдай ёниб жавоб кутарди. Гавҳарнинг кўзи тиниб кетди. У асли Маҳкамдан шундай бир таклиф кутиб юрарди. Қаттиқ ҳаяжон устида шу истагини яшира олмай:

— Майли,— деди.

У бу сўзни, энтикиб, астагина айтди, лекин Маҳкамга жаранглаб эшитилди ва борлиғини оловли садоларга тўлдирди. Унга шу кифоя эди: мисдай қизиб кетган юзини ушлай-ушлай эшикка томон йўналди.

Фақат ўз аудиторияларига қайтиб келиб, учрашув жойи ва соатни айтмаганини эслади. Югуриб чиқди. Аммо вақт ўтган эди, аудиторияга студентлар кириб борарди. Бўшашиб, ўз жойига қайтди. Лекин кўзи китобларига тушиб, хаёлида бир фикр чақнади. «Ўрта асрлар тарихи»ни, олиб, ички варағига қалам билан «Гавҳар! Соат етти. Ўрда. М.» деб ёзди-ю, тез олиб бориб берди. Бераётиб қўли билан муқовага ниқтаб қўйди ва кулди. Гавҳар ҳам кулди — демак тушунди.

Нақадар фаросатли!

Маҳкамнинг юрагида ҳали ёнмаган чироқлар ёниб,

ҳали чалинмаган куйлар чалинарди. «Майли!» сўзи билан бошланган бу ўтли музика факультет ғовур-ғувурида ҳам, ётоқхона шовқинида ҳам, «7» рақамига қараб кетаётган соатнинг чиқиллашида ҳам, ҳатто сув пуркалган кўйлакка, дазмолнинг вашиллаб тегишида ҳам эшитиларди. У байрамларда киядиган кийимларини югуриб-елиб дазмоллади, ранги кетиб, ёқаси осилиб қолган пальтосини ҳам чўткалаб, устидан ҳўл латта қўйиб дазмол урди. Лекин ёқаси қурғур тикланмади.

— Анави ерда ип билан игна бор,— деди Очил. У койкада чалқанча ётиб, «Ўзбекистон тарихи»ни ўқирди. Маҳкамдаги ҳолатни сезиб зимдан кузатиб ётган эди.— Ёқанинг қулоқларини бир-бирига тишлатиб, тагидан бир-икки илинг,— деб маслаҳат берди.

Чиндан ҳам, дазмол қила олмаган ишни игна қилди.

Маҳкам троллейбусда Ўрдага келиб тушганда қуёш Тошкентнинг энг чиройли биноларидан бири бўлган мутахассислар уйи ортига тушиб борарди. Бинонинг устини ва ёни-верини нур сели чулғаб, олд томонидаги сояларни қуюқлаштириб кўрсатар, деразалари қорайиб турарди. Кўприк тагидан шитоб билан ўтаётган Анҳор тўлқинлари гўё пастдан қайнаб чиқар ва юмалаб-юмалаб оқарди. Ҳали ёмғирлар бошланмагани учун анҳор суви тиниқ, лекин тошлари кўриниб турган саёз чеккаларида шишадай рангсиз-у, чуқур жойларига зангори бўёқ қўшиб оқизилгандай кўкимтир — яшил.

Нишаб бўлиб борган ва охири осмон билан туташган Навоий кўчасига куйботишдаги иморатлар узун соя тўшаб турар, ора-орадаги нур парчаларида трамвай излари, машина сиртлари ялт-юлт қиларди.

Маҳкам бунинг ҳаммасини қалбида чалинаётган ўша ажиб музика садолари остида кўрар, соат тили «7» га яқинлашган сари қалб музикаси юқори пардаларга чиқиб борарди.

Мана-е! Оқ шарф рўмол ўраган, бинафша ранг пальто кийган, қоғозга ўроғлиқ бир китобни қизларга хос қилиб кўкрагига мулойим босган Гавҳар троллейбусдан тушди. Ботиб бораётган қуёшда юзи гул-гул яшнаб кўринди. Маҳкам уни кўрди-ю, қалбидаги музика тинди. У Гавҳар ҳақидаги музика экан, ўзи келгандан кейин ҳожати қолмади, у севги ҳақида куйлар экан, севишган кўзлар бир-бири билан учрашгач, ортиқча бўлиб қолди.

Энди уларнинг бири учун иккинчисининг товушидан бошқа товуш, гапидан бошқа гап йўқ эди. Ҳатто вақт ва масофа тушунчалари ҳам эсдан чиққанди.

Ғира-шира қоронғиликда иккови Ленин кўчасидан ўтишди. Кинолар олдида одамлар кўп экан, Гавҳар «қўйинг!» деди. Маҳкам ҳам: «Бирга гаплашиб юрганимиз қайси кинодан кам» деб ўйлади-ю, Театр майдонига қараб бошлади. Айланиб юриб-юриб, соат тўққиз яримга занг чалинаётганда курантнинг олдидан чиқишди. Одам тирбанд бир жойдан ўтаётганда ажралиб қоладиган бўлишди-ю, Маҳкам Гавҳарнинг билагидан олди, лекин тинч кўчага чиққанда ҳам қўйиб юбормади. Қўлтиқлашган ҳолда яна Анҳор бўйига қайтиб келганларини сезмай қолишди.

Қизиқ: бундай пайтда гапнинг ҳам охири бўлмайди, жимлик ҳам оғир тушмайди. Улар нима ҳақда гапиришмасин ҳаммаси янги туюлади, ҳатто кўпдан маълум нарсалар ҳам бирининг тилида иккинчисига янгилик беради, чунки бу нарсаларга бирининг муносабатини иккинчиси энди билади. «Иван Иванович» романининг яқинда бўлиб ўтган муҳокамаси ҳақида гап борар экан, Гавҳар Иван Ивановични ёқлади.

— Ольганинг хатоси уникидан катта,— деди.

Маҳкамга бу жуда ёқиб тушди: тўғри-да, эркаклар билан хотин-қизларнинг ҳаққи-ҳуқуқи тенг бўлгандан кейин, бирининг иккинчиси олдидаги масъулияти ҳам тенг бўлиши керак.

— Бусиз садоқат йўқ,— деди у.

Бу гапларнинг ўзларига ҳам алоқадор эканини сезишди-да, бирпас жим боришди. Сўнг, худди шунга яқин фикрни Фарида деган қиз ҳам чиқиб гапиргани Гавҳарнинг эсига тушди ва Маҳкамга эслатди. Бу эслатишда озгина хавотирлик ва у чиройли қизга Маҳкамнинг муносабатини билиш истаги бор эди. Буни пайқаган Маҳкам ич-ичидан қувониб, Фариданинг севган йигити борлигини айтди. Умуман, яхши кўрувчилар устидан гап кетиб маълум бўлдики, улар иккови ҳам сўнгги вақтгача ҳеч кимни учратмаган экан. «Сўнгги вақтгача» деб атайлаб ҳозирги дақиқаларга тил тегизишмас, «Яхши кўрмаган» дейиш ўрнига «Учратмаган» дейишлари ҳам бежиз эмас эди.

Гавҳар «Истироҳат» деган майдончанинг яланғоч дарахтларига қараб, бу йил қорнинг кеч кетганини,

март кирган бўлса ҳам ер кўкармаганини айтди. Маҳкам атрофга кўз югуртириб:

— Менинг назаримда ҳозир кўклам қулф уриб турганга ўхшайди,— деди,— худди анави светофорнинг яшил «кўзи» билан қараётгандайман.

Гавҳарда ҳам шунга ўхшаш туйғу бор эди. Одамнинг настроениеси (улар бу сўзни шу тарзда русча айтишарди) светофорга ўхшаса керак-да, қайси кўзи билан қарасанг атроф ўша рангда кўринади, деб кулишди.

Кўприкдан ўтаётганларида Маҳкам осмонда милтиллаб турган юлдузларга қараб:

— Шуларнинг ҳаммаси ҳам қуёш-а,— деди,— фақат узоқлиги учун юлдуз деймиз.

— Қизиқ, бизнинг қуёш ҳам шулардай узоқ бўлганда юлдуз дер эканмиз-да.

— Унда қуёш-юлдуз деб айтадиган одамзоднинг ўзи бўлармиди?

— Қаранг-а,— деди Гавҳар.

«Яқинлик қандай улуғ!» деган сўзларни иккови бир-бирига айтмаган бўлса ҳам, бир-биридан эшитгандай бўлди.

Шундай қилиб, гап мавзуи тинмай ўзгарар, суҳбат рулсиз кемадай тўғри келган томонга бурилиб кетаверар, лекин охири бориб икковининг ўзаро муносабатига тақаларди — ўзи, кема рулсиз бўлса ҳам тагида дарё оқаётган бўлса муқаррар бир манзилга қараб боради-ку.

9

Электр нурига чўмиб, серҳаракат машиналар чироғидан жимирлаб ётган Навоий кўчасида Гавҳар қўлини аста бўшатиб олди ва Маҳкамга маъноли кулимсираб қаради. «Бундан нарида маҳаллаликлар кўп учрайди, қўлтиқлашиб юрганимизни кўришмасин» деган маънони Маҳкам, албатта, тушунди. У бўшалган қўлини қаерга қўйишини билмай, Гавҳар кўкрагига босган нарсага чўзди.

— Беринг, бирпас кўтаришиб борай.

Гавҳар унга томон ярим ўгирилиб, газетага ўралган нарсани кўкрагида тутар экан:

— Ўзингизнинг омонатингиз,— деди.

— Омонатим?

Маҳкам таажжубдан қадамини секинлатиб, газетани очмоқчи бўлган эди. Гавҳар муздаккина қўлини унинг қўлига тегизиб тўхтатди.

— Танаффусда бериб кетувдингиз-ку?

— Э-э, китоб денг!

Иккови ҳам кундузги воқеаларни эслади. Гавҳар сўрайман деб қўйган бир гапни энди сўради:

— Бугун бир лекциядан аллақанақа бўлиб чиқиб кетдингизми?

— Фақат чиққанимни кўрувдингизми?

— Ҳа.

Шу нарса кундуз сўралганда Маҳкам қанча қизариб-бўзарган бўлар эди, чунки унда Гавҳар ҳозиргичалик синашта эмас эди. Ўшанда Акбаровдан қаттиқ ранжигани ва Гавҳарга «жабрдийда» кишидек кўринмоқчи бўлгани энди кулгили туюлди.

— Кечикиб келган эдим,— деди у чиндан ҳам кулиб.— Акбаров қувиб берди. Йў, ишонинг, Гавҳар! Эшикни ташқаридан ёпинг деса аввал тушунмабман. Аммо-лекин тузлади. Ҳамма прогул қилавергандан кейин, лекторлар ҳам бераҳм бўлиб кетар экан. Айтмоқчи, сиз ҳам талай прогул қилган экансиз, ростми?

Гавҳар шу вақтгача фақат Маҳкамни ва у билан гаплашиб бораётганини ҳис қилар, атрофидаги нарсалар деярли ҳеч сезилмасди. Энди негадир япроқсиз дарахтларнинг тротуарга тўшалиб ётган тўрсимон соялари кўзига яққол ташланди, бошидаги шарф рўмоли бир ёнга қийшайиб кетгани ҳам ҳозир билинди.

— Рост,— деди рўмолини тез тўғрилаб қўйиб. Ҳозир Гавҳар ўз прогули ҳақида гапиришни истамасди, лекин Маҳкамнинг очиқ кўнгиллилиги уни ҳам шунга ундарди. У бор гапни айта бошлади:— Бир кун кинога кетиб қолдим. Кейин «Собор парижской богоматери» деган китобга қизиқиб туни билан ўқибман, эрталаб тургим келмади. Яна бир-икки марта эртароқ кетиб қолувдим.

Маҳкам бунинг очиқ кўнгиллиликми, ёки «қайси студент прогул қилмабди» қабилидаги гапми эканини билмоқ учун унга тикилиб қаради. Лекин Гавҳар қийналиб гапирарди. У Маҳкамнинг тикилишидан ўнғайсизланиб гапни ҳазилга бурди:

— Шунга биноан мени ҳам бугунги рўйхатга тиркасангиз бўларди.

— Ҳали ҳам тиркалгансиз. Манноновнинг қўлидаги рўйхатга.

Гавҳар чўчиб уйғонгандай ва ёпирилиб ўтаётган машиналар овозини энди эшитгандай бўлди. Оёқлари бирдан оғирлашди, уларни зўрға кўтариб, тротуарда айқашиб ётган столба ва терак сояси дан одимлаб ўтар экан:

— Шундайми?— деди.— Боя мендан яширганмидингиз?

— Ҳа, энди... бирор сабаби бўлса билай деб айтмаган эдим.

Сабаби, албатта, бор эди — Гавҳар тарих факультетига адашиб кириб қолганди. У мактабда ҳамма фанлардан «аъло» олиб ўқир, ҳар фаннинг ўз фазилати борлигини билар, лекин келажакда ўзини қайси бирига бағишлашни билмасди. Олтинчи синфда «Ленин учқуни»дан бир мухбир келиб гаплашганда «архитектор бўламан» деган эди. Саккизинчи синфда ирригация инженери бўлиш, қақроқ чўлларга сув олиб чиқиш, сув омборлари қуриш ҳақида орзу қилиб юрди. Лекин бу орзуси ҳам мустаҳкам эмас экан шекилли, ирригация институтини битираётган бир қариндошининг гаплари билан айниди. У қариндоши нуқул, тарихчи бўлинг, агар менга қўйиб берса қайтадан биринчи курсга тушиб тарих факультетида ўқир эдим, дерди. Гавҳар бошқа фанлар қатори тарихни ҳам аъло ўзлаштирар, бошқа ўқитувчилари қатори тарих ўқитувчиси ҳам уни ўз соҳасига тортарди. Бундан ташқари, унинг отаси тарихчи олим эди.

Охири тарих зўр чиқди.

Мана, ўқишининг олти ойи ҳам ўтди, у биринчи семестрни «аъло» билан тугатди (имтиҳон биттагина эди, зачетларга эса баҳо қўйилмайди), четдан қараганда, ҳаммаси яхши боряпти. Фақат тарихни чинакам севувчи студентлар билан гаплашиб қолса у ўзини аллақанчук ўнғайсиз сезади. Тарих фанларида қийин номлар, йиллар беҳисоб кўплиги Гавҳарни зериктиради, уларга эса ўрмонда дарахтнинг кўплигидай табиий кўринади. Улар келажакка, ўқишни битирганларидан кейинги ҳаётларига қараб йирик-йирик илмий асарлар, архивлардан топилган янги ҳужжатлар, Толстовникига ўхшаган археологик экспедициялар кўришади. Гавҳарга эса нуқул олий маълумот кўринади. Унинг лекцияларни осон-

гина қолдириб кинога кетиши, роман ўқиши ҳам шу сабабли эди. Лекин ўзи буни тушунмасди: «Ҳали ўқувчилик одатидан қутулмаганим, кундалик дарс сўралмаганидан бепарволашиб кетганим сабаб», деб юрарди.

Ҳозир Маҳкамга ҳам шуни айтди-да:

— Сиз ҳам шундай бўлганмидингиз?— деб сўради.

— Мен... Эсимда йўқ. Лекин конспект олишга ўрганолмай қийналганимни биламан. Ҳар кимда ҳар хил бўлса керак-да.

Гавҳар унинг тарих факультетига қандай кириб қолганини билгиси келди.

— Биз кирганда конкурс ҳозиргидек эмас эди. Мен еттинчи синфдан бошлаб тарихчи бўламан деб юрар эдим.

— Орзу қилармидингиз?

— Ҳа, тушларимга ҳам кирар эди.

— Тарих-а?— деди Гавҳар. Унинг қошлари таажжубдан чиройли тўлғониб қўйди.— У ёшдаги болалар романтикаси зўр нарсаларга ҳавас қилмайдими?

— Тарихнинг романтикаси йўқ дейсизми? Ў-ҳў! Ҳамма романтика тарихда-да. Учувчиларингиз ҳам, хирурглари нгиз ҳам буюк тарих машинасининг алоҳида ғилдиракчаларини айлантиради, холос. Тарих бутун одамзодни қамраб олади. Э-ҳе, бошқа фанлар денгиз бўлса, тарих океан.

— Ҳо, билибсиз,— деб Гавҳар ҳақиқдай лабларини эътироз билан қимтиб кулди.— Тарих океан бўлса, тарихчи ким?

Маҳкам жиддий баҳслашмоқчи бўлиб унга қайрилиб қаради, лекин табассум қилаётганини кўрди-ю, ўзи ҳам кулимсиради. Гавҳарнинг жозибаси ҳозир бир қарашда тўлиқ кўрингандай бўлди:

Қора қошлари бир-биридан анча узоқда бошланиб, сал кўтарилган-у, нафис эгилган ва бодом қовоқларини айланиб ўтган. Баланд пешонасининг икки четини соч бекитган, ўримга кирмай қолган ингичка соч толаларига шабада тегиб мулойим қимирлаб туради. Оқ-қизғиш ёноқларида майда кулгичлар. Бурни суйри бўлиб борган-у, учи бир оз эгилиб, эркакча «қушбурун» бўлиб қолган. Фақат шу унга бир оз ярашмайди. Аммо мусаффо кўзлари, хиёл намли лабларининг чиройли табассуми, қошининг юз ифодасига мос тўлғониб қўйиши Маҳкамни мафтун этарди. Тишлари ҳам ажойиб: икки курак тиши-

нинг ораси анча очиқ. Буни Гавҳар ўзича нуқсон деб юради, Маҳкамга эса беғубор болалик белгисидай ёқимли туюлади. Пешонасининг кенглиги, қошларининг ораси очиқлиги ва олд тишларининг бу хилдалиги унинг чеҳрасига шундай табиий бир софдиллик бағишлайдики, Маҳкам буни жуда чиройли қизларда ҳам кўрган эмас. Умуман, Гавҳарнинг қиёфаси унга танишмасларидан олдин ҳам маълум бўлганга ўхшарди. Маҳкам уни биринчи марта кўргандаёқ кимнидир эслаган, «демак хаёлимда яратиб юрган эканман-да», деб ўйлаган эди.

— Тарихчими?— деди у, Гавҳарнинг чиройига анча хаёли кетиб.— Тарихчи шу океаннинг... йўқ, шу океан тарихчининг мулки. Ҳамма даврлар, ҳамма мамлакатлар, ҳамма соҳалар...

Маҳкам қўлларини ҳаракатлантириб, қизишиб сўзлар эди. Гавҳар баҳсга берилиб яна атрофидаги нарсаларни унута бошлади. У узоқлашган сари тиғиз кўринадиган ва охири бир нурли чизиқ бўлиб бирлашиб кетган лампочкалар тизимига қарар, лекин кўзи кўрган бу нарсани мушоҳадаси қабул қилмасди, кўча тўла садолардан ҳам фақат Маҳкамнинг товушини эшитарди. Бу товуш уни ҳадеб баҳсга чақирар, Гавҳар лабини қимтиб, майин товуш билан derди:

— Вой, яна шундай дейсиз-а! Ҳозир қайси тарихчи Иван Кожедубдай уч марта қаҳрамон бўлган? Академик Шусевдай бинолар қурган?

— Академик Грековнинг асарлари ҳеч қайси бинодан қолишмайди.

— Қолишмайдими? Қолишмайдими? Тошкентга келган турист мана шу кўчани кўрмай кетмайди-а? Навоий театрини ҳам энг олдин кўради. Кейин вақти қолса тарих музейига боради. Архивларга бўлса мингтадан биттаси киради. Қолишмагани шуми?

Маҳкам мудофаага ўта бошлади:

— Тарих томоша эмас-да, ахир, жиддий фан.

— Билган экансиз! Шаҳар қуриш томоша бўлиб қолибдими жуда? Мана шу ерга бир қаранг-чи: бу томони театр, бу томони-чи чиройли уйлар. Илгариги Шайхантаҳурнинг ўрнига қаранг, шу ердан ўтган одам фақат томоша қиладими-а?

— Нима қилади бўлмаса, азон айтадими? Фахрланади, қойил бўлади, мана бу бинони ким қурган экан, бу кўчанинг режасини ким чизган экан дейди.

— Ҳа, дейиши мумкин. Чунки бу кўча Тошкентнинг тарихига кирган,— Маҳкам «тарих» сўзини алоҳида талаффуз этиб, шу билан яна тарихнинг устунлигини таъкидлади.

Гавҳар унга қараб туриб кулиб юборди:

— Э боринг-э, гап чалғитганингиз-чалғитган! Тарих бошқа, тарихчилар бошқа — билиб туриб аралаштирасиз.

— Ҳа, майли, хўп-хўп. Ҳозир тарихчилар ёзувчилардай машҳур эмас ҳам дейлик. Лекин гап машҳурликда эмас-ку. Мана, сизга битта оддий тарихчини мисол келтирай...

Гавҳар унинг мисол қидириб тўхтаганидан фойдаланди-да:

— Ўзингизни келтира қолинг,— деди кулиб.

— Йўқ. Мактабда бизнинг бир ўқитувчимиз бор эди. Раҳматов деган. Урушга бориб икки кўзидан айрилиб келган. Ҳеч эсимдан чиқмайди: тарих дарсини шундай олиб борар эдики, синфда тиқ этган товуш эшитилмасди. Ўзингиз биласиз, мактабда «шпаргалка» ҳам бўлади, луқма ҳам ташлаб турилади. Лекин Раҳматовнинг дарсида энг ёмон ўқувчи ҳам бу ишлардан ор қилар эди. Кўр одамни алдаб бўлмас экан. Лекин ўзи ҳам қойил қилар эди-да! Тарихга жон киргизиб юборарди. Мана шундай тикка туриб, шифтга ё деразага кўр кўзларини қадаб гапира бошласа, дамим ичимга тушиб кетарди. Бир кун Степан Разиннинг ўлдирилишини шифтга тикилиб айтаётган эди, шифт орқали кўриб туриб гапиряптими дебман, у тикилган жойга қайрилиб қарабман. Яна бир кун Темурнинг Ҳиндистонга юришини деразага тикилиб гапираётган эди, ёнимдаги бола ҳадеб ўрнидан туриб у қараб турган жойга тикилади, денг. Биласизми шу одам бизга қанчалик катта тарбия берди? Мен буни мана энди тушуняпман. Синфимиздан жуда яхши болалар чиқди. Шуларнинг ички дунёсидаги зўр бир чизиқ Раҳматовнинг қўли билан чизилган. Ўзи тарбия учун тарихдай зўр воситa кам. Бутун одамзод босиб ўтган йўл, ортдирган маънавий тажриба энг олдин шу фан орқали оммалашса керак. Раҳматов айтар эдики: «Янги машина, янги иморат яратган яхши, лекин янги одам яратган ундан ҳам яхши. Тарихчи янги одам яратадиганлардан», дер эди. Мен ҳам мана шунақа тарбиячи бўламан деб юрибман. Шуҳрат ҳақида ўйлаб кўрганим йўқ.

Гавҳар жим бўлиб, гўё баҳсдан совуб қолган эди. Раҳматов Маҳкамда уйғотган туйғулар бир архитектор Гавҳарда уйғотган туйғуларга ўхшар ва бу ўхшашлик унинг хаёлини узоқларга олиб кетганди.

У ўн яшар қизча эканида Юрий Карпович деган кекса архитектор хотини билан Москвадан кўчиб келиб, Гавҳарлар турган ҳовлида яшаган эди. Уларнинг фарзандлари йўқ эди, лекин болани яхши кўришар, Гавҳарни кўп суюшарди. Кейинчалик Юрий Карпович Гавҳарнинг расм солишга, ҳар хил шаклларни чизишга уқуви борлигини пайқаб, унга алоҳида эътибор бера бошлади. У Гавҳарга «Мой друг» деб мурожаат қилар, «сен архитектор бўласан» дер ва ўз касби ҳақида соатлаб гапириб берарди. Гавҳар у гапирган нарсаларнинг кўпини тушунмас эди, лекин архитектор деганда нуқул Юрий Карповичдай яхши одамларни кўз олдига келтириб: «Мен ҳам архитектор бўламан» derди. У бешинчини битираётганда Юрий Карповичлар Москвага қайтиб кетишди. Гавҳар унинг иш столида кўрган лойиҳалардан бири гўзал бинога айланиб марказий кўчага кўрк киргизди-ю, у олтинчи синфда ҳам «архитектор бўламан» деб юрди. Лекин бу ҳали эътиқодга айланмаган бир ҳавас эди. Гавҳарнинг эътиқодлари чуқур томир ота бошлаган юқори синфларда бу ҳаваснинг ўсиши учун шароит бўлмади.

Аммо ҳозир. Маҳкамнинг гаплари ғалати савол туғдирди. Рост-да, Гавҳар ҳам тарих факультетида ўқийди-ку, нега Маҳкамдаги интилишлари унда йўқ? Тўғри, Маҳкам тўртинчи курсда бўлгани учун унинг минорасидан кўп жойлар кўринади. Лекин у ўз минорасини бу ерга келмасдан олдин қура бошлаган экан-ку. Гавҳарчи? Тайёр минора бўлса чиқаман деб келганми? Нима деб келган? Нима деб?..

— Ҳа, Гавҳар, жим бўлиб қолдингиз?— деб Маҳкам унга тикилди.

10

Бу орада улар пивохона қаршисидан ўтишаётган эди-ю, ўша ёқдан каловланиб чиққан икки йигитнинг бири:

— Маҳкам оғайни!— деб чақириб қолди. Маҳкам уни бақалоқ гавдасидан ва ҳиндиларникидек кўкимтир қора юзидан дарҳол танди: ҳамкурси Мирсаид.

Маҳкам саломлашиб ўтиб кетмоқчи бўлди, бироқ Мирсаид тўхтатди:

— Э кўришмаймизми мундоқ! Кўзингизни ёғ босибди-да. Ишлар ванг денг!

Гавҳар тўхтамай ўтиб кетди. Мирсаид кўзларини сузиб унинг орқасидан қаради. Маҳкам ҳамкурсига томон энгашиб, паст товуш билан деди:

— Ҳа, шу, давлатингизнинг соясида юрибмиз, тақсир.

Ширакайф одамни ҳеч нарса мақтовчалик эритмайди: Мирсаид бу сўзлардаги истеҳзони пайқамади-ю, дарров мулойимлашди.

— Маладес!— деб Маҳкамнинг елкасига қоқиб қўйди. Сўнг ёнидаги ҳурпайган йигитга юзланди.— Менинг ҳамкурсим бу, кўриб қўй! Қандингни ур, Маҳкам оғ-ғайни, эплаганми, қандингни уравер! Кетдик,— у шеригининг елкасидан қучоқлади,— кетдик Дездемона!

Маҳкам тез-тез қадам ташлаб Гавҳарни қувиб етди.

Мирсаиднинг гаплари Гавҳарнинг ғашини келтирганди. Қошларини чимириб:

— У ким?— деди.

— Факультетда кўрган бўлишингиз керак.

— Бирам башараси совуғ-эй.

Маҳкам кулиб:

— Қайфи бор экан-да, бўлмаса ўзи газетамизнинг рассоми.

— Буни мен универмагда ҳам кўрувдим. Бир кун бизда икки соат «окно» бўлди, айланиб чиқсак, универмагда чийдухоба бераётган экан. Очирит катта. Кўпчилиги хотинлар. Шу бола ҳам ҳозир бирга юрган шериги билан турибди, ҳамма икковини ўртага олиб уришяпти: икки қайтадан олишганми, ё беочирит киришганми.

— Ростдан-а?— Маҳкам ҳайратланди.— Бунақа одати борлигини билмас эдим. Лекин ўқишга ҳафсаласи камроқ. Диплом деб юрганларданми, ҳалигача тушунмайман.

— Диплом деб?

— Бор-ку шунақалар. Химфакми, истфакми — қайсиси қўл келса, шунисига ўзини уради. Мақсад — диплом олиш. У ёғи барибир: така бўлсин-у, сут берсин.

Гавҳар қоқиниб кетди, туфлиси оёғини қиса бошлаган экан, қаттиқ оғриб:

— Ҳаҳ!— деди.

— Чарчадингиз-а? Сизни шунча пиёда олиб юрдим-

а? Келинг, троллейбусга чиқайлик. «Ватан»да янги картина бўлса кўрамиз.

Гавҳар соатига қараб «э-ҳе!» дегандай қошини кўтарди. Маҳкам ҳам энгашиб, юзини Гавҳарга яқинлаштирди-да, унинг соатига қаради, сўнг иккови бир-бирига яқингинадан тикилиб, «охирги сеанс ҳам бошланибди-ку» деган мазмунда баравар табассум қилишди. Гавҳарнинг табассумидаги ҳорғинлик Маҳкамга жуда гўзал кўринди, давомли қараши эса юрагини «жизиллатиб» ўтди.

— Яқин орада скамейка йўққи, бирпас ўтирсак,— деди у.

— Вой, майли, чарчаганим йўқ. Мана, бизнинг кўчага ҳам келиб қолдик,— Гавҳар тўхтади.— Юринг бизникига.

— Мулозамат эмасми? Борсам отангиз қувиб юбормайдилармн?

— Қўйинг, отам унақа одам эмаслар.

Маҳкам «қанақа одам?» деб кўзлари билан савол берди. Гавҳарнинг кўзларидан хавотирли бир нарса йилтиллаб ўтди. У ўзини зўрлаб деди:

— Отамни билсангиз керак, ўзимизнинг факультетда ишлаган.

— Ростдан-а?

— Профессор Тошевни билармидингиз?

— Илгариги деканми? Наҳотки?

Маҳкам қулоқларига ишонмай, Гавҳарнинг кўзларидан жавоб қидирди: бу ҳаракатчан қошлар, учи бир оз эгилиб, сал эркакча бўлиб чиққан қирра бурун шу вақтгача Маҳкамга Тошевни эслатар экан-да. А нега бўлмаса Гавҳар Тошева эмас, Гавҳар Абдураҳмонова? Ҳа, айтгандай, Абдураҳмон Тошевич эди, демак у ҳам илгари ўз исмини болаларига фамилия қилиб берганлардан экан-да. Кейин ким бўлган, нима бўлган, нега партиядан ўчиб, ишдан бўшаган?

Маҳкамнинг хаёлини бир зумда тўс-тўполон қилиб юборган бу саволлар юзида саросималик бўлиб акс этди. Сўнгги йилларда отаси кимлигини айтганда кишиларнинг юзи ўзгариб кетиши Гавҳарни руҳан эзарди. Ҳозир Маҳкамда юз берган ўзгариш унга чўчиш ва ўзини тортишдай кўринди-ю, жуда совуқ тегди. Дарҳол хайрлашиб кетгиси келди:

— Хўп бўлмаса...

— Йўқ, шошманг, Гавҳар, мен ҳеч нарса тушуполмай қолдим,— деди Маҳкам уни тўхтатиб.— Бугун шу нарсаларни ўйлаган эдим. Нега шундай бўлган? Кимнинг айби билан?

— Мендан сўраманг, мен урилган кишининг қизиман.

— Йўқ, ахир... наҳотки? Ахир мен сизга ишонаманку, Гавҳар!

Гавҳар ялт этиб унга қаради. Чиндан ҳам ишонишини сезиб, аъзойи бадани жимирлаб кетди. Кўнгли бирдан эриб, кўзига ёш келди.

— Мен отам бўлгани учун эмас... яхши одам бўлгани учун...

У ўпкаси тўлиб гапини тамомлаёлмади.

— А, нега ахир? Ё биров қасддан қилганми?— сўради Маҳкам. Бу шубҳа унинг ўзига ваҳимали туюлди.

— Билмайман,— деди Гавҳар эшитилар-эшитилмас.— Унда мен ёш эдим, айтмас эдилар, кейин сўрадим, тушунмайсан дедилар. Кейин... Шу тўғрида гап очилса жуда қийналадилар. Шунинг учун...

— Ҳозир қаердалар?

Гавҳар отасининг ҳамон музейда ишлаётганини, лекин узоқ касалликдан тузалганини, олимлик даражасини тиклаш умидида диссертациясини қайта кўриб чиқаётганини айтар экан, овози анча очилиб, кўзлари тиниқлашди. Сўнгги йилларда юз бераётган катта воқеалар отасининг руҳини кўтараётганини сезган Гавҳар унинг эртаги кунига умид билан қарарди. Ҳозир Маҳкам билдирган ишонч ва ҳамдамлик бунга қўшилиб, у аввалги хушвақт ҳолига қайтди.

Лекин Маҳкам кундузги руҳий кечинмаларини яна бошидан кечирмоқда эди. Акбаров, Эшонбоев, Ҳакимов муаммоси кўнглида тугун бўлиб турар эди, энди бунга Гавҳар орқали Тошев муаммоси ҳам қўшилиб, тугун янада чигаллашди. Уни ечиб ҳамма нарсани аниқлагунча кўнглининг бир чети ғубордан аримайди. У Гавҳардан яна кўп нарсани сўраб билиши керак. Аммо ҳозир Гавҳар ўзини зўрға босиб олган бир пайтда Маҳкам яна саволлар бериб азоблагиси келмади. Унинг майишиб турганини кўриб, чарчаганини сезди-да, гап мавзуини ўзгартирди:

— Энди бугун томоша қилолмадик, ҳисоб эмас. Томошага қачон тушамиз?

...Улар янаги пайшанбада Навоий театри олдида учрашадиган бўлиб ажрашдилар.

Маҳкам хаёлига бирдан босиб келган туман билан олишиб секин троллейбус остановкасига келди. Ҳеч ким йўқ эди. Ёлғиз тўхтаб турганида боши ёқимли айланаётганини сезди. Кейин дам кўк, дам қизил кўз билан қараётган светофорга кўзи тушди ва шу тўғрида Гавҳар билан гаплашиб қўйганларини эслади. Шундан кейин кўнглининг тубида яна ўша мислсиз музика аста эшитила бошлади.

У ётоқхонанинг кимсасиз ҳовлисига қандайдир бир куйни ингичка, паст товуш билан куйлаб кирди. Икки қаватли бинода ҳамма деразалар чироқсиз, афтидан, ҳамма студентлар ухламоқда.

У кирганда фақат Очилнинг койкаси асабий ғичирлаб қўйди. Маҳкам ўтаётиб унинг устига эгилган эди, қоронғиликка тикилиб чалқамча ётган Очил уйқусиз кўзларини четга бурди.

11

Муҳаббат ҳам оловга ўхшаб ловиллаб ёнса дуруст, одамнинг кўнглини нурга, ҳароратга, бахт шодликларига тўлдиради. Лекин бир тутаб берса киши дуд қамалган уйга кириб қолгандай бўғилади, кўз очиб атрофга қарай олмайди, чиқиб кетаман деб эшик қидиради-ю, бироқ қаерга борса дуд ҳам бирга боради, чунки аланга сиз тутаётган олов қалбида бўлади. Бундай пайтда муҳаббат халақит беряпти, дейишади. Лекин аслида муҳаббатга халақит берилсагина шундай бўлади.

Очил ҳали буни билмас эди. У жавобсиз муҳаббатга қарши бирдан бир чора — қизни унутиш, ўзининг севги ҳисларини бўғиш деб биларди. Бу ҳислари ҳадеб Замирага қараб оқавергандан кейин Маҳкамга ўқиб берган шеърини уларнинг йўлига тўсиқ қилиб кўтарди.

У деворий газетанинг редколлегия аъзоси эди, прогулчиликка қарши чиқарилаётган шошилинч сон учун уч-тўрт банд ҳажв ёзиб беришни топширишди, керакли материаллар билан таъминлашди. Жавобсиз севгига қарши курашда шеър ёрдам беришини сезган Очил бу топшириқни жон деб қабул қилди.

Қайси прогулчи ҳақида қандай шеър ёзишни ўйлаб ва энди фикри шу билан банд бўлаётганидан, хотира ки-

нолентаси кўзини тўсмаётганидан қувониб ётоқхонага жўнади.

Аммо бўм-бўш коридорда тўсатдан Замира дуч келиб қолди. Кўз кўзга тушди-ю, электр шарлар чақин чаққандай бўлди. Очил бирпас шу чақиндан бошқа ҳеч нарсани кўрмай қолди, Замира қадамини кескин тезлатганини эшитди, холос. Қиз жадаллаб ўтар экан, саломлашиш учун Очилга яна бир қаради.

Унинг қоп-қора кўзлари иффат ва ҳаё билан маъсум боқарди. «Салом» деганда лаблари шундай гўзал титраб қўйдики, Очилнинг юраги орзиқиб кетди. У бўғиқ товуш билан алик олиб ўтди-ю, анча нарига борганда хаёлларини йиғиштириб, ўз-ўзидан сўради: «Мени кўриб ўзгариб кетдими? Ё адашдимми? Гейне айтгандай, «осмонда осойишта сузиб юрган ой нотинч сувда аксланиб тўлқинланди, холосми?» «Қиз қадамини тезлатгани ва шатирлаб ўтгани қулоғига қайтадан эшитилиб кетди, унинг қарашларини «салом» деганда лаби титраб қўйганини яна бир кўз олдига келтирди, олдинги учрашувларда ўзини қандай тутганини эслаб, таққослаб кўрди. Охири бориб яна ўша хотира кинолентаси хаёлидан такрор-такрор ўта бошлади.

Очил зўр бериб кўтарган ғов Замиранинг шамолидан бир хасдай учиб кетди, у яна тубсиз ўйлар гирдобида қолди. Бу ўйлар чиндан ҳам гирдобга ўхшар, айланиб-айланиб, охири қизнинг рад жавобига ва Очилнинг «суймаганга суйкалма» деган шиорига бориб урилар ва парчаланиб кетарди. Очил улардан қутулишга ҳаракат қилиб, ётар маҳалгача дарслик ўқиди. Акбаровнинг курси бўлган Ўзбекистон тарихидан конспект олди. Лекин кечаси тўшакда яна ўша ўйлар ҳужумга ўтди. Энди улар Очилнинг хаёлини қуюндай айлантириб, ғайри-табиий орзулар осмонига олиб чиқиб кета бошлади.

Очил афсонавий нарсаларни орзу қилишга эртак эшитиб юриб ўрганганди. У етти-саккиз яшар эканида қишлоқларининг нариги четида жуда кўп эртак биладиган ва жуда таъсирли қилиб айтиб берадиган Яхтан кампир турарди. Кампир кундузи банд бўлгани учун Очил эртак эшитгани оқшом борарди. Баъзан уйдан бирон тансиқ нарса сўраб олиб, совға қилиб элтарди. Яхтан кампирнинг ажойиб қаҳрамонлари Очилнинг юрагидан жой олар, девлар, ялмоғизлар эса уни даҳшатга соларди. Кечаси не паллада уйларига қайтар экан, кул-

тепалар ёнидан жонини ҳовучлаб ўтар, шундай пайтда биров «ажинаман!» деб қўрқитса, юраги ёрилиб кетиши ёки ақлдан озиши ҳеч гап эмасди. Лекин барибир Очил Яхтан холаникига боришини қўймас эди. Кейинчалик уч оғайни ботирлар, қирқ хил ҳунар ўрганган йигит унинг олдида ўчмас из қолдирди. Девларнинг жони қамалган сирли чироқ, тоғларни кесадиган зулфиқор қилич хаёлини ғайри-табиий орзуларга олиб кетарди. Уруш йилларининг танқислигида Очил шундай хаёл сурарди: Оловиддиннинг шамчироғи унда бўлса-ю, пешонасига суркаб, девни чақирса, ҳаммага етадиган қилиб энг яхши овқатлардан буюрса. Отаси Фарҳод ГЭС қурулишига ишга борганда у ҳам бир борган ва кишиларнинг қандай шароитда ишлаётганини кўрган эди. Шунда яна шамчироққа жони қамалган девни ишга солгиси, бир кечада ҳамма ишни бажартириб қўйгиси келган эди.

Бугун кечаси Маҳкам сайрдан қайтганда эса у тоғларни кесадиган зулфиқор қилич ҳақида ўйларди. Ҳозир шу нарса унинг қўлида бўлса-ю, Наманган билан Тошкент орасидаги тоғларни бир кечада кесиб чиқиб йўл солса. Замира автобусда ўз Наманганига кетаётиб, йўлда учраган ҳар бир кишидан Очилнинг номини эшитса ва «ўзи қаерда?» деб қидирса.

Бу қуруқ бир хаёл эканини ўйлаб, чуқур тин олди-да, койкани ғижирлатиб бошқа ёнбошига ағдарилди. Сўнг ваҳимали бир ходисани кўз олдига келтирди: оқшом Замира кутубхонадан келаётганда бир гала маст безорилар ҳужум қилса; унинг ҳаёти, номуси хавф остида қолган бир пайтда Очил етиб келса-ю, безориларнинг бирини чалиб йиқитса, бирини боксёрча уриб ағдарса, бирини калла билан қулатса, лекин бир чаққон бандит орқадан келиб Очилга пичоқ урса: унинг инграб йиқилгани ва Замиранинг чинқирганидан безорилар қўрқиб қочса, «Тез ёрдам» машинаси етиб келгунча Замира Очилнинг бошини тиззасига олиб куйиниб йигласа... Шу ерга келганда Очилнинг ўпкаси тўлиб, яна бошқа ёққа ағдарилиб ётди.

Хаёли шеърятга оғди.

Шундай таъсирли шеърлар ёзсаки, Замира уларни студентлар ёд айтиб юрганда эшитиб: «Жуда ажойиб-а, ким ёзибди?» деб сўраса. «Биз ҳам, билолмаяпмиз, имзо қўймабди» дейишса. Фақат бир студент шивирлаб айтса. «Редакцияда эшитдим, ўзимизнинг Очил ёзибди, кам-

тарлик қилиб имзо чекмабди». Кейин ҳамма Очилни мақтаса-ю, Замира уни ранжитганидан пушаймон бўлса...

Аммо бу ҳаммаси ширин хаёл эди. У бир оз ухлаб турди-да, яна Замирага қараб оқиб кетаётган қарамақарши туйғулар билан олиша бошлади. Куни бўйи хотира кинолентасини тўхтатиб бўлмади. Оқшом ётоқхонага қайтганда яна шеърни ёрдамга чақирди — ҳажвларни газетага эртага бериши керак эди.

Хона жимжит. Уч киши комсомол бюросига кетган. Маҳкам — бюро аъзоси сифатида, Сергей Чумичкин — деворий газета редактори бўлгани учун, Шоазим — прогул қилгани сабабли. Очилнинг тўртинчи ҳамхонаси, сочини устара билан олдириб юрувчи андижонлик йигитча, столга дафтар-китобини ёйиб «Янги тарих»дан конспект олмоқда. У Очилга ҳам жой борлигини билдириб, столнинг бир четгинасини эгаллаган. Лекин Очил койкалар орасига стул қўйиб, деразага юзланиб, тумбочка устида ишларди — у шеър ёзишни ҳеч кимга кўрсатгиси келмасди. Дарвоқе, ҳозир ҳамма ёзаётганлари похолдай қуруқ туюлиб, ўчириб ташламоқда, қалбининг тубида эса ҳамон ўша ҳислар тўлқинланади.

Ташқарида бу йил биринчи марта момақалдироқ гулдураб, ёмғир ёғар, шамол дераза ойнасига қайириб ураётган томчилар кўз ёшидай секин пастга сирғаниб тушарди. Жимжит хонада тарновлардан тушаётган сувнинг шатирлаши, том тунукаларининг тиқир-тиқири ва борлиқни қамраб олган мулойим, аммо салобатли ёмғир шовури эшитилиб турарди. Очил қаламини олди-да, ёмғир тўғрисида ёзиб олишди:

Ёмғир ёғар, увиллар шамол

Яшиннинг кўкимтир ёруғида рўпарадаги уйлар ва ёмғирдан жимир-жимир бўлиб ётган ҳовли бир кўринди-ю, кўздан йўқолди. Шу заҳоти яқин бир жойда момақалдироқ қасир-қусур қилди. Яшин ёритиб ўтгандан кейин тун қоронғиси аввалгидан ҳам қуюқлашди ва Очил Замирани кеча коридорда учратганини эслади: ўшанда қизнинг ҳам кўнгли бор, деб ўйлаб юрагида умид чақнаган, сўнг яшин каби тез сўнган ва аввалгидан ҳам тубсиз ўйга чўмганди. Энди бу ёмғир таассуротларига қўшилиб, сатрлар ўйчан ва маъюс сўзлай бошлади:

Ёмғирли тун, тентирар шамол,
Онда-сонда чақнарди яшин.
Шу тундайин тубсиз бир хаёл
Чулғаганди йигитнинг бошни.

Ўйлари шу шамолдай тарқоқ —
Севган қизи севмайман деган.
Кўзлари уйқусиз, вужуди чанқоқ —
Суймаганга суйканма экан.

Шеърнинг фикри, оҳанги, ҳатто узун «у» ҳарфининг кўплиги Очил истаган туйғуларни берган ва унинг ўзини тўлқинлантириб юборган эди. У тез-тез нафас олаётганда илҳом титроғи нафасида ҳам сезиларди. Ким билсин, балки у кишини титратувчи мана шу бахтиёр илҳом минутлари учун ҳам шеърни беҳад севиб қолгандир ва ҳеч ерда бостиришни ўйламай, фақат ўзи учун ёзиб юргандир?

Бирдан коридорда аллакимнинг дурс-дурс силкингани ва оёғини резинка тўшанчиққа артгани эшитилди. Сал ўтмай ичкарига Шоазим кириб келди: оч кул ранг плашчининг елкаси ҳўл бўлиб қорайган, қозоқча бўртиб турган юзи ва қора кепкасидан сув сирқирди. У ёмғирда қотиб қолган плашчини жаҳл билан шалдиратиб ечди.

— Ҳа, Шоазим, бюродан эсон-омон ўтдингизми?

— Терговдан денг.

— Нега энди?

— Ҳе, бюрони терговга айлантириб юборишди. Битта-битта киргизишади денг, биров кулиб чиқса, биров йиғлаб чиқади.

Шоазим ўз тумбочкасидан нон, колбаса олиб тикка турган ҳолда еяркан, гапида давом этди:

— Рўйхатга қараб ҳаммани чақираверган экан. Эллиққа яқин киши келибди. Бюро бўлаётган аудиториянинг йўлаги одамга тўлиб кетди. «Ҳайфсан олгани очередь турибмиз» деб аввал кулдик. Кейин қарасак, ҳалиберн тугайдиган эмас. «Нима бу, биз бюрога очередь тургани келдикми?» деб жанжал кўтардик. Охири йигирматача қолганимизда ҳаммамиз биратўла кириб ўтирдик. Битта-битта турғизиб сўроқ қилишди. Энди бу Зокир Маннооновнинг тишлаб-тишлаб гапирганини кўрсанг! «Совет фанига қаршимисан? Совет вузини ҳурмат

қилмайсанми?» деб сиёсат қилди-я, менга! Э одам, бу улуғ сўзни калтак қилиб ҳар парсага ураверма дедим.

Қўлида ручкаси билан ўрнидан туриб келган Очил:

— Маҳкам нима қилиб ўтирибди?— деди.

— Маҳкамга ёмон бўлдиёв. Унинг яхши кўрган қизи ҳам прогул қилган экан. Ўзи илгариги деканимизнинг қизи экан. Зокир қурғур тикка турғизиб қўйиб: «Отангизнинг кимлигини биламиз!» деб шундай сазо бердики, бечора йиғлаб чиқиб кетди.

— Маҳкам-чи, Маҳкам индамадими ахир?

— Нима дейди?.. Ўтирибди қизариб-бўзариб. Бунақа вақтда орага тушиб бўладими! Сергей бир-икки марта Зокирни силтаб ташлади, «нима бу, ҳаммани дўппослагани чақирдикми?» деб. Ҳали яна нима бўлди, келиб айтишар.

Шоазим стаканни олиб, крандан сув ичгани кетди.

Лекин Маҳкам билан Сергей жуда кеч келишди. Шоазимлар ухлаб қолган, Очил қўзиқоринга ўхшаган кичкина стол лампасини тумбочка устига қўйиб, ҳали ҳам ёзиб-чизиб ўтирар эди. Кирганларнинг юзи тундлигини кўриб, бюронинг охири ҳам яхши бўлмаганини сезди. Улар индамай устки кийимларини ечди. Маҳкам ётмоқчи бўлиб, тўрдаги бўш койкага ўтди. Сергей ошхонага чиқиб, электр плитани қўйиб кирди.

Сергей яғриндор гавдасини койка ва стуллар орасидан енгил олиб ўтарди. Устида ёқаси ва чўнтаклари занжирли ихчам қора ковбойка, матросча шим кийган. Ёши йигирма бешларга борган. Орол денгизида икки йил балиқчи бўлиб ишлаб, кейин ўқишга келган эди, яқинда партияга кандидат бўлиб ўтди. Сочи ва ингичка қошлари қорамтир-у, кўзлари кўм-кўк. Бўйи Маҳкамникидан пастроқ, лекин чорпаҳил, шунинг учун Маҳкамдан кўра йиғитга ўхшайди. Икковининг койкаси ёнма-ён, «топганлари» ҳам ўртада. Бугун Сергей «таъминот бўлими»нинг мудири эди, кундузги шавлани иситиб келиб Маҳкамни чақирди.

Лекин Маҳкам келмади.

— Чудак-человек!— деб Сергей унинг олдига борди. «Ғалати одам экансан, энди бўлари бўлди, бўёғи синди» деган фикрни шавла ҳақидаги гапга боғлаб, қочириқ қилди:— заварили вот кашу, давай теперь расхлебывать. Қани тур.

Маҳкам бу сўз ўйинидан бир оз кулимсираб стол ёни-

га келиб ўтирди ва Сергейнинг кўнгли учун бир-икки қошиқ олди.

— Нима гап ўзи?— деди Очил, унинг хафалигини қисман тушуниб турган бўлса ҳам.

— Ҳе, шу,— деб Маҳкам гапиргиси келмади ва ўрнидан туриб ётишга тайёрлана бошлади.

Сергей шавлани еб бўлиб, коса-товоқни апил-тапил йиғиштирди-да:

— Хўш, Очил,— деди, ёзяпсанми? Кел, бу «Қўзиқорин»ни столга олайлик. Мен ҳам ёзмоқчиман. Менимча, комсомол ташкилотимизнинг оммадан ажралиб қолгани бугун билинди. Омма учун эмас, форма учун. Бюро ўтказдикми — ўтказдик. Прогулчиларга қарши чора кўрдикми — кўрдик. Бу ҳаммаси кимнинг қўли билан қилинди — ўртоқ Манноновнинг қўли билан. Бошқа бюро аъзолари унинг соясида қолиб кетибди. Комсомоллар бу формализмдан норози.

— Танқид қилиш осон, албатта,— деди Маҳкам тўшагини ёзар экан.

— Осон бўлса нега танқид қилмайсан?

— Мен осон ишнинг шайдоси эмасман.

— Чудак-человек! Ахир бу муросасозлик-ку. Танқид қилмай қўйиб берайликми бўлмаса?

— Мен ундай деяётганим йўқ.

— Ҳа, нима дейсан бўлмаса? Кеча ўзинг бюрони яхшироқ тайёрлайлик деган экансан, кўнмаган экан. Бугун шу бюрони қандай нотўғри ўтказганини ўзинг кўрдинг.

Ҳа, бу нотўғриликдан Маҳкамнинг ҳам энг азиз туйғулари зарб еди. Йиғлаб чиқиб кетган Гавҳар ҳеч кўз олдидан кетмаяпти, уни шу зарбадан пана қилолмагани учун, ҳеч бўлмаса орқасидан чиқиб кўнглини кўтармагани учун ичини мушук таталаяпти. Аммо ўшанда, «сен бу ерда бюро аъзосисан, шахсий туйғуларингни ижтимоий ишга аралаштиришга ҳаққинг йўқ», деб уни тўхтатган бир куч ҳозир ҳам елкасидан қаттиқ босиб турибди, Ичи Зокирнинг зардобига тўлиб бораётган бўлса ҳам, негадир уни оқлашга ҳаракат қиляпти.

— Бу хато учун битта Маннонов айбдор эмас,— деди у устига кўрпани тортиб.— Эшонбоев билан маслаҳатлашган эдик. Ўзини кўрсатиш учун шундай қилгани йўқ.

— Мен фактни ёзаман. Бу факт учун ким гуноҳкор бўлса ўшанга тегади. Лекин сен Манноновни бекор ёқлаяпсан. Ё ҳалигача билмайсан, ё кўр-кўрона ишонасан.

Сергей «қўзиқорин»ни узун шунур билан авайлаб стол устига олиб келаркан, сўзида давом этди:

— Ўзи ашаддий прогулчи бўла туриб, шунча одамни шундай қаттиқ сиқишга қандай маънавий ҳуқуқи бор эди? Нега сенлар билан ҳисоблашмай иш қилади? «Мана сенга рўйхат, бор, одам йиғиб кел, проработкасини[1] ўзим қиламан. Масаланинг моҳиятига тумшуғингни тиқма, сен фақат ижрочисан»— Манноновнинг методи шуми? Буни ўзбошимчалик дейди. Мана, сен сиёсий-тарбиявий секторнинг бошлиғисан, газета сенинг ишинг. Лекин Маннонов сенга газета чиқаргин демайди, қўлингга рўйхат тутқазиб, прогулчиларни бюрога йиғ дейди.

Маҳкам бошини кўтариб:

— Бас, Сергей, мақолангни ёзавер, эртага редколлегияда ўртага ташлаймиз,— деди-да, деворга ўгирилиб олди.

Сергей столга қоғоз, сиёҳ ва ручка олиб келди.

Очил «қўзиқорин»нинг қалпоқчасини ўз койкаси томонга эгиб қўйди-ю, алланечук сабрсизланиб, типирчилаб жойига қайтиб борди ва шошиб ручкасини қўлига олди: шу пайтгача топилмаётган «калит» бирдан топилган эди. Маҳкам Манноновни ёқлаб гапирганда Очил истеҳзо билан: «Секретар-да, раҳбар ходим», деб унга гап отмоқчи бўлди. Аммо бу жумла бир сатр шеър бўла олишини бирдан сезди-ю, кўзлари чарақлаб очилгандай бўлди, саккиз бўғинли ўткир халқ тўртликлари қулоғига эшитилиб кетди. Нега шу вазнда ёзиб бўлмасин? Қани:

Зокирвойнинг номи баланд,
Номидан ҳам дами баланд.
Секретар-да, раҳбар ходим,
Ўқиш десанг қўллари банд.

Бўлади шекилли! Лекин бу сатрлар бюрода бўлган можароларни акс этдирмайди-да. Очил яна бир тўртлик бермоқчи бўлди:

Зокирвой донгдор секретарь,
Доим дарсни ташлаб кетар.
Сен ҳам агар шундай қилсанг
Ўқсиз отар, зор йиғлатар.

[1] Сиқиштириш.

Очил яна титраб нафас ола бошлади ва навбатдаги мавзуга ўтди. Отаси катта ишда ишлайдиган бир прогулчини декан ҳимоя қилиб, гап тегизмас эди:

Терак экма сада эк,
Саданинг сояси бор.
Рашид ўқишга келмас,
Чунки ҳимояси бор.

Одатда кам тилга олинадиган яна бир нарсага найза ургуси келди:

Бедана бўлиб учдим,
Бедапояга тушдим,
Староста «бор» қилди,
Дарсдан кинога қочдим.

Очил ҳамма нарсани, ҳатто ўзининг шу ётоқхонада ўтирганини ҳам унутган эди. У ҳар тўртликни бирор «нишонга» тўғрилаб отар, аудитория ва коридорлар маъқуллаб кулгани қулоғига эшитилиб кетса, овини урган мергандек севинарди. Бу севинч кўзига уйқу қўндирмас, ва кўнглини ғубордан тозаларди.

12

Ёмғир тинган. Лекин ҳаво безрайиб турар, ҳовли кўлмакларида қорамтир булутлар, ивиган девор, ҳўл дарахтлар акс этарди.

Йигирманчи аудиторияда бир-бирига туташтирилган икки узун столнинг устига катта газета қоғози ёйилган. Стол атрофида редколлегия кенгашяпти. Қадимги Рим харитаси қора ганч доска юзига осилганича қолиб кетган полда эзғиланган қоғоз парчалари, сиқиқ бир қалам ётибди. Афтидан, ҳамма лекция тугаши билан дарҳол тўпланган.

Маҳкамнинг икки ёнида пастки курсларнинг вакиллари, қаршисида — газетага расм чизиб юрувчи Мирсаид. У кечаги мастликдан кейин жуда мўмин бўлиб қолган. Анна Погорельская дегани учинчи курсли хушрўй қиз Сергейнинг тўғрисидан жой олган. Бугун байрамлик костюмини кийиб олган Сергей эса унинг тикилиб қарашларини ҳис қилиб, алланечук иссиқлаб ўтирарди.

Очил кечагидан анча бошқача — шўх, хушвақт. У Сергейнинг енгини кўтариб, соатига қараб қўйди.

Ўқитувчилар коллективи ва бошланғич партия ташкилотидан редколлегияга биркитилган Акбаров ҳали келмаган.

— Бу номеримизнинг ғоявий мақсади,— деб Сотиболдиев исмли семиз сариқ йигит газета қоғозини ниқтаб гапирарди, пирагўлчиликка қарши курашни кенг кўламда қиздириб юбориб, кечаги бюрода бошланган ишни охирига етказишдир. Мана бу материалларда пирагўлчилар жуда чуқур танқид қилинган, Очилнинг баъзи ҳажвларига ҳам қўшиламан. Лекин, ўртоқлар, Маннонов факультет бюросининг бошида турибди, уни ҳаммага қўшиб танқид қилиш тўғри эмас. Умуман унинг баъзи нуқсонлари бўлиши мумкин, лекин, ўртоқлар, ойда ҳам дог бор. Биз шуни назарга олмасдан...

— Ойдаги догни назарга олиб Маннoновни оқлаш керак!— луқма ташлади Очил.

Вазият жиддий бўлишига қарамай, бир неча киши кулиб юборди.

— Мен сиз гапираётганда жим ўтирган эдим, ўртоқ Самадов. Мен айтмоқчиманки, Маннонов пирагўлчиларга қарши курашнинг бошида турибди. Ҳозир биз танқид оловини Маннoновга сочсак, ўз оёғимизга ўзимиз болта уриб, пирагўлчиликнинг тегирмонига сув қўйган бўламиз.

— Оловини сочсак... сув қўйган бўламиз, ўртоқлар,— деб Очил яна кулги чиқарди.

— Ачыл!— деб Сергей қаламининг орти билан столни тиқиллатиб уни тартибга чақирар экан, Аннанинг ғалати қараганини сезиб, қизарди.

Сергейни одатдагидан кўра ёшартириб, уятчан қилиб қўйган сочлари қизғич, оппоқ юзли Аннанинг ўзи унга акс садо бериб яшнаб ўтирарди. Бу ҳаммага тушунарли эди-ю, лекин Очил Аннанинг шу ердалигидан руҳланиб, тили ўткирлашиб қолганини ҳеч ким тушунмасди.

Анна Замира билан бир ётоқда турарди. Очил учун Аннанинг кўзлари ҳар куни Замирани кўрадиган кўзлар эди, момиқ бармоқлари — Замиранинг қўлларидан ушлайдиган бармоқлар эди, кўпчиб турган лаблари — Замирага яқинлашиб сўйлайдиган лаблар эди, уларда Замиранинг ҳам нигоҳидан, лабларидан бир асар борга ўхшарди. Мана шу тасаввур Очилнинг тилини, ақлини

қайрар, у ўзи ҳам сезмай Замиранинг дугонасида мумкин қадар яхши таассурот қолдиришга интиларди. У Сотиболдиевдан кейин сўз олди.

— Сиз, жўра, Манноновнинг обрўсини қўриқлаяпсиз. Майли, ҳар қанча қўриқласангиз ҳам қаршилик йўқ. Лекин обрў керак бўлса бошқаларни ноҳақ, беобрў қилмасин-да. Одамлар уни жамоат иши учун сайлаган, ур-йиқит учун эмас. Бериш керак Сергейнинг мақоласини!

Бу таклифга яна уч киши қўшилди, бир киши бетараф қолди. Мирсаид эса фикрини айтмай, кўзлари ўйноқлаб, ҳамма гапга зимдан қулоқ солиб ўтирарди. Кечадан бери рангини анча олдириб қўйган, кўзининг тагида кўкиш соя пайдо бўлган Маҳкам ҳали ҳам оқшомги фикрида турар;

— Прогулчиликка қарши кураш кетаётган пайтда бунақа танқид билан чиқсак кўса деб тегирмончини уйғотган бўламиз,— дерди.

— Агар кўса — прогулчилар-у, тегирмончи — Зокир бўлса,— деди Очил,— кўсани ҳам, тегирмончини ҳам уйғотиш керак.

— Рост-да, икки томон ҳам интизомни бузяпти, баравар қараш керак.

— Гап фақат интизомда эмас,— деди Сергей,— гап комсомол ташкилотимизнинг фаолиятида. Секретаримизнинг иш методида. Гап шу прогулнинг манбаларида.

Мақоланинг тарафдорлари баланд келаётганини сезган Мирсаид секин ўрнидан туриб, ташқарига чиқди ва деканатдан Зокирларнинг уй телефонини сўраб олди. Деканатдаги телефон бўш бўлса ҳам ташқарига чиқиб, ёпиқ ётган сув дўкони олдидаги автомат телефон будкасига кирди.

Зокир уйда экан. Трубкани олган бир аёл уни чақириб берди.

— Алё, Зокиржон! Ассалому алайкум. Бу менман, Мирсаид Кабировман. Ҳа! Яхшимисиз?.. Кечирасиз, мен кутилмаганда безовта қиляпман... Деканатдан олдим. Деканатдан олдим. Деканатдан. Ҳа. Зарур иш чиқиб қолувди. Редколлегия бўляпти. Ҳа. Бу Самадов билан Чумичкин сизнинг устингиздан материал тўплаб келибди. Материал дейман. Ҳа, бўлмағур айблар тақиб бошдан-оёқ ёмонлаб. Шуни чиқарамиз деб туришибди. Ҳа, ҳа!

Менга карикатура ишлатмоқчи. Карикатура дейман. Ҳа. Ҳеч қўлим бормаяпти, бир хабар берай деб чиқдим... Ҳа шу... Ҳа, шундайми? Бир бошини қўйиб беринг бўлмаса! Лекин, Зокиржон, бу ўзаро гап-а, тағин... Алё, Зокиржон, алё... Пуф...

Зокир «акамнинг машинаси турибди» деган эди (акаси прокуратурада ишлайди), демак ҳозир йўлга чиқади. Мирсаид олдинроқ қайтиб бормаса билиниб қолиши мумкин.

У шоша-пиша аудиторияга қайтиб келганда одамларнинг бир қисми туриб кетган, кенгаш тўзғиган эди. Сотиболдиев энди фақат Маҳкамга мурожаат қилиб гапирар, афтидан бошқа ҳеч кимга гапи ўтмаслигини ўзи ҳам сезганди. Сергей яна бирпас қараб турди-ю кейин қалам билан столни тақиллатиб:

— Ўртоқлар, ҳали қиладиган иш кўп,— деди.— Битта мақола устида шунча гапирганимиз етарли. Маҳкамга сохта ғурур йўл бермаётганга ўхшайди. Кечаги хафачилик учун Зокирдан қасд олган бўлиб кўринмоқчи эмас, шекилли.

— Хўп, майли, гапни чўзмайлик,— деди Маҳкам ҳам.— Овозга қўя қол.

Шу пайт эшик кескин очилди ва ҳансираган, қизарган Зокир кириб келди. У бош яланг эди. Кўйлагининг ёқаси тугмаланмаган, узун сочлари юзига тушиб чалкашиб ётибди.

Мирсаиддан бошқа ҳамма бир зум қотиб турди. Зокир айбдорларни гуноҳ устида тутган одамдай биттабитта юриб Маҳкамнинг тепасига келди-да:

— Нима гап?— деди.

Унинг кутилмаганда кириб келишидан гангиб қолганлар бу ғолибона юриши, шубҳа ва димоғ билан: «Нима гап?» дейишидан устларига совуқ сув қуйилгандай ҳушёр тортдилар.

— Бирор гап бўлиши керакмиди?— сўради Очил кесатиб.

Маҳкам негадир ўрнидан турди.

Зокир уларга аҳамият бермай Сергейнинг олдидаги мақолаларга қўл чўзди.

— Мумкинми?

— Лекин бу сизга оид... танқид.

— Мен секретарь сифатида кўриб чиқишга ҳаққим борми, йўқми?

Очил Маҳкамга қаради: бу сафар ҳам босиқлик қилиб индамасмикин? Ҳа, ҳеч нарса демади, фақат стулини Зокирдан нарироқ суриб ўтирди.

Зокир тикка туриб мақола ва ҳажвни ўқир экан, умумий жимликда қоғознинг шитирлаши, унинг тобора тез нафас олаётгани эшитилиб турарди. Ниҳоят Зокир ғазабдан қисилган кўзини қоғоздан олиб:

— Шуни чиқармоқчимисанлар?— деди.

— Ҳа, чиқарамиз деган фикр бор,— жавоб берди Сергей совуққонлик билан.

Зокир Маҳкамга юзланди:

— Сиз нима қилиб ўтирибсиз?

Маҳкамнинг лаблари кўкара бошлади.

— Ҳа, нима, мен... нима...

— Ё сизда ҳам шу фикр бормиди?— Зокирнинг юзи истеҳзо билан тиришди.

Маҳкам ўтирган жойида кўзини катта очиб бир зум гангиб турди. У Зокир ўзи ҳақидаги танқидга аралашмай чиқиб кетади деб ўйлаган эди, энди бу гапларини эшитиб:

— Бор,— деди кескин,— чиқарамиз!

— Тушунарли!— Зокир тишларини қисди.— Шу ишни сизга топширган мен ўзим аҳмоқ. Билар эдим-ку ўша компанияларингизни!

— Лекин мен сизни билмас эканман, Маннонов,— деди Маҳкам ички бир оғриқ билан.

— Билиб қўйинг, мен мана шунақаман!..

— Мен бу қадар майда одамсиз деб ҳеч ўйламаган эдим.

— Э, майда одам деб сени айтади!

Гап жанжалга ўта бошлаганини кўриб Сергей аралашди.

— Менга қара, Маннонов, Маҳкамга нима дейсан? Мана редколлегия, мана авторлар.

— Сен жим тур! Ҳаммаларинг бирсан, мен биламан! Мана.— У мақолани столга отиб урди,— мана буни айтади майда реванш деб!

— Нима, нима?!— сўради Маҳкам, кўзи ғазабдан хиралашиб.

— Мени билмаган эмиш-у, энди билиб айнаганмиш!

— Шошма, э одам!— Маҳкам оёғининг орқаси билан стулни ғариллатиб суриб ўрнидан сапчиб турди. Тураётиб, оғир бир нарсани елкасидан итқитиб юбор-

гандай қаттиқ силкинди.— Ўғил бола бўлсанг очиқ айт бу ерда. Қандала эмассан чақиб қочгани. Қанақа реванш у, а?!

— Биламан! Жопончангни йиғлатиб ҳайдаганимга алам қилдими?!

Маҳкам қўлларини мушт қилиб қўрқинчли важоҳат билан Зокирга отилди, аммо бир неча киши бирдан орага тушди:

— Э, уят бўлади!

— Қўйинглар, нима бўлди сизларга!

Бўздай оқариб кетган Зокир Сотиболдиевнинг панасидан чиқишга ҳаракат қилиб, хириллаб деди:

— Алам қилдими?! Қандаладай чақиш мана бунақа бўлади!

Маҳкам ўзига ёпишиб олган Мирсаиднинг қўлидан чиқмоқчи бўлиб қаттиқ силтанди, пиджагининг тугмалари учиб тушди ва кўйлаги кифтигача кўриниб кетди.

— Ҳо номард!..— деди у Зокирга қарата.— Э қўйиворинг сиз,— жеркди Мирсаидни.— Мен муштлашмоқчи эмасман.

— Муштлашиб ҳам кўр-чи!— деб Зокир ўдағайларди.

— Садқаи мушт кет-е, номард!

— Хулиган!

— Бас, бас,— деб Очил билан Сергей уларни бир-биридан узоқроқ олиб кетишга уринаётганда эшик қаттиқ тақиллади.

Бир неча киши бирдан ўгирилиб қаради.

13

Остонада Акбаров кўринди. У аста тиқиллатганда ҳеч ким эшитмаган, шундан кейин қаттиқ тақиллатганди.

— Редколлегия шу ерда бўляптими?

Сергей тўполон бўлиб кетган кенгашга уялиб кўз ташлар экан:

— Марҳамат, Темир Акбарович, шу ерда,— деди ва Акбаровга пешвоз чиқди.— Биз сизни кутаётган эдик.

— Ҳа, мана ўқиб келдим,— деб Акбаров столга яқинлашди.— Менингча, чиқарса бўлади. Фақат бир оз таҳрир қилдим.

У кўнгилсиз аҳволни сезмагандай бамайлихотир гапирар, бироқ ҳеч кимга қарамас, ҳамма нарсани пайқагани шундан билинар эди. Бирдан жанжал тўхтади-ю, Зокирнинг дағ-дағ қалтирагани билинди. У чирт бурилиб дераза олдига кетди.

Маҳкамни таниб бўлмас эди. Унинг кўзлари косасидан чиқиб кетгудай чақчайган, қонсиз юзидаги мускуллар асабий учар эди. Ўртоқлари уни ҳеч қачон бу аҳволда кўрмаган эдилар. У Акбаров келганини ҳам пайқамай, ички бир титроқ билан яна «о номард!» деди Очил уни билагидан олиб, столнинг Акбаровдан панароқ бурчагига тортди.

Одамлар яна газета ёйиғлиқ столни қуршаб ўтиришди. Сергей, келишмовчиликка сабаб бўлган нарсаларни Акбаровга бериб, редколлегия аъзоларининг фикрини айтаётганда Сотиболдиев бориб Зокирни бошлаб келди ва ёнидаги бўш стулга ўтқазди. Акбаров жанжалли нарсаларни ўқиётганда орага жимлик чўкди-ю, Маҳкамнинг ҳали ҳам ўзини босиб ололмай оғир энтикаётгани эшитилиб кетди.

У шу вақтга қадар Зокирни керагидан ортиқ ҳурмат қилар, баъзан ўзидан баланд қўйиб ён берар ва ёқлар эди. Ҳозир юз берган портлаш натижасида ораларидаги парда йиртилди-ю, Зокир бошқача бир одам эканлиги билинди. Маҳкам ўзининг ҳали одам танимаслигини яна бир марта кўриб азиз бир ҳисси — ўзига бўлган ишончи қаттиқ зарб еди.

Очил Акбаровнинг сарғиш тахта қоғозни қўлига олганини кўриб, юраги дукиллаб ура кетди: бу қоғозга унинг тўртликлари ёзилган эди. Мана, Акбаровнинг жиддий юзига илиқ табассум таралиб, кўзларининг четидаги кулгич чизиқлари ҳаракатга кирди. У кўзойнагини қўлига олиб сўради:

— Ким ёзган буни?

Очил кўзини пастга туширди. Сергей: «Самадов ёзган» деб жавоб берганда эса қизарди.

— Яхши, демак, — Акбаров кўзойнагининг бандини ёпиб, кафтига қисди,— Чумичкиннинг мақоласию Самадовнинг тўртликлари — шуми? Буларга Сотиболдиев қарши. Редколлегия аъзолари фикрини айтди, дейсиз. Маннонов-чи? Ўртоқ Маннонов, сиз фикрингизни айтдингизми?

Зокир бошини қуйи солиб, бўшашиб ўтирар, афти-

дан жанжалнинг сўққиси энди чиқмоқда эди. «Ҳа» деган маънода бош қимирлатди.

— Мен кечроқ келдим, айтган бўлсангиз ҳам яна бир осойишта эшитайлик. Ҳар ҳолда секретарингизсиз, ишни биздан яхши биласиз.

— Менинг билганим кимга ҳам керак,— деди Зокир, ўпкаси тўлиб. Унинг бундай кескин ўзгаришини ҳеч ким кутмаган эди, жимлик бирдан чуқурлашди.— Ўлиб-тирилиб ишлайди киши, биров бир пуллик қадрламайди. Мен ойлик олиб қиламанми бу ишни? Ё биров раҳмат деяптими? Пайтини топса мана бунақа қорамой суркайди. Инсофсизлик ҳам эви билан-да!

Зокирнинг йиғламсирагани кўпчиликка қаттиқ таъсир қилди, ҳеч ким бошини кўтариб унга қарай олмади. Фақат Акбаров тирсакларини столга тираб, қаватма-қават бармоқларининг ортига иягини қўйиб Зокирга бирпас тикилди-ю, кейин қўлини пастга тушириб, ўйчан гапирди.

— Гапингизда жон бор. Бизда комсомол ишининг қадри тушиб кетгани рост. Баъзи мажлисларга одам тўплаш — ғалвир билан сув ташишдай қийин. Ижтимоий иш деса эснайдиганлар кўп. Нега? Ахир мажлис бир кишининг ақлини кўпчиликнинг ақлига қўшиб, бир юракка юз юракни пайванд қилиши керак-ку. Ахир ижтимоий иш қорин учун қилинмайдиган виждон иши-ку, эътиқод иши-ку. Ахир бюрони шу омма яширин овоз бериб, «бизга жон куйдиради», деб ишониб сайлаган-ку.

Акбаров лекция ўқигандагидай шошилмай гапирар, фақат овози одатдагидан пастроқ, кўз қарашлари одатдагидан иссиқроқ туюларди. Қўнғир гардишли кўзойнагининг бандларини тоҳ очиб, тоҳ ёпиб, тоҳ қўлида қисиб, тоҳ силкитиб ва шу билан бирор фикрини таъкидлаб қўярди. Унинг гаплари ҳар кимга ҳар хил таъсир қиларди. Зокирни тобора сергаклантирса, ўзбекчани биладиган Сергейга ёқиб борар, Сотиболдиевга шубҳали кўринса, Очилнинг тобора завқини оширар, кенгаш устига босиб келган чақмоқ булутларини тарқатиб, ҳавони очаётганда осмон нақадар баланд эканини кўрсатаётгандай бўларди. Фақат Маҳкам хаёлини йиғиб ололмай, ўзи билан ўзи бўлиб ўтирарди. Ниҳоят Акбаровнинг бир гапи унинг онгига сал тегиб ўтди:

— Камида ўн йил, бўлмаса ўн тўрт-ўн беш йил ўқи-

ган ёшлар наҳотки мажлиснинг нималигини-ю, ижтимоий ишнинг нималигини тушунмаса? Тушунади. Тушунса нега қадрига етмайди?

— Мен унақа ёмон маънода қадрига етмайди деганим йўқ,— эътироз қилди Зокир. Унинг овози энди кўзадан чиққандай бўғиқ эшитилди.

—Мен ҳам яхши маънода айтмоқчиман. Менимча одамларнинг қадру қиммати билан ҳисоблашмай иш олиб бораётганларингиз учун одамлар ҳам ишларингизни қадрламаяпти. Ҳаёт шу-да, қадрлаганни қадрлайди.

Маҳкам бу фикрнинг қанчалик тўғри эканини мулоҳаза қилиб кўрмоқчи бўлган эди, кўнглининг қаеридир қаттиқ оғриди. Кишининг бир жойи лат еганда аввал қизиқ-қизиқ билан сезилмай, кейин сал совуб, қимирлаганда шундай кескин оғрийди. Хаёли тартибсизланиб кетган, бундан бир неча соат олдингига ҳеч ўхшамайди. Энди жанжал унга шундай бемаъни, шундай паст кўриндики, қочиб кетгиси келди. Лекин яна Акбаровнинг овози эътиборини тортди.

— Биласизлар, жамоатчи бўлиб сайланса боши осмонга етиб, ҳеч кимни писанд қилмайдиган ҳовлиқмалар бор. Ижтимоий ишни гармселдай қуритиб, хашаки қилиб қўядиган эзмалар бор. Ҳамма нарсани «ўтказдингми — ўтказдим» деб ҳисоб бериш учунгина қиладиган расмиятчилар бор. Булар ижтимоий ишни ҳажга бориб келишдай бефойда бир расмга айлантириб қўяди. Ҳа, ахир ҳажга бориб келишдан мақсад ҳам «бордингми — бордим» деб гап бўлиш, холос-да. «Ўтказдингми — ўтказдим» деб қилинган ишнинг ҳаждан фарқи нима? Ишларингизнинг қадрини мана шунақа ҳовлиқмалар, маҳмадоналар, расмиятчилар туширяптими, ё...

— Конкретроқ гапира олмайсизми?— деб Зокир унинг сўзини кесди.— Кимларни назарда тутиб айтяпсиз?

— Хўп, конкрет гапирай,— деди Акбаров,— кеча бюроларингиз яхши тайёрланмаган экан, ноҳақ хафа қилинганлар бўлибди деб эшитдим. Лекин буни кўрганим йўқ, айтолмайман. Фақат мана буни қаранг.— У кўзойнагини тақмай кўз олдида тутиб туриб, рус тилида яшил сиёҳ билан ёзилган бир мақолани очди ва қизил қалам билан чизилган абзацни кўрсатиб, Сергейдан ўқиб беришни илтимос қилди.

Сергей ўқий бошлади:

«— ...Иккинчи курснинг энг интизомсиз студентларидан бири Валя Захаровадир. У бир ҳафтада ўн саккиз соат прогул қилди, персонал иши бюрода кўриладиган бўлганда келишни лозим топмай уйига кетиб қолди. Деканатни ҳам, комсомол ташкилотини ҳам писанд қилмаган бундай димоғдор прогулчиларга қаттиқ жазо берилиши керак...»

— Бас,— тўхтатди Акбаров,— шуни сиз ёзгансиз-а, ўртоқ Маннонов?

— Нима қилибди?— деди Зокир хавотирланиб.

— Захарова нега шундай қилди, деб суриштирганмисиз?

— Албатта, курс бюросига айтилган.

— Захаровлар бизга қўшни. Биласизми, бундан бир ҳафта олдин унинг отаси рак касалидан вафот этган эди.

Бир неча киши бирдан «об-бо» деб юборди. Зокир саросима бўлиб:

— Ие, ахир, бу... нега комсорг хабар бермабди бизга?— деб сўради Сотиболдиевдан.

— Кеча бюрода уларнинг группасидан ҳеч ким йўқ эди. Деканатда справка бўлмагани учун курс бюроси ҳам сабабсиз деб ўйлаган бўлиши керак.

— Шу-да,— деб ғижинди Очил,— факультет бюроси курс бюроларига суянади, курс бюролари факультет бюроси бор дейди, группаларга ҳеч ким бормайди. Отаси ўлганига справка йўқ деб мана бунақа нарсалар ёзамиз. Бу босилиб чиқса нима бўлар эди? Ҳол-аҳвол сўраш ўрнига қаттиқ жазо берилармиди?

— Ёмон англашилмовчилик бўлибди-да,— деди Сотиболдиев бош чайқаб.

— Англашилмовчиликми, эътиборсизликми?— сўради Акбаров.— Менимча, ўртоқ Чумичкин ҳақли бюро ўтказдик, чора кўрдик деб ҳисоб бериш учун қилинган иш шунақа эътиборсиз бўлади.

— Айтаверади-да,— пўнғиллади Зокир.— Биз бу ишларни прогулчиликка қарши қилганимиз ҳаммага маълум.

— Нимага қарши қилганингизда ҳам ижтимоий иш қилгансиз. Ижтимоий ишни калтак билан қилиб бўлмайди. Масалани ўрганиб, бир эътиқод ҳосил қилиб, шу эътиқодингизни кишиларнинг онгига етказа олма-

сангиз бу ҳаммаси қуруқ расмиятга айланиб қолаверади.

Акбаров кўзойнагини бандц очиқ ҳолда қоғоз устига ташлаб, бир нафас тўхтади. Очил сабрсизланиб қимирлаган эди, пиджагининг тугмалари стол қиррасига тегиб шиқирлаб кетди. Маҳкам кафтини пешонасига тираб, бир чимдим сочини дам бармоқларига ўрар, дам ёзар эди. У одатда қадалиб ўйланаётган пайтда шундай қиларди.

Аввал фақат юз берган кўнгилсизликнинг бачкана томонларини кўрсатиб Маҳкамни руҳан эзган Акбаров кейин унинг кўнглидагини топиб гапириб, фикрини уйғотди ва ўз фикрига эргаштириб кета бошлади. Маҳкам буни сезди-ю, хаёлининг бир четида заиф хотира қўзғалди. Эшонбоев билан учрашгандан кейинги шубҳалари эсига тушди. Бу одам чини билан қизиқ шаклга бузуқ мазмун солиб берадими деб, гумонсираб қулоқ сола бошлади. Аммо Акбаровнинг айтаётганлари шакл ва мазмунни алоҳида олиб қарашга имкон бермас, чиройли идиш ва заҳар ҳақидаги тушунчага ҳеч тўғри келмасди. Унинг фикрлари гўё юрагидан ёниб чиқаётгандай ва Маҳкамга иссиқ тегиб, кўнглидаги музни эритаётгандай бўларди. Алангани гулхандан ажратиб бўлмаганидай, бу фикрларнинг шаклини мазмунидан ажратиш мумкин эмасди.

Маҳкам унинг лекцияларини эслади: ҳа, Акбаров лекция вақтида ҳам мана шундай берилиб, қизғин эътиқод билан гапиради, аудитория ҳам унга берилиб қулоқ солади. Лекин унинг қизиқарли гапириши билан Зийнатуллаевнинг қизиқарли гапиришида катта фарқ бор, Маҳкам буни ҳозир сезиб турибди. Ваҳоланки кўп студентлар уларнинг икковини ҳам бир тойфадан деб билади, яхши лекторлар деб атайди. Зийнатуллаев ҳам бошқалардан кўра Акбаровга ўзини яқин олади. Лекин улар бир тойфадан бўлса, нега Эшонбоев Зийнатуллаевдан гумонсирамайди? Уларнинг фарқини билгани учундир-да.

Нима бўлганда ҳам, ҳозир Акбаров ўзининг гаплари билан Маҳкамга маънавий ёрдам кўрсатмоқда, унинг фикрини уйғотмоқда. У ўзи қилаётган ижтимоий ишдан кўнгли тўлмай юрар, айниқса сўнгги икки кун давомида қалбидаги кўп нарсалар қўпорилиб, ағдар-тўнтар бўлиб кетган, Маҳкам уларнинг қайсисини қа-

ерга қўйишини билмай гангиб қолганди. Энди Акбаров бу нарсаларни унга танитар, қаёқдан келганини айтар, Маҳкам эса қаёққа жойлаштириш, қайсисидан воз кечиб, қайсисини олиш ҳақида ўйланарди.

— Мен сизларга,— дерди Акбаров,— шу ижтимоий ишларингиз асос эътибори билан революцион иш десам ҳайрон бўласизлар. Лекин илгариги революционерларнинг ишини ҳозирги шароитда ким коммунизмга қараб олиб келяпти? Кимки шу жамиятимизга холис хизмат қилса. Қаранг, мана шу газетани чиқариш учун қанча вақт, қанча куч сарфлаяпсизлар. Шунга ўхшаган яна бир талай «ойликсиз» ишларингиз бор. Шуни нима учун қиласизлар? Қорин учун эмас, чунки шуни қилмаганлар ҳам стипендия олиб юрибди. Раҳмат учун ҳам эмас, чунки трамвайда чучкурган кишига «соғ бўл» десангиз ҳам раҳмат эшитасиз. Демак, кўп учун, жамият учун қиласизлар. Шундаймн?

Очил ўнғайсизланиб кулимсиради.

— Ҳа, нега «жамият» дейишдан уяласиз? Майда-чуйдаларга ўралашиб, бу катта мақсадни кўздан узоқлаштириб қўйганларингиз учунми?

— Йўқ, энди, жуда катта гап-да, одамнинг тили бормайди.

— Майли, тилингиз бормаса ҳам дилингизда бўлса бўлди. Айниқса студентлик даврида бу жуда зарур, чунки киши ҳаётга катта-катта илдиз отадиган пайт кўпроқ студентлик йилларига тўғри келади. Менимча, студентликда отган илдизларингиздан иккитаси айниқса муҳим. Биринчиси, албатта, билим, чунки сизлар бу ерда аввало билим деб юрибсизлар. Лекин билим шундай илдизки, уни пулга сотиб ейдиганлар ҳам бор. Билим мана шунақа паст мақсадларга озиқ бермаслиги учун кишининг яна бир зўр илдизи бўлиши керак. Биласизлар, бутун истеъдодини халқ учун сарфлаган улуғ одамлар ўзларини гражданин деб атаганлар. Студентликда вояга етадиган яна бир илдизларингиз мана шу маънодаги одамийлик — гражданлик бўлиши керак. Содда қилиб айтганда, шу икки илдизнинг бири ўқишда ўсса, бири жамият учун деб қилинган ишда ўсади. Илдизлар бир дарахтга келиб бирлашгандай, булар ҳам ҳаётларингизда бирлашиб, бир-бирига киришиб кетади. Лекин шу икки илдизларингиз қанчалик чуқур бўлса, шунчалик юксакка шох ёя оласизлар, қанчалик

мустаҳкам бўлса, ер юзида шунчалик маҳкам қад кўтариб тура оласизлар.

Акбаров чўнтагидан «Казбек» қутисини чиқариб, бир папиросининг тамакили томонини эзар экан, гапида давом этди:

— Мана шу илдизларимизнинг қулоч отишига халақит берадиган эски тўнкалар бор. Прогулчилик ҳам, расмиятчилик ҳам шунақа тўнкалардан. Далани тўнкалардан тозаламоқчи бўлган киши аввал атрофини ковлаб, томирларини очади, а? Биз нима қиламиз? Бора солиб тўнканинг учидан ушлаймиз-у, бир тортиб чиқармоқчи бўламиз. Э биродар, бу қозиқ эмас, ахир!

Акбаровнинг гапидан жуда қаттиқ таъсирланаётган Очил бирдан кулиб юборди. Мирсаид ҳам ҳиқ-ҳиқлаб қўшилди, қолганлар сал-пал кулимсиради. Фақат Акбаров аввалгидай жиддий, Зокир эса лавлагидай қизарган эди. Мирсаид буни кўриб дарҳол кулкисини тийди.

— Сергейнинг мақоласи худди шуни айтяпти: бу қозиқ эмас, буни бошқа метод билан суғориш керак деяпти. Шундай деса қорамой суртган бўладими?

Бу гапларни бошқа одам айтганда Зокир балки тушунган бўлар эди. Лекин Акбаровни у тан олмасди.

Бунга жиддий сабаблар бор эди.

Зокир биринчи курсдаёқ севиб қолган ва муҳаббат изҳор қилган Фарида шу Акбаровнинг ўғли Наримон билан аҳди паймон қилиб қўйган эди. Зокирнинг изҳоридан кейин қиз факультет бадиий кечаларига Наримон билан келадиган бўлди.

Наримон политехника институтининг тўртинчи курсида ўқирди. Ўзи Акбаровдай барваста, юзидан нур ёғилади, ҳамма жиҳатдан Фаридага муносиб.

Зокир умидини узиб, улар борган жойга бормайдиган бўлди, қизни унутиш мақсадида Лола билан бордикелди қила бошлади. Фарида унинг «тумови тарқади» деб ўйлаган бўлса керак, бир кун Наримон билан таништирди. Учовлари бирга театрга тушдилар. Наримон Зокирни Фариданинг бир ёнига ўтқазди, пастга олиб тушиб пиво қуйиб берди, ўша кунлар институтни битираётган экан, Ленинградга аспирантурага кетаётганини айтди. Кейин бир марта Фарида билан Зокир аудиторияда ёлғиз дарс тайёрлаб ўтирганини кўриб ҳеч нарса демади. Зокирнинг назарида у Фаридага нис-

батан партибийрон эмасдай, сал бепарводай кўринди. Нега?

Балки...

Мана шу «балки» икки йилдан бери Зокирга ҳамроҳ бўлиб, Фаридага дўст тутиниб юрибди. Бу орада Лоладан узоқлашди. Энди катта ишлар қилиб, Фариданинг олдида ҳаммадан баланд бўлишга интилади. Аммо ҳар сафар Акбаровни кўрганда ҳамон Фаридaнинг севимлиси бўлган Наримон кўз олдига келади. Зокир Акбаровдан устун келса яхши, лекин Акбаров ҳозиргидай устма-уст енга бошласа у бўғилиб кетади, чунки шу билан Наримон Зокирдан баландроқ ва Фаридага муносиброқ экани исботланаётгандай бўлади. У ўзини камситишни истамагани учун жон-жаҳди билан аксини исбот қилишга уринади.

У Акбаровни тан олмаслигига яна бир сабаб — Эшонбоев билан Ҳакимов уйғотган ишончсизлик эди. Зокир бу ишончсизликни жуда осон қабул қилгани ва маҳкам ушлагани ҳам балки биринчи сабабга боғлиқдир, лекин ҳар ҳолда у ўзини катта одамлар ҳимоя қилишини сезиб, Акбаровга дадил қарши борарди.

«Қорамой» сўзини Акбаров унинг ўзига қайтариб ургандан кейин Зокир ортиқ чидай олмади.

— Ҳа, энди, гапни бурса бурилиб кетаверади, Темир Акбарович,— у яна кескин бош силтаб сочини орқага ташлади.— Сизнинг айтганларингизни ҳам комсомолнинг қадри йўқ деган хулосага буриш мумкин, ижтимоий ишнинг ҳажга боришдан фарқи йўқ, деган гапга олиб келиш мумкин.

Айбнома оҳангида айтилган бу гапга бир неча киши бирдан:

— Наҳотки? Йўғ-э,— деб юборди.

Акбаровнинг ўзи шошиб қолиб:

— Мана, ўтирганлар гувоҳ,— наинки мен шундай маънода гапирган бўлсам?

— Э, сиз бунга аҳамият берманг, Темир Акбарович,— деди Очил. У Акбаровнинг шунақа ғирром гапларга чора топа олмай қоладиган заиф томони борлигини деканатда ҳам кўрган эди.— Зокир ўзи шунақароқ, гапи ўтмай қолса, қилдан қийиқ қидираверади. Ижтимоий ишдаги расмиятчилик ёмон десангиз, умуман ижтимоий ишни ёмонлаган бўласиз. Манноновнинг иши қадрсиз десангиз умуман комсомол...

— Э, оғзингизга қараб гапиринг, мен унақа туҳмат қилганим йўқ!— қичқирди Зокир.

— Ҳа, ҳа, гапни ҳар томонга буриш мумкин деди, холос,— қувватлади уни Сотиболдиев.

— Ахир биз гап буриб ўйнаш учун тўпланганимиз йўқ-ку,— Акбаров қизишди.— Мен сизга тушунтирмоқчи бўлиб шунча гапирганим бекор кетибди, кўп афсус. Бошқа нима дейиш мумкин? Мана, балки кўпчилик тушунтирар.

Ўнғайсиз жимлик чўкди. Тўсатдан Мирсаид:

— Менда бир таклиф бор,— деб йўталиб ўрнидан турди.— Тушунтириш тўғрисида ўртоқ Темир Акбарович Акбаров яхши айтяптилар. Фойдаланиш керак шундан. Бу танқидни, яъни, демоқчиманки, Зокиржон ҳақидаги... гапларни ёзиб чиқишдан мақсад бюронинг баъзи бир камчиликларини очиш бўлса, ҳозир бу мақсадга эришдик. Мана, секретаримизнинг ўзи ўқиди, унинг ўнг қўли бўлган Маҳкамжон ўқиди. Биз ҳам кўплашиб буларга тушунтирсак, булар бошқа бюро аъзоларига тушунтирса, бу танқид мурод-мақсадига етади, ўрнига бошқа нарса чиқараверсак бўлади. Таклифим шуки, кўплашиб тушунтирайлик, Темир Акбарович айтгандай... Яъни..,

Сергей пешонасини қашлаб:

— Ёмон таклиф эмас,— деди.— Фақат яна қандай тушунтириш керак? Аввало ҳаёт ўзи айтиб турибди. Ҳозир эллик бешинчи йил, ҳозир партия устма-уст таъкидлаяптики, маъмуриятчиликка барҳам берилсин, ўзбошимчаликка йўл қўйилмасин. ЦК комсомолнинг ҳам махсус қарорлари бор. Кўп жойларнинг иши шу нуқтаи назардан қайта кўриляпти. Маннонов ҳаммасини билади. Лекин... Зокир, ну, виждонан айт, нима учун шундай қиласан?

— Нима қилибман?— деди Зокир чўрткесарлик билан.

Сергей ҳайронман деган маънода қўлини ёзди:

— Ана холос. Яна ҳаммасини бошидан бошлаш керакми?

— Ҳа ,нима гуноҳ қилибман ахир?— деб Зокир ҳужумга ўтди.— Прогулчиларни ранжитган эмишман. Ранжитмасдан шундай давом этавер деб бошини силаш керакмиди? Курс бюросининг айби билан Захарова масаласида англашилмовчилик бўлибди. Шунинг учун

менн ўзбошимчадан олиб, тушунмайдиганга солиб, бўлмаган айбларни тақайсизларми? Бемаслаҳат иш қилган эмишман. Ҳе, бюро аъзоларидан сўранглар, ўтган куни ким бюро тўплаб маслаҳатлашган экан?

Лўнда-лўнда қилиб айтилаётган бу дадил гаплар билан Зокир ўз устига ортилган айбларни битта-битта олиб ташлаётганга ўхшарди. Лекин бирдан Сергей унинг сўзини бўлди:

— Танаффус вақтидаги беш минутлик бюроми? Беш минутда қанчалик маслаҳат қилиш мумкин?

— Керагича қилдик, ўртоқ Чумичкин.

— Маслаҳатни ҳам писанд қилмагансиз, ўртоқ Маннонов. Маҳмудов шу бюрони яхшироқ тайёрлайлик деганда нима дегансиз, эсланг.

Бекор гап.

Шу вақтгача жим ўтирган Маҳкам:

— Бас,— деди Сергейга. Бу гапнинг охири бўлмайди, деган маънони ҳамма тушунди.

— Ҳа, бас,— деб Очил унинг сўйлаганидан қувониб, дарров маъқуллади.— Бизнинг холис гапираётганимизга Маннонов ишонмайди. Мақолани чиқариш керак. Биз тушунтиролмаган нарсаларни уч юз кишилик коллектив тушунтирар, ахир.

— Чиқаринглар, майли,— Зокир титраб ўрнидан турди,— лекин билиб қўйинглар. Мен бу бюрони ўз бийлигимча ўтказганим йўқ, деканат билан маслаҳатлашиб ўтказганман, парторгимиз маъқуллагандан кейин ўтказганман.

Ҳамма жим бўлиб қолди.

— Аниқ шундай бўлса, буни ҳам ёзиш керак,— деди Акбаров паст ва қатъий товуш билан.— Ким нотўғри маслаҳат берган бўлса ҳаммасини рўй-рост айтиш керак.

— Э айтсин, қўрқадиган одам йўқ!— деб Зокир эшикни тарақлатиб очди, лекин ёпмай чиқиб кетди.

Очиқ эшик орқали коридордан тушган ёруғда аудитория қоронғилашиб қолгани билинди. Анна туриб, девордаги включателни чиқиллатган эди, уч лампали қандил ёғдуси нотинч ва ҳаяжонли юзларга тушди. Очил нурдан кўзини қисиб ўртоқларига бир қаради-ю:

— Бу ерда ҳам дўқдан қўрқадиган одам йўқ,— деди ва эшикни ёпишга кетди.

14

Зокир эрта билан троллейбусдан тушиб факультетга томон борар экан, катта кўчанинг нариги юзида Зуфар Ҳакимовични кўриб қолди ва машиналарга чап бериб унинг олдига югуриб ўтди. Ҳансираб сўрашди-да, деди:

— Домла, кеча оқшом сизни шунча қидирдим. Уйларингизга ҳам телефон қилдим. Бахтга қарши тополмадим.

Зуфар Ҳакимович унинг ташвишли юзига қараб бирдан юришни секинлатди:

— Нима, тинчликми?

Зокир редколлегияда бўлган гапларни айтаётиб Ҳакимов билан Эшонбоевга ҳам тил тегизилганини алоҳида таъкидлади. Шундан сўнг Зуфар Ҳакимович Акбаровнинг нималар деганини такрор-такрор сўради.

— Газета ҳали осилгани йўқми?

— Оқшом тайёр эмас эди,— деди Зокир,— агар азонлаб осишган бўлмаса...

Зуфар Ҳакимович юришни кескин тезлатиб, қўнғир чарм папкасини у қўлидан бу қўлига олди. Зокир унинг ошиқаётганини, тезроқ факультетга етиб, қатъий бир чора кўрмоқчи эканини сезди ва ич-ичидан қувониб қўйди.

Лекин факультетга кириб, коридорда одам тўпланиб турганини кўрди-ю: «Газета аллақачон осилибди-да», деб юраги шувиллаб кетди. Студентлар ғуж бўлиб ниманидир яқинроқдан ўқишга ҳаракат қилишар, яна ниманидир бир-бирларига кўрсатиб кулишарди. «Боплашибди!» «Танқид мана бунақа бўлади-да», деган гаплар анча беридан эшитиларди. Фақат кимдир ўгирилиб, Ҳакимов ва Зокир яқин келиб қолганини кўрди-ю: «Тиш декан!» деб шипшиди. Ҳамма бирдан жим бўлиб қолди.

Уларни қойил қилаётган танқид Зуфар Ҳакимовичга ҳам тегишли эканини мана шу жимликдан билса бўлар эди.

Зокир олдинроқ ўтиб, «айтмадимми», деган маънода Зуфар Ҳакимовичга қаради. Лекин Зуфар Ҳакимович унга ҳам, газетага ҳам қарамай, ранги оқарган ҳолда тўғрига тикилиб борарди.

Тўпланиб турган студентлар салом берганда уларга ҳам қайрилиб қарамади, «ҳаммасини биламан» дегандай хиёл бош қимирлатиб алик олди-ю, ўтиб кетди.

Зокир ундан ажралиб қолса студентларнинг кўзлари чақиб оладигандай бўларди. Шунинг учун у Зуфар Ҳакимовичдан ажралолмай деканатга бирга кирди. Декан қабулхонада ҳам тўхтамай дарҳол ўз кабинетига йўналди, лекин эшикни орқасидан ёпмади. Зокир ўзининг ҳам кириши мумкинлигини шундан сезиб, ичкарига журъатсизгина қадам қўйди.

Кабинетдаги диванда Эшонбоев кутиб ўтирар эди, Зуфар Ҳакимовични кўриб, дарҳол ўрнидан турди ва қўл бериб кўришмоқчи бўлди. Аммо Зуфар Ҳакимович ғазаки кўнгилсизгина саломлашди-да, тўрдаги столга қараб ўтди. Креслосига ўтираётиб:

— Ҳа, аҳволлар қалай, танқидлардан хурсандмисиз?— деди.

Муҳаммаджонга доим илиқ муомала қиладиган Зуфар Ҳакимович бугун нега қўл бериб кўришмагани мана шу истеҳзоли саволдан билиниб турарди. Муҳаммаджон редколлегиядаги ҳамма ишлардан хабардор бўлмоғи, ҳамма аъзоларни йўлга солмоғи керак эди. У шуни қилмагани учун Зуфар Ҳакимович хафа бўлмоқда эди.

— Мен бехабар қолибман, Зуфар Ҳакимович, ранжишга ҳаққингиз бор,— деди Муҳаммаджон ўнғайсизланиб.— Кеча куни бўйи агитпунктдан чиқолмадим. Саплов яқин...

— Айтмабмидим сизга?— деб Зуфар Ҳакимович унинг сўзини кесди.— Акбаров ҳужумга ўтяпти демабмидим?

Зокирнинг кўзи олдида Муҳаммаджоннинг обрўси нақадар баланд бўлса, ҳозир унга ҳадди сиғиб қаттиқ гапираётган Зуфар Ҳакимовичнинг обрўси шу қадар ортиб борар эди. «Акбаров ҳужумга ўтяпти» деган сўзлар эса кечаги редколлегияни Зокирга янги бир томондан кўрсатарди. «Ҳакимов буни олдиндан сезган экан-а», деб дамини ичига олиб ўйланарди у. «Фақат ҳужум дейиши... Ҳа, ахир бир-бирлари билан чап-ку. Бу сўзни менинг олдимда айтди-я. Бошқаларнинг... Маҳкамга ўхшаганларнинг олдида айтмас эди. Ишонмас эди».

Муҳаммаджон Зуфар Ҳакимовичнинг койишига жавобан бош эгиб:

— Айтган эдингиз,— Лекин... кечирасиз, устоз.

У Зуфар Ҳакимовични илмий раҳбар бўлгани учун «устоз» дерди-ю, лекин бу сўзга кенг маъно берарди ва уни камдан-кам ишлатарди. Зуфар Ҳакимович ҳам бу сўзда ўзига нисбатан ихлос, садоқат борлигини сезиб одатда тез юмшарди.

— Нима депти ўзи, ўқидингизми?— сўради у, ҳозир ҳам хиёл ҳовуридан тушиб.

— Ҳа, шу қилдан қийиқ қидириб бизни ёмонлаб ёзишганмиш...

— Демак ўқиганингиз йўқ. Энди нима қиламиз, коридорда тикка туриб ўқиб келамизми? Ҳиринглаб кулаётганларнинг орасига суқулиб-а? Дуруст. Газета чиқмасдан олдин ўқиб йўл-йўриқ кўрсатиш ўрнига энди ташқарига чиқиб ўқиб келамиз. Балли-е!

Муҳаммаджонга ҳам ўзи ҳақидаги танқидни коридорда тик туриб оддий студентларнинг бири бўлиб ўқиш яраниг устига туз сепишдай оғир туюларди. У дамини чиқармай турган Зокирга ўгирилди ва уни энди кўргандай:

— Мана,— деди Зуфар Ҳакимовичга,— рухсат берсангиз, Маннонов бориб олиб келади. Керак бўлса кейин яна чиқариб осармиз.

— Редактор қаерда? Осмасдан олдин бизга кўрсатиши керак эмасмиди?

— Э, редактори бўлмайди, Зуфар Ҳакимович. Мен ҳозир чақириб кўп уришдим. Тан олмайди. «Деканат билан партгурппадан Акбаров бор эди», дейди. Узоқ йили шу Акбаров редколлегияга бекор киритилган экан-да.

— Ҳа, бу одам ўтган йиллари писиб юрган экан-у, билмас эканмиз. Нега ўтирмайсиз? Ўтиринг... Мана энди вазият юмшагандан бери ўзини кўрсатяпти. Иложи бўлса-ю, ҳаммани бизга қарши қаратса, мени ағдариб ўрнимга ўтирса, сизни фанга йўлатмаса, Ўзбекистон тарихини бир ўзи ўқиса. Шунинг учун ҳали менинг илмий мақоламдан хато топади, ҳали сизнинг бобларингизни ерга уради. Ўтган куни менга яна айтди: Эшонбоев ёзган боблар илмий иш эмас, ҳаммаси қуруқ гап, деди. Муҳокама бўлса шу даъвосини исбот қилиб бермоқчи.

Муҳаммаджон қип-қизариб, кўзлари учқунланиб гапирди:

— Тўғри, аввал шу одамни фош қилмасак тинчимайдиганга ўхшаймиз.

Зокир унинг чуқур ишонч билан гапирганини сезди, бояги« ҳужум» сўзининг бутун маъносини ҳам энди англади. Шундай катта одамлар уни муҳим гапларга шерик қилаётганидан яна бир марта фахрланди. Бунинг эвазига эшитганларини ҳеч қаерда оғзидан чиқармасликка аҳд қилиб қўйди.

Шу пайт Зуфар Ҳакимович унга:

— Боринг бўлмаса, олиб келинг,— деди.

Энди Зокир чақиб олувчи кўзлардан қўрқмасди, бошқалар билмайдиган нарсаларни билгани уни бир қалқондай ҳимоя қиларди. У катта картон газетани девордан кўчириб олди-ю, студентларнинг таажжубларига аҳамият бермай, деканатга олиб кириб кетди. Кейин Зуфар Ҳакимович ва Муҳаммаджонга қўшилиб ўқий бошлади.

Газета бошдан-оёқ интизомни яхшилашга, прогулни бартараф қилишга қаратилган эди. Зокирнинг нотўғри иш методи ва кўп прогул қилгани ҳам, Эшонбоев билан Ҳакимов бунга бармоқ орасидан қарашгани ҳам, тайёргарликсиз бюро ўтказишга, маъмурий чоралар кўришга маслаҳат беришгани ҳам интизомсизликнинг манбалари сифатида танқид қилинган эди. Бу танқид газетада озгина жойни эгаллаган бўлса ҳам, танқид қилинганларга ундан бошқа нарса кўринмасди. Уни Акбаровнинг ҳужуми деб билганлари учун фактларга аҳамият беришмас, асослими, асоссизми деб фикр юритишмасди. Фақат бир нарсани — шу танқидга қарши зўр бир далил топиб енгиб чиқишни ўйлашарди.

Муҳаммаджон дафъатан хаёлига келган далилни ўртага ташлади:

— Бу сон фақат прогулни танқид қилишга бағишланиши керак эмасмиди? Нега асосий масала қолиб кетиб, комсомол бюросидан биздан камчилик қидиради? Коллективнинг эътиборини чалғитиш мақсадидами?

— Энг муҳими,— деди Зуфар Ҳакимович,— факультет раҳбарлари билан оммани бир-бирига қарши қўяётганида! Қаранг: декан ёмон, партгруппорг ёмон, комсомол секретари ёмон. Демак бутун раҳбарлар бир томон-у, омма бир томон. Бундан ёт нарсанинг ҳиди келади.

Муҳаммаджон Зуфар Ҳакимовичнинг гапида зўр мантиқ сезиб, бирдан енгил тортди.

— Ҳа, буни текшириш керак,— деди.

Зуфар Ҳакимовичнинг юзида ҳам энди безовталик ифодаси йўқ эди. У шошилмай ўрнидан турди, ҳозир лекцияси борлигини, шундан кейин проректор Назаровнинг олдига чиқажагини айтди ва эшикка йўналди. Зокир газетани ўрам қилиб стол четида қолдирди.

Бир соат ўтди, икки соат ўтди, лекин газета Зуфар Ҳакимовичнинг кабинетидан қайтиб чиқмади. «Газетадан сиёсий хато чиқибди, редколлегия жавобгарликка тортилармиш» деган гап тарқала бошлади. Ҳаяжонга тушган Сергей коридорда Зуфар Ҳакимовични тўхтатиб, бу гапларнинг қанчалик тўғрилигини билмоқчи бўлди. Лекин Зуфар Ҳакимович истар-истамас жавоб берди:

— Ҳаммасини текширамиз.

— Майли, текширинг, Лекин миш-мишлар кўпайиб кетяпти, газетани жойига осиб қўйиб текширсангиз бўлмайдими?

— Қандай текширишни ўзимиз биламиз, йигитча,— деди Зуфар Ҳакимович заҳарханда билан ва ректорат томонга кетди.

Сергей бир лаҳза ўрнидан жилолмай турди. Сўнг «бу ҳаммаси танқидга чидолмасликдан», деган фикрга борди-ю, шиддатли қадамлар билан иккинчи қаватга чиқди ва дерматин қопланган баланд эшик олдига келди.

Бу ер партбюро эди.

Бюро секретари Караматов телефонда аллаким билан гаплашаётган экан. Сергейга ўтириб туринг, деб ишора қилди. Сергей четроққа ўтириб, унга қарай-қарай кута бошлади.

Обид Ғўлдошевич Караматов элликларга борган, қотмадан келган новча киши эди. Сийраклашиб қолган сочи ҳали қоп-қора, энли қошларининг ораси очиқ, чўткасимон тўрт бурчак мўйлови баъзан лаби билан бирга қимирлаб қўяди. Сергей уни биринчи марта кўрганда мана шу мўйловига, жуда оддий кийинишига иссиқ совуқдан қорайиб пишган юзига қараб, «бизга бирон заводдан юборилган бўлса керак», деб ўйлаган эди. Кейин билса, Караматов геология олими экан, экспедицияларда кўп юриб чиққан, оддий кийинишга, жуда жўн муомала қилишга ўрганган экан.

Лекин ҳозир Сергей бу тўғрида ўйламас, Караматовнинг телефонда нима деяётганини ҳам уқмасди. Фақат унинг кўкрак қаъридан чиқаётган йўғон, паст, босиқ овозини ҳис қиларди. Бу овоз осойишта эшитилган

сари Сергейнинг ичидаги ҳаяжон кучлироқ товуш берарди.

— ... Ўша тоғнинг Бургутхона деган жойида,— дерди Караматов.— Ҳа, Султон Алимович, албатта. Менинг фикрим сизга маълум. Қадимги кон тош чўкич топилган тарафда бўлиши керак. Ҳа, тоғ босиб қолган бўлиши ҳам мумкин. Лекин бу чўкич бошқа жойлардан келтирилган деювчилар ҳам бор. Кўрамиз-да. Кутяпман. Йўқ, телефон қилишлари мумкин. Ҳа, албатта, телеграмма... Агар хабар келса командировка берасиз-да. Йўқ энди, Султон Алимович...

Караматовнинг ректор билан гаплашаётганини Сергей энди пайқади. У Караматовнинг қадимги конлар тадқиқоти билан шуғулланаётганини, геология кафедрасида кон ишининг тарихини кўрсатувчи музей ташкил қилмоқчи эканини эшитган эди. Ҳозир шуни эслади, ўзини босиб қулоқ сола бошлади.

— Энди қандоқ қиламиз. Бюронинг ишига ҳам киши ўзини тўлиқ бағишлаши керак, фанга ҳам бутун борлиғингиз билан берилмасангиз бўлмайди. Бу шунақа бир диалектика. Албатта-ку. Кўпчиликмиз, биримиз бўлмасак биримиз... Йўқ, ҳозир мана бу материалларни кўряпман. Қачон келасиз? Шундайми... Унгача ўқиб чиқарман. Кейин олдингизга кираман. Хўп.

У трубкани қўйиши билан Сергей ўрнидан туриб бориб, кўришди-ю, воқеани айтиб берди. Обид Йўлдошевич ҳайрон бўлиб, яна трубкани олди ва Ҳакимовни телефонга чақирди.

— Қаерда?.. Ўртоқ Эшонбоев-чи? Факультетдами? Караматов илтимос қилди денг, ҳозир партбюрога келсин.

Обид Йўлдошевич трубкани қўяётиб хонанинг бир четида ўтирган секретарь қизга мурожаат қилди:

— Ҳакимов проректор Назаровнинг олдида экан. Бориб менинг номимдан сўрасангиз, қайтишда бир учраб ўтса.

То чақирилганлар етиб келгунча Караматов Сергейдан газетанинг мазмунини батафсил сўраб олди. Сўнг Ҳакимов кирганда ўрнидан туриб кўришди ва ҳазиломуз кулиб деди:

— Газета йўқотдик.

— Суюнчиси бўлса топиб берамиз,— деб Зуфар Ҳакимович ҳам шўх жавоб қайтарди.

Ҳозир Зуфар Ҳакимовичнинг беозор, очиқ чеҳрасини кўрган киши унинг бояги таҳдидли қиёфасини кўз олдига келтиролмас эди. У, партбюро аъзоси ва декан сифатида Караматовнинг олдига кўп келар, доим мана шундай илиқ юз билан гапирар эди. Улар ўзаро ҳазиллашиб-кулишиб ўрганган эдилар. Газета ҳақида Сергей келтирган кўнгилсиз хабар билан Зуфар Ҳакимовичнинг бу шўх гапи ва хотиржам кўриниши бир-бирига мутлақо тўғри келмасди. Шунинг учун Сергей: «Мен Караматовга ҳовлиқма кўринмасам эди», деб хавотирланди.

Эшонбоев кирди ва Караматов билан кўришиб, қуюқ сўрашди.

— Йўқ, чини биланми?— деди Караматов Ҳакимовга қараб.— Деворий газетани кабинетингизга киргизиб қўйганингиз ростми?

— Мен? Ана холос,— деб Зуфар Ҳакимович Сергейга қараб кулди. Сўнг Муҳаммаджонга юзланди:— Бу қанақаси бўлди?

— Қизиқ,— деб Муҳаммаджон ҳам Сергейдан кулиб гапирди:— Обид Йўлдошевич, бу ерда бирон англашилмовчилик борга ўхшайди. Газета ҳозир коридорда осиқлиқ турибди.

Сергей оппоқ оқариб кетди. У билмас эди: Караматов чақиргандан кейин Зуфар Ҳакимович Сергейнинг партбюрога арзга келганидан хабар топган ва деканатга телефон қилиб, газетани дарҳол осинглар деган эди. Муҳаммаджон ҳозир унинг шу топшириғини бажариб келганди.

— Ие, бу қандай бўлди?— деб Обид Йўлдошевич Сергейга тикилди.

Сергей ҳамон ҳушини йиғиб ололмай:

— Нега энди? Нега?— деярди.

— Билмайман, ўртоқ Чумичкин бу ерга келиб нима деган,— давом этди Эшонбоев.— Бизда газетанинг ҳар сонини осмасдан олдин деканга бир кўрсатиш одати бор. Маннонов шуни Зуфар Ҳакимовичга кўрсатиш учун олиб кирган экан. Яна чиқариб осиб қўйди.

— Йўқ, ахир, Зуфар Ҳакимович, ўзингиз айтмадингизми, текширамиз демадингизми?— сўради Сергей бирдан оловланиб.

— Ҳа, текширамиз,— деди Зуфар Ҳакимович мулойимлик билан. У ҳамон илиқ кулимсираб гапирарди.—

Лекин текширишдан мунчалик қўрқмасангиз бўлар эди. Гап бундай, Обид Йўлдошевич...

Зуфар Ҳакимович Сергейнинг олдида гапиришдан ўнғайсизланиб тўхтади. Сергей ўрнидан туриб, паст овоз билан:

— Обид Йўлдошевич, мени ёлғончи деб ўйламанг,— деди.— Мен бу ерга келаётганимда газета деворда йўқ эди. Мен сизга...

— Йўқ, мен сиз тўғрингизда ёмон ўйга борганим йўқ, балки тушунмовчилик бўлгандир,— деб Обид Йўлдошевич уни эшиккача кузатиб қўйди.

— Еш-да,— деди Зуфар Ҳакимович. У ёш боланинг гуноҳини кечирган кишидай кўнгилчанлик билан сўзларди.— Ҳаммамиз ҳам ёш бўлганмиз. Киши ёшликда кўп ҳовлиқади, хато қилганини билмай қолади. Бир чеккаси биздан ҳам ўтди, Обид Йўлдошевич, бошқа ишларга андармон бўлиб, газета чиқаришга бевосита қатнаша олмадик. Бу Чумичкин ҳовлиқиб, ишни бир оз...

Зуфар Ҳакимович мулойимроқ сўз қидириб тўхтаган эди, Муҳаммаджон луқма ташлади.

— Бузиб қўйибди.

— Шундайми?— Караматов қошларини чимириб диққат билан қулоқ соларди.

— Ҳа, Обид Йўлдошевич, хабарингиз бор, биз прогул тумовига йўлиққан эдик. Ҳаммани шу тумовга қарши сафарбар қилдик. Комсомол бюроси тумовлаганларни чиқариб лозим бўлганича чора кўрган эди. Жазо олганларнинг бир-иккитаси хафа бўлибди. Биласиз, бусиз мумкин эмас. Бу газетамиз келиб-келиб ўша хафа бўлганларнинг тарафига ўтибди-ю, бюрони ёмонга чиқариб, секретарга карикатура чизиб чиқибди. Мен билан Эшонбоевни ҳам,— деб Зуфар Ҳакимович яна мулойим кулди.— Комсомол секретаримизга қўшиб, ҳалигидай...

— Э, бути Чумичкин ўзи қилмаган, Акбаровнинг гапига кириб қилган,— деди Муҳаммаджон.

— Қайси Акбаров?.. Доцентми?.. Сайлов комиссиясида бормиди? Хўш, хўш?

— Биз уни редколлегияга ўқитувчилар билан партгруппадан вакил қилиб киритган эдик,— деди Муҳаммаджон.— Шундан фойдаланибди-ю, ёшларнинг фикрини чалғитибди, газетани хато йўлга солиб юборибди. Натижада омма билан бошлиқлар бир-бирига қарши

қўйилибди, сиёсий жиҳатдан соғлом бўлмаган бир иш юз берибди.

Бу Обид Йўлдошевичнинг Сергейдан эшитган гапларига бутунлай тўғри келмас эди. У қоғозларини йиғиштириб, ўрнидан турди ва секретарь қизга тайинлади:

— Агар тоғдан телефон қилишса, мен тарих факультетида бўламан, чақирарсиз.

Эшонбоев алланарсадан хавотирлангандай кўзлари бежо бўлиб Зуфар Ҳакимовичга қаради.

Лекин Зуфар Ҳакимович:

— Факультетга борсангиз бошимиз осмонга етади, Обид Йўлдошевич,— деб қувонч билдирди.

15

Улар учови деворий газета осиғлиқ жойга келдилар. Лекция вақти, коридорда ҳеч ким йўқ. Муҳаммаджон бундан хурсанд бўлди. Зуфар Ҳакимович эса ҳозир бу тўғрида ўйламас, бутун эътиборини бир жойга тўплаб, Обид Йўлдошевич ўқиётган мақолаларга қарар ва унинг юз ифодасини кузатарди. Мана, Қараматов газетани бошдан-оёқ кўриб чиқди, лекин унинг юзида Зуфар Ҳакимович кутган норозилик кўринмади. Аксинча, у карикатураларни кўраётганда мўйлови қимирлаб, мамнун кулимсираган билинди. Зуфар Ҳакимович бояги гапларни бир оз юмшатиш учун:

— Шу ерлари анча дуруст,— деди.

— Бошқа ерлари ҳам, менимча, ёмон эмас,— деди Обид Йўлдошевич.

Эшонбоев шошиб қолди. Обид Йўлдошевичнинг кўзларида қаттиқ норозиликдан дарак берувчи бир ифода пайдо бўлди. У эътирозларини Ҳакимовга қаратгиси келмади шекилли, Эшонбоевга юзланди:

— Сиз бу газетани чиқарганларга жуда катта айб қўйдингиз. Агар...

Коридорнинг нариги четида секретарь қиз кўринди. У югуриб келмоқда эди. Обид Йўлдошевич тоғдан телефонга чақиришганини сезди-ю, гапи оғзида қолди.

— Ўша ерда давом этдиришга тўғри келади,— деб шошилиб жўнади. Лекин нарироққа бориб орқасига ўгирилди:— Ким эди? Ҳа, Акбаров. Акбаровни ҳам бирга олиб келинглар.

Акбаров ҳозир факультетда йўқ эди.

Ҳакимов билан Эшонбоев иккови бир оздан сўнг Караматовнинг олдига боришди ва проректор Назаров уни қизғин табриклаётгани устидан чиқишди.

— Хушхабарми?— сўради Зуфар Ҳакимович ҳам табриклашга қўл чўзиб.

— Хушхабар бўлганда қандоқ!— деди проректор қувонч билан.— Обид Йўлдошевичнинг гипотезаси тўғри чиқди. Бекилиб қолган қадимги бир кон шу гипотеза асосида очилди. Мана энди, Обид Йўлдошевич, командировкангизга ҳам катта йўл очилади, музей масаласи ҳам осонлашади.

Юзлари қувончдан қизарган Обид Йўлдошевич табрикларга паст товуш билан раҳмат айтарди. Муҳаммаджон унинг қўлини қисаётиб кафти ҳам ҳаяжонидан ёсиб кетганини сезди. Кейин Обид Йўлдошевич ўзини босишга ҳаракат қилиб, газета масаласига қайтди. Лекин энди у Муҳаммаджонга қараганида кўзларида боягидай қаттиқ, синовчан ифода йўқ эди, бунинг ўрнини ҳам илиқ севинч олганди.

— Ҳали нима деяётган эдик?.. Ҳа. ҳа. Редколлегия... ўртоқ Эшонбоев, агар мен ҳам редколлегияда... айтганча, Акбаров қани?.. Шундайми. Агар редколлегияда... бўлсаму ўша мақолада ёзилган камчиликларингизни кўрсам, мен ҳам аямай танқид қилар эдим. Ҳеч бир жойи оммани раҳбарларга қарши қўйиш бўлмас эди. Чунки, биласиз, ҳаммамизнинг ягона раҳбаримиз бор. Бу — партия. Агар партиянинг кўрсатмаларига ҳар тарафлама тўғри амал қилаётган бўлсангиз-у, биров бунга қарши чиқса... у бошқа гап. Йўқ, агар шу кўрсатмаларни амалга оширишда баъзи бир камчиликларга йўл қўйган бўлсангиз-чи? Унда коллективнинг ҳар бир оддий аъзоси камчилигингизни кўрсатиши керак эмасми? Буни айб деб биладиган бўлсак сизга фақат мен камчилик кўрсата олар эдим, менга фақат райком камчилик кўрсата олар эди. Унда биз оммадан ажралиб қолар эдик, партиянинг катта бир кўрсатмасини бузган бўлар эдик. Ваҳоланки ҳозир биз қуйидан назоратни кучайтиришга жуда кўп аҳамият беряпмиз.

Муҳаммаджон индамай бошини қуйи солиб ўтирар, Зуфар Ҳакимович эса унга қараб мулойим кулимсирарди. Бу билан гўё: «Караматовнинг олдида газетани сен ёмонлаб гапирдинг, энди жавобини ҳам ўзинг эшитяп-

сан, менга дахли йўқ» демоқчи бўларди. Лекин Муса Назарович гапга аралашиб:

— Мен Зуфар Ҳакимовичдан эшитган эдим,— деди.— Балки булар керагидан ортиқ хавотирлангандир. Баъзан шунақа бўлади-ку. Киши танқид қилувчига унча ишонмаса ип ҳам илон бўлиб кўринади.

— Ҳа, ҳа, ҳикматли гап айтдингиз, Муса Назарович,— деб Ҳакимов дарҳол унн қувватлади.— Ҳақиқатан, танқидни уюштирган кишига ишонч.., масаласи бор. Обид Йўлдошевич, сиз ўзингиз бориб кўрдингиз. Ишқилиб хавотирланадиган жойи йўқми ахир?.. Ундай бўлса холис фикрингиз бизга жуда қийматли ёрдам. Лекин биз беғараз танқиддан қўрқмаймиз. Мана, Муса Назарович яхши билади. Хавотирланганимизнинг сабаблари ҳам бор. Лекин камчиликларимиз ҳам йўқ эмас.

— Ҳа, энди бундан буён бу ерда айтилган гапларни ҳисобга олиб иш қиламиз,— деди Муҳаммаджон ҳам.

Улар кетмоқчи бўлиб ўринларидан турганда Обид Йўлдошевич Эшонбоевни тўхтатди:

— Акбаровни кўрсангиз, илтимос, бугун менга учрашсин. Шу одамни яхши билмайман, бир суҳбатлашиб кўрай. Лекин бугундан қолса бўлмайди, эртага тоққа кетишим керак.

— Хўп, Обид Йўлдошевич, албатта айтаман.

Ҳакимов билан Эшонбоев хайрлашиб кетганларидан кейин:

— Об-бо, Обиджон-эй, шундай қилиб, кон топибсизлар-а,— деди Муса Назарович хушхабарни қувонч билан эслаб.

У Қараматов билан бирга рабфакда ўқиган пайтларида ҳам ўз ўртоқларининг ютуғидан мана шундай самимий қувона оладиган оқ кўнгил йигит эди. Рабфакдан кейин улар қарийб йигирма йил бир-бирларидан узоқда бўлдилар. Лекин бурноғи йил Обид Йўлдошевич геология бошқармасидан бу ерга ишга келгандан кейин яна топишдилар. Илмий ишлар бўйича проректор бўлган Назаров Қараматовнинг геологияга оид идеяларига ишонч билан қараган, олимлар советида, ректоратда кўп ён босган эди. Шунинг учун Қараматовнинг бугунги ютуғи унга алоҳида бир мамнуният бағишламоқда эди.

Обид Йўлдошевич ҳам хушхабарни яна бир эслаб, қувончини ичига сиғдира олмай ўрнидан турди. Унинг ўтиргиси келмас эди. Лекин тарихчилар ҳақидаги гап-

ни охирига етказиши кераклигини ўйлади-ю, Муса Назаровичнинг ёнига, диванга келиб ўтирди.

— Муса, сиз шу факультетнинг кафилини олган одамсиз,— деди кулимсираб. У Муса Назаровичнинг тарихчи эканини, ректорат томонидан ҳам, партбюро томонидан ҳам тарих факультетига биркитилганини назарда тутиб гапирарди.— Менга бугун Ҳакимов одатдагидан бошқачароқ кўринди. Газетани кабинетига киритиб қўйгани, редактор йигитнинг келиб айтганлари... Шу Ҳакимовда ҳам бир оз танқидни бўғиш одати борми, деб ўйланиб қолдим.

Муса Назарович бир лаҳза ўйланиб турди-да:

— Йўқ,— деди қатъий.— Мен биламан, баъзан қаттиққўллик қилади, лекин ҳақ гап бўлса тан олади. Ҳозир кўрдингиз-ку, ўзи танқид ҳам ишонган одамдан чиқса тез сингади. Бу Акбаровларга унча ишонмайди. Ишонмаслиги ҳам бежиз эмас.

— Акбаровлар? Яна ким бор?

— Зийнатуллаев дегани бор. Билишимча, булар Ҳакимовнинг оёғидан тортишяпти. Сиз ҳозир қуйидан назоратни кучайтириш керак дедингиз, тўғри. Лекин баъзилар мана шу вазиятдан фойдаланиб, танқид билан обрў ортдирмоқчи бўляпти. Бошлиқларни танқид қилиб танилиш осон-да, ҳаммага ботир бўлиб кўринади.

— Демак булар...

— Ҳа, мана сизга бир факт,— деб Муса Назарович шу бугун бўлган гапни айтиб берди.

Эрталаб газетани биринчи бўлиб кўрганлар орасида Зийнатуллаев ҳам бор эди. Студентлар прогулчиликка ва унинг сабабларига қарши айтилган фикрлар, келтирилган далилларга бошқача маъно бермасдан ўқиётган эдилар. Тўсатдан Сулаймон Зийнатуллаевич катта бир янгилик очгандай севиниб:

«О-о,—деди.— Катталарни боплашибди-ку. Нозик жойини топиб уришибди-я! Мана, сабабларнинг сабаби бунақа очилади. Об-бо, газетанинг шамолидан хўжайинларнинг креслоси қулаб кетмаса эди».

Студентлар бири бирини итариб, Сулаймон Зийнатуллаевич қойил бўлаётган жойини ўқишга шошилдилар. Боя жузъий бўлиб кўринган икки-уч абзац энди газетанинг марказий нуқтасига айланди. Кейин Акбаров ўтаётганда Зийнатуллаев уни тўхтатиб қуюқ табриклади:

«Раҳмат. Жуда ботирона, жуда тўғри», деб газетани кўрсатди.

Бу ҳол газетанинг ўша бир-икки абзацига бўлган қизиқишни янада оширди. Ниҳоят, Зийнатуллаевнинг гаплари оғиздан-оғизга ўтиб, Зуфар Ҳакимовичга келиб етди ва унинг гумонларини тасдиқлади. Ҳакимов буни проректорга келиб маълум қилар экан, Зийнатуллаевнинг гапини эшитмасдан олдин ҳам газетани ёмонга чиқариб, кабинетга киргизиб қўйганини айтмади, албатта.

Ҳозир Муса Назарович ундан эшитган нарсаларини Караматовга айтиб бериб:

— Мана,— деди,—Ҳакимовга ипни илон қилиб кўрсатган бир факт шу. Акбаров қилган танқиднинг мақсади Зийнатуллаевнинг гапларидан билиняпти.

— Демак, масала жиддий экан-да. Афсуски мен эртага кетяпман.

— Э, бу унақа катта масала эмас. Сиз келгунча мен ўзим шуғулланаман. Менимча, ҳамма гап Акбаровда. У бир парсани бошлаб берса Зийнатуллаев давом этдиради, бўлмаса ҳеч нарса қилолмайди. Акбаровнинг ўтмиши тўғрисида бир хат келибди... Йўқ, менга кўрсатишди, аноним эмас. Шундай бўлса ҳам яна текширинглар дедим. Лекцияларини ҳам ўрганамиз.

— Ҳа, албатта, бусиз мумкин эмас. Бўлмаса, бу масалада мен сизга ишонаман, Муса. Тажрибангизга, ҳақконийлигингизга ишонаман. Лекин комсомол бюросига ўзим ёрдам уюштириб кетаман. Хозир комсомол комитети билан гаплашишим керак.

— Ҳа, Ориповга айтсангиз яхши бўлади. Бу йил комитетга тарих факультетидан ҳеч ким сайланмаган экан, шунинг учун баъзи нарсалардан хабарлари йўқ.

— Албатта тайинлайман. Бориб аҳволни ўрганишсин, комитетда факультет бюросининг ҳисобини эшитишсин.

Муса Назарович соатига қараб шошилиб ўрнидан турди:

— Вой-бўй, ўтириб қолибман, у ёқда ишим ошиб-тошиб ётибди. Олимлар советига бир талай масала тайёрлашим керак, кечқурун бир диссертацияга оппонентлик қиламан.

Караматов ҳам ўз ишларини эслади: бугун филфакдаги партия мажлисига қатнашиши керак, соат бешда райкомда бўлиши керак, унгача сайлов участкаларидан

хабар олиши керак, чунки райкомда шу тўғрида гап бўлади, ҳозир бу папкадаги материалларни ўқиб, ректорнинг олдига кириши керак, командировкага кетишдан олдин кафедрага учраши керак. Ҳали йўл тайёрлиги гурибди... Ҳа, энг аввал Ориповга тайинлаши керак, бўлмаса эсидан чиқади.

Обид Йўлдошевич комсомол комитетига қараб кетди.

* * *

Зуфар Ҳакимович билан Муҳаммаджон деканатга қайтиб бораётиб, Акбаровга дуч келишди. У зинапоя олдида Очил Самадов билан гаплашиб турар эди. Муҳаммаджон Караматовнинг илтимосини эслади, лекин Акбаровга юзлангиси келмай тараддудланди. Шунда Зуфар Хакимович:

— Керак эмас,— деди ва қаҳр билан қўшиб қўйди:— Ҳозир борса гапни кўпайтиради. Кейин, фош қилганимиздан кейин арзга борсин.

* * *

Очилнинг тўртликлари Темир Акбаровичнинг эсида турган экан, ҳозир уни кўриб қолиб шу тўғрида гап очди.

— Матбуотда ҳам чиққанмисиз?

— Йўқ, радиода бир ўқиганим бор.

— Ёш шоирлар семинарига қатнашасизми?.. Муҳокама бўлганингиз йўқми?

— Йўғ-э,— деб, Очил уялиб кетди.— Мен ҳали нима қилибманки...

— Мана бу тўртликларингизга қараганда анча машқингиз борга ўхшайди. Истасангиз кейин бир вақт топиб батафсил гаплашамиз, ўқиб берасиз. Келишдикми?— Акбаров хайрлашиш учун қўл берди.

Очил унинг қўлини ҳаяжон билан қисди.

Ҳали ҳеч қайси қўл унинг шеърларига бундай иссиқ тегмаган эди. Тўғри, газетадаги тўртликларга имзо қўйилмаган бўлса ҳам, Очил ёзганини билиб, «қотирибди», деб мақтаётганлар кўп. Лекин Акбаровнинг эътибори Очилга алоҳида бир қувонч бағишлар, бошини кўкка етказар эди. Мана шу кўкда у бирдан Замира-

ни кўз олдига келтирди-ю, юраги алланечук орзиқиб кетди.

У икки кундан бери ишга берилиб, кўпчилик қатори газетанинг тақдиридан хавотирланиб, Замирани деярли ўйламаган эди. Энди севги ўйлари унга янги бир куч билан қайтиб келди-ю, қалби Замирани кўриш истагига тўлиб-тошиб кетди. Илгари Замиранинг рад жавоби туфайли ўзини камситгандай ҳис қилар ва бу ҳис қалбини тутундай қоплаб ётарди. Лекин қизғин иш давомида кўкрагига кучли шамоллар тегиб, гўё ўша тутунни тарқатди, қилган иши одамларнинг эътиборига сазовор бўлиб чиққани эса кўнглини кўтарди. Энди Замиранинг ранжитганидан қатъи назар, Очил уни бир кўришни истайди. Жон-дили билан истайди. Агар Замира ҳам тўртликларни ким ёзганини билган бўлса, агар одамлар мақтаётганини эшитган бўлса, юзидан, кўз қарашидан сезилади. Балки у яна коридорда дуч келиб қолар. Балки кўчадан ўтиб кетаётгандир.

Очил секин юриб коридорнинг у бошидан-бу бошига ўтди. Лекин Замира учрамади. Папирос торта-торта кўчага чиқди: бутунлай бошқа одамлар юрибди. Дафтарларини олиб ўқув залига борди, ҳамма ўтирганларга разм солиб чиқди. Йўқ. Мутолаа қилиб ўтириб, Замиранинг кириб қолишини кечгача кутди, сўнг ётоқхонага қайтар экан, ёруғ тушиб турган аудиторияларга қараб-қараб ўтди. Йўқ. Амалга ошмаган сари ашаддийлашиб бораётган истак уни қизлар ётоқхонасига қараб олиб кета бошлади. Кирмайди. Фақат кўчадан ўтади. Учраса учрайди, учрамаса... Кириб нима дер эди? «Танишдан кўли борми», деб бутунлай хайрлашиб кетган одам, энди эшигини тақиллатиб борса нима бурди қолади? Зинҳор. Лекин мана, Очил ўтиб ҳам кетяпти. Йўқ.

Йўқ.

16

Бодом гулли кўйлагининг этакларини тонг шамолида ҳилпиратиб, китоб-дафтар қўлтиқлаган қўлининг нафис бармоқларини қора пиджакчаси тугмаланган жойга қўйиб зипиллаб ўқишга бораётган Замира одатлагидай у ёқ-бу ёққа кам қарарди. Шудрингда ювинган акация шохлари кўк қизғиш тусга кириб, куртак тугишга тайёрлана бошлаган, гул экиш учун юмшатилган

текис тупроқ узоқдан бахмалга ўхшаб кўринади. Қирқиб текисланган декоратив буталар сартарошхонадан силлиқ бўлиб чиққан йигитнинг юзини эслатиб туради. Замира бунинг ҳеч қайсисини пайқамас, фақат тўғрига қараб борарди. Лекин барибир шудрингдан намланган йўлка асфальтида ҳам, пальтодан қутулиб енгиллашган одамларнинг юришида ҳам, қизларнинг қўлида бирдаярим кўзга ташланувчи бинафша дастачасида ҳам навбаҳор сезилиб турарди.

У вестибюлга кириб, рангба-ранг эълонлар осиғлиқ доска ёнидан ўтаётганда чапга, ари уясидай сертокча почта катагига қаради. Алфавит тартибидаги бу токчаларда хилма-хил конвертлар қалашиб ётар, ётоқхонада турувчи студентлар деярли ҳар ўтганда бир хат қарарди. Замира «А» токчаси хатга тўлиб турганини кўрди-ю, бориб қўл солди.

Унинг номига ғалати бир конверт чиқди: на адреси бор, на маркаси ва на почта муҳри. Кўк сиёҳ билан «Азимхонова Замирахонга» деб иккитагина сўз ёзилган, холос. У ҳайрон бўлиб хатни очди ва аввал имзосига қаради. «Интизорингиз». Наҳотки ошиқлик мактуби? Ҳа, мана: «Кечаю кундуз ўйлаганим сиз... Кўрмасам туролмайман», Муқимий. Уйғундан бир неча банд шеър. Охирида қайта-қайта илтимос қиладики, «бугун кечқурун соат еттида мана шу қутининг олдига келинг, тақдирим сизнинг қўлингизда, келсангиз бахтиёрман, келмасангиз ҳаёт менга заҳар».

Замира унинг кимлигини хатидан билмоқчи бўлиб ҳарфларига тикилди, лекин таниёлмади.

Негадир унинг кулгиси келди. Лекин номаълум бир йигит уни севиб қолгани ҳақидаги тахмин юрагига ёқимли туюлгани учун кулгуси келаётганини сезди-да, ўзи ўзидан уялиб кетди ва хатни шартта буклаб қўлтиғидаги дафтарлардан бирига тиқди.

У бунақа «қоғоздаги» муҳаббатга унча пшоқмас эди. Ҳамма чиройли қизлар каби у ҳам йигитларнинг «тажовузига» кўп учрарди. Тўққизинчи синфда эканида бир йигитча суюқ мактублар ёзаверіб жонига теккан, у охири мактаб дирекциясидан ёрдам сўраб қутулган эди.

Бу ерга ўқишга келганидан бери ҳам, у бир неча марта ишқий хатлар олди. Ҳар куни ё факультетда, ё трамвайда, ё томошага тушганда «бир қошиқ сув билан

ютиб юборгудай» суқланиб қарайдиган жазманлар учраб турарди.

Бу унинг ғашини келтирарди. Чунки унингча, чинакам ёқтирадиган киши одоб доирасидан чиқиб ҳадеб тикилавермаслиги керак. Одоб тўғрисида унинг ўз эътиқодлари бор эди. Бирор нотаниш киши эътиборини жалб қилса унга билдирмасдан қарашни одобдан деб билар, меҳрини мумкин қадар ичига олиб юрадиган одамларни ҳурмат қиларди. Нотаниш қизга муҳаббат изҳор қилиб (хатни шунақа киши ёзганига ишончи комил эди) мактуб ёзиш ва фалон жойга келиб туринг деб буюриш Замира учун мисли кўрилмаган беадаблик эди.

Турган гапки, у «интизорининг» тайинлаган жойига бормади. Кўп ўтмай мактубни ҳам эсидан чиқарди. Лекин орадан бир кун ўтгач бир ҳодиса юз берди-ю, ҳаммаси яна эсига тушди.

Деразалари кўчага қараган катта аудиторияда археология асосларидан лекция борар эди. Замира неандартал одамлари, Кийик, Коба ва Тешик тошда топилган бош суяклари ҳақида конспект олар экан, кимнингдир деразадан қараётганини пайқади ва бошини кўтарди. Енгил ҳаво ранг макентош ва ҳаво ранг шляпа кийган, юзлари нақш олмадай қизил йигит унга суқланиб тикиларди. Замира қараганда у кўзини олмади, фақат мулойим ва тамали жилмайди. Қиз бу тамагир жилмаювчини таниди: у филфакдан эди, Мирсаидни орага қўйиб Замирага уч-тўрт марта гап ташлаб кўрган, аммо муродига етолмаганди. Ўша танца кечасида: «Бу киши ўзларини Очилбойга асраб ўтирибдилар» деган гапни ё шу, ё Мирсаид — икковидан бири айтган эди.

Замира писанд қилмаган бўлиб, дўпписини бостириброқ қўйди-ю, конспект олишда давом этди. Лекин дераза ортидаги кўзлар унга магазин витринасидаги бир буюмга тикилгандай тикиларди, бу тикилишга буюм чидамаса одам тоб беролмасди. Замирани бир одам деб эмас, фақатгина бир қиз деб қараётган бу беҳаё кўзлар унинг инсоний ғурурини поймол қилгандай бўлди ва ғазабини келтирди.

Аммо Замиранинг қаҳрдан ёнаётган кўзлари, аччиғланганда ҳам нафосатини йўқотмайдиган юзи жазманнига янада чиройли кўринди шекилли, йигит ширин илжайди.

«Тезроқ қўнғироқ чалинса-ю, бу шилқимни бир бопласам»,— деб Замира ручкани қаттиқ босди ва дафтарини йиртиб юборди. Кейин «кечаги хатни ҳам шу шилқим ёзган» деб ўйлади ва ручкани қўйиб, дафтарларини варақлади. «Агар топсам танаффус бўлган заҳоти икки оғиз «ширингина» гап айтаман-у, хатини юзига отаман. Бир шарманда қилайки... Ҳа, мана хати ҳам турган экан. Тўхтаб тур сен».

Шу пайт орқадан кимдир Замирани енгил туртди ва елкаси устидан тўрт букланган қоғозча узатди. Замира уни очди-ю, ҳайрон бўлиб қолди: ўша кўк сиёҳ билан, ўшандай майдалаб:

«Замирахон! Мумкин бўлса бугун лекциядан кейин қолинг, инглиз тилидан бирга дарс тайёрлаймиз. Расулов Омон», деб ёзилганди.

Замира беихтиёр хат келган томонга ўгирилди. Икки қатор орқада юзи чўғдек ёниб ўтирган ҳамкурси Омонни кўрди-да, дарҳол кўзини олди. Дафтарнинг қатидаги хатни қўлидаги ёзувга солиштириб кўрди. Худди ўзи. Наҳотки шу Омон шундай иш қилса? Ахир бу қандай гап, булар тинч ўқигани қўядими, йўқми?

Қўнғироқ чалинар-чалинмас кўчадаги жазман ғойиб бўлди. Ўқитувчи чиқиб кетди. Замира ўрнидан туриб, Омонга хатни узатди-да:

— Ўртоқ Расулов, мана бунингизни олиб қўйинг,— деди.— Иккинчи менга бунақа хатлар ёзманг!

Эшикка ёпирилаётганлар тақа-тақ тўхтади, ҳамма уларга таажжубланиб тикилди. Ҳали мўйлови чиқмаган, сочи пешонасига болаларникидай тушиб турадиган нозик йигитча Замира узатган хатни олишга мажоли қолмай қотиб турарди. Орқадаги қатордан кимдир хатни Замиранинг қўлидан олиб, баланд овоз билан ўқий бошлади. «Кўрмасам туролмайман» деган жойида кимдир кулди. Гўё энди ўзига келган Омон қип-қизариб хатни шартта юлиб олди-ю, йиғлагудай бўлиб лаблари пир-пир учиб ташқарига отилди.

Ўртоқларидан бири унинг орқасидан чопиб чиқди, бир неча киши Замирага: «Шунчалик озор берасизми» дегандай ранжиб қаради. Замира жаҳл устида шу ишни қилиб ўзи уялиб қолган эди, бу қарашлар хижолатини бадтар оширди. Кўпчилик танаффусга одатдагидан кўра шовқинсиз аста чиқиб кетаркан, Замира жойига қайтиб ўтирди.

Қизлардан бир тўпи унинг олдига келди.

— Товба-ей, бу Омон бало экан-а,— деб Басти деган қиз шақирлаб кулди.

Чеҳраси Эшонбоевникидай қизил ва бурни ўркачли бу қиз Эшонбоевнинг синглиси эди.

— Бало бўлса шундай қилармиди?— деди бошқа қиз.— Бирга ўқийди-ю, гапини эвлаб гапиролмай хат ёзибди бечора.

— Рост, Замирахон, ётиғи билан ўзига тушунтирсангиз бўлар эди,— деб Гавҳар ҳам ачинди.

— Ахир мен ҳам қандоқ қилай,— деб Замира куюниб гапирди. У Наманган шевасида «о» ни «у» га яқинлаштириб талаффуз этарди.— Бир юзсиз боядан бери деразадан тикилиб жонимни олди. Устига устакчи бу хатбозлик. Ўз ҳолимга қўядими, йўқми булар.

— Чиройлисиз-да, ўртоқ,— деди Гавҳар,— чирой ҳам чидаганга чиқарилган.

— Э чирой ҳам ўлсин, шунақа бўлса.

— Вой ўлганлар ўлсин, дугона,—деди Басти.—Ажаб қилдингиз, хўп қилдингиз. Энди ҳеч қайсиси иккинчи бундай номаъқулчиликни қилмайдиган бўлди. Сизга нима хафа бўлиб. Юринг, айланиб келамиз. Ҳаво қандай яхши, туринг.

Лекин Замира чиқмади.

У ёмон бир иш қилиб қўйган одамдай бўшашиб ўтирарди. Очилни хафа қилиб, озор бергани эсига тушди, Омонни хафа қилгани бунинг устига жамланди. Ахир буларнинг айби нима? Хўп, Омон жуда ўринсиз иш қилибди. Очил-чи? Ана у деразадан сузилган сурбетдақа бўлмаса, Омонга ўхшаб суюқлик қилмаса, ўз шаънини қиз боладай қўриқлаб (Замира учун бу катта фазилат эди), қадр-қимматини ерга урмай муомала қилса, факультетнинг таниқли йигитларидан бўлса. Нега унинг сўзини ўлдирди, нега кўкрагидан итаргандай қилди? Нима, Замиранинг юрагида севиш ва севилиш истаги йўқми? Бор. У қалбининг тубига қараса, ҳали «тахи бузилмаган» севги истаги кўринади, ҳар сафар ўзини севимли ҳис қилса бу истак қўзғалиб бир даража ўсади. Лекин Замира бу истагининг устига қават-қават қулф солган-у, калитларини ўғирлатиб қўйишдан қўрқиб жуда узоққа яширган. Омон ва Очил минг эшик тақиллатгани билан, шу калитларни топа олмаса бекор. Топа оладиган йигитни қиз ҳали фақат киноларда кўр-

ган, китобларда ўқиган, холос. У йигит ақлли, ҳуснли бўлишдан ташқари, бошқалардан мисли̇з фазилатлари билан ажралиб туради. У Замирасини қанчалик севса шунчалик ҳурмат қилади. Қиз ҳам унга чексиз ишонади, у билан бирга бўлганда ўзини ҳаводай эркин сезади. Йигит катта ишлар билан бир ёққа кетса, Замира унинг келишига энг яхши кийимларини кияди, энг суюмли овқатларини пиширади, энг ажойиб буюмлар сотиб олиб келади, уйни чўғдай безаб қўяди. Йигит келиб беҳад қувонади, раҳмат ўрнига ўпади. Кейин болаларини ясантиришиб, иккови икки қўлидан ушлаб сайрга чиқади.

Ниҳоятда яширин бўлган бу орзу йил сайин янги-янги тафсилотлар билан бойиб боради-ю, лекин ҳеч осмондан ерга тушмайди. Уни ердан узиб олиб осмонга чиқариб юборган нарса Замира чин муҳаббатни ҳаётдагидан кўра китобларда, киноларда кўпроқ кўрган эди. Муҳаббат ўзи ёт кўзлардан йироқ бўлган ўта нозик ҳис. Замира яшаган шароитида унинг ҳаёси янада кучли эди. Шунинг учун бу тўғрида бадиий асарлар берган тасаввур ҳаёт берган тасаввурлардан устун келиб, Замиранинг орзусини китобийлаштириб қўйган эди. У ҳали муҳаббат нималигини яхши тасаввур этмас, «муҳаббат билан дадил танишиш»га журъат ҳам қилолмас эди.

У бундай журъатни ва ҳаётий тасаввурни энг аввал ота-онасининг муҳаббатидан олиши керак эди. Лекин Замира эски урф-одатлар асосига қурилган тенгсиз оилада туғилганди. Отаси қийинчилик кўрмай эрка ўсган йигит бўлади, ойиси ичкарида ўсиб, паранжида узатилади. Куёв келиннинг қадрига етмайди, улфатчиликларга берилади. Мастура опа уч-тўрт йил бунга чидаб юради-ю, кейин уйда ўтиришни бас қилиб, савод мактабини битиради, болалар боқчасига мураббия тайёрловчи курсга киради, паранжини ташлайди. Бу ишлар аста-секин тушунтириш йўли билан бўлгани учун эр-хотин орасида катта низо чиқмайди, бироқ Азимхонда шубҳа ортиб боради. Мастура опа активистка бўлиб, агитаторлик қилиб юрганда биров унга: «Хотининг палончи билан дон олишиб юрибди», деб уни ишонтиради. У жанжал ҳам қилмайди (Замира ойисидан эшитишича, у шунчалиги билан уришиш-сўкишни билмайдиган йигит экан), ишдан бўшаб, Жалолободдаги қариндошининг олдига кетиб қолади. Ўшанда Замира тўрт яшар, опаси Мунира олти

яшар қизчалар эди. Эрта турмушга чиққан Мастура опа эса энди йигирма беш ёшга кирган эди.

У эрининг қайтишини кутиб юрганда Жалолободдан: «Азимхон бошқа хотин олди», деган даҳшатли хабар келади. Кўп ўтмай талоқ хати сўрайди. Бу нарса Мастура опага қанчалик оғир туюлмасин, у сўзсиз, жанжалсиз розилик берди, болалари билан кекса ота-онасининг олдига кўчиб борнб, оилани бир ўзи боқа бошлади. Кейинчалик боқча мудираси бўлди, эри билан уришиб-сўкишиб ажрашмагани учун, «балки бир куни сўраб келиб қолар» деб умид қилди, алимент ҳам талаб қилмади, совға ҳам кутмади, қизларига уни мумкин қадар яхши сўзлар билан таърифлаб юрди. Йиллар ўтди. Замира олтинчини битирган йили бобоси билан Жалолободга отасини кўргани борди. Отаси жуда келишган, ойиси айтгандай, хушмуомала одам эди, лекин иккинчи олган хотини билан ҳам ажрашиб бошқа бир жувонга уйланганди. Замира отасининг бағри тош, беқарор одам эканини сезиб, жуда кўнгли чўкиб қайтди. Ойиси унга:

«Баъзи эркаклар шунақа беқарор бўлади, хотинлар оғдирса оғиб кетаверади, майли, бир кун-эмас бир кун тушуниб қолар»,— деб тасалли беришга уринди.

Лекин бувиси эски урф-одатларни маҳкам ушлаб олган диндор кампир эди, онаси ишда эканида Замира доим бувиси билан қоларди.

— Ҳозирги замоннинг йигитлари бузилиб кетган,— уқтирарди у Замирага.— Илгари худодан қўрқар эди, энди худони ҳам, бандани ҳам тан олмайди. Ахир бу қандай отаки, иккита болам бор, деб бир йўқлаб келмаса, етти йилдан бери совға-саломни билмаса. Бу ёқда бир фельдшер болалик хотини билан ажрашиб, тўрт йилдан бери Мастуранинг изидан тушиб юрибди».

Орадан яна бир йил ўтгач, Замиранинг бобоси вафот этди, фельдшер Саттор ака Мастура опани сўраб уйларига ҳам келадиган бўлди. Кампир уни очиқдан-очиқ ёмон кўрар, Мастура опани уришар:

«Икки болани отасиз ўстирганинг яхшимиди, бошқа хотинга ҳам шуни раво кўрасан», дерди.

«Унақа гумон қилманг, ойижон,— дерди Мастура опа,— раво кўрмаганим учун шунча йилдан бери қайтариб юрибман».

Замира саккизинчи синфда ўқиб юрганда бир кун яна

шу гапнинг устидан чиқди. Энди Мастура опа куйиниб сўйларди:

«Нима қилай, бошимизда бир эркак бўлмаса қизлар бўй етиб келяпти».

Қампир йиғларди:

«Шундан бошқа эркак қуриб кетганмиди».

«Ойижон, бозор эмас эканки, танлаб олсангиз. Олти йилдан бери рўйхушлик бермадим, уришдим ҳам, ҳайдаб ҳам юбордим, қўймаса нима қиламан. У ҳам одам ахир».

Замира ойисининг бардоши чексиз эканини, фарзандлари учун ёш умрини фидо қилганини билар, шундай қийинчиликларда ҳам руҳи тушмаганидан фахрланар ва уни беҳад севар эди. Энди иккинчи марта турмуш қилиши зарур эканини тушуниб йиғлаб чиқиб кетди. Кейин ойисига бўлишадиган, Саттор акага ҳам қўлидан келганча яхши муомала қиладиган бўлди.

Аммо ундан катта Мунира кўпроқ бувисининг таъсирида эди, ойиси иккинчи эрга теккандан кейин уйдан совуди, ўнинчини битирар олдида тасодифан бир йигит билан танишиб ўқишни ташлаб, Фарғонага қочиб кетди. Кейин Мастура опа хабар топиб, нари-бери тўй қилиб берди. Аммо турмушларининг мазаси бўлмади. У йигит бозорда чекчи эди, бемаъни улфатлари бор экан, ичиб келиб Мунирани ҳақорат қиларкан. Бир томонда қайнана «эргашиб келгансан» деб камситаркан. Бола кўришган, ажратиб олиб бўлмайди. Бу ёқда бувиси Мастура опага:

«Сен эрга тегмаганингда шундай бўлмас эди», деб таъна қилади.

«Замиражон, энди сен эҳтиёт бўл,— дерди Мастура опа.— Менинг бахтсизлигим фақат отангга ўз ихтиёрим билан тегмаганим деб юрар эдим. Опанг ўз ихтиёри билан эр қилиб ҳам бахт тополмади. Энди билсам, аввал одам бўлиб одам танп экан-у, кейин эр қил экан. Сени ўқитаман, қизим, одам қиламан. То олий маълумотли бўлмагунингча ҳеч нарсага хаёлингни бўлмай ўқи. Ўз йўлингни топиб, ўз оёғингда тикка турмагунингча эрларн қуриб кетсин».

Оилаларнинг аччиқ тажрибасидан келиб чиққан бу қалб сўзлари Замиранинг юрагига жуда маҳкам ўрнашган эди. У бутун кучини ўқишга бериб, мактабни аъло битирди, бу ерда ҳам энг қунтли, энг интизомли сту-

дентлар қаторига кирди. Ўқишга халақит берадиган ниманки учраса ҳаммасини кескин рад этиб келяпти. Йигитлар буни тушунмай хафа бўлади.

Фақат бир киши унинг тутган йўлини англади ва маъқулладики, у ҳам бўлса шу Бастининг акаси эди.

17

Ўтган йили ёзда Замира бу ерга ўқишга келганда биринчи учратган тарихчиси — шу факультетнинг қабул комиссиясида секретарлик қилиб ўтирган Муҳаммаджон Эшонбоев эди. У Замирани жуда яхши қарши олди, ўз факультетларининг фазилатларини бирма-бир айтиб берди. «Мен узоқ йили битириб чиқдим, энди синглим киряпти», деди. Уни Басти билан таништириб, кириш имтиҳонлари пайтида икковига баравар кўмак берди. Замира уни сингилларча ҳурмат қиладиган, тўғри келганда ҳол-аҳволларидан тортинмай гапириб берадиган бўлди. Бир кун кўчада учрашганларида гап тўғри келиб қолди-ю, ўқишдан бошқа нарсага хаёлини бўлмаётганини, ойиси тайинлаб юборгандай иш тутаётганини айтди. Муҳаммаджон хурсанд бўлиб:

«Мен сиз тўғрингизда адашмаган эканман,— деди. — Ленин отамизнинг айтгани ҳам ўқиш, ўқиш ва яна ўқиш. Ким ўқишингизга халақит берса тортинмай айтинг, қулоғини бураб қўямиз. Лекин уйларни соғинаётгандирсиз-а? А бизникига нега бормайсиз? Басти билан боринг бир, узум еб, ўйнаб келасиз».

Замира ўйнаб келишга-ку бормади, лекин бир кун Басти қўймагандан кейин семинарга бирга тайёрланган борди.

Бастиларнинг пишиқ ғиштдан солинган ва оқ тунука билан ёпилган уйлари бор эди. Ҳовли ўртасидан тиниқ ариқча шилдираб оқар, баланд ишкомлар олтиндай узумлардан майишиб турар, ўрик дарахтларининг барги эса куз кириб қизғич тус олган эди. Шоҳи дарпардаси кечки қуёш нуридан қизариб ёнаётган кўркам ёндош уй олдидан ўтаётганларида Басти мумкин қадар товушсиз юриб, овозини ҳам пасайтириб: «Акам», деди. Шу дераза ортида Муҳаммаджон диссертация ёзаётганини сезган Замира ҳам беихтиёр қадамини секинлатиб ўтди. Бастининг ойиси нариги уйнинг ошхонасида чучвара тугаётган экан, Замирани жуда ёқтириб, «попук-

дай қиз экансиз», деб гапга солиб ўтирди. Замира бекор ўтиришдан ўнғайсизланди-ю, чучвара тугиша бошлади. Унинг бу ишга жуда қўли келишганини кўрган мезбон:

«Айланай сиздан,— дерди,— ёш келса ишга деганлари шу-да. Муҳаммаджон чучварани яхши кўради, сизнинг қўлингиздан ҳам бир есин».

Шунинг устига ҳовли томондан Муҳаммаджоннинг:

«Ойи бугун, овқат бўладими ўзи?»— дегани эшитилди.

Ойиси саросима бўлиб:

«Ҳозир, жон болам, ҳозир», деди.

Кейин эшикда йўл-йўл ипак пижама кийган бош яланг Эшонбоев кўринди. Замира тугаётган чучварасини тез лаганга қўйиб, ўрнидан турди-ю, қизариб, бошини эгиб салом берди. Кутилмаганда уни кўрган Муҳаммаджоннинг кўзлари чироқдай ёришиб кетди. У тикка турганича ҳол-аҳвол сўрашиб, хуш келибсиз деб шодлик билдирди, кейин ўшандай мулойимлик билан:

— Ойи, бу кишини унақа банд қилманг,— деди-да, чиқиб кетди.

Замира Басти билан бўш хоналардан бирига ўтиб, китоб ўқишга ўтирганда:

— Янгангиз қаердалар?— деб сўради.

— Қанақа янга? Ҳа, кенойимми — Басти шарақлаб кулди.— Худо бизга ҳеч келинойи бермаяпти, ўртоқжон. Акамнинг уйи қачонлари битган эди, тўй анжомлари ҳам тахт бўлган, қанча буюм қилганлар, бир-иккита қиз билан дўстлашиб ҳам кўрганлар. Эрта-индин олим бўлади, ҳеч муносиб қиз учрамаяпти.

Басти заготовкачи бўлиб ишлайдиган отасининг бутун ортдирганлари акасига жамғарилаётганини, ўзи ҳам бўйи етиб нарса йиғадиган бўлганини, бироқ акасининг тўйидан қутулмагунларича каттароқ буюм ололмаслигини пичирлаб гапирди. У ҳам, онаси ҳам Муҳаммаджондан қаттиқ ҳайиқишини Замира яна бир марта ҳис қилди.

Чироқлар ёнди. Ўша шоҳи дарпардали ёндош уйнинг қизил абажури ва чуқур сукунати ҳам «бу ерда илмий иш бораётибди, бўлажак олимнинг тинчини бузишга ҳаддинг йўқ» деб турганга ўхшаб кўринди. Замиранинг Муҳаммаджонга нисбатан ҳурматига энди бир оз ҳайиқиш ҳам қўшилди. Шундан бери ёлғиз дуч келганларида қизни Муҳаммаджоннинг салобати босадиган бўлди.

Бу орада факультет пахтага чиқди-ю, ҳали курслар бригадаларга ажралмаган дастлабки кунларда Замира билан Очилнинг эгати ёнма-ён тушиб қолди. Замира Очилнинг ўтли қарашларини аввалдан ҳис қилар, лекин уларда суқлик сезмас, аксинча, кўз кўзга тушганда йигит оҳиста кўзини олиб қочар ва уялиб, ўзини мумкин қадар тортиб юрар эди. Ёнма-ён пахта тераётиб у ёқ-бу ёқдан гапиришганларида қиз унинг ҳақиқатан ҳам тортинчоқ, камсуқум йигит эканини сезди. У билан суҳбатлашиш Замирага дугоналари билан суҳбатлашишдай енгил туюлди. Шундан кейин иккови учта эгат олди. Учинчи эгат ўртада бўлгани учун улар бир-бирларидан ўзиб кетолмасдилар. Соатлар гап билан сезилмай ўтарди. Бири қанорни ушлаб туриб, иккинчиси этагидаги пахтани солаётганда қўллари бир-бирларига тегиб кетар эди.

Лекин эртаси куни ҳар курс алоҳида пайкалларга тушди-ю, улар ажрашиб кетдилар. Факультетга қайтганларидан кейин эса муомалалари янада қийинлашди, чунки биринчи курс билан тўртинчи курснинг бирга қиладиган иши жуда кам эди. Замира учун бари бир эди-ю, лекин Очилда қандайдир ўзгариш пайдо бўлганди. У Замирага гапирмоқчи бўлиб келар, лекин баъзан гап тополмай қийналар, кўпчилик орасида қаттиқ ўнғайсизлангани билиниб қолар ва Замирани ҳам ўнгайсизлантирар эди. Охири коридордан Очил ўтиб қолса, баъзи қизлар, хусусан Басти, Замирани туртиб: «Ана келяпти», деб пиқирлаб куладиган бўлди.

Бунинг устига бадиий кечада Замирани у билан юрадиганга чиқаришди, Очилнинг қизи дейишди. Очилнинг ўзи ҳам шунақа бир истак билдирди. Замира нима қилсин? Ўзини шубҳали даражада яқин олаётган йигитни орқага силтаб ташлади.

Шундан кейин Замирани қаттиқ таажжублантирган нарса — бу воқеадан Эшонбоев хабар топгани бўлди.

Ўтган куни Басти яна қистагандан сўнг Замира бирга тайёрланиш учун яна уларникига борган эди. Уқиш орасида Бастини ойиси чақириб, магазиндан нон олиб келишини буюрди. Кейин Замира ёлғиз китоб ўқиб ўтирган хонага янги қора костюм кийган Муҳаммаджон кирди. Унинг кўзлари алланечук бежо эди. Замира ўтган сафаргидай ўрнидан туриб сўрашар экан, уялга-

нидан юзи ловиллаб қизарганини ўзи ҳам сезди. Муҳаммаджон унга алланечук завқли тикилиб:

— Эшитдим,— деди,— тўртинчи курснинг бир йигитчасини боплабсиз. Лола деган бир ҳамкурсига ҳам осилиб дакки еганини биламан. Орқасидан югуравериб безор қилгандан кейин бечора қиз уйларидан қувиб чиқариб қутулган экан.

Замира алланечук бўлиб кетди. У бошини қаттиқ эгиб турар, Муҳаммаджонга юзи кўринмас, лекин қулоқларигача қизариб кетгани билиниб турарди. Муҳаммаджон уни қишки каникул вақтида ҳам шундай бир аҳволга солганди. Замиранинг Наманган поездига билет ололмай юрганини Бастидан эшитган ва «танишим бор, ўзим олиб бераман» деганди. Сўнг эртаси куниёқ бўшаб қолган аудиторнялардан бирига Замирани чақириб билетни берган:

«Сиз йўлга чиқяпсиз, сизга пул керак, кейин...»— деб билет пулини олмаганди. Лекин Замира қулоқларигача қизариб ва эшитилар-эшитилмас қилиб:

«Кечирасиз, ундай бўлса мен ўзим билет оламан», деганди.

Шундан кейингина Муҳаммаджон кулиб билет пулини олган эди. Ҳозир ҳам Замира ўшандагидай паст ва ҳаёли товуш билан: «Кечирасиз, мен холамга қарашай», деди-ю, ошхонага чиқиб кетди.

У Муҳаммаджонга ҳеч нарса деб жавоб бермаган бўлса ҳам, нега бунақа гапларни гапиргани ва нега бугун бошқача кўрингани ҳақида узоқ ўйлади. Ўша куни семинарга тайёрланишининг ҳам мазаси бўлмади.

Мана, ҳозир семинар соатлари. У баъзи нарсаларни катта танаффусда билағон ҳамкурсларидан сўраб олмоқчи эди. Омон воқеаси билан бўлиб бу ҳам эсидан чиқди. Танаффус тугаганини, ёнига Гавҳар келиб ўтирганини, Омон ва унинг ўртоқлари энди мумкин қадар ундан узоқроқ жой танлашганини, ниҳоят, марксизм-ленинизм асослари ўқитувчиси доцент Сабоҳат Нажимовна кириб, семинар ҳам бошланганини элас-элас пайқади.

Гап ишлаб чиқаришнинг уч белгиси ҳақида борарди. Бирдан Сабоҳат опа Замирани чақириб қолди. У кафедра олдига чиқди, лекин ишлаб чиқариш муносабатлари билан ишлаб чиқариш кучларининг ўзаро алоқаси ҳақидаги саволга жавоб бера олмади. Онгида аллақандай

паришонлик пайдо бўлиб, уни бўғар эди. У кафедра четларини пайпаслаб, паст товуш билан:

— Ишлаб чиқариш кучлари... ишлаб чиқариш муносабати,— деб такрорлашдан нарига ўтолмасди.

— Одамнинг яшаши учун энг аввал нималар керак?— Сабоҳат опа узоқдан гап бошлаб унинг эсига туширишга уринарди.— Овқат, кийим-кечак, турар жой керак. Буларни ишлаб чиқариш учун нима керак?

— Ишлаб чиқариш муносабатлари.

— Ундан ҳам аввал-чи?

Замира яна жавоб тополмади. Аудитория унга қайишиб жим турарди. Ҳеч бундай аҳволга тушмаган актив студенткага Сабоҳат опа ҳам мурувват билан кўмаклашарди. Замира уялганидан ва яна алланарсадан кўнгли бузилди, кўзларидан юзига думалаб тушган ёшини кўрсатмаслик учун бошини қаттиқ эгиб жойига қайтди. Чўнтагидан рўмолча топгунча бир неча томчи кўз ёши очиқ конспекти устига тушди. Гавҳар бир қўлини унинг белидан ўтказиб, «ўзингизни босинг» дегандай қисиб қўйди ва иккинчи қўлидаги рўмолчасини Замиранинг конспекти устига босиб-босиб, ёш томчисини артиб олди.

Ёмғирдан кейин ҳаво тозалангандек, йиғидан сўнг Замиранинг кўнгли анча тиниқлашди. Энди диққатини тўплаб олиши ҳам қийин бўлмади, кўп ўтмай семинарга одатдаги «иштаҳа» билан қулоқ сола бошлади. У ўқишга ортиқ эътибор берганн учунми, ёки асли шундай бир бардоши борми, камдан-кам қўнғироқ пойларди. Ҳар қандай лекциядан ҳам бирор нарса олиб қолишга улгурар, айниқса Сабоҳат опанинг семинарлари унга кўп нарса берарди. Ёши қирқларга борган, тўла гавдасида йўл-йўл мош ранг костюм, эркакларникидай кўринадиган, товланувчи қора сочини бошн ортига юмалоқлаб туккан, юзида бир оз чўтирлик изи қолган бу камтар, аммо қатъий хотин энг мураккаб тушунчаларни ҳам оддий мисоллар орқали етказиб бера оларди. Замира унинг ҳар лекциясидан кейин дунё ҳақидаги тасаввурларига қандайдир янгилик қўшилганини аниқ сезмаса ҳам, фикри илгаригидан узоқроқ жойларни илғайдиган бўлиб қолганини (гўё ҳаво очилиб кетгани учун) сезарди. Мана, ҳозир ҳам Сабоҳат опа гапини мана шу оддий аудиториядан бошлади: паркет пол, қуйма шифт, яхлит блок-

лардан қилинган девор... Ҳаммаси одамнинг меҳнати билан бўлган. Бироқ одамлар ҳамма даврларда ҳам меҳнат қилган-ку, нега илгари дейлик, ибтидоий жамиятда бундай уйлар қуролмаган? «Чунки у вақтда ҳозиргидақа техника, ҳозиргидақа ишчилар, инженерлар бўлмаган», деб ўз-ўзича жавоб топди Замира. Сабоҳат опа гўё бу фикрни илиб олиб, фан тилига ўтказди: улар бунга яраша ишлаб чиқариш кучларига, ишлаб чиқариш қуролларига эга эмас эди. Замиранинг фикридан аввал сирғаниб ўтиб кетадиган терминлар энди одам ва унинг иш қуроли, иш жойи ҳолига келди-ю, илиниб қолди. Сабоҳат опа «қобиғ»и очилиб ёришиб кетган бу тушунчалар орқали ғалати нарсаларни кўрсата бошлади: тош чўкичлар, ўқ-ёй, темир белкураклар, бўз тўқиладиган дастгоҳ, чит тўқиладиган буғ машинаси — бу оддий нарсаларнинг ҳар бири бутун одамзод ҳаётида бир катта давр очиб майдонга келгани Замирани ҳайратда қолдирди. «Қобиғи» очилган ҳар бир тушунчадан гўё бир чироқ чиқар эди-ю, Замира уни дунёга шундай тўғриласа, ҳамма мамлакатларни қамраб олувчи бир умумий қонуният кўриниб кетарди. Бу қонуниятнинг бир чеккаси Замиранинг шу аудиторияда, шу ўқитувчига қулоқ солиб, ўтирганига ҳам келиб туташар, у ўзини улкан одамзоднинг қонуний бир заррачаси деб билгани сари ҳамма нарсага ишончи ортар, ота-онасининг можаросида олдириб қўйган юраги энди кун сайин дадиллашиб борарди. Илгари ўйлашга ҳам ботинмай орқага суриб юрган севги саволлари балки шу сабабли энди эшик тақиллатиб келаётгандир?

Шундай қилиб, Замира семинардан анча руҳи кўтарилиб чиқди. Эндиги соатлар қизлар учун физкультура, йигитлар учун ҳарбий машқ эди. Бу машғулотларни бир неча факультет бирга ўтказишгани сабабли ҳовли одамга тўлиб кетарди. Махсус чамадончага чолвар, шиппак, свитер солиб келган қизлар спорт залининг кичик гардеробига сиғишмай, танаффус вақтида кийим алмаштириш учун жой қидиришарди. Замира одатда Басти билан бирга ётоқхоналарига бориб кийиниб келарди. Аммо бугун Бастига физкультура қилиш мумкин эмас экан, Замира Гавҳарни таклиф қилди.

— Юринг, бизникига, кийинасиз, яқин.

Басти уларнинг орқасидан рашк билан қараб қолди:

Ётоққонага келганларида Гавҳар Замирага:

— Кўзингизни ювинг,— деди.

— Билиняптими?— деб Замира ойнага қаради.— Рост айтасиз, дугона, қизариб кетибди.

Яна ўша «о»си «у» га яқин Наманган шеваси Гавҳарга ширин туюлди. У кулиб сўради:

— Замирахон, нега йиғладингиз?

Замира ҳам табассум қилиб:

— Ўзи кўнглим бузилиб турувди,— деди ва бориб юзини ювиб келди.

Кўп ўтмай иккови ҳам спортча кийиниб чиқишди. Бирида кўк, бирида қора сатин чолвор. Гавҳар битта ўрилган сочини Сабоҳат опаникига ўхшатиб боши ортига туккан, Замиранинг икки ўрим сочлари эса гилам дўпписи теграсига маҳкам чамбар қилинган. Гавҳар чолвор устидан фақат сариқ свитер кийган, Замира эса ёқаси тугмасиз жемпери тагидан эски қарғашоҳи кўйлагини ҳам кийиб олган, этаклари чолворни почасигача ёпиб турибди. Икковининг ҳам оёғида таги тишлик, усти брезент шиппак. Узларини қушдай енгил сезиб, қўлтиқлашиб зинапоядан тушаётганларида Гавҳар Замиранинг билагидан олди-ю, бояги гапини давом эттирди:

— Кўнглингиз нега бузилганини айтайми? Айтайми?

— Айтинг.

— Йигитлар хафа қилганидан бузилган.

— Вой, йигитларни мен хафа қиляпман-ку.

— Аввал сизни хафа қилишса керак-да.

— Ҳаммаси эмас,— деди Замира.

Бу орада улар кўча эшигига келиб қолишган эди. Замира пружина ўрнатилган катта эшикни очиб, Гавҳарга йўл берди.

Гавҳар ўтмай тўхтади-да:

— Очил-чи?— деди.

Замира бирдан қабзани қўйиб юбордими, ё пружина зўрлик қилдими, эшик қарсиллаб ёпилди. Гавҳар сесканиб қўлини Замиранинг билагидан олди.

— Вой, кечиринг, дугона,— деб яна эшикни очди ва унга йўл берди.— Комендантимиз қиш чиққанидан ҳали бехабар, пружинасини олдирмабди.

Замира Гавҳарнинг сўнгги саволини эшитмаганга олди ўзини, кўчага чиққанларида:

— Ўзингизни хафа қилишмайдими?— дея кулимсиради.

У Гавҳарнинг нозик жойидан тутган эди, Гавҳар бирдан маъюсланиб:

— Йўқ, мен ўзимни ўзим хафа қилдим,— деди.

У сабабсиз прогул қилгани ва Маҳкамнинг олдида қаттиқ беобрў бўлганини назарда тутиб шундай деди-ю, аммо Замира бошқача тушунди.

— Уйдагилар эшитибдими?.. Йўқ, Маҳкам ака билан юрганингизни эшитибдими дейман.

Гавҳар унинг соддалигидан маъюс кулимсираб қўйди, иккови тенгдош бўлса ҳам, опаларча мурувват билан Замирани яна билагидан олди. Уйдагилар ихтиёрни унинг ўзига берилганини, фақат бувиси маҳаллаликлар гап қилади, деб бунга қарши чиққанини, лекин отасининг, «қўйинг, ойи, қайта аяган кўзга чўп тушади, Гавҳарнинг эси бор», деганини айтиб берди.

Замира ҳайрон эди. Ахир Гавҳарнинг қизлик шаъни хавф остида қолмайдими ?Яъни, юрган йигити билан сози келишмаса-ю, орани узса: «Бу фалончи билан юрган», деб гап-сўз бўлмайдими? Замира учун бундай гап-сўз «фалончига тегиб чиққан» деган гап-сўзнинг ярми эди. Гавҳарга бу тўғрида гапириш ҳозир жуда оғир эди:

— Агар ажрашиб кетишса... унда толеидан кўрадида,— деди ички дард билан.

Замира Гавҳарнинг кўнглидаги оғрийдиган нарсага тегиб кетганини сезмас ва бошқа нарсалар ҳақида ўйлар эди. Демак, ёки улар бошқа-бошқа тоифадан, ё Гавҳар ўз шаҳрида — ота-онасининг олдида бўлгани учун гап-сўз бўлишдан қўрқмайди, йигитлар билан бунчалик эркин ва ботир муомала қилади. Замира эса, бувиси айтмоқчи, мусофир шаҳрига ўқишга келган, ўзини сал қўйиб берса, дайди шамоллар оёғини ерга тегизмай учириб кетиши мумкин.

Улар шу тарзда қўлтиқлашиб, гаплашиб, аммо бир-бирини турлича тушуниб нариги корпуснинг одам тўла ҳовлисига кириб келишди. Қиш чиқиб ҳовли энди тоза супурилганди. Майда сарғиш қум сепилган кенг майдоннинг нариёғида икки қаватли кичик ғиштин иморат кўриниб турарди: Маҳкамларнинг ётоғи. Гавҳар ўша томондан чиқиб келган ҳар бир одамга кўзлари алланечук ўйнаб қарар эди. Замира унинг кимни кутиб бундай қараётганини тушунди ва тирсаги билан секин туртиб, юз метрча наридаги баскетбол майдончасини кўрсатди.

У ерда бир тўп противогаз тақкан йигитлар ҳарбий машқ учун сафланмоқда эди. Олдинги қаторда лижачилар киядиган қўнғир кўйлак-шим кийган Маҳкам. Гавҳар унинг бу томонга қараб турганини кўрди-ю, саросима бўлиб, Замирани қизлар сафининг панасига тортди. Замира ўрта қатордаги бир йигитнинг Очилми, бошқами эканини ажратолмай қолди, лекин негадир «танишдан кўпи борми» деган сўзларини эслади.

Замира ўшанда бу гапни «танишларингиз менсиз ҳам кўп, мен фақат шуларнинг биримидим?» деган маънода тушунган ва: «Очил ўзини яқин олиб юрган экан-у, мен нари тур дегандай қилиб ранжитибман», деб ўйлаган эди. Энди ўйлаб қараса, у гапдан «сизсиз ҳам танишим кўп» деган маъно чиқар экан. Чиндан ҳам, биргина шу ҳовлида қанча одам бор, шуларнинг қанчаси Очилга таниш. Танишларининг қанчаси қизлар. Бастининг акаси айтгандай, у илгари Лола деган ҳамкурсига ошиқ бўлган бўлса, бугун-эрта яна бошқа бирор қизга ошиқ бўлар. Айтмоқчи у Замирага ҳам ошиқ бўлганмикин? «Керак эмас!— деди қиз ўзининг бу саволидан чўчиб.— Ўзи билан ўзи бўлиб кетаверсин, мендан озор еганга ўхшаб ҳадеб мунғайиб қарайвермаса бўлгани». У ўйини шундай якунлади-да, Гавҳарга қаради ва унп титроқ босганини кўриб:

— Вой, мунча,— деб кулди.— Бунақа бўлса томошаларга қандай бирга борасиз?

18

Гавҳар сўнгги кунларда Маҳкам билан томошаларга бирга боришга ҳам шубҳаланар, қалби азобли зиддиятлардан ўртанар эди. Бу зиддиятлар эпкини ўша биринчи учрашув охиридаёқ эсган эди. Аввал Маҳкам мукаммал ва ажойиб бир йигит бўлиб кўринар, Гавҳар ўзини унга жуда муносиб ҳис қиларди. Маҳкам муҳаббат қушининг бир қаноти бўлиб туюлса, ўзи иккинчи қаноти бўлиб туюларди. Шу жуфт қанотлар кучи билан Гавҳар ҳали умрида кўрмаган юксакликларда учиб юрарди. Кейин бу парвозга Гавҳар ўз прогули ҳақида гуноҳкорларча гапиргани сал халақит берди. Ўқишдан Маҳкамникидай катта ва аниқ мақсади йўқлигини сезгач, бу халақит кучайди, ниҳоят отаси ҳақида гап очилди-ю, бирдан ерга қулаб тушгандай бўлди. Маҳкам То-

шев тўғрисидаги гапни охирига етказмай тўхтатгани Гавҳарни суяб қолгани эди, қиз бунга уйга қайтгандан сўнг билди ва кўнгли хижил бўлди. Чунки муҳаббат ҳам, қуш сингари, ҳар икки қаноти учишга ярасагина парвоз қилади. Бундай парвозни бир марта бошидан кечирган қиз сездики, Маҳкамнинг суяб қолганига Гавҳарнинг тенг қанот эмаслиги сабаб бўлди.

Эртаси куни бюрода кўпчиликнинг олдида Гавҳар шундай ерга урилди, «ўзим тугул Маҳкамни ҳам шарманда қилдим», деб шундай мулзам бўлиб кетди... Кейин Маҳкам Зокир билан уришибди деб эшитди (баъзилари ҳатто ёқалашиб қолганмиш ҳам дейишарди). Бунинг ҳаммаси учун Гавҳар ўзини айблади, Маҳкамнинг кўзига кўринишдан уялиб, ундан ўзини олиб қоча бошлади.

Фақат бир марта танаффусда кўпчилик орасида улар бир-бирларига дуч келиб қолишди. Шунда Маҳкам ҳам негадир қаттиқ хижолат бўлиб, саломлашишга зўрға тили келди. Гавҳар гоҳ, «бўлиб ўтган кўнгилсизликлардан ўнғайсизланяпти», деб ўйларди, гоҳ, «мен билан дўстлашганидан уяляпти, пушаймон бўляпти», деб изтироб чекарди. Номига дор тушган кишининг қизи эканини ўйлагани сари сўнгги тахмини устун чиқарди. Аммо ҳали Навоий театри олдида учрашамиз деган ваъдалари борлигини ўйлаб бир қарорга келолмасди.

Мана, бугун — улар ваъдалашган кун. Гавҳарнинг юрагини таталаётган зиддиятлар шу бугун кечқурун бир ёқлик бўлиши керак. У оғир интизорликдан ва Маҳкам пушаймон бўлса балки келмас деган даҳшатли фикрдан қийналар, кун кеч бўлган сари бу қийноқ кучайиб борарди.

Сўнгги кунларда Гавҳарга бир гап бўлганини уйдагилар ҳам сезган, онаси бир неча марта сабабини сўраган, лекин у айтмаган эди. Қиз отаси билан бир гаплашмоқни истарди. Бугун Маҳкам билан учрашиши мумкинлиги бу истагини тезроқ амалга оширишга ундар эди.

У лекциядан келиб отасининг кабинетига кирди ва ҳамма нарса тўполон бўлиб ётганини кўриб ҳайрон бўлди. Бир неча йилдан бери қўзғатилмаган чангли қўл ёзмалар, сарғайган карточкалар, эски газета-журналлар, илмий ахборотлар китоб полкаларига, стол-

стулларга сиғишмай кетган ва қисман полда уюлиб турар эди. Сийрак сочлари оппоқ оқарган, аммо ўсиқ қошлари ҳали ҳам қоралигича қолган кичик ва чайир гавдали киши нарвонда тикка туриб, эски бир дафтарни лупага солиб ўқир эди.

Гавҳар отасининг ишида қандайдир ўзгариш юз берганини сезди-да, эшик олдида тикка туриб:

— Ада!— деб чақирди.

Тошев тарих факультетида дарс бериб юрган маҳаллларда архивни титиб бирор нарса ахтарадиган бўлса уни овқатга ҳам, телефонга ҳам чақириб бўлмасди, Гавҳар кириб: «Йўқ дейинми?» деса ҳам, «ё ўзингиз жавоб берасизми?» деса ҳам, «овқат ейсизми?» деса ҳам, «емайсизми?» деса ҳам «ҳа» дер ва жойидан қимирламасди. Кейин Гавҳарнинг ойиси келар, «нарвондан қулатаман» деб дўқ уриб овқатга олиб кетарди. Ҳозир эса Гавҳар бир оғиз «ада» деб чақириши билан у лупасини дафтарнинг қатига солди, лекин қўлидан қўймай пастга тушди.

— Ҳа қизим?— деди у тиниқ йўғон овоз билан.

Гавҳар гапни нимадан бошлашни билмас эди.

— Қани бу ёққа кел,— деб отаси дераза олдидаги столга бошлади,— ўтир-чи мундай.

Гавҳар стулдаги картотека қутисини дераза токчасига олиб қўйиб ўтирди. Отаси унинг қаршисида тикка туриб, юзига тикилди-да:

— Рангинг кетиб қолибди, қизим, бирор нарса бўлдими?— деди.

Гавҳар ерга қараб кофтасининг белбоғини бармоғига секин ўрар эди.

— Йўқ.

— Нега бўлмаса руҳинг тушган?

— Тушган эмас. Ўзим шу... прогул қилиб гап эшитдим.

— Гап эшитдинг?

Гавҳар бошини кўтариб, «бардош беролармикансиз?» дегандай отасига бир қараб олди.

— Қани айт-чи, нима деб?— қистади Абдураҳмон Тошевич.

Гавҳар ҳозир унинг юзида пайдо бўладиган руҳий азобни кўрмаслик учун яна ерга қаради-да, паст товуш билан тутилиб-тутилиб гапира бошлади. «Отангиз қанақа одам экани маълум, шунга қарамай ҳамкурсларингиз

ишонч билдиришиб группорг қилиб сайлабди. Сиз бу ишончни оқламаяпсиз, отангизга ўхшаб ҳайдалишни истайсизми?» деганларини айтиб берди.

— Ким? Ким шундай деди? Деканми?

— Йўқ, Маннонов деган секретаримиз.

Абдураҳмон Тошевичнинг юзига қаёқдандир соя тушгандай қорайди. У лупали дафтарини стол устига ташлаб, қизининг олдидан нари кетди. Унинг бўғиқ овози уйнинг бир бурчагидан келди.

— Айб менда, сени шу факультетга йўлатмаслигим керак эди. Кираман деб қўймадинг, лекин тушунтиришим керак эдики, отаси бадном бўлиб кетган жойда боласи таънага қолади.

— Мен ноҳақ таънадан қўрқмайман, ада.— Гавҳар ўрнидан туриб, титроқ қўлларини бир-бирига босди.— Фақат аниқ билмас эдим. Нега шундай бўлган, тушунсам эдим.

Отаси тўхтаб, унга тажжуб билан тикилиб қолди: наҳотки Гавҳар унинг мураккаб ички дардини тушуноладиган даражада улғайибди? Қачон, қандай қилиб? Тошев ўзи билан ўзи бўлиб буни ҳам сезмабдими? У тез юриб қизининг олдига қайтди ва унинг кўзларига қараб сўради:

— Лекин жуда чигал, жуда ҳам оғир-да?

— Майли оғир бўлса.

— Оппонентларим мени буржуа апологети деганини, бунга қанча одам ишонганини, ўзимнинг ҳам иқрор бўлишимга сал қолганини тушунармикинсан?

— Апологети?— Гавҳар ҳайрон бўлди.

— Маддоҳи дегани. Буржуазияни ҳимоя қилган, мақтаган одам дегани.

Гавҳар оппоқ оқариб кетди.

— Ўтир, ўтириб эшит,— деб отаси уни жойига ўтпргизди-да, қўлини орқасига қилиб, полдаги қоғоз уюмларини четлаб ўтиб, нариги бурчакка ўйчан бориб келди.— Марксизм-ленинизм асосларидан билиб қолгандирсан, тарихий тараққиётнинг қонунлари бор. Шу қонунларга биноан феодализм тузумини бузиб чиққан капитализм маълум бир вақтгача юксалиб, тарих ғилдирагини олдинга суриб боради, буржуазия ҳам ўзидан олдинги ҳоким синфларга қараганда хийла прогрессив бўлади. Кейин бора-бора империализмга ўтади-ю, ашаддий реакцион бир синфга айланади. Тўғрими?

Нимасидир кундалик лекцияни эслатадиган бу гаплар давомида Гавҳар ўзини анча босиб олди ва отасининг одатдаги «тўғрими» сига бош иргаб тасдиқ жавоби берди-да, гапнинг қаёққа қараб кетаётганини кузата бошлади. Отаси гапни умумжаҳон миқёсидан алоҳида мамлакатлар миқёсига кўчирди-ю, аввал гўё ҳамма жойда баравар оқаётган тарихий тараққиёт дарёси энди ер шарининг рельефига ўхшаб жуда пасту баланд бўлиб кетди. Биргина Осиёнинг ўзи қанчалик нотекис: биз социализмдан коммунизмга ўтиб боряпмиз. Эронда ҳали ҳам монархия, шоҳ, Ҳиндистонда князликлар, касталар, Японияда империализм. Гавҳарнинг отаси мана шу ҳозирги Шарқ тарихи бўйича мутахассис. Катта бир қитъадаги хилма-хил тарихий жараёнларнинг қайсиси қаёққа қараб кетаётганини, қаерда, нима пайдо бўлиб, нима йўқолиб бораётганини, қайси ижтимоий куч қандай роль ўйнаётганини билиши, текшириши, ёритиши керак.

Чет эл Шарқи, асосан, деҳқонлар қитъаси, империализм бу ерда доим аграр қолоқликни ҳимоя қилиб келди. Лекин, бари бир, якка хўжалик деҳқонлардан ҳар кун, ҳар соат буржуа етишиб туради. Ёшлигида феодализм билан ит-мушук бўлиб олишган Ғарб буржуазияси энди қариган чоғида Шарқдаги феодаллар билан оғиз-бурун ўпишиб, миллий буржуазияга кун бермайди. Сиқилган миллий буржуазия нима қилсин? Ҳар галгидай яна меҳнаткашларнинг оммавий ҳаракатларидан дармон олади, бир қанча жойларда миллий озодлик курашининг гегемонига айланади. Илгари феодализм тузумини бузиб чиққан бир қатор ёш буржуа республикалари ўз мамлакатларининг тарихини объектив жиҳатдан бир босқич олдинга сурган эди, ҳозир, бир томонда империализм лагери, бир томонда социализм лагери мавжуд бўлган шароитда мустамлака тузумини бузиб чиқаётган ёш буржуа республикалари ҳам ўз мамлакатларининг тарихини маълум вақтгача олдинга сура оладими? Миллий мустақиллик байроғини қўлида тутиб тура оладими ё долларга сотиб ейдими?

— Мен эллигинчи йили Ҳиндистон мисолида шу саволларга жавоб топмоқчи бўлдим,— деб Абдураҳмон Тошевич юришдан тўхтади ва бир қўлини стул суянчиғига қўйиб, Гавҳарга юзланган ҳолда гапира бошлади.

Тошев аввал шундай фикрда эди: миллий буржуазия империализм билан қанчалик зид бўлмасин, бари-

бир социализм лагеридан қўрқиб, қари аканинг пинжига тиқилади, мустақилликдан ҳам воз кечади. Лекин узоқ текширишлари бу фикрини тўлиқ тасдиқламади. Сиёсий мустақиллик миллий буржуазияга сув билан ҳаводай керак, акс ҳолда чет эл империализмига ем бўлиб ётаверади. Шунинг учун у миллий мустақиллик байроғини маҳкам ушлашга мажбур, сиёсий ҳокимиятга таянib иқтисодий мустақиллик учун курашишга мажбур, деган фикрга келди. Бу мустақилликка социализм лагери эмас, империализм лагери хавф солади, шунинг учун миллий буржуазия ўзини маълум вақтгача чет эл империализмидан кўпроқ ҳимоя қилади, халқнинг империализмга қарши озодлик ҳаракатларидан алоқасини узолмайди. Капитализмнинг биринчи стадиясига оид объектив қонуният бу ерда ҳам озми-кўпми ўзини кўрсатади.

Тошев Ҳиндистон республикаси тузилган йили олдинга сурган бу фикрига оппонентлари (уларнинг кимлигини отаси очиқ айтмас, лекин Ҳакимовлар эканини Гавҳар сезиб турарди) сиёсий хато деб баҳо берадилар. Улар Октябрь революцияси ғалаба қилгандан кейин капитализм дунё миқёсида умумий инқирозга юз тутиб, ўлимга қараб кетяпти, деган назариядан келиб чиқиб, «ҳозир буржуазия ҳеч қайси мамлакатда ҳеч қанча олға кетолмайди» дейдилар. Тошев эса капитализмнинг нотекис тараққиёти ҳақида Ленин очган қонуниятдан келиб чиқиб, алоҳида мамлакатларда, алоҳида соҳаларда вақтинча ва нисбатан ўсиши мумкин дейди ва фикрининг исботи учун ўзимизда ва чет элда чиқадиган статистик материаллардан (у инглиз ва форс тилини яхши билади) кўп фактлар келтиради.

Империализм лагерида шунақа фактларни йиғиб юрадиган одамлар бор. Улар алоҳида бир мамлакатнинг тараққиёт кўрсаткичларини бутун империалистик системанинг ўсиб бораётганига далил қилиб кўрсатадиларда, «мана, капитализм ҳали ҳам тарих ғилдирагини суряпти», деб маддоҳлик қиладилар.

Тошевнинг оппонентлари уни тўғри ўшаларга олиб бориб шерик қилишади. Унинг ҳадеб миллий буржуазияни текшириб, ижобий томонини қидиргани оппонентларига ўта шубҳали кўринади. «Ахир,— дейди Тошев,— Маркс ҳам «Капитал»да буржуазияни текширган-ку. Вабо микробини текширган одам вабо тарқатаман деб текширмайди-ку». «Йўқ,— дейди бир мажлисда Ҳаки-

мов,— Америкада вабо тарқатиш учун микроб урчитаётганлар ҳам бор».

— Наҳотки мен,— дерди Тошев Гавҳарга қараб,— бойларнинг эшигида қарол бўлиб ўсиб, босмачилар билан уришиб, кўкрагимдан ўқ еб, шунча йил партияда бўлиб, шунча йил ўқиб, ўқитиб, совет профессори бўлиб, эндиликда ўша иблисларга ўхшасам? Бундан ёмон ўхшатиш борми дунёда?

Абдураҳмон Тошевичнинг оғзи қуруқшаб, тили қийинлик билан айланар эди. Столнинг бир четида турган чойнакнинг юқини пиёлага қуйиб, бир ҳўплади. Жуда бесозор туюлган умумий назарий гаплар бирдан бундай вазнмали айбга айланиб кетганини Гавҳар энди гўё ўз кўзи билан кўрди-ю, тутақиб кетди.

— Ахир бу туҳмат-ку. Ректорга айтмадингизми?

— Бу муаммони ректор ҳам ҳал қилолмас эди, қизим... Катта дискуссия керак эди. Лекин эллигинчи йилда бунақа дискуссия қилиш қийин эди. Энди, мана, тарих журналларида Шомил ҳақида ҳам баҳс кетяпти. Менинг ишим ёпиқ мажлисларда кўрилган эди. Оппонентларим менинг ўттизинчи йилларда ёзган мақолаларимдан ҳам хато топиб, яна бир талай айб тақишди. Бир мажлисда ё раддия бериб улгурасан киши, ё улгурмайсан.

Гавҳар ўшанда ойиси эшик тақилласа сесканадиган бўлиб қолганини, отасининг сочи бир йилдаёқ оқариб кетганини, уйлари бирдан аввалги файзини йўқотиб қўйганини эслар, ҳаммасининг ички мазмунига энди тушунар ва ҳаммаси янгидан юз бераётгандай вужудини даҳшатга тўлдирарди. Савол беришга ҳам тили келмай, карахт бир аҳволда отасига мижжа қоқмай, қararди.

— Шунчалиги билан,— давом этди Абдураҳмон Тошевич,— илмий ишимнинг хатолигига мени ҳеч ким ишонтира олмаган эди. Буржуазиянинг ўлиб бораётган қисми билан, энди давлат тепасига келиб, ҳали-ҳозир омма билан алоқасини узмаган қисми орасидаги жиддий зиддиятни исботлаб бермоқчи бўлиб юрдим.

— Буржуазияси ҳам ўлсин,— деди Гавҳар, куюниб,— бошқа темада ишлай қолинг эди-да.

— Йўқ, сен билмайсан. Мен шу мавзуда ишлаб жазо олдимми, демак, ё хатоимга тан беришим керак, ё хато қилмаганимни исботлаб, оқланишим керак.

Бошқа иложим йўқ. Лекин... Кўнглим мана шу уйдай тўс-тўполон. Бу чигалликдан ўзим ёлғиз чиқолмайдиганга ўхшаб турибман. Москвада менга илмий раҳбар бўлган катта бир олим бор. Ўшанга хат ёзган эдим. Бугун жавоб келди. Хат орқали бу масалани ечиш қийин, ҳамма материалларни олиб келсангиз яхши бўлар эди, дебди. Бормоқчиман.

У ёзувлари хиралашиб қолган эски дафтар билан лупани яна қўлига олди.

— Шунақа бир дафтарда тезисларим бор эди. Қаерга қўйганим эсимда йўқ.

Гавҳар ўрнидан туриб, секин отасига яқинлашди, унинг дафтар устига энгашган бошини қўллари орасига олиб, оппоқ сочига лабларини жимгина босди-да, тез ташқари хонага чиқиб кетди.

19

Қаердадир тепада соат занг чалди. Гавҳар бошини кўтариб, юмалоқ деворий соатнинг олти бўлганини кўрди, соатга боғлиқ қандайдир иши хотирида заиф қимирлади, лекин отасининг ғами бошқа ҳамма ғамларини шундай босиб кетган эдики, Маҳкам билан учрашиши кераклигини ҳам анчагача эслай олмай турди. Кейин эслаганда ҳам аввалгидай изтироб ва сабрсизлик сезмади. Ғалати бир сокинлик билан ювинди, ярим коса мастава ичди, сочини иккита қилиб ўрди, ўқишга кийиб юрган кул ранг жакетини ва тагдўзи дўпписини кийди-ю, ойисидан жавоб олиб уйдан чиқди. Фақат кўчада Маҳкам билан ўзи гаплашиб турган йўлкани кўриб, юраги бир «жиғ» этди. Трамвайда келар экан, баҳслашиб пиёда ўтган жойлари ҳам кўзига иссиқ-иссиқ кўринди, катта бир оловга яқинлашаётгандай иссиғи тобора ортиб, юрак уриши тобора тезлаша бошлади. Семашко остановкасига келиб тушганда изтироб ва сабрсизлик ҳисси эрталабгидан бир неча баравар кучайган эди, чунки эрталаб отасига онд мавҳумлик уларни бир қадар босиб турарди. Энди, қалбининг қоронғи чеккалари ҳам ёришган бир пайтда (бу ёришишдан жуда ваҳимали нарсалар кўринган бўлса ҳам), у гуноҳкорона дудуғланмайди, бутун воқеани очиқ айтиб бера олади. У ёғини Маҳкамнинг ўзи ҳал қилсин. Фа-

қат у Маҳкамнинг олдида ўзини оқлашга улгурмай ажрашиб кетишса ёмон. Келармикан? Келганмикан?

Қалбининг ҳар зарбида бир такрорланаётган шу савол билан Театр майдонига қадам қўйди. Шохлари тараб қўйилгандай текис ва тиниқ сада қайрағочлар ҳали япроқсиз. Ғиштлари олтиндай оқ сарғиш улкан бинонинг кенг зинапоялари ва баланд пештоқлари олдида одамлар кичик-кичик кўринади. Гавҳар бу одамларга кўз тикиб борарди. Ана у кассанинг олдида турган ким? Мана, бу ёққа ўгирилди.

Маҳкам!

У ҳам Гавҳарни кўриб зинапоядан тез тушиб келар эди. Бошида одатдаги қора кепкаси. Тўқ яшил мовут пиджагининг ёқасидан галстуксиз кўйлаги оқариб кўринади. Яқинлашган сари юзидаги ҳаяжон, кўзларидаги қувонч, кулимсирашидаги ўнғайсизланиш яққолроқ билинади. У етиб келиб салом дедими, ё сўзсиз кўришдиларми, Гавҳар билмай қолди. Фақат кафтининг қаттиқ сиқилиб титраб кетганини аниқ сезди. Иккови ҳам бир-бирига тикилиб, гўё бир-биридан нимanидир излаб, бир зум қотиб турдилар. Кейин Гавҳар ерга қараб, қўлида қолган трамвай билетини эзғилай бошлади. Маҳкам ўзининг гапириши кераклигини, ораларида пайдо бўлган ғуборга биринчи бўлиб изоҳ бериши кераклигини сезди-да, дафъатан бошига келган фикрни айтди:

— Келмайсиз деб қўрққан эдим.

Гавҳар унинг гапидан ҳам кўра овозидаги гуноҳкорона оҳангдан таъсирланиб тез бошини кўтарди. Маҳкамнинг гапи рост экани «хайрият келдингиз!» деб қувончли порлаётган кўзларидан, сўнгги кунларнинг изтиробини яширолмай дардли кулимсираётган лабларидан билиниб турарди. Ҳаяжондан оғзида нам қолмай, овози бўғиқ ва бир оз синиқ чиқарди:

— Мен шундай уятлиман, Гавҳар... Келмасангиз ҳам ҳақли эдингиз.

— Нега? Йўқ. Сиз эмас, мен...

— Ўша куни кўнгил сўрашга ҳам ярамадим, ноҳақ гапдан ҳимоя қилмаганим...

— Мен,— Гавҳар қўлини кўкрагига қўйиб унинг сўзини кесди,— мен сизни уятга қолдирдим, Маҳкам ака! Айблаш керак бўлса мени айбланг.

— Ундай деманг, йўқ, ўша айблашлар ҳам етар.

Фақат,— у бир тўхтаб олди,— фақат нега унақа қилиб юрдингиз?

«Ўзингизни олиб қочиб юрдингиз?» деган саволни Гавҳар пайқади, албатта. Лекин жавоб бермай:

— Сиз-чи?— деб сўради.

— Мен уятли эдим.

— Мен ҳам... уялдим-да.

— Нимадан? Ё менинг... шунақалигимданми?

— Қанақалигингиздан?

— Шунақа... оқибатсизлигимдан.

Маҳкам буни жуда жиддий айтди, Гавҳар бирдан завқланиб шўх кулкига ўтди-да:

— Ҳа,— деди,— юринг, уришқоқ ака, юқорига чиқамизми?

Кенг зинапоядан кўтарила бошладилар. Гавҳарнинг завқли кулгиси Маҳкамга ёққан бўлса ҳам, уришганини эслатиши оғир туюлди, кўзи чўғланиб, қўлларини чўнтагига яширди. Орага тушган бир зумлик ноқулай сукутда у сездики, ҳаммасини ҳозир айтиб бермаса бутун оқшом давомида тикандай қадалиб халақит бераверади.

Сўнгги кунларда Маҳкам бу тўғрида жуда кўп ўйлар ва ўйлаган сари бир нарсани аниқ сезарди: бюрода шу вақтгача қуруқ ижрочи бўлиб келган экан, юқоридан берилган топшириқни аниқ бажараркан-у, бундан ортиқ нима наф кўришини кўз олдига келтирмай, қилган ишига юракдан берилмай юрар экан. Акбаровнинг жазоси, деканатдаги тўқнашув, Эшонбоевнинг саволлари, Шоазим ва Зийнатуллаевларнинг гаплари, Гавҳардан билганлари, ниҳоят Гавҳарнинг йиғлаб чиқиб кетгани, редколлегиядаги тўқнашув шундай устма-уст юз берган, бири ортидан бири шу қадар тезлик билан келган эдики, Маҳкам ҳаммасини англаб, ҳазм қилиб улгурмасди. Хилма-хил туйғулар, фикрлар, тасаввуротлар хом ҳолича кўнглида тўпланиб, борлиғини гўё электр зарядларига тўлдириб юборган эди. Қнопкасидан босса жиринглаб одам чорлайдиган қўнғироқсимон ижрочилиги ҳам шу кучли зарядлар билан ўралганди. Редколлегияда Маннооновнинг қўпол қилиғи унда тўпланган ҳамма зарядларни бирдан портлатиб юборди.

Маҳкам сўнгги кунларда ўзига келди-ю, Зокир билан уришгани қўпол ва кўр-кўрона портлаш эканини тушунди ва эсига тушса хижолат чекадиган бўлди. Ле-

кин портлаш натижасида «Ижрочи қўнғироқ» ҳам ишдан чиққанди. Энди Маҳкам ҳисобот учунгина қилинадиган расмиятлар билан ўзини алдаёлмасди. Энди кўпчилик чинакам қадрлайдиган жиддий ва самарали бир иш қўлидан келса қилади, келмаса йиғиштириб қўяди.

— Комитетдан келганларга айтдингизми шуни?— сўради Гавҳар. Бу орада улар фойега киришган ва афсонавий созанда Дилоромнинг деворга чизилган гўзал расми олдидан ўтиб боришарди.

— Йўқ, энди, сизга айтяпман-да. Оқибатсизлик қилганим ҳам шундан бўлса керак. Меҳру оқибат бошқа-ю, жамоат иши бошқа деб юрар эканман.

Гавҳар бу гаплардан бир нарсани аниқ билди: Маҳкам унинг тўғрисида ёмон фикрга бориши ё сўзидан қайтиб келмай қолиши мумкин эмас экан. Уларни бир-бирига боғлаб турган ҳислар сўнгги кунларнинг синовидан— энг биринчи синов!— янада зўрайиб чиқибди. Маҳкамда қандайдир ўзгариш юз берибди-ю, икковини бир-бирига янада яқин қилиб қўйибди. Шунчалик руҳий азоблардан кейин у билан ёнма-ён юриб, унинг ҳам изтироб чекканини билиш, унинг ҳам ўнғайсизланишини кўриш нақадар яхши. Гавҳар учун атрофдаги нарсалар, мана шу гўзал Дилоромдан тортиб кўзга кўринмовчи ҳавогача ҳаммаси қувончга тўлиб кетди. У нимани гапирмасин, ҳаммаси шу қувончни билдира бошлади. Шунинг учун яна гап мавзуининг тинмай ўзгариши сезилмайдиган бўлиб қолди.

— Ажойиб-а,— деди у ҳавони симириб чуқур нафас олар экан.— Худди даланинг ҳавосига ўхшайди.

Сезяпсизми?

Маҳкам ўгирилиб унинг қувончдан тўлғанган қошларини, чиройли қимтилган лаби ва учқунли кўзини кўрди-ю, бошқа ҳамма нарсани унутди.

— Нимани?— деб қайтариб сўради.

— Ҳавосининг хушбўйлигини. Агар кўзингизни боғлаб фойега олиб келиб ташласа ҳавосидан танирмидингиз?

Сўзлар яна фикрдан кўра туйғуни кўпроқ ифодалар, энг оддий гаплар ҳам ўйноқи ҳисларга тўлиб эшитиларди.

— Танир эдим.

Маҳкам бу сўзларни шундай шўх айтдики, Гавҳар сабабини билгиси келиб сўради:

— Қандай танир эдингиз, қани?

— Йўқ, аввал сиз кўзимни боғлаб олиб келиб ташланг.

— Йўқ, аввал сиз айтинг.

— Айтсам нима берасиз?

Гавҳар чўнтагини ковлаб қоғозга ўроғлиқ конфет топди:

— Мана, мана шу «Оқ олтин»ни.

— Бўлмаса бераверинг,— у оёғи билан гулдор пояндозни енгилгина тепиб қўйди.— Пастимизда ҳаво етказиб берадиган машиналар ишлайди. Ҳавони тозалаб, температурасини тўғрилаб берарди. Шунинг учун шундай хушбўй туюлади.

— Вой ростми?

— Ростки, мана эшикнинг олдида турган контролёр ҳам айтсин.

Фоеда одам кўп эди. Гавҳар контролёр томонга қарайман деб, ўзларига қизиқиб қараётган бир қанча кўзларни учратди. Қизиқ: кўпинча йигитлар аввал Гавҳарга, кейин Маҳкамга қарайди, гўё қизга йигит қанчалик муносиб тушганини аниқламоқчи бўлади, қизлар эса аввал Маҳкамга, кейин Гавҳарга қарайди, яъни йигитга қиз қанчалик мос келганини билмоқ истайди. Гавҳар учратган кўзларнинг баъзиси уялиб ўзини олиб қочар, баъзиси ҳавасдан учқунланиб турар ва икковини янада маҳкам бирлаштирар эди. Чунки агар уларни бир-бирига мос деб ҳисоблашмаганда эди, кўзларда ачиниш ёки масхаралаш сезилган бўларди. Уялиб ёки ҳавас қилиб қарашларининг боиси уларнинг жуфт тушгани эди. Гавҳар буни сўз билан айтиб бера олмаса ҳам қалбида чуқур сезар эди.

— Ишондим, мана ютдингиз.

У конфетни Маҳкамнинг очиқ кафтига секин қўяётганда қўл қўлга тегиб, биридан бирига ёқимли ҳарорат ўтгандай бўлди. Маҳкам ютуғини чўнтагига солиб, секин унинг билагидан олди:

— Юринг, юқорига чиқамиз.

Юқорида Бухоро ва Самарқанд заллари гўзал ўймакорликлар латофатидан яшнаб турарди. Деворлар девор эмас-у, оппоқ ганчдан тўқилган афсонавий бир мато. Нафис эгилувчи оқ чизиқлар гўё очилаётган оқ гуллар-у, тинмай япроқ ёяди. Гавҳар ойна устига солинган катта бир ўйма нақш олдида Маҳкамни тўхтат-

ди. Залда юрганлар ҳам ойнада мусаффо оқ чизиқларга қўшилиб сал-пал акс этарди.

— Киши қараган сари қарагиси келади-я,— деди Гавҳар завқли овоз билан.

— Майли, сиз ўймакорликка қаранг, мен сизга қарайман.

— Йўқ, сиз бунп қуруқ ўймакорлик деб ўйламанг-да, жони бор гулга қарагандай қаранг, «ўқинг», Мана...

Гавҳар ўзининг ўймакорликни «ўқиш» услубини Маҳкамга айтиб бера бошлади. У оқ чизиқлардан бирини кўзлари билан «ушлаб» олиб изма-из бораверса жонли бир шакл пайдо бўлади. Кейин ёнидаги чизиқлардан ҳам шундай шакл чиқармоқчи бўлиб кўзини бир секундга олади-ю, аввал топган образи қочиб, оппоқ чизиқлар жимжимасига шўнғиб кетади. Лекин яна тикилиб тураверса, чизиқлар гўё тинийди ва аввалгисидан ҳам гўзал бир шакл келиб чиқади. Бир жойда узоқ тўхтаб тура олмайдиган кишилик диққати бенхтиёр бошқа чизиқлардан ҳам образ яратиб, аввалгисига қўшмоқчи бўладп. Лекин шу билан аввал топилган шаклни яна йўқотади. Бутун бир паннони бирлаштириш йўлидаги шу образлар ўйинига берилиб вақт ўтганини ҳам сезмайди.

— Дид керак экан-да,— деди Маҳкамнинг ҳаваси келиб.— Мен бу гулларнинг гўзаллигини биламан-у, лекин сиздай ўқнёлмайман, кўп қарасам кўзим толади.

Гавҳар мақтовни ўзига олмай кулди.

Шу пайт қаердадир катта бир бўшликда электр қўнғироқ жиринглади: факультетдаги қўнғироқлардан бошқача — жаранги зўр, аммо мулойим ва кумуш оҳангидек тиниқ. Ё бу улкан фойелар ва ажойиб деворлар қўнғироқ овозини ҳам ўзига хос бир нафосатга тўлдириб чиқарадими?

Уларнинг жойлари амфитеатрнинг марказида эди. Киришлари билан шифтга томон ингичкалашиб борган улкан олтин ранг қандил[1] яқингинадан кўринди. Унинг теграсига шундай ҳал берилган ва саноқсиз лампочкалар шундай терилган эдики, бутун қандил зар иплар билан каштадай тикилганга ўхшарди. Оппоқ саҳна пештоқидаги йирик зарҳал нақшлар эса Ўзбекистоннинг олтин гербигача чиқиб борганди. Саҳнанинг барқут пар-

[1] Ҳозир бу қандилнинг ўрнига бошқа енгилроғи қўйилган *(авт.)*.

дасига юқоридан прожекторлар, пастдан рампа нур сочар дирижёр пульти ҳали бўш турар, лекин музикантлар ўтирадиган жойдан битта-яримта созланаётган асбобларнинг товушлари учиб чиқар эди. Залнинг оловли гўзаллиги Гавҳарнинг ҳозирги туйғуларига жуда мос келар эди. У амфитеатрнинг биринчи қаторида Маҳкам билан ёнма-ён ўтириб барқут деворча орқали пастга қарар экан, оёғи тагида пол борлигини сезмас, ўзини учиб юргандай ҳис қиларди.

Бирдан қоронғи туша бошлади. Гавҳар юқорига қаради ва қандилнинг секин қизариб ўчаётганини кўрди. Чироқлар фақат пастда, музикантлар ўтирган жойдагина қолди. Кўп ўтмай фрак кийган дирижёр ўз ўрнига чиқди-ю, «Боқчасарой фонтани»нинг увертюраси бошланди.

Ёркин туйғуларни ифодаловчи скрипка ва флейталар куйига бора-бора контрабас ва тромбонларнинг йўғон, хавотирли оҳанглари, литаврларнинг гумбурлаши қўшилди, скрипкалар изтироб билан чинқира бошлади. Гавҳарга музика ёқса бутун ҳис-туйғуларини тартибга келтирар, магнитга ўхшаб, бир қисмини ўзига тортиб, бир қисмини нарига суриб хиллар эди. Ҳозир ҳам дарёдай тўлиб, гоҳ осойишта жимирлаб, гоҳ шалоладай жўшиб оқаётган музика унинг ўйларини ўз йўналишига бўйсундирди. Увертюранинг бошидаги қувончли куй унинг ҳозирги бахтиёр дамларига ҳамоҳанг эди, литаврларнинг қалдир-қулдури ва гобойларнинг ноласи унинг хаёлини бундан бир неча соат олдин отаси билан ўтказган азобли дамларга олиб кетди. Увертюра тамом бўлиб, парда очилганда у Маҳкамга алланечук хавотирланиб қараб қўйди. Саҳнадан тушган ёруғда Маҳкам унинг жиддийлашиб қолганини кўрди ва қошини ҳайрат билан кўтариб «ҳа?» дегандай тикилди.

— Бир нарсани айтиб бермоқчи эдим,— шивирлади Гавҳар.

— Нимани?— шивирлади Маҳкам ҳам.

— Кейин.

— Яхши гапми?

— Ие, қаранг, Мария ролида ким?

Оркестрда фақат битта флейта севинчга тўлиб куйлар, саҳна тўла раққосалардан ҳам фақат биттаси — оқ ҳарир кийимли гўзал бир қиз пардай енгил учиб рақс қиларди. Унинг ниҳоятда келишган гавдаси, маъс-

ум чеҳраси, шўх ва майин ҳаракатлари муҳаббат ҳақида жимгина сўйлар, чиройли кўзларининг ўти амфитеатрга ҳам етиб келарди.

— Галия Измайлова-ку,— деди Маҳкам.

— Ажойиб-а?

— Ҳа.

Гавҳар унинг завқли жилмайганини овозидан сезди ва сал ўтказиб бир қараб қўйди. Саҳнага берилган қип-қизил нур ёлқини залнинг ғира-шира қоронғилигида Маҳкамнинг юз чизиқларини мис ҳайкалникидай бўртдириб, мардонавор қилиб кўрсатарди. Унинг ҳар қандай қийинчиликни енга оладиган даражада кучли йигит эканини Гавҳар энди яққол сезгандай бўлди ва қалби фахр билан тўлиб-тошди. Бунга музика ва ўйин завқи, саҳнада бўлаётган воқеалар ҳаяжони уланиб, вақт яна енгил учиб ўта бошлади. Антрактда Маҳкам унинг нимани айтиб бермоқчи бўлганини сўради, лекин Гавҳар яна «кейин» деди. Кейин эса бир-бирларидан ортган бутун диққат-эътиборлари Мария-Зарема-Гирейхон фожиаси билан, Галиянинг ўйини билан, театрнинг нафосати билан банд бўлиб, бошқа ҳамма нарса эсларидан кўтарилди. Фақат спектакль тугаб, кўнгиллари музика ва гўзалликка чўмиб енгиллашиб театр майдонига чиққанларида Гавҳар бир оз пиёда юришга ихтиёр билдирди. Шунда яна унинг ваъдаси Маҳкамнинг эсига тушди.

20

Тун костюмда ҳам илиқ туюларди. Осмоннинг бир четида етти кунлик ой ботиб борар, иккинчи четидан паға-паға булут кўтарилиб келар, тепада юлдузлар чарақларди. Кўчада қатнов сийраклашиб, шовқин босилиб қолган, шунинг учун жимлик тушганда қадам товушлари уй деворларидан акс-садо бўлиб қайтарди.

Гавҳар бирдан ўзгарди ва эзилган товуш билан дудуғланиб, куюниб отаси воқеасини айта бошлади. У адашиб кетар, Ҳиндистон дейман деб Покистон дер, Маҳкам гап нимадалигини тахмин қилиб, уни ўзи тўғрилар ва кўп нарсаларни қайтариб сўрар эди. Бу Гавҳарга ғалати туюлар ва алланечук далда берар эди. Ҳар сафар отасининг билганлари Маҳкамнинг билганларига тўғри келганда ва отасининг фикрини Маҳкам тахмин қилиб топганда уларнинг биридан иккинчисига қараб

гўё бир яқинлик ипи тортилар ва Гавҳарнинг отасига бўлган меҳри билан Маҳкамга бўлган муҳаббатини бир-бирига боғлар эди. Боя отасидан эшитганда ваҳимали бўлиб туюлган нарсалар ҳам энди у ўзи айтаётганда қалбидаги қизғин туйғулар билан йўғрилиб оловли туе олди ва у маъюслаииб бошлаган гапини жўшқин сўзлар билан тамомлади.

Аммо Маҳкам унинг ҳикоясига жавобан нима дейишини, нима қилишини билмай қолди. Унинг қалбида шунчалик хилма-хил туйғулар қўзғалган, кўз олдига шу қадар қарама-қарши нарсалар келган эдики, фикр, идроки уларни қамраб, тартибга келтира олмасди.

Энг аввал у ҳис қилган нарса қувонч бўлди. «Мен айтмасам ҳам Гавҳар истагимни сезиб ҳаммасини билиб келибди, катта бир сирига мени шерик қиляпти», деб қувонди. Лекин шу заҳоти Гавҳар ҳам отасига қўшилиб қандай руҳий азобларни бошдан кечиргани хаёлида гавдаланди ва ҳали ҳам уларга осон эмаслигини, шунинг учун Гавҳар ҳозир бу қадар куюниб гапираётганини ўйлади-ю, бир нарса юрагини қаттиқ пармалаб ўтди, қувонч ҳам аянчли худбинлик бўлиб туюлди. Сўнг Тошевни қилмишига яраша жазо олган одам деб, ёмонга чиқариб юрганини эслади ва ўзига ўзи калтабин кўриниб кетди. «Ахир гап нимадалигини аниқ билмасдан туриб, кекса олим ҳақида шундай ҳурматсизларча ўйлашга нима ҳаққим бор эди?»

Бу қандай бўлиб юз берганини у ўзи ҳам тушунмасди. У билмас эдики, ўзи бошидан кечирмаган нарсалар ҳақидаги кўп тушунчалари тажрибадан пайдо бўлган эмас, лекция материаллари каби осонгина, тайёргина олинган. У билмас эдики, ҳаётдаги чигал ҳодисаларни ҳазм қилолмайдиган ҳамма болалар ҳам маълум ёшгача тайёрини ва қулайини олиб ўсади. Ҳаёт ҳақидаги тасаввурлар эса ҳаётнинг ўзидан тайёрроқ, ўрганишига осонроқ, идеалга яқинроқ бўлади. Кўп тушунчалари шунақа осон пайдо бўлган Маҳкам мураккаб ҳодисаларни соддалаштириб, амалда қандай бўлса шундай эмас, идеалда қандай бўлиши керак бўлса шундай деб тасаввур этарди. У Тошевнинг айби нималигини билмаса ҳам, унга берилган жазога қараб катта бир гуноҳни кўз олдига келтиради, чунки жазо қандай берилиши керак бўлса, шундай берилганига қилча ҳам шубҳа қилмасди.

Бу универсал тушунча унга энг қийин нарсаларни ҳам осон қилиб, энг чигал нарсаларни ҳам тартибга келтириб, ҳаммани яхши қилиб кўрсатарди. Ҳакимов ва Эшонбоев ҳақида яхши фикрда бўлиши ҳам уларни яхши билгани туфайли эмас, бир факультетнинг бошида турган одамлар қандай бўлиши керак бўлса, булар ҳам шундай деб ишонгани туфайли эди. Лекин сўнгги бир ҳафта уни катта бир ҳаёт зиддиятига шундай яқин келтирди, қарама-қарши томондан эсган кучли шамол борлигига шундай қаттиқ урилдики, бурунги енгил-елпи қарашлари ағдар-тўнтар бўла бошлади.

У Ҳакимов ва Эшонбоевлар ҳақида бир неча марта жиддий ўйланди ва уларни ҳали яхши билмаслигини қаттиқ ҳис қилди. Ё танқидий қараши ўткир одамларми? Ундай бўлса Зокирнинг камчиликларини нега кўришмади? Ғоявий софлик учун курашаётган одамлар бўлса Зокирнинг камчиликларини ғоявий жиҳатдан майда ва беозор деб ҳисоблашдими? Ё улар танқид қилса ҳам фақат йиқитиш мақсадида қиладиган одамларми? Наҳотки? Маҳкам ўзининг шубҳасидан қўрқиб кетди ва аксини исбот этадиган далиллар қидира бошлади.

Бундай далилларни хотирасидан кўплаб топа оларди. У Ҳакимов ва Эшонбоевни хилма-хил вазиятларда кўрган эди: кундалик ишларни ўринлатиб ҳал қилганда, қийналиб қолган баъзи студентларнинг ҳожатини чиқарганда, факультет учун қайғуриб юрганда, мажлисларда боплаб гапирганда, қизиқчилик қилиб одамларни кулдирганда ва ўзлари ҳам қаҳ-қаҳ уриб кулганда, факультетдаги баъзи кўнгилсизликлардан самимий хафа бўлганда, лекция ўқиб чарчаб чиққанда. Лекин бирор марта уларни амалпарастларга хос салбий қиёфада кўрганини эслай олмади. Тўғри, у куни деканатда Ҳакимов Маҳкамга жуда ноҳақ бақирди. Лекин Ҳакимов аслида унақа бақироқ одам эмаслиги, минг соат прогулдан асабийлашиб тургани учун мувозанатдан чиқиб шундай гапиргани маълум эди.

Эшонбоев-чи? У анча кескин, баъзи бир гаплари кишида ёмон таассурот қолдиради, бироқ унинг юзида Маҳкамни эл қиладиган бир илиқлик бор. Кўзлари ҳам ёш ва соғлом кишиларга хос олов билан ёнади. Оқ пушти бармоқларида кучга тўлган йигитларга хос қаттиқлик билан бирга болаликдан қолган бежиримлик

сезилиб турарди. Шундай ранги тоза йигит Маҳкамнинг тасаввуридаги ғаразгўй амалпарастга ҳеч ҳам тўғри келмасди. Аммо унинг Акбаровга ўчакишганини ҳам тушуниб бўлмасди. «Лекин амалпараст бўлганида ҳам тўғри келмайди-ку?— ўйланарди Маҳкам.— Акбаровнинг амали йўқ. Амалпараст бўлса унинг пайига тушиб нима қилади? Ё Акбаров билан Тошев бир тараф-у, булар бир тарафми?»

Маҳкам бу ўйлар билан бўлиб ҳамма нарсани унутган эди. Гавҳар эса унинг бирор нарса дейишига интизор бўлиб жим борарди. Улар цирк олдидан ўтиб, аллақандай ариқчалардан ҳатлашди. Аввал текис асфальтдан юриб, кейин ғадир-будур тош кўчадан ўтишди. Тун сукунатида одатдагидан кучли вағиллаб ўтаётган трамвайларни орқада қолдиришди, ниҳоят текис асфальт йўлга чиқишди ва тўғри қараб кетишди. Лекин қаёққа ва нима учун кетаётганларини иккови ҳам билмасди.

Гавҳарни ноқулай аҳволга солиб қўйган узоқ жимликдан кейин Маҳкам тўсатдан унинг отаси билан Акбаровнинг борди-келдисини сўради. Гавҳар унинг нега жим бўлиб қолганини энди тушунгандай бўлди. Назарида, Маҳкам унинг беғараз гапирганига ишонмай ковлаштиряпти, узоқдан гап бошлаб текшириб кўряпти. Гавҳар гавдасини алланечук йиғиб, Маҳкамга бирор жойи тегиб кетишидан қўрққандай қимтиниб, отаси билан Акбаровнинг ҳеч борди-келдиси йўқлигини айтди. Шундай хафа бўлиб айтдики, Маҳкам бирдан ўзига келиб, унинг нега авзойи бузилганини сезди ва изоҳ беришга шошилди:

— Сўраганимнинг сабаби, ҳозир Акбаров ҳам гап бўляпти. Кеча биздаги лекциясига билдирмай стенографист юборишибди.

— Билдирмай?..

— Ҳа, қоида бўйича лекция стенография қилинадиган бўлса лекторга аввалдан хабар бериб қўйилади. Лекин Акбаровни ҳеч ким огоҳлантирмабди. Танаффусдан қайтиб келсак иккита хотин кириб ўтирибди. Акбаров бечора аввал сезмаган экан, кейин сезиб қолиб, жуда хафа бўлди. Безовта бўлиб лекцияни ҳам дуруст ўқиёлмади.

— Нима, стенографист юборса ёмонми?

— Умуман ёмон эмас-у, лекин билдирмай юборса

кишини шубҳага солади-да. Ишонмагандай бўлади. Бешинчи курслилар айтишди, ўшанда отангизга нисбатан ҳам бир-икки марта шундай қилишган экан.

Гавҳар Маҳкамнинг бояги гапига ҳам энди тушунди. Маҳкамдан бошқа одам бўлганда балки тилини чуқуллатиб ҳамдардлик билдирар, афсусланар, Ҳакимовларни ёмонлар эди. Лекин Гавҳарга бунинг ҳеч кераги йўқ эди. Маҳкам на ачинди ва на тасалли берди, фақат бутун борлиғи шу муаммо билан банд бўлиб, ҳамма нарсани билишга, ҳақиқатнинг тагига етишга жон-жаҳди билан интила бошлади. Гавҳарга шу керак эди, чунки у ҳам шу интилиш билан ёнарди. Лекин, ажабки, ичини тўлдириб юборган нарса шу интилиш эканини у энди Маҳкамга қараб сезди, сезди-ю, дардига даво топилгандай енгил тортди ва қалбига илиқ тўлқинлар қуюлди.

Чунки у отасининг муаммоси икковининг ўртасига бир тоғ бўлиб тушиб ораларини бекитишидан қўрққанди. Лекин ҳозир Маҳкамнинг қалб ҳароратини яқинигинадан ҳис қилди-ю, уларнинг бири тортаётган азият иккинчисига ҳам бориб тушишини, бирининг қалбидагини иккинчисига етказиб турувчи олтин ип борлигини билди.

Буни Маҳкам ҳам сезиб турарди. У ҳозир кўнглига қандай шубҳалар келгани, Ҳакимов билан Эшонбоевлар тўғрисида қандай фикрларга бориб қайтгани, Тошев тўғрисидаги фикри қандай ўзгарганини гапира бошлади. У Тошевнинг лекторлик донғини ҳам энди фаҳмлагандай бўлди. «Тошев адашган бўлса ҳам шаблондан чиқмоқчи бўлиб, янгиликка, катта мақсадга интилиб адашган», деб ўйлади, хаёлига келган ҳамма нарсани Гавҳарга бир-бир айтиб берди. У биринчи марта Гавҳарга кўнглини шундай очиб кўрсатди ва ўзаро сирдошлик томон катта қадам ташлади.

Гавҳар унинг гапларидан бир ҳаяжонланса, кўнгил сирларига шерик қилаётганларидан икки ҳаяжонланарди. Аммо у тарихчилар ва ўзининг ўқитувчилари ҳақида Маҳкамдай ҳар томонлама фикр юритишга ҳали қодир эмас эди. У Ҳакимов ҳақида ёмон фикрга борган сари унинг ўқийдиган лекциялари ҳам кўзига ёмон кўринарди.

— Қўйинг, Маҳкам ака,— деди у гапни бошқа ёққа буришни истаб. — Ўқитувчилар тўғрисида... Шу... ёмон бўлиб кетяпман.

— Нега ахир, Гавҳар? Биз ҳам эрта-индин ўқитувчи бўлишимиз керак-ку. Токайгача ёш бола бўлиб юрамиз?

— Энди... ишқилиб... Агар тарих аниқ фан бўлганда дейман, бировнинг тўғри гапини биров бунақа деб нотўғрига чиқаролмас эди. Пифагор теоремасига ўхшаган аниқ бўлганда...

Гавҳар бу гапларни у кун баҳсдагидай шўх овоз билан эмас, бугунги билганларига хулоса қилиб, секин ва юракдан гапирарди, шунинг учун Маҳкам тарих фанида ҳам Пифагор теоремасидай абадий ҳал этилган масалалар борлигини айтишга ҳожат сезмасди. Чунки Гавҳар буни биларди, фақат тарихни нотўғри талқин қилишга имконият қолдирмасликни орзу қилиб сўзларди.

Гап тарихда эмас,— деди у ўйчан товуш билан,— гап тарихчининг мақсадида. Мен шу Ҳакимовлар нима мақсад билан шундай қилганларини ҳеч тушунмаяпман. Мақсадлари нима?

Гавҳар болаларга хос ғайри ихтиёрий бир туйғу билан Ҳакимовни ёмон кўрар, аммо бунга исбот тополмас, отамни шундай қилгани учун ёмон кўраман деб ўзига ишонмасди. Маҳкамга шуни айтиб:

— Билмасам,— деди,— ўзингиз айтдингиз-ку, балки ғоявий софлик учун курашиб шундай қилишар. Балки икки томон ҳам яхши мақсадга интилиб шундай қилгандир.

Бу жавоб Маҳкамнинг кўнглидаги энг беозор ҳисларига тўғри келарди. Гавҳарга бундай дейиш осон эмаслигини, лекин юрагидагини очиқ айтиб, самимий гапирганини, унинг юраги пок, нияти холис эканини, ҳар қандай чигаллик олдида ҳам, ҳар қандай шароитда ҳам Маҳкамга гапнинг ростини гапира олишини, беғараз ва самимий бўла олишини сезди.

Қандай яхши!

Уларнинг биридан-бирига севинч туйғулари ўтиб, Тошев воқеаси қалбларида пайдо қилган ғамни кесар эди. Аммо иккови ҳам сезар эдики, ҳозирги севинчлари Тошевнинг руҳий азобини ўйлашдан баланд келса, унга ёрдам беришни ўйлашмаса виждонан бўлмайди. Лекин улар қандай ёрдам беришлари мумкин? Студент бўла туриб доцентлар, профессорлар орасидаги илмий ва амалий тўқнашувга қандай аралаша оладилар? Бу-

нинг учун қанчалик кўп нарсани билиш, қанчалик катта тажрибага эга бўлиш керак.

Маҳкам баланд бир девор қаршисида тургандек ўхшар, ундан ошиб ўтмоқчи бўлар, лекин бўйи ҳам, қўли ҳам етмаслигини ҳис қилиб безовталанарди.

— Ёрдам берадиган катта одамлар бор,— деди Гавҳар уни ноложсизликдан чиқармоқчи бўлиб.— Адам Москвага кетяптилар, ўзлари бир ёқлик қилиб келадилар.

Бу гап Маҳкамга бир қадар тасалли берди, лекин барибир кўнглидаги тошдай тугунни йўқотолмади. У ҳозир бир нарсани сезиб турарди: Тошев ва Акбаров масаласидаги чигаллик билганларни қийнаб, билмаганларни ноаниқ тахминларга судрайди; бу чигаллик ечилса факультет бир ғубордан тозаланиши мумкин: агар уни ечишга ўзи ҳисса қўшса кўпчилик олдида ҳам, Гавҳар олдида ҳам юзи ёруғ бўлади.

— Москвага борсалар яхши, лекин биз ҳам қараб турмаймиз. Ректор кўп одамларга яхшилик қилган экан. Ўзи машҳур физик. Караматов ҳам,— деди Маҳкам, партбюро секретарининг ўшанда деворий газетага ён босганини эслаб,— ким ҳақлигини билса, албатта ёрдам беради. Ҳамма гап ким ҳақлигини аниқ билишда. Агар Ҳакимовлар ноҳақ шундай қилган бўлса-ю, бунга исбот топилса, тўғри ўшаларнинг олдига чиқамиз. Ҳаммасини айтиб берамиз.

— Лекин бизга яхши эмас-да,— деди Гавҳар.

Маҳкам «нега энди?» деб сўрамоқчи бўлди-ю, унинг юзига қараб тушунди: «Мен унинг қизиман,— демоқчи эди Гавҳар.— Сиз менинг йигитимсиз, биз орага тушсак қариндош-уруғчилик бўлади». Яна ўша ажойиб яқинлик туйғуси Гавҳарнинг мусаффолигига, беғаразлигига ишонч олови Маҳкамнинг юрагини севинч билан ёндирди. У Гавҳарни тўхтатиб, юзига ҳаяжон билан тикилиб, унинг қўлларини қидирар экан:

— Доим шундай бўлинг, Гавҳар,— деди.— Мен ҳам сиздай ҳаққоний бўлишга сўз бераман. Бизни ҳақиқат бирлаштирсин. Доим — ҳақиқат!

Гавҳар хаёлида бирлаштира олмай қийналаётган икки ўтли истак — отасига ёрдам бериш, айни вақтда, ўз идеалларига содиқ қолиш истаги — ҳаққонийлик масаласига келиб бирлашди-ю, ҳаяжондан эти жимирлаб кетди. Ҳа, бир-бирларига нисбатан ҳам, бошқаларга нисбатан ҳам доим ҳаққоний бўлишлари керак. Ўшан-

да муҳаббатга кўп ҳалақит берадиган мавҳумликлар, азобли тахминлар бўлмайди, отасининг ишида ҳам қариндош-уруғчиликдан қочишга, «шахсий масала» деб ажратишга ўрин қолмайди, чунки ҳаммаси ҳақиқатга бўйсунади.

— Келинг!— пичирлади Гавҳар, қоронғида Маҳкамнинг иссиқ кафтини қидириб топиб.

21

Эртаси куни эрталаб Маҳкам уйқудан қушдай енгиллашиб уйғонди, оғзида ширин таъм ҳис қилиб ўрнидан турди ва тўсатдан физзарядка қилгиси келди-да, белигача яланғоч бўлиб ётоқхона ортидаги отиш майдончасига чиқди. Ҳали дарахтлар барг чиқармаган-у, лекин пушти гулдастага ўхшаб гуллаган бир туп бодом қўшни ҳовлининг девори оша яшнаб турибди. «Ие, баҳор кирганини сезмай қолибманми, ё бу бир кечада гуллаб чиқибдими» деб, Маҳкам ҳайрон бўлиб қолди. Хаёл уни бир зумда ўзларининг кичкина боғларига олиб кетди, ўрик гуллаган пайтлар эсига тушди: энди кўкариб чиқаётган марза ўтлари ва кетмон билан чопиб қўйилган юмшоқ ерлар устига тўкилган оқ гул барглари асл чинни парчаларига ўхшарди.

Бусиз ҳам қувончга тўла кўнгли гуллаган бодом ва ширин хотиралар завқидан тошиб, у гўё терисига сиғмай кетди. Майдонни бир неча марта айланиб югуриб чиқди-да, текисроқ бир жойни танлаб, физкультура дарсларидан эсида қолган машқларни қила бошлади. Кейин кранининг тагида белигача ювинди, қорамтир бадани худди офтобда чўғлангандай қизғиш жигар ранг тусга кирди.

Бу орада у кечаги оқшомнинг энг қувончли дамларини кўз олдидан бир-бир ўтказарди. Гавҳарни трамвайда қандай кузатиб қўйганини, қайтишда трамвай ётиб қолиб, пиёда келганини эслаб, яна беш кунда учрашишларини, мана бугун бир кеча ўтиб, висолга бир кеча яқинлашганини ўйлаганда борлиғи севинчдан яйрарди.

Унинг одатдан ташқари шод эканини кўриб турган ҳамхоналари ҳазиломуз гап ташлашарди. Юмалоқ оёнани дераза токчасига қўйиб соқол олаётган Сергей унга қараб бир кўзини қисди-да:

— Цветешь, деб қўйди («Яшнаб кетяпсан!» маъносида).

— Жуда маза экан-да бунақа юзиниш,— деди Маҳкам эшик олдида туриб баданини қизартириб артар экан. У ўзидаги ўзгаришни шу билан изоҳламоқчи бўларди.

Шоазим энди ўрнидан туриб тўшагини йиғиштирар, чойшаб билан байка кўрпани матросча қилиб тахлашга тиришар эди. У ётоқнинг старостаси эди ва бу ишда ибрат кўрсатиши керак эди. Иш орасида Маҳкамга гап ташлаб:

— Ҳа, — деди, — айниқса висолдан кейин маза бўлади.

Сергей лабини кесиб юбормаслик учун устарани юқорига кўтариб кулди. Ҳали ҳам тўшакдан турмай шифтга тикилиб ётган Очил Маҳкамга бир қаради-ю, аллақаери оғриётгандай зўрға жилмайди.

— Гап висолда эмас, мана бу газетачиларнинг танқидидан кейин бир оз устимда ишлаяпман,— деди Маҳкам ҳазилни Сергейга нишаб қилиб.

— Чиндanми? Бўлмаса танқиддан ҳам жуда ёқимли хулосалар чиқарибсан-да,— деб Сергей ҳазил коптогини унга қайтариб отди.

Энди Маҳкам кулди ва сочиқни койкасининг елкасига осиб, икки дераза оралиғига осилган кичкина репродукторни буради. Эрталабки концерт бораётган экан, дуторда чалинаётган «Роҳат» куйининг ўйноқи садолари уйни тўлдирди. Шоазим музикадан баландроқ келиш учун овозини кўтариброқ деди:

— Танқиддан шунақа ёқимли хулосалар чиқса Очилни ҳам бир танқид қилинглар бўлмаса. Кечаси билан ухлаёлмай койкада эшилиб чиқади, эрталабга келиб мана бунақа сулайиб қолади.

Маҳкам Очилнинг қип-қизариб кетганини кўрди-ю, ўзини кулгидан тутди. Очилнинг ҳазилга териси юпқароқ эди, бундан ташқари у бугун ҳам ёмон ухлаган ва Замирани хаёлидан узоқлаштиролмай, муттасил такрорланувчи хотира кино лентасидан қутулолмай ётарди. Ҳозир ҳамма нарса унинг бу ички курашини тобора кучайтирмоқда эди. Маҳкамнинг омади унинг севгидан омадсизлигини бўртдириб кўрсатар, «Роҳат» куйи муҳаббат завқини куйлаб, уни севишга чорлар, у эса жавобсиз севгидан қутулолмай қийналарди. Умуман

ўзбек классик куйлари унинг унутишга ҳаракат қилаётган туйғуларини шундай қўзғатар, қалбидаги севги чанқоқлиги ва севги дардини шундай зўрайтирар эдики, у баъзан чидаб эшитолмас ва музикадан қочар эди. Ҳозир ҳам репродукторда Ҳалима Носирова «Баётни» айтар экан, у ўрнидан туриб, ётоқдан чиқиб кетди.

Кўнгли яхши истакларга тўлиб турган Маҳкам унга нима биландир ёрдам беришни истарди. Унинг назарида, Очил бекорга ўзини қийнаб юрганга ўхшар, Маҳкам шуни унга тушунтириб, дардига даво кўрсатгиси келарди. Шунинг учун тушда уни бирга овқат қилишга чиқарди ва ошхонага кетаётганларида секин гап очди:

— У куни гапимиз тамомланмай қолди-а?

— Қайси гап?

— Ҳў, шеър ёзиб ўтирган эдингиз-ку.

Очил гап Замира билан хафалашгани ҳақида эканини сезиб, бир жойи оғригандай юзини буриштирди.

— Ҳе, у гап тамом бўлиб кетган.

— Нега бўлмаса бунақа бўлиб юрибсиз? Тушунолмаяпман.

Очилнинг назарида Маҳкам ҳамма нарсага ўзининг кечаги бахтиёр оқшоми нуқтаи назаридан қараётганга, «мен роҳатдаман-ку, сен нега азобдасан, тушунмаяпман» деяётганга ўхшарди.

— Энди, жўра, ҳар бутага ўт тушса ўзи куйиб, ўзи ёнар экан-да,— деди у киноялн кулимсираб.— Шунинг учун тушунмаётгандирсиз.

— Йўқ, бунинг учун эмасдир,— деди Маҳкам, унинг киноясини сезса ҳам, ўзига олмай кулиб.— Гап нимадалигини билмаганим учундир.

Очил Маҳкамнинг ўртоқларча ҳамият билан аҳвол сўраётганини сезди. Кўп фазилатлари билан унинг ҳавасини келтирадиган ҳамхонасининг меҳри Очилга жуда илиқ тегди-ю, бироқ ўзини ёрдамга муҳтож деб ҳис қилишга иззат-нафси йўл бермас ва очиқ гапиргани қўймасди. У Маҳкам билан дўст бўлишни истарди, лекин ётоқхона майда-чуйдалари биринииг жиззакилигини иккинчисининг босиқлигидан кескин айириб, фарқларини бўртдириб кўрсатар ва сирдош бўлишга имкон бермас эди. Бунинг устига ҳозир иккови учун ҳам энг нозик соҳа муҳаббатда аҳволлари тенг эмас эди.

Очил гапни бошқа ёққа бурди.

— Э қаранг, иссиқ пирожки борми дейман?— деб кўчанинг нариги бетидан лотокни, оқ халатли хотинни ва беш-олти кишилик навбатни кўрсатди.

Ошхонага бормайдиган бўлишди — стипендияга охирги кунлар қолган, чойчақалари тамом бўлаёзган эди, арзон пирожкилардан саккизтасини қоғозга ўраб олиб ётоқхона томонга бурилишди. Жим боришар экан, иккови ҳам Очил жавобсиз қолдирган савол ҳақида ўйланарди. Маҳкам «ҳаддим сиғмайдиган нарсага аралашдимми?» деб ўзидан кўрар, Очил эса унинг шаҳдини қайтаргани учун ўзини жуда ўнғайсиз сезарди. Шу ўнғайсизликдан қутулиш учун воқеани қисқача қилиб айтиб бермоқчи бўлди. Лекин гапни жуда узоқдан бошлади.

— Лермонтовнинг бир шеъри бор. «Я не унижусь перед тобою»[1] деб, бошлайди. Эсингизда бор-а?

Маҳкам қоғоз устига ёғи қорайиб чиқа бошлаган пирожкиларни чап қўлига олиб ўзидан узоқроқ тутар экан, бош иргаб, «ҳа гапиравер» дегандай қилди.

Шунинг бир жойини чала-чулпа таржима қилувдим. Эшитинг.

Очил тўрт мисра шеърни аввал русча ёддан айтди-ю, кейин таржимасини ҳам ёдаки ўқиди:

Мен мағрурман — қўй — бошқани сев.
Мафтун бўлсин сенга бошқа дил.
Бу дунёда ҳеч бир нарсага —
Севгига ҳам — мен бўлмайман қул.

— Ўзини катта оладими? сўради Маҳкам, Замирани назарда тутиб ва тезроқ мақсадга келишни истаб.

— Ҳа шу...— деб Очил муносиб сўз қидириб тўхтади. У, «чиройли бўлгандан кейин жазмани кўп бўлади, жазмани кўп бўлгандан кейин ҳаво бойлаб кетади», демоқчи эди, айтолмади. У ҳеч кимнинг олдида Замирани беҳурмат қилолмаслигини, фақат хаёлида ундан ранжиб, ичидагина ёмонлай олишини энди сезди.— Ҳа шу, умуман, осонликча ён берган одамнинг қиймати паст бўлади-да,— деди.

Муҳаббатни қандайдир бир кураш деб билиш ва

[1] Мен сени деб ўзимни камситмайман.

осонликча ён бермасликка тиришиш Маҳкам учун ғайри табиий туюлар, бу нарсага у Очилнинг кўзи билан қарай олмасди.

Лекин Очилга ҳам тушуниш мумкин эди. У тез севиб қоладиган, аммо ўзи қизларга дарров ёқа қолмайдиган йигитлардан эди. Осонликча қизларнинг севимлиси бўла оладиган эрка йигитлар ўзлари, чинакам сева олмай, «севги босимини» кўтара олмай қийналсалар, Очил, аксинча, севги ҳисларининг қайнашини тўхтатолмай, «севги босимини» пасайтиролмай қийналарди. Ҳали шу вақтгача бирорта қиз уни чинакам севмаган эди. У ёшлигидан кўпчиликнинг ҳурматини қозониб ўсгани учун иззати нафси, йигитлик ғурури жуда кучли эди, у доим қиз биринчи бўлиб севиб қолишини орзу қиларди. Унинг севган қаҳрамонлари ҳам қизлар ортидан ялпанглаб юрмайдиган, қизларни ўз таъсирига олиб, севимли бўладиган кучли кишилар эди.

Аммо Очил яхши кўрган «Сўна» ҳам, Павел Корчагин ҳам умрида паранжи кўрмаган, ичкари нималигини билмаган қизларни севганлари унинг хаёлига келмасди. Асрлар давомида аёллар уятли бир буюмдай мумкин қадар маҳкам яширилган, йигитлар тўпи қизлар тўпидан етти қават девор билан ажратилган машъум ўтмишнинг баъзи сарқитлари ўзбек йигит-қизларининг ўзаро муносабатларига ҳозир ҳам халақит беради. Ҳали ҳам йигитлар тўпи билан қизлар тўпининг орасига девор кўтарадиганлар учрайди. Қизларга ялинчоқлик қилишни, кўзларини «ботириб-ботириб» қарашни, кўча-кўйда гап ташлашни шу деворга нарвон қўйиб гаплашишдай табиий деб биладиган йигитлар бор. Шилқимликни ҳамма ҳам ёмон дейди. Лекин қизларга нисбатан суқликни, яъни чиройли қиз кўрса орқасига тушишни, дафъатан учрашибоқ муҳаббат изҳор қилишни, рад жавоби олса, «қиз бор жойда ноз бор», деб яна иккинчи, учинчи марта «севаман» дейишни уят ҳисобламайдиганлар бор.

Очил бунақаларни тушунмас, ҳурмат қилмас, ўзини уларнинг ўрнига қўйиб тасаввур қилса ғаши келарди. Унинг идеали ёқтирган қизини ўз таъсирига олиб, ўз қадрини ерга урмай севилмоқ эди. У қалбида йил сайин ўсиб бораётан севги истагини ўткинчи эҳтиросларга сарф қилмай, йигитлик иффатини қаттиқ асраб юрар, «севги босими» ҳам тинмай кўтарилиб борарди. Ниҳоят, у ўн тўққиз ёшга етганда қалби севги истагига шу қадар тў-

либ кетдики, ўзига томон сал яқинлашган биринчи қизғаёқ ошиқ бўлиб қолди.

Бу қиз ҳозир Сотиболдиевга эрга теккан Лола Ҳошимова эди. Биринчи курсда Очил ўзининг қобилияти билан ажралиб турар, ҳамма зўрга тушуниб ўқийдиган китобларни шариллатиб конспект қилар, баъзан радио ва газетада хабарлари ҳам берилар эди. Лола бир кун унинг конспектини сўраб олди, яна бир кун кутубхонага бирга боришни таклиф қилди, ниҳоят қишки сессияда, «юринг бизникига, бирга тайёрланамиз», деб таклиф қилди.

Лоланинг бу эътибори Очилга севги бўлиб кўринди, у ўзини севимли ҳис қилиб, Лола тўғрисида тобора кўп ўйлайдиган бўлди.

Лола уни ойиси, опаси билан таништирди (унинг отаси йўқ эди). Уларнинг рухсати билан иккови бир кун театрга отланишди. Февралнинг охирлари, қор эриб турган кунлар эди. Лола янги демисезон пальто, кумуш ранг қоракўл телпак кийиб, бўйнига гўзал шарф ўраб чиққанди. Очил эса ёқаси ва енгларига қўнғир клиёнкадан жияк қўйиб тикилган эски пахталик фуфайкада, оддий трико шим ва фуражкада эди. Қизнинг қимматбаҳо кийимлари олдида у ўзининг оддий кийимларидан уялиб, дуруст гапиролмас, орага узоқ-узоқ жимлик тушарди. Лола унинг нега ўнғайсизланаётганини сезди, шекилли, троллейбусни қўйиб, пиёда кетишни таклиф қилди. Лекин гаплари юришмади.

Театрга билет тамом бўлганда боришди. Қўлдан олишга Очилнинг пули етмас эди. Лола истеҳзоли кулиб сумкасидан юз сўмлик чиқарди... Кийимлар номуносиблигига бу қўшилиб, спектаклда ҳам Очил сиқилиб ўтирди. Чиқиб келаётганларида Лола яна истеҳзоли кулиб: «Жуда ғалати кавалер экансиз», деди. Эртаси куни аудиторияда ундан узоқроқ ўтирди ва кун сайин совий бошлади.

Очил унга кўр-кўрона интилар, Лола совуган сари унинг «иссиғи» ортиб борар эди. Умрида ароқ ичмаган бола бир кун ботирлик учун юз эллик грамм ичиб, уларникига борди, лекин Лоланинг ўзини тополмади ва опасига бир соатча ҳасрат қилиб чиқиб кетди. Лола буни эшитиб ўзини очиқдан-очиқ олиб қоча бошлади.

Ўша вақтларда Зокир Фариданн унутиш учун Лола билан борди-келди қила бошлаган эди. Очил буни кўриб

тутаб кетди. У Лолани ўзига нисбатан нега ўзгарганини тушунолмас, лекин ҳамма гап шуни тушунишда бўлгандай аниғини сўраб билишга жон-жаҳди билан ҳаракат қиларди.

Бу орада ёзги сессия бошланиб, улар жуда кам кўришадиган бўлдилар. Кўришганда ҳам Лола ўзини кўпчиликнинг ичига уради-ю, Очилнинг гапи оғзида қолади. Кўнглининг бир четида «ташаббусни қўлдан бермаслик керак, қизнинг олдида ялпангланиб қадрини йўқотган ёмон, пашшахўрда бўлиш уят» деган эътироди чинқиради. Лекин ҳамма нарсани аниқлаш, сабабини билиш истаги ҳам тинмай хуруж қиларди. Охири сўнгги истак зўр чиқди. Очил кўзини чирт юмиб, «ўзимни бир қўйиб берай-чи, нима бўлар экан» деди-ю, бир кун ҳар қандай қилиб бўлса ҳам Лола билан холи гаплашишга жазм қилди. Тушга яқин факультетга келиб, Лолани ўқув залидан топди ва бир минутлик гапи борлигини айтиб, ташқарига чиқишни сўради.

Лекин Лола: «Нима гапингиз бор? Айтаверинг шу ерда», деб чиқмади. Очил индамай ташқарига чиқиб кута бошлади. Лекин Лола Зокир билан бирга чиқди. Очил ҳеч нима демай уларнинг орқасидан борди. Улар кўчада хайрлашдилар-у, Лола уйларига қараб кетди. Очил бирпас ўзини тутиб турди, лекин ашаддийлашиб кетган туйғуларини босолмасди ва қизнинг ортидан борди.

У эшик тақиллатиб кирганда Лола энди туфлисини ечиб, шиппак кияётган эди. Овқат стол олдида онаси шўрва сузмоқда. Улар Очилга кел ҳам дейишмади, саломига алик ҳам олишмади. Фақат Лола ойиси билан бир пичирлашиб олди-ю, кейин Очилга қараб:

— Энди келманг бизникига,— деди.

Лола бу гапни гадога айтгандай жирканиб айтди.

Очил аввал фақат сўзларнинг ташқи маъносини англади, қиз нега жирканиб гапирганига тушунмади, фавқулодда ҳеч нарса бўлмагандай секин чиқиб кетди. Фақат нариоқ бориб бу сўзлардан заҳар томаётганини ва бутун борлиғи заҳарга тўлиб кетаётганини сезди: «Келманг бизникига». Ҳайдаб чиқарди. Ҳайдаб. Алик олмай, кел дейишмай. Ҳайдаб! Ойиси билан пичирлашиб олиб... Ойиси қайтармади. Ҳеч нарса демади. Тиланчига қарагандай... Тиланчи... Шарманда тиланчи!

Очил умрида бундай беобрў бўлмаган, ўзини бу қадар ерга урмаган, ўзидан бу қадар жирканмаган эди. У

бўш ётоқхонага келиб, ички бир оғриқдан инграб юборди. Йиғлаганда балки енгиллашган бўларди, аммо кўзига ёш келмасди, фақат койкада ғужанак бўлиб ётиб, бўғиқ инграрди.

Хайриятки, шундан сал олдин имтиҳонларни муддатидан олдин топширнб тугатган эди. Дарҳол қишлоғига чиқиб кетди ва ёзни тоғларда ўтказиб. хийла ўзига келиб қайтди. Бир оз совугандан кейин ўйлаб қараса, Лола у орзу қилган қиз эмас экан. Курсларида қизлар оз, йигитлар кўплигидан боши айланиб келажаги энг умидли кўринган йигитга тегмоқчи бўлиб, уйидагилар билан маслаҳатлашиб қаллиғ танлаётган қиз экан...

Очил биринчи муҳаббатда бунақа кўр-кўроналик, ожизлик кўп бўлишини, у Лолани эмас, ўзининг хаёлидаги севимли қизнинг фазилатларини Лолага бериб, ўз идеалини севиб қолганини кейинчалик билди ва икки йил ўтгандан кейин Лола билан фақат бир танишдай бепарво гапиришадиган бўлди. Лекин унинг орқасидан югуриб шарманда бўлгани эсига тушса ҳали ҳам қаттиқ уяларди.

Бу воқеа унинг иззати нафсини янада нозиклаштирди, йигитлик ғурурини янада эҳтиёт қилишга ўргатди, севгида «Сўна» ва Павеллардай бўлиш керак деган эътиқодини янада мустаҳкамлади. Кейинчалик у Лермонтовнинг лирикасига қаттиқ меҳр қўйди, «севгига ҳам мен бўлмайман қул» деган сатр, севгини ҳам киши ўз иродасига бўйсундириши керак деган фикр унинг шиори бўлиб қолди. Шунинг учун ҳозир Замирани кўришни жону дили билан истаса ҳам, унинг олдига бориши мумкинлигини билса ҳам аксини қиларди, муҳаббатини иродасига бўйсундиришга уриниб, ўзи билан ўзи тинмай олишарди.

Ҳали бундай нарсаларни бошдан кечирмаган ва энди биринчи марта севиб қолган Маҳкам унинг гапларини эшитиб деди:

— Сиз ўзингиз ўзингизни қийнаётган бўлманг, Очил. Тўғри, муҳаббатга қул бўлмаслик керак. Лекин уни бунча ичга қамаб, истасам йўқотиб юбораман дейиш ҳам тўғри эмас. Ахир у табиий нарса. Ундан сунъий йўл билан қутулиш мумкин бўлса Зокир қутулар эди. Қаранг, тўрт йилдан бери қилмаган иши қолмади: Фарида билан гапиришмай ҳам юрди, бошқа қизлар билан юриб ҳам кўрди.

— Мен Зокирнинг кўйига тушишдан қўрқаман.

— У кўйга ҳеч тушманг. Мен фақат кўнгилни кенг қилинг демоқчиман. Шу қизни севасизми, қўйиб беринг, майли, севиш-севмаслигидан қатъи назар...

— О, қўйиб берсам ҳар куни юз марта унинг олдига учириб боради, оёғига бош уриб остонасидан кетмай ётишим керак бўлади, ишонасизми шунга?

Очил бу гапни шундай ёниб, шундай бўғилиб айтдики, Маҳкам ишониб бош иргади.

— Ишонаман-ку, лекин, барибир... тушунмаяпман.

Очил яна шеърлар билан мисол келтириб нега шундай деганини тушунтира бошлади. У буни Маҳкам учун қиларди. Унинг табиати шундай эдики, бировнинг ҳимояси остида бўлишдан қочарди. У ёрдам олиб эмас, ёрдам бериб дўстлашишни, яхшилик қилиб яқинлашишни севарди, меҳри, меҳнати, қалб ўти синган одамга тезроқ кўнгил қўярди. Шунинг учун у ўзининг севгидаги муваффақиятсизлигини Маҳкамга ҳасрат қилиб эмас, бир ҳамият кўрсатаётган бўлиб тушунтирарди. «Шуни тушунишни истабсанми, майли, сўзинг ерда қолмасин, балки ўз севгингда ҳисобга оларсан, нафи тегар», деб айтарди.

Маҳкам буни сезиб: «Мен бунга ёрдам бермоқчи бўлсам, бу менга ёрдам бермоқчи бўляпти», деб мийиғида кулди-ю:

— Ҳа, тушундим,— деди.— Бу тушунарли. Бўлмаса мен сиздан бошқа бир тўғрида маслаҳат сўрамоқчиман.

Ичида эса, «ёрдам бериш истагинг бўлса, мана, марҳамат», деб қўйди.

22

Маҳкамнинг иззати нафси Очилникичалик тегманозик эмас эди, айниқса ҳозир, у муҳаббатда ғолиб келган бир пайтда ожиз кўринишдан қўрқмас, кучи етмаётган нарсаларни очиқ айта оларди. Ҳозир унинг энг олий истаги коллективда ҳурматга сазовор бир иш олиб бориш эди. У жамоат ишига ёшлигидан ўрганган, бу иш унинг ҳаётини кўпчилик билан боғлайдиган бир воситага айланган эди. Сўнгги кунлар бу воситанинг қалбаки томонларини очиб кўрсатиб, шу вақтгача қилиб юрган ишидан ҳафсаласини қолдирганди.

Кеча оқшом Гавҳар ҳам: «Сизга ўзи қийин сектор тегкан экан,— деганди.— Агитация интизомни яхшилашга

ёрдам бермаяпти, деб танқид қилишибди. Лекин қандай қилиб ёрдам бериши мумкин?»

Маҳкам илгари бу саволга осонгина жавоб топар эди. «Агитацияни ҳаёт билан боглаб олиб бориш керак!» деяр эди-ю, масалани ҳал қилгандай бўларди. Энди ўйлаб қараса, ҳамма гап мана шу «боғлай олишда» экан. Ҳозир группалардаги агитаторлар ҳафтада бир марта сиёсий ахборот ўтказишади, яъни газетадан ўқиган нарсаларини ярим-ёртн қилиб сўзлаб беришади. Лекин газетага қизиққан одам бир ҳафтагача янгиликларни билмай юрармиди? Шунинг учун агитаторнинг информацияси ҳеч кимни қизиқтирмайди. Ҳамма эснаб ўтиради.

— Сиз ҳам агитаторсиз,— деди Маҳкам Очилга.— Бюронинг планига биноан янги ҳафта агитаторларнинг кенгашини ўтказиш керак. Шуни аввалгидақа қилиб ўтказишга ҳеч кўнглим йўқ.

Очил бирдан юмшади, ўз иззати нафсини авайлаб ҳаликсираши ҳам дарҳол йўқолди. Бир ойдан кейин комитетда тарих факультети бюросининг ҳисоботи эшитилажагини эслади, ўшангача Маҳкамнинг ўз секторини яхшилаши кераклигини ўйлади ва унга чиндан ҳам ёрдам бергиси келиб, алланечук жонланиб гапира бошлади:

— Ҳа, жўра, мана буни ўйлаш керак.

Очил бутун диққати эътиборини бир жойга тўплаб астойдил ўйланар эди. Маҳкамга тубсиз туюладиган мавҳум нарсаларни у бевосита манбаидан чиқариб келиб аниқ шаклга сола олар, шеър машқ қилиб юриб янгилик қидиришга, ихтирога ўрганган эди. Шуларнинг ҳаммаси бир бўлди-ю, Маҳкам тополмай юрган калаванинг учини Очил топиб берди:

— Биласизми нега? Агитатор ўзи ким? Бир ўйланг: агитатор — тушунмаганга тушунтирувчи одам... Йўғ-э, ҳеч ҳам соддалаштириш бўлмайди. Большевик агитаторларни олинг. Павел Власовни олинг. Ҳаммаси аввал ўзи тушунмаган нарсаларни тушунади-ю, кейин бошқаларга тушунтиради. Энди мен сизга, ёки Зокирга нимани тушунтираман? Ўзларинг мендан яхши тушунасизлар-ку. Менинг нимам агитатор, жўражон?

Аввал Маҳкамга Очилнинг фикри жуда ибтидоий туюлган эди, кейин ўйлаб қараса, ҳақиқатан яхши агитатор бўлиш учун аввало эшитувчилардан кўпроқ нарса

билиш, кўпроқ нарса тушуниш, кўпроқ тажрибага эга бўлиш керак экан.

— Масалан, Акбаров бизга агитатор бўлиб келса-а?— деди Маҳкам.— Ҳа, умуман, шу принципдан келиб чиқиб, ким қаерга агитатор бўлишини қайта кўриб чиқсак-а?

— Жуда яхши бўлади.

— Лекин бир «лекини» бор-да. Масалан, сиз бизнинг группани яхши биласиз. Бошқа группага агитатор бўлиб борсангиз қандай қиласиз?

— Сўраб биламан, суриштираман.

— Қийин-ов.

Иккови баҳслашиб тубига етмайдиган масалалар чиқа бошлагандан кейин Очил:

— Майли, кенгаш ўтказадиган бўлсангиз яна баҳслашамиз,— деди-да республика газеталаридан бири учун ёзиб қўйган хабарини олиб чиқиб кетди.

Йўлда бораётиб, яна Замира тўғрисида ўйлади. Лекин энди бу ўйинга Маҳкам ҳам, унга ўзининг берган жавоблари ҳам қўшилди-ю, ҳали ҳеч хаёлига келмаган бир фикр юрагини тўлқинлантирди: «Балки Маҳкам тўғри айтар. Балки Замира мен ўйлаганчалик ўзини катта олмас? Балки эскилик қолдиқларининг таъсиридан чиқолмай шундай қилар? Балки унга ёрдам бериш керак бўлар...»

Бу «балки»ларнинг ҳар бири бир умид бағишлар ва қуруқ хаёллардан амалий ишга (балки ёрдамга) ўтиш кераклигини таъкидларди.

Маҳкам эса Очил кетаётиб бехосдан айтган «баҳс» сўзи ҳақида ўйланарди. Чиндан ҳам, нега «ҳаётимизда агитациянинг роли» деган мавзуда дискуссия ўтказиб бўлмайди? Кенгашда Маҳкам доклад қилиши керак. У гапни мунозарали фикрлардан бошласа. Йўқ, аввал агитаторлар билан алоҳида-алоҳида гаплашиб фикр тўпласа. Кейин энг дурустларини баҳсга тортса. Ҳа, агитаторлик ҳақида дискуссия бўлади, деб катта эълон берилса, одам кўп тўпланса...

Бу режа Маҳкамни шундай қувонтирдики, у Зокир Маннонов билан хафалашганини ҳам унутиб, эртаси куни биринчи танаффусдаёқ унинг олдига келди ва ҳаммасини айтиб берди. Лекин Зокир елкасини қисиб деди:

— Агитаторлар тўғрисида ҳар куни шунча мақолалар чиқади, шунча йиллик тажрибамиз бор. Янгидан велосипед ихтиро қилиш... Билмадим.

— Лекин ҳар бир жойнинг ўз шароити бор. Мақолалардаги маслаҳатларни бизда татбиқ қилиш учун ҳали жуда кўп нарса ихтиро қилиш керак-ку?

— Бўлмаса семинар ўтказиш мумкин. Юқори ташкилотлардан тажрибалироқ бир ўртоқни таклиф қиламиз, керагича инструкция беради.

— Семинар яқинда район бўйича ўтказилган эди. Энди «қуйидан» фикр эшитиш ҳам керакдир.

— Лекин ҳаммага маълум нарсаларни дискуссияга айлантириш керак эмас.

Маҳкам Зокир билан ўзининг орасида чинакам яқинлик ҳеч қачон бўлмаганини ҳозир билди. Илгари у Зокир нима деса «хўп» деб юргани учун оралари яқин кўринарди, уришганларидан кейин эса «хафалашиб узоқлашдик» деб ўйлар эди. Энди қараса, уришмасалар ҳам узоқлашишлари муқаррар экан. Чунки Зокирнинг бутун иши — ўз қўли остидаги комсомолларни маълум инструкциялар рамкасида тутишдан, юқоридан гап тегадиган нарсаларга йўл бермасликдан иборат эди. Маҳкам эса бунақа «қўриқчилик» рамкаси билан чекланиб қололмас, айниқса ҳозир қўриқчи эмас, етакчи бўлишга интиларди.

— Майли, дискуссия сўзи бунчалик қўрқинчли бўлса эълонда ёзмаслигимиз мумкин,— деди у.— Лекин дискуссияга арзирлик гап топиладими-йўқми — кенгашда кўрамиз.

— Кўрамиз. Унгача докладингизнинг тезисларини бюро тасдиқлаши керак.

— Биламан.

Улар совуқ ажрашдилар. Зокирни Эшонбоев деканатга чақиряпти деб айтиб кетишди. (Ҳакимов йўқ пайтларда Эшонбоев унинг кабинетида ўтирарди.)

Шундан сал кейин Маҳкам бир иш билан комсомол кабинетига кирди ва қайтиб чиқаётиб эшик олдида Зокирга дуч келди.

Зокирнинг қўлида бир қора жилдли, бири кўк жилдли иккита қалин дафтар бор эди, уларни Маҳкамга кўрсатмасликка тиришиб, тез нариги қўлига олди, лекин биттаси ерга тушиб кетди. Маҳкам беихтиёр ерга қараб, остона устига тўнтарилиб тушган кўк жилдли дафтарни таниди: Лола Ҳошимованинг Ўзбекистон тарихидан олган конспекти! Зокир унинг бир секунд тўхтаганидан дафтарни таниганини сезиб, дув қизарди. Лекин писанд

қилмаганини кўрсатиб, Маҳкамга қисқа ва нафратли назар ташлади-да, шошилмай энгашди. Маҳкам ўтиб кетаётганда Зокирнинг қўлидаги иккинчи дафтарга ҳам кўзи тушди. Бу ҳам Акбаровнинг лекциясидан олинган конспект бўлиб, Зокирнинг ўзиники эди.

Демак, бу дафтарларни Эшонбоев олган экан-у, ҳозир қайтариб бериш учун Зокирни чақирган экан-да. Зокир буни Маҳкамдан яширишга ҳаракат қилди. Дафтарлар билан тўғри аудиторияга қайтиб бормагани ҳам ҳеч кимга билдирмасликка ҳаракат қилганидан. Ҳозир кабинетга қўйиб, кетиб, кейин олмоқчи бўлса керак. Нега яширади.

Акбаровнинг лекциясига стенографистлар киргандан бери бу масала жим бўлиб кетган, Маҳкам: «Ҳеч гап йўқ экан шекилли», деб ўйлаган эди. Энди бирдан: «Конспектлар ҳам йиғилиб қаердадир ичкарида тўхтовсиз текширилаётган экан-да,— деб ўйлади.— Балки буни Акбаровнинг ўзи ҳам сезар, балки у шунинг учун рангини олдириб қўяётгандир, шунинг учун кўзи атрофидаги сурма ранг соя қуюқлашиб бораётгандир? Бунинг ҳаммасини Зокир мендан яхшироқ билади. Ҳакимов билан Эшонбоев бошқалардан яширадиган нарсаларни Зокирдан яширолмайди, чунки унга ишонишади. Зокир ҳам уларга жуда ихлос қўйган, уларнинг чизган чизиғидан юради. Шунинг учун... Шунинг учун...»

Маҳкамнинг кўзи бирдан чарақлаб очилгандай ва у аввал пайқамай юрган бир нарса кўриниб кетгандай бўлди. Шу вақтгача у Акбаров ва Тошев муаммосини бир олам деб, ўзи билан Зокир орасидаги муаммони бутунлай бошқа олам деб билар эди. Энди унинг хаёлида алоҳида-алоҳида яшаб келаётган нарсалар бирлашиб, бир йўналиш пайдо қила бошлади.

Катта арава қайси йўлдан юрса, кичиги ҳам ўша йўлдан юради. Зокирнинг кичик араваси Ҳакимовнинг катта араваси ортидан бораётибди, шунинг учун Зокир ҳам Акбаровнинг қаршисидан чиқяпти. Маҳкам ўз аравасини ҳаққоният йўлидан олиб бормоқчи бўлиб Зокирникига тўқнаш келдими, демак, Ҳакимовнинг араваси ҳам Маҳкамнинг қаршисидан чиқиб қолиши мумкин. Улар ҳаммаси бир чорраҳада дуч келади-ю, топишиб, бирга кетади, ё тўқнашиб, кимнингдир аравасини суриб ташлаб ўтади. Маҳкам кечагина мана шу чорраҳага йўл тополмай бўй етмас девор қаршисидан чиқиб қол-

гандай иложсизланган эди. Энди дурустроқ қараса, деворда унинг бўйи етадиган жойлар ҳам бор экан. Ҳакимов ҳақми. Тошев ёки Акбаров ҳақми — Маҳкам буни ҳали билмайди, шунинг учун дадил бир чора ҳам кўра олмайди. Аммо Зокир билан тўқнашувда ўзининг ҳақ эканлигига ишончи комил, демак, ўз таклифлари, режалари учун ҳеч иккиланмай кураша олади.

Зокир бугун «кўрамиз» деб писанд қилмай сўйлади. Маҳкам вақти келганда, «қалай, кўряпсизми?» деб сўришни — ғолибона сўрашни бутун вужуди билан истарди. Шунинг учун ўқишдан ортган бутун вақтни мана шу истак йўлида сарфлай бошлади.

23

Ёмғирдан кейинги илиқ ҳаво узоқ давом этмади. Ўрик қийғос гуллаган кунлари бирдан ҳаво совуб лайлакқор ёғиб берди. Одамлар яна пальтога қайтиб кирдилар. Агитаторлар кенгашига келаётган йигит-қизларнинг телпак, дўппи, шляпа ва рўмоллари устида эриб бораётган қор йилтирарди.

Кенгашга Замира ҳам (у курс бюросининг оммавий-сиёсий секторида), Очил ҳам келганди. Лекин ҳар қайсиси ўз тўпи билан ўтирарди: Замира ва унинг дугоналари эшик олдидаги қаторда, Очил ва унинг ўртоқлари минбар қаршисидаги қаторда эди. Замира Очилнинг кўзларини олиб қочаётганини сезди-да, унга қарамасликка ҳаракат қила бошлади. Лекин бири эшикка, бири минбарга қараган пайтда аввало ўша томондаги бир жуфт кўзни ҳис қиларди. Очил учун Замира ўтирган қатор алоҳида бир ҳарорат ва жозиба кашф этганди, у эшикдан ким кирганини билмоқчи бўлгандек, «бехосдан» қарар ва ҳар сафар Замирани кўзи билан кўрмаса ҳам унинг ўтли нигоҳини ўз юзида ҳис қилгандай бўлар эди.

Кенгаш ўз йўли билан борарди. Зокирнинг топшириғи билан деканатдан қизил алвон келтирилиб столга ёпилди. Аввал Зокир бир ўзи стол ёнида пайдо бўлди, кейин ишчи президиуми сайланиб, унинг икки ёни одамга тўлди. Зокир кириш сўзини ҳам тантанали қилиб айтди-ю, фақат докладчига сўз бераётганда товуши бирдан сўнди. У Маҳкамнинг номини истар-истамас тилга олгани сезилиб турарди. Одатда раис докладчига сўз бераётиб унга бир қарайди, ё, қўл, ё бош ҳаракати билан «марҳа-

мат» дегандек қилади. Зокир эса олдидаги қоғоздан кўзини олмай сўз берди-да, қоғозга қараганча ўтирди. Замира уларнинг уришиб қолганини эслади ва ҳали ҳам ярашишмабди-да, деб кўнглидан ўтказди-ю, Маҳкамга қараб бошлади.

Маҳкам Замиранинг кўз олдида Гавҳардек қизни мафтун қилган йигит эди. Гавҳар кенгашга қатнашишни жуда истаган, лекин росмана қатнашиши керак бўлмагани учун «Маҳкамни кўргани боргандай кўринаман» деб уялиб келмаганди. «Сиз эртага айтиб берасиз», деб Замирага тайинлаб юборган эди. Сўнгги кунларда Гавҳарнинг баҳри-дили очилиб юрганини кўрган Замира бунинг сабабчиси Маҳкам эканини билар, шундай яхши қизни шунчалик бахтиёр қилган йигит қанақа бўлар экан деб, Маҳкамни ўзи ҳам қизиқиб кузатарди.

Энг олдин унинг эътиборини тортган нарса шу бўлдики, Маҳкам Зокир қилган совуқ муомалани ё сезмади, ёки ўзига олмади ва илиқ бир қиёфа билан минбарга чиқди.

Маҳкам «удалай олмасам айб қилмайсизлар-да, ўртоқлар» деб узр сўраётгандай ўнғайсизланиб, кулимсирар ва тезислари олдида очиқ турган бўлса ҳам залга қараб тутилиб-тутилиб гапирар эди. Замира унинг ўзини кузатаман деб аввал гапларига унча аҳамият бермади. Кейин аудиториянинг алланечук жимиб эшитаётганини сезди-да, қулоқ сола бошлади.

— Шу тўғрида мен жуда кўп ўйладим, ўртоқлар. Лекин бу бир кишининг ўйи билан битадиган иш эмас. Ҳозир ортиқча чўзиб ўтирмайман-у, бор фикрларимни ўртага ташлайман. Кўплашиб ҳал қиламиз. Биринчи масала: олий мактабда шунақа тушунтириш, агитация қилиш керакми-йўқми? Илгари мен бунақа масала бўлиши мумкин эмас, деб ўйлар эдим. Лекин яқинда группаларни айланиб кўрсам бор экан. Баъзи ўртоқлар бундай дейди: олий мактабда ўқийдиган кишилар агитатор айтадиган нарсаларни билади, шунинг учун агитациянинг ҳожати йўқ.

— Тўғри айтибди,— деди залдан кимдир,— ўз-ўзидан тушунарли нарсалар учун вақт кетказиш нима керак?

Очилнинг кескин овози эшитилди:

— Нима, тушунмайдиган одамлар бизда йўқ демоқчимисиз?

— Тушунмайдиган одам керак бўлса уй-рўзғор тутувчиларга мурожаат қилинсин!

Жонланиш, гап, кулки бир-бирига қўшилиб, зал шовшув бўлиб кетди. Зокир қўнғироқ чалди (у катта-кичик ҳамма мажлисларни қўнғироқ билан олиб борарди) ва қовоғини солиб деди:

— Ўртоқлар, агитация керакми-йўқми деган савол зарарли савол, бизни тўғри йўлдан чалғитадиган савол. Биз учун аксиома бўлган ҳақиқатларни дискуссияга айлантириш агитколлективи орқага қараб судрашдан бошқа нарса эмас. Бунинг учун аввало докладчи жавобгар.— Зокир Маҳкам томонга сал ўгирилиб «лекин» кўзини аудиториянинг бир бурчагидан олмай сўради:— Сиз нега бюро тасдиқлаган тезисни игнорироват қиласиз? Кимнинг номидан гапиряпсиз?

Аудитория жим бўлиб қолди. «Энди нима дер экан, Зокирнинг совуқ муомаласини энди сезди-ку», деб, Замира Маҳкамнинг юзига тикилди. Маҳкам лабларини қаттиқ тишлаб бирпас турди, лекин бирдан шунча айбни кўтаролмади шекилли, овози титраб эшитилди:

— Ҳар қанча жавобгарлиги бўлса менга ортаверинг, ўртоқ Маннонов. Мен ўз гапим учун ўзим жавоб бера оламан.

— Ҳа, лекин кенгаш сизнинг шахсий ишингиз эмас, кенгаш учун бутун бюро жавоб беради.

— Қачондан бери киши кенгашда ўз фикрини айтолмайдиган бўлган? Шпаргалкасиз гапириб бўлмайдими энди?

— Сизга бюро тасдиқлаган тезис шпаргалка бўлиб қолдими, ҳали?

Очил сапчиб ўрнидан турди ва қўлини Зокирга пахса қилиб деди:

— Э, мунча дўқ қилманг. Қўйинг, гапирсин гапини!

Аудитория яна тўлқинланиб, сўзларни тушуниш қийин бўлиб қолди.

Президиумнинг нариги чеккасида ёши элликларга борган ўрта бўйли озғин киши — рус тили ўқитувчиси Платон Макеевич Лачинов ўтирганди. Замира унинг илгари агитколлективга бригадир бўлганини, ҳозир кенгашга факультет партгруппасидан вакил бўлиб келганини билар эди.

— Азизларим,— деб Платон Макеевич ўтирган жойида Маҳкам, Зокир ва Очилга қараб қўлларини кенг ёз-

ди,— баҳс билан жанжал сўзлари русчада бир хил ҳарф билан бошланади-ю, лекин турли ҳарфлар билан тамом бўлади. Келинглар, фақат баҳслашмайлик!

Қочириқни тушунганлар юзида табассум кўринди, кулки товушлари эшитилди, кимдир «тўғри» деб хитоб қилди. Зокир бошқа гапирмади-ю, хўмрайиб авторучкасини олди ва олдидаги қоғозга энгашди. «Майли, Платон Макеевич айтгани учун ҳозирча қўйиб бераман, лекин ҳаммасини ёзиб оламан-у, айтадиганимни кейин айтаман» деган бўлди. Маҳкам анчагача изга тушиб ололмай:

— Мен уни айтганим... Мақсад шуки... агитация керакми-йўқми деган саволнинг келиб чиқишига сабаб бўлган камчиликлар бор,— деб у ниҳоят равон сўзлай бошлади.— Группаларга бир бориб кўринг. Агитатор ҳаммага маълум гапларни айтаётганини ўзи ҳам сезиб туради, шошиб юмалоқ ёстиқ қилиб ўтказади. Қуруқ расмиятга айланиб қолган бунақа агитация кимга керак? Лекин баъзи ўртоқлар бу ҳақиқатни бир томонлама умумлаштириб, умуман агитация керак эмас, деяпти. Расмиятни рад этаман деб, чин агитацияни ҳам рад этяпти. Бу, ҳалиги, бургага кек қилиб, кўрпани куйдиришга ўхшаб кетади. Лекин кўрпани ҳеч ким шунақа куйдира олмасин десак, аввал уни бургадан тозалашимиз керак.

— Ҳақ гап!— деди Замиранинг олдида ўтирган бир йигит.

— Тозалашни, менимча, агитатор деган тушунчанинг ўзидан бошлаш керак,— давом этди Маҳкам.— Бу тушунчага юзаки нарсаларни аралаштириб, асл маъносидан жуда узоқлаштириб юборган эканмиз. Мен у куни Очил Самадов билан гапиришиб сездим — жуда хиралаштириб қўйган эканмиз.

Замира Очил томонга қарамаса ҳам, унинг қизаришини кўз олдига келтирди ва эътироз қилиб луқма ташлашини кута бошлади. Лекин Маҳкам Очил билан суҳбатлашиб, калаванинг учини қандай топганини, агитаторлар қилган катта ишлар ҳақида ундан қандай гаплар назар ташлаб, мақтовдан қизариб кетганини кўрди-ю, эшитганини айта бошлади. Замира Очилга қисқа бир яна докладчига қарай бошлади.

Маҳкам агитатор деган тушунчанинг нақадар юксак эканини гапирарди.

Бир вақт Замира девордаги тўрт бурчак электр соатга қараб, унинг милини тўққиз рақамида кўрди-да, юраги шув этиб кетди.

У бугун кеч соат тўққизда телефон станциясига бориб Наманган билан гаплашиши керак эди. Чўнтагидаги хабарномада ким чақираётганини айтилмаган бўлса ҳам, ойиси эканини биларди. У ойисини жуда соғинган эди, кечқурун гаплашишни ўйлаб дам севинар, дам ёмон бир хабар эшитаманми, деб хавотирланар ва соат тўққиз бўлишини сабрсизланиб кутарди. Лекин ҳозир соатга дурустроқ қараса, тўққизга боргани минут милн экан, кичиги ҳали зўрға саккизга яқинлашяпти. Шундай бўлса ҳам унинг хаёли бўлиниб, Маҳкамнинг гапини у ер-бу ердан эшита бошлади.

— ...Мен бир арабча мақол эшитган эдим: юз йил ибодат қилгандан кўра бир соат фикр юритган афзал. Шунга ўхшаб, суҳбатда юз оғиз умумий гапдан кўра фикрни уйғотадиган бир оғиз жонли сўз яхши.

Замира ҳар замонда Зокирга кўз ташлар, унинг Маҳкамга қарши гапиришга тайёрланаётганини сезар ва Маҳкам томонда туриб, «кўрамиз» деб қўяр эди.

Лекин Зокирдан олдин Платон Макеевич сўз сўради-ю, Замира қарсак чалиб юборди.

Платон Макеевич ҳар бир сўзни қўл ҳаракатлари, юз мимикаси, овоз ўзгаришлари билан тушунтириб (у рус тилини унча яхши билмайдиган группаларда кўп йиллардан бери дарс бериб шунга ўрганиб кетганди) гапира бошлади.

— Маҳкам «жонлантириш» деган сўзни кўп таъкидлаганини пайқадиларингизми? Энг керакли сўз шу, ҳаҳа, ҳамма гап шунинг атрофида айланади. Қаранг: жонлантириш учун энг аввал жонкуяр одам керак. Энг ҳаётий нарсалар тўғрисида жон куйдириб айтилган сўзни ҳақиқий агитация дейиш мумкин! Шунга кучимиз етадими? Менга ишонинглар: етади кучимиз. Қаранглар, ишларингизни жонлантира олишларингизга мана шу кенгашнинг ўзи далил эмасми? Ҳозир Маҳкам жонлантиришнинг намунасини кўрсатмадими?

Замира Маҳкамга қараб: «Эҳ, Гавҳар ҳам шу ерда бўлса эди, боши осмонга етармиди», деб ачиниб қўйди. Кейин Зокирнинг кайфиятини билгиси келиб, президиумга қарай бошлади.

Зокир аввалгидай очиқ блокнотига қараб, қовоғини

солиб ўтирар, лекин энди ёзмас эди. Платон Макеевич гапини тамомлаб, қарсаклар остида жойига қайтар экан, Зокир блокнотини ёпиб чўнтагига солди-да, қўнғироқни ёнидаги Сотиболдиевга томон суриб, ўрнидан турди. Ҳозир Маҳкамга қарши гапириш вақти эмаслигини сезди, лекин унинг ғалабасига ҳам қараб ўтира олмади. «Кенгаш изга тушди, энди ўзларинг ҳам эплайсанлар, менга бошқа зарур ишлар қараб қолди», дегандай бир оз шошилиб чиқиб кетди.

Кенгашни Сотиболдиев бошқариб бора бошлади. Ҳали мунозара қилиб аниқланадиган нарсалар жуда кўп эди. Замира саккиздан ошиб бораётган соатга дам-бадам қараб кенгаш тезроқ тамом бўлишини сабрсизланиб кута бошлади. Ниҳоят, «энди чиқиб кетмасам бўлмайди», деб эшикни мўлжаллаб турганида танаффус эълон қилинди.

Жавоб олиб кетиш керак эди. Замира Сотиболдиевга арз қилган эди.

— Менинг ҳаққим йўқ,— деган жавоб олди.— Ҳў ана, Маннонов нинг муовини турибди.

Сотиболдиев дераза олдида Очил билан гаплашиб турган Маҳкамни кўрсатмоқда эди. Замира Маҳкамнинг муовин эканини энди билиб бир оз ҳайратланди ва тортиниб-қимтиниб уларнинг олдига яқинлашди. Нарёққа қараб гапираётган Очил кутилмаганда уни ўз яқинида кўриб, юзи дув қизарди, кўзлари қисилиб кучли ялтиради, гапираётган гапини тамомламай, лаблари ярим очиқ ҳолда туриб қолди. Унинг ҳаяжони Замирага ҳам таъсир қилди, хабарномани Маҳкамга бераётганда қўли қоғоз билан бирга хиёл титрагани сезилди. Очил буни кўрди-ю, ҳаяжонни ҳаяжон кесиб, бирдан енгил тортди.

— Қаршилик бўлиши мумкин эмас, албатта боринг,— деб Маҳкам қоғозни Замирага қайтариб берди. Кейин дераздан ташқаридаги қоронғиликка тикилиб сўради:— Қайси переговорний пункт?

— Қаршимиздаги почтададир-да,— деди Замира.

— Йўқ, бу почтада переговорний йўқ. Қани... Э-э, узоқ-ку. Йўлини биласизми?

— Йўқ,— деди Замира пимадандир хавотирланиб.

Маҳкам Очилга қаради.

— Кечирасизлар,— деди Очил ерга қараб ва шу билан ҳам Маҳкамга, ҳам Замирага мурожаат қилиб.— Агар керак бўлса мен бирга бориб келишим мумкин.

Замира ҳозир қоронғида ҳамманинг олдида Очил билан бирга чиқиб кетишдан тортинарди. Лекин Маҳкам:

— Мен қаршимасман,— деб ҳамма гапни Замирага ҳавола қилди. Замира ҳозир Очилнинг шаштини қайтаргиси келмади.

— Раҳмат, бўлмаса мен ётоққа кириб плаш олиб чиқай,— деди-да, эшикка йўналди.

Очил унинг бирга чиқиб кетишдан уялганини сезиб кейинроқ чиқди ва папирос тутатиб, секин-аста қизлар ётоғига томон юра бошлади.

24

Кўп ўтмай ўша томондан ҳаво ранг плаш кийган Замира чиқиб келди. Очил уни сквернинг ўртасидан ўтган асфальт йўлкага бошлади.

Замира шошиларди. Баланд пошнаси ҳўл асфальтга урилиб машинкадай тиқиллар, Очил ҳам унинг таъсирида жадаллаб борарди. Фақат катта кўчани кесиб ўтаётганларида қўққисдан светафор ёпилди-ю, кўча ўртасида тўхтаб қолишди.

— Кеч қолмаймизми?— деди Очил ва учиб ўтаётган машиналарга шундай қарадики, керак бўлса қўл кўтариб бироргасини тўхтатмоқчи эканини Замира сезди.

— Билмасам, йигирма бирда деган. Мана, кўринг-чи.

Очил кичкина қилиб букланган хабарномани совуқ ҳавода Замиранинг кафтидан олаётиб, унинг қоғозда қолган ҳароратини ҳис қилди. Сўнг қиз унга шуни бергани озгина бўлса ҳам ишонч билдиргани эканини ўйлаб, хабарномани лабларига босгиси келди. Қоғозни очиб, вақт ёзилган жойини кўрмаса ҳам тахминан гапирди:

— Йигирма бир бўлса, демак, тўққизда экан-да. Мен саккиздами дебман.

— Билмасам,— деди Замира яна.

Нафис товуш билан ялинқираб айтилган бу сўз Очилга шундай ширин туюлдики, у светофор очилганини ҳам сезмай қолди. Замира юриб кетди. Очил катта-катта одимлар билан унга тенглашиб, қоғозни қайтариб берди.

Секин юра бошладилар. Аммо энди орага тушган сукут жуда билинар ва Очил тобора ўнғайсизланарди.

— Қор тинибди,— деди ниҳоят Замира ва плашини ечиб қўлига олди.

Очил йўлка бўйидаги акацияларнинг япроқсиз шохларига инган юмшоқ қор ҳошиясига қараб ўрик гулларини эслади.

— Бу йил ҳам ўрикни уриб кетди, шекилли,— деди.

— Ўрик гуллаганмиди?— ҳайрон бўлди Замира.

— Ие, кўрмаганмидингиз?

— Бу йил ҳали кўрганим йўқ. Яқинимизда ўрик ўсмайди шекилли.

— Ҳа, шаҳар марказида йўқ ҳисоби. Биз тунов куни Кўкчага чиқувдик: ўрик, бодом гилос гуллаб боғларга сиғмай кетибди.

— Қишлоғимиз эсимга тушиб кетди.

— Ие, сиз ҳам қишлоқликмисиз?— деди Очил суюниб.

— Бизнинг жойимиз асли қишлоқ экан. Кейин кенгайиб-кенгайиб шаҳарга қўшилиб кетибди.

— Шундайми?

— Ҳа. Лекин уйимиз ҳали ҳам колхоз ерида.

Очил давомини кутди. Лекин Замира гапини айтиб бўлганди. Яна жимлик тушди. Қизиқ: Очилнинг дили Замирага айтадиган гаплар, Замирадан сўрайдиган саволларга тўла, лекин айтишга негадир тили бормайди. Замиранинг ҳаётига оид ҳар бир тафсилот уни беҳад қизиқтирарди, қиз ўзи тўғрисида гапириб қолса у жону дили билан эшитади ва мумкин қадар кўпроқ гапирса экан дейди, лекин истаган нарсасини ўзи сўраб билишдан тортинади.

Тўғри келган нарса ҳақида гапираверишҳам унга ноқулай кўринарди, ўнлаб мавзуларни оралаб ўтиб, бирортасини маъқул кўрмасди. У мана шундай қулай гап ахтаришнинг ўзи жуда ноқулай нарса эканини билмасди.

Очил ўспирин эканида камгап бўлолмай қийналиб юрар эди. Уларнинг қишлоғида камгаплик фазилат ҳисобланар, бирор йигитни мақташса, албатта: «Фалончининг ўғли яхши йигит бўлибди, ҳеч нарса билан иши йўқ, камгап, босиқ» деб мақташарди. Очил эса ҳамма нарсага қизиқар, гапни ҳам ўринлатиб сўйлашга ҳаракат қиларди. «Ҳеч нарсага аралашмайман-у, вазмин бўламан» дегани сари тилини тиёлмасдан, ўринсиз нарсаларни ҳам гапириб юбораверар эди.

Қани энди ўша бийронлиги ҳозир бўлса. Йўқ, телефон станциясига етиб боришди ҳамки, гап юришмади.

Замира шаҳарлараро телефон станциясига биринчи келиши эди. Ҳамма нарсага қизиқиб, бир оз ҳайратланиб қарарди. Ойнабанд эшикчаларга номер ёзилган кабиналардан хилма-хил товушлар келади. Бирор киши гапини тамомлаб чиқса, кабина чироғи дарҳол ўчади. Кейин баланд жойдаги усилителдан товуш келади. Ўтирганларнинг бири шошилиб туради-ю, ўша кабинага қараб чопади. Эшиги очилган заҳоти кабинага яна жон киради.

Замира атрофдаги нарсаларни томоша қилаётганда Очил зимдан унга қарар эди. Очил Замира билан учрашолмай юрган кунлари унинг қиёфасини хаёлида гавдалантиришга уринар, лекин тўлиқ гавдалантиришга ҳеч муваффақ бўлмасди. Ҳар сафар хаёлида унинг суратини чизмоқчи бўлганда кўзни нурдай қамаштирувчи ёркинлик кўринар, портрет тафсилотлари гўё шу нурга чўмиб кўринмай кетарди. Ҳозир у Замирани хотирасига маҳкам жойламоқчи бўлиб, синчиклаб қарай бошлади.

Замира қўлини олдига йиғиб, оёқларини жуфтлаб омонатгина ўтирар, йўл юриб келгани, мароқ, кутиш ва қандайдир ҳаяжон юзини чўғдай қизартирганди. Оқ тивит рўмоли елкасига сирғаниб тушган. Енгил қора пальтосининг очиқ тугмаси орқали пушти кўйлагининг ёқаси, ҳаво ранг кофтаси кўриниб турибди. Оқ рўмол, ҳаво ранг кофта ва пушти ёқа юзидаги қизилликни очиб кўрсатади. Унинг чиройли кулча юзи ҳаяжонланганда ичидан ёритилгандай нурга беланиб кўринади. Очилнинг тасаввурида пайдо бўладиган нур ёлқини шундан эди.

Бир-бирига салгина тегиб турган лаблари мусаффо, кўзининг оқи сал чиннидай мулойим йилтирайди, туташган қоп-қора қошлари ингичка, аммо қалин киприклари битта-битта бўлиб туради. Ҳозир у бошқа ёқларга қараётгани учун кўзлари Очилга кўринмасди. Лекин Замира унинг тикилаётганини сезди-ю, бирдан ўгирилиб қаради. Кўзларининг қораси ниҳоятда тиниқ ва ўтли, кишига гўё тапти уриб туради ва тинимсиз жилоланиши билан қора алангага ўхшайди. Очил бу кўзларга узоқ қарай олмас эди. У кўзини четга бурib бир нарса демоқчи бўлаётганда тепадан чиққан овоз икковини ҳам чўчитиб юборди.

— Наманган, Азимхонова, тўртинчи кабина, Наманган, Азимхонова, тўртинчи кабина.

Очил сапчиб ўрнидан турди ва:

— Югуринг!— деб плашни қизнинг қўлидан олди.

Замира шошиб бориб кабинани очди-ю, орқасига ўгирилди ва жойида қимирламай турган Очилга қараб ўнғайсиз кулимсираб қўйди, сўнг кириб кетди. Кейин ичкаридан унинг тўлқинли овози келди:

— Ким бу? Ким? Ойим? Ойижон. Салом. Яхшиман. Яхши. Сизлар-чи? Сизлар?

Замиранинг баланд, аммо майин овози бор эди, сўзларни куйга яқин бир оҳанг билан жуда ёқимли талаффуз этарди. Очил бирпас қулоқ солиб турди-ю, сўнг унинг гапларини атайлаб эшитаётгандай ўнгайсизланди ва нарироқ бориб деразадан кўчага қарай бошлади. Лекин Замиранинг овози бу ерга ҳам келарди, юзлаб товушлар орасида Очилнинг қулоғига фақат унинг овози кирарди.

— Нима? Ким келди? Тушунмаяпман. Кимдан? Ҳа, дугонамнинг акаси. Ҳа! Нега борибди ахир? Тавба. Сўрамадингизми? Мен қаёқдан билай. Билмайман. Мен ўқишимни биламан. Ҳа. Ҳа. Айтган эдим-ку сизга. Келаётиб айтган эдим-ку. Ҳа. Шу гапим гап. Ҳа... Опам яхшимилар? Посилками? Йўқ ҳали. Ким? опамми?.. Беринг.

Очил унинг опаси билан сўрашганини ҳам эшитди. Ниҳоят Замира:

— Ойи, алло, ойи! Хўп!— деб хайрлаша бошлади:— Хўп, хавотир олманг. Ёзаман. Ўзларинг ҳам ёзинглар. Хайр. Хайр.

У кабинадан иссиқлаб, кофтасининг тугмалари ечилган, қошларининг усти терлаган ҳолда чиқди. Муҳим бир гап бўлгани билиниб турарди.

— Тинчлик эканми?— деди Очил хавотирланиб.

— Ҳа, тинчлик, ҳаммалари эсон-омон экан. Анчадан бери хат келмай хавотирландик дейдилар.

Кўчага чиқишди. Қаршидан эсган шамол қизнинг тугмаси солинмаган пальто ва кофтасини кенг очиб, кўйлагини баданига ёпиштириб, кўкракларини бўртдирди. Очил буни кўриб:

— Шамолламанг, тағин,— деди.

Замира тугмаларини солар экан, посилка юборишганини ҳам айтди. Лекин у энг муҳим нарсани айтмас, айтолмас эди.

Онасининг телефон қилганига сабаб бор экан. Уйла-

рига Бастиларнинг Наманганда турадиган бир холалари сўраб борибди, Муҳаммаджон билан Замиранинг номини кўп тилга олибди. Онаси хавотир олиб: «У қанақа йигит, сенинг у билан муносабатинг қанақа?»— деб қайта-қайта сўради. Замира ҳам ортиқча муносабати йўқлигини такрор-такрор айтди. Лекин у ёқда ойиси, бу ёқда Замиранинг ўзи Эшонбоевларнинг қизиқишига сабаб тополмай ҳайрон эди. «Бастининг дугонаси бор экан-у, уйлари Наманганда экан, бориб танишинг»— деб холаларига шунча жойдан хат ёзиб юборишлари ғалати. Замира билан Басти қанчалик дугонаки, оналар ва холалар шунча жойдан туриб бир-бирларини излашса. Йўқ, бу ерда бошқа бир сир бор. Муҳаммаджоннинг алоҳида эътибори энди бошқа бир мазмун кашф эта бошлади. Замира Очилни силтаб ташлаганида унинг ҳурмати бир ошган эди, Омонни силтаб ташлаганидан кейин янада ошиб, Намангангача бордимикин? Қизиқ.

У шундай обрўли, шундай савлатли бир йигитни ўзига жазман сифатида тасаввур этса қитиғи келаётгандай бўлар ва нуқул «қизиқ» деган сўз кўнглидан ўтарди. Йўқ, у қуруқ жазман эмас, жиддий нияти бўлмаса Замираларнинг уйига одам юбориб борди-келди қила бошлармиди. Замира негадир Бастининг «акамга муносиб қиз чиқмаяпти», деганини эслади. Яна негадир: «Отам ажралиб кетганини, ойим бошқа эр қилганини эшитишса, ёмон фикрга боришлари мумкин-а», деб ачиниб қўйди.

У ўйга чўмиб орага тушган жимлик чўзилиб кетганини сезмасди. Жимлик тошини Очил бир ўзи кўтариб борарди.

Акация шохларидаги қор ҳошияси эриб, билинар-билинмас бўлиб қолган, қор суви дарахт таналаридан сирқиб тушар, шохлардан битта-битта томар эди.

— Қаранг,— деди Очил ниҳоят,— қор шундай тез эрийдиган бўлса ўрикни совуқ урмаслиги ҳам мумкин.

Замира бармоғи билан тер сидиргандай қилиб пешонасини сидирди ва:

— Ҳа, ўрик албатта...— деб қўйди.

Сўнг ўзининг Очилга: «Мен ўқишдан бошқа ҳеч нарсага қизиқмайман» деганини эслади, «ҳа, ҳа, ишим нима» деб, Муҳаммаджон ва унинг холаси ҳақидаги фикрларини хаёлидан қува бошлади. «Борса бораверсин, менга нима. Фақат, қизиқ тўғриликча бордимикин ё...»

Унинг дами чиқмай қолганига Очил ўзича маъно берарди. У телефонда Замиранинг «билмайман, мен ўқишимни биламан» деганини эшитгани учун ойисига биров гап етказган бўлса Замирани сиққандир, шундан авзойи бузилиб қолгандир, деб ўйлади ва унинг кўнглини кўтармоқчи бўлди.

— Ростимни айтсам,— деди,— гапларингиз менга бир оз эшитилди.

— А?— деди Замира чўчиб.

— Узоқ жой, ойингиз ҳар кимнинг гапига ишонаверсалар қийин бўлади.

— Қанақа гапига?

— Ҳа, энди, мабодо, бирор киши сизни ёмонлаб борган бўлса.

— Ҳа, йўқ...

Замира ичида: «ёмонлаб борган бўлса майли эди-я, шубҳали даражада мақтаб борган», деб кулимсираб қўйди.

— Ишлайдиларми ўзлари?

— Ким ойимми? Ҳа, боғчада мудира бўлиб ишлайдилар.

— Ундай бўлса тушунишлари керак.

— Ҳа, албатта тушунадилар.

— Лекин бунчалик қаттиқ тергашларидан...

— Мен ўзим ваъда бериб келганман.

— Шунақа ваъда олиб қолишлари ўзи ғалати.

— Нега ғалати бўлади? «Шошмагин, аввал ўқиб одам бўлгин» дейдилар-да. Ғафур Ғулом ҳам «Аввал ўқи» деб шеър ёзган-ку.

Замира ҳозир фақат Очил билан эмас, Муҳаммаджон ва унинг холаси қўзғатган қитиқловчи туйғулар билан ҳам баҳслашмоқда эди.

— У шеърдан сиз айтгандақа маъно чиқармикан? Аввал ўқи, кейин...— Очил «сев» сўзини айтишга юраги бетламади,— кейин дўстлаш деган маъноси бўлмаса керак. Чунки русча айтганда, сердцу не прикажешь. Аввал ўқиб, кейин тўй қил, деган маъноси бўлса керак. Бунинг фарқи катта.

Қитиқловчи туйғу ҳам «ҳа, худди шундай» деб маъқуллар, лекин Замира ҳамон эътироз қиларди:

— Ишқилиб ойим тўғри айтадилар-да. Биз сени зўрламаймиз, ихтиёринг ўзингда бўлади, ҳозир хаёлингни бўлма, гап-сўз бўлиб юрма дейдилар.

— Гап-сўз дейсиз. Факультетдаги гап-сўзлардан биттасини айтаймн? Сизнинг тўғрингизда. Наманганда куёвингизми, йигитингизми қолган эмиш.

Замира қатъий бош чайқаб:

— Йўқ,— деди.

— Шу-да. Яна буни ўзингиздан эшитганлар айтганмиш.

— Мен куёв деган эмас эдим, дарров қўшибдилар.

— Сиз... сиз йигитим бор деганмидингиз?

— Ҳа. Болалар таъқиб қилиб қўймаганидан кейин айтувдим. Тинч юрайин деб, ёлғондан.

— Э шундаймиди?

Бу орада улар Замира турадиган бинога яқин келиб қолишган эди.

— Раҳмат,— деди Замира, подъезд олдида тўхтаб.

— Юринг, яна бирпас айланиб келамиз,— деди Очил.

— Йўқ, раҳмат. Кеч бўлди.

— Ҳали ўн ҳам бўлгани йўқ-ку, кечми?

— Йўқ, мен дарс тайёрлайман.

Замиранинг бу жавоби Очилга жуда қаттиқ ботди. У бунақа таклифни камдан-кам қиларди, чунки анчайин таклифи ҳам Замирага аталган севги ҳисларига тўлиб чиқар, сўзи ерда қолган шу ҳислари ерда қолгандай бўлар ва қаттиқ озор чекарди.

— Дарс тайёрлаш бизда ҳам бор,— деди у, ўша кечагидай дарров қизишиб.

Замира ҳозир негадир уни Муҳаммаджоннинг ёнига қўйиб тасаввур этди. Фарқлари нақадар катта! Тўғри, ҳаёси кучли қиз бўлган Замира уларнинг икковидан ҳам тортинади. Умуман йигитлар билан яқин муносабатда бўлиб ўрганмагани учун бўлар-бўлмасга тортиниб, ёлғиз дуч келганда уялиб кетиш одати бор. Лекин унинг Очилдан тортиниши Муҳаммаджондан тортинишига ўхшамайди.

Муҳаммаджон ўзини тутиб олган, ортиқча ўнғайсизланмайдиган йигит. У ўзини нақадар эркин тутса, Замира шу қадар қимтиниб, уялиб ўнғайсизланади. Очил билан у жуда бемалол ва эркин муомала қилиши мумкину, аммо Очил уни кўрса қизариб, нимадандир уялиб ҳаяжонини яширолмай қолади. Замира шундан уялиб тортинади. Хуллас, у Муҳаммаджоннинг олдида ўзини яхши идора этолмай ўнғайсизланса, Очилнинг олдида, аксинча, уни ўнғайсизлантиргани учун тортинади. Би-

ринчи ҳолда ўнғайсизланиш ички куч таъсирида бўлса, иккинчи ҳолда гўё ташқи куч таъсирида бўлади.

Очил билан дуч келгандаги майин тўлқинланиши ва қандайдир бир оловнинг таптидан тортиниши муҳаббатга яқинроқми ёки Муҳаммаджоннинг салобати босиши, унинг устунлигини ҳис қилиб уялиши муҳаббатга яқинроқми — Замира буни ҳали билмас эди. У биладиган нарса шу эдики, Муҳаммаджонга дуч келганда ҳаяжон кучлироқ бўлади ва юрагини маҳкамроқ қамраб олади, Очил билан бўлганда унчалик бўлмайди. Очилдаги журъатсизлик Замирага ожизлик, бўшанглик бўлиб кўринади. Ҳозир бирпасда хафа бўлиб қолгани ҳам шу ожизликнинг далилидай туюлади. Муҳаммаджон Замиранинг тасаввурида Очилдан кучлироқ, мардонаворроқ. Шунинг учун ҳам Замира унинг олдида кўпроқ ҳаяжонланади ва ўзини идора этолмай қолади.

Замира ўйини шундай якунлади-да:

— Дарс тайёрлаш сизда ҳам бўлса, мен бекорга вақтингизни олибман-да, кечирасиз,— деди.

— Йўқ, сиз мени тўғри тушунинг. Гап вақтда эмас. Менимча, гап одамга ишониш-ишонмасликда. Ўтган сафар айтган гапларингизни мен жуда кўп ўйладим. Ўйлаб-ўйлаб чиқарган хулосам шу бўлдики, сиз ё менга ишонмайсиз, ё ўзингизга.

— Ие!

— Ҳа, мана, қаранг. Мен ҳам масалан Гавҳарга ўхшаган одамман-а. Ҳозир менинг ўрнимда Гавҳар бўлса-ю, юринг, айланиб келамиз деса, йўқ дер эдингизми? Менга нега йўқ дедингиз?

— Ахир, кўрган кўзга ёмон.

— Йўқ, Замира, эскича қараган кўзга ёмон, ишонмаган кўзга ёмон. Пахтада бир гап айтувдингиз, эсингиздами? «Менга фақат қиз бола деб қарайдиганлар ғазабимни келтиради, мен аввало одамман» деган эдингиз. Энди ўзингиз ҳам бошқаларга аввало одам деб қарашингиз керак эмасми?

— Қизиқсиз-а, мен кимга ёмон қарабман?— сўради Замира қизара бошлаб.

— Ёмон деганим йўқ. Айтмоқчиманки, йигитларнинг қизларга ишонмай қараши қандай эскича бўлса, қизларнинг йигитларга ишонмай қараши ҳам шундай эскича. Бу ҳаммаси одамнинг одамга муомаласи эмас, жинснинг жинсга муомаласи. Эскилик сарқити бу!

— Вой, сиз менда шунақа сарқит бор демоқчимисиз? Замиранинг лаблари пир-пир учарди.

— Йўқ, сиз кўнглингизга олманг, фақат таъсири бўлиши мумкин деб чин кўнглимдан айтяпман. Ўртоқларча ёрдам деб...

— Керак эмас!

Замира йиғлагудай бўлиб эшикни шартта очди-ю, хайрлашмай кириб кетди.

25

Очил ярим тунгача кўчаларда тентираб юрди — ётоққа борса яна туни бўйи ухлай олмай чиқишини билар эди. Орадан ўтган ҳамма нарсани такрор-такрор эслаб, шу нарсани пайқадики, Замира телефонда эшитган муҳим бир гапни айтмади. Қўпол гапириб, қўпол жавоб олгандан ҳам мана шу нарса Очилнинг ичини ёмон кемирарди. У чўнтагида бор папиросини чекиб тамомлади-да, қоғоз қутини тамаки қуйқасига қўшиб ғижимлаб ариққа отди ва ётоққа кетди.

Эрталаб Маҳкам уни нохуш аҳволда кўриб, яна муросалари келишмаганини сезди, лекин дили оғримасин деб ҳеч нарса сўрамади ва кенгаш тўғрисида гап очди.

— Фикрингиз қарсак билан ўтди, Очил,— деди.— Энди бу ёғини ҳам ўзингиз бир боплайсиз-да.

— Қандай фикрим?— тушунолмади Очил.

— Юқори курслар пастки курсларга агитатор берадиган бўлди. Синаб кўрамиз. Сиз ишонган агитаторимизсиз, синовни сиздан бошласак дейман. Биринчи группани олиб бир гуллатинг, жўра,— деб Маҳкам Очилни юмшатиш учун унинг яхши кўрадиган сўзини қистирди.

Биринчи группа Замираларники эди. Очил рад этди:

— Керак бўлса иккинчи курсга бораман, лекин у ёққа боролмайман... Йўқ. Истамайман.

— Ҳар ҳолда бир ўйлаб кўринг, Очил.

Очил қўл силтаб ўйлагиси ҳам йўқлигини билдирди. Лекин факультетда Замиранинг группадошларига кўзи тушиб, «истамайман» дегани ёлғон эканини сезди. Чунки у Замиранинг ҳар бир группадошига ҳавас қиларди, улар каби ҳар куни олти соат бир аудиториянинг ҳавосидан нафас олишни, хоҳлаган вақтда қайрилиб қараб Замирани кўришни, баъзан бир стол ёнида ўтириб лек-

ция эшитишни ич-ичидан истарди. Ҳозир бу истагини хафачилик лойқаси хиралаштираётган бўлса ҳам, лекин Замира ўқийдиган аудиториянинг ҳарорати, магнити йўқолган эмасди. Шу аудиторияни ўзига қаратиб қизиқарли суҳбатлар ўтказса айни муддао бўлар эди-ку, лекин кайфи бузуқ бўлгани учун муваффақиятсизликка учрайдигандай бўлар, «кулги бўламан» дерди. Замиранинг олдида кулги бўлиш эса унга ўлимдан ҳам баттар қўрқинчли эди.

Бироқ Маҳкам унинг худди ўша группага боришидан манфаатдор эди. Очилнинг нутқи, билими яхши эди, Замира ҳам ўша группада экани унинг масъулиятини ниҳоятда ошириб, синовнинг кўнгилдагидек ўтишига ёрдам бериши керак эди. Шу билан бирга Очилнинг ўзи ҳам Замирага ишда танилиб, мустаҳкам бир заминда куч синашиши мумкин эди. У Очилнинг муваффақият қозонишига шубҳа қилмасди.

— Сиздан олдин Омон деган йигитча агитатор экан,— деди Гавҳар менга айтиб берди. Жуда иши бўш экан. Сиз ундан ўн баравар яхши ўтказасиз, ишонинг. Агар бошқа томонидан хавотир олаётган бўлсангиз, агар Замира сизни тушунмай шундай қилаётган бўлса, ё умуман, ўзини катта олаётган бўлса, сиз ҳам кўрсатинг кучингизни, ахир! Билиб қўйсин.

— Вожаклари ким ўзи?

— Азимхонова курс бюросида худди мана шу секторга жавобгар. Группорги...— У негадир Гавҳар дейишдан тортинди.— Группорги Абдураҳмонова.

— Гавҳарга ўзингиз тайинланг-да бўлмаса.

— Ҳа, хўп,— деди Маҳкам кулиб:— Истасангиз юринг, мен ҳозир олдингизда айтай.

— Йўқ, мен кейин.

— Бўлмаса мен ҳам кейин... Кечқурун.

Маҳкамнинг кулиб айтган бу гапидан кейин Очил уларнинг ўзаро муносабатлари қай даражага борганини жуда билгиси келди.

— Даражасини ким билади?— деди Маҳкам яна кулиб.

— Упишасизларми?

Томдан тараша тушгандай бу савол Гавҳарни енгилтак қиз деб ўйлаб берилганга ўхшарди.

— Нега... бундай дейсиз?— деди Маҳкам.

— Кечирасиз, мен яхши маънода... ҳалигидай... ора-

ларингда ҳеч носозлик бўлмаса керак деб кўнглимга келувди, кечирасиз, Маҳкам.

— Йўқ, энди майли-ку, ҳар ҳолда...— Маҳкам ҳазил қилди:— бир қовун туширдингиз туширдингиз-да.

— Ҳа, ўзи менинг шунақа одатим ҳам бор.

Бу ўнғайсизлик ўтиб кетди-ю, лекин Очилнинг саволидаги бир нарса Маҳкамнинг кўнглида қолди. У ҳали шу вақтгача Гавҳарни ўпиш мумкин деб ўйламаган эди. Бугун биринчи марта «севиши шундан ҳам билинади-а» деб ўйлади-ю, унинг намли лабларини кўз олдига келтирди. «Балки у менинг ўпишга ҳаракат қилмаганимни совуқлигидан деб ўйлар», деб кўнглидан ўтказди.

Лекин кечқурунги учрашув бунинг ҳаммасини бекорга чиқарди. Ҳозир уларнинг дийдор кўришишлари, биринчи марта бошларидан кечираётган қайноқ туйғулари, бир-биридан топаётган фазилатлари ҳар қандай ўпичлардан кўра баландроқ, софроқ эди. Бир-бирларидан ҳеч нарса тама қилмай дўстлашишлари икковини ҳам чинакам бахтиёр қиларди.

Эртаси куни биринчи группага кирган Очил Маҳкамнинг юзини яшнатиб юрган бахтиёрликни Гавҳарнинг юзидан ҳам кўриши мумкин эди. Лекин у Замиранинг ҳам шу аудиторияда эканини кўриб, қаршисидаги Гавҳарни элас-элас пайқарди. Шунча киши унга қизиқсиниб қарамоқда. Уларнинг бирортаси Очилдан нуқсон топса Замира сезади, бирортаси кулги қилса Замира эшитади, бирортаси ёқтирса Замира билади. Очил мана шуни ҳис қилиб ўтхонага тушгандай чўғланиб кетган эди. Гавҳар унинг ҳолатини тушуниб, ҳурмат ва эътибор билан гаплашди, истаса шу бугуноқ одам тўплашлари мумкин эканлигини айтди.

— Йўқ, йўқ, мен бугун фақат кунини белгилаш учун кирдим,— деди Очил чўчиб.

— Агар янаги ҳафтада бўлса...

Гавҳар Замирани чақириб, Очилни агитатор деб тақдим қилди. Замира оғзаки қуруққина сўрашди, Очил ҳам расмий салом берди. Учови янаги ҳафтанинг қулай бир кунини танлашар экан, Очил ҳам, Замира ҳам кўпроқ Гавҳарга қараб гапиради. Очил янаги чоршанбани белгилаб чиқиб кетар экан, аудиторияда ва эшик олдида бир қанча кўзлар уни синовчанлик билан кузатиб қолди. Очил бу синовчан кўз қарашлардан кўп нарса тушунарди. Бу кўзлар гоҳ «қани, тўртинчи курснинг таниқли

студенти қанақа экан?»— деяётгандай, гоҳ «бизнинг курсдаги энг қўл етмас қизга тама қилиб юрибди, қўлидан нима келишини энди кўрар эканмиз-да», деяётгандай, гоҳ «шеър ёзиб ҳаммани танқид қилган эди, ҳунарини билайлик-чи» деяётгандай, гоҳ «агитаторлигинг билан нима қилар эдинг, жуда» деяётгандай, гоҳ шунинг ҳаммасини баравар айтгандай бўларди. Очил уларнинг ҳаммасига муносиб жавоб бериши керак эди.

Кечқурун кутубхонада у ўтирган столнинг усти қизил, яшил, кўк, пушти, сариқ жилдли, суратли ва суратсиз журналларга тўлиб кетди. Стол ёнига марказий ва маҳалий газеталарнинг муқоваланган қалин подшивкалари қават-қават қилиб суяб қўйилган. У суҳбат учун «теша тегмаган» фактлар ахтарар, дунёда бўлаётган муҳим нарсаларнинг ҳаммасини билмоқчи бўларди. Зўр дарёдан канал, ариқ ва эгатлар орқали ғўзаларга обиҳаёт олиб борилгани каби тарих дарёсидан ҳар бир бўлажак эшитувчисининг онгига оловли ҳақиқат олиб бормоқчи эди.

Шунча вақтдан бери унинг ичини тўлдириб, ёруғ дунёга чиқолмай дам бўлиб ётган севги туйғулари энди бир мақсад атрофига тўпланиб, азобдан ғайратга айланмоқда эди. Замира унинг қалбида уйғотган, лекин рад этаётган ҳарорат энди шу ишга сарфланар, шу ишнинг юзлаб майда-чуйдаларига сингарди. Уни қизиқтираётган кўп воқеаларнинг боши олдинги йилларга кетар, у туриб бориб яна ва яна адабиётлар заказ қилар, лекин кутубхона ёпиладиган вақт бўлиб қолар, у вақтнинг тез ўтиб кетганидан норози бўлиб, уюм-уюм газета-журналлар ва китобларни келаси кунларга қолдириб кетарди.

Келаси кунларнинг марказида эса янаги чоршанба турарди. Янаги чоршанба гўё сарлавҳа бўлиб ёзилган эди-ю, Очил қачон қараса кўзи аввал унга тушарди. Очил учун энг қийин нарса биринчи группа одамларини яхши билиш масаласи эди. Билмаса гапни уларга олиб келиб боғлай олмайди, билиш учун эса уларга аралашиб юриш керак, аммо Очил у группага йўлашга ботинолмайди, «кўп бораверсам Замира учун бораётгандай бўламан», деб қўрқарди.

Хайриятки, бир танаффусда Гавҳар коридорда дуч келиб қолди ва Очил аниқлай олмай юрган нарсаларини ундан сўради. Иккови бир четга чиқиб, тикка турган ҳолда анча гаплашдилар. Маълум бўлишича, уларнинг

группасида ҳеч қийинчилик кўрмай ўсган, отларининг ёрдами билан ўқишга ҳам осонгина кирган, энг охирги мода бўйича кийинишга, пул тўкиб айши-ишрат қилишга берилган ёшлар ҳам бор экан. Тартиб-қоидаларни писанд қилмасдан, бутун группага ёмон таъсир кўрсатаркан. Семинарларга суст қатнашадиганларнинг баъзиси (Очил уларнинг номини ҳам ёзиб олди) тўртинчи боб бўйича мустақил ўйлаб «фалсафий фикр» юритишга ўргана олмай қийналар экан. «Гап келиб қолса,— деб режа туза бошлади Очил,— шу боб бизни ҳам биринчи курсда қийнаганини айтиб бераман. Керак бўлса тажриба алмашишимиз мумкин, дейман. Ёрдам берай демайман, тегиб кетиши мумкин. У эркажонлар бўлса... Бу масала қийин».

У бир-иккита эркажон билан бирга ўқиб, бир вақтлар муроса қилиб ҳам кўрган, лекин ўзи қаттиқчилик кўриб ўсгани учун уларнинг осон ҳаётдаи қутуришларини жуда ёмон кўриб қолган эди. «Агар ўнг келиб қолса билганларимни айтиб бериб бир гап қўзғайман», деб кўнглига тугди.

Ниҳоят, чоршанба ҳам етиб келди. Очилнинг ҳаддан ташқари ҳаяжонланиб, шошиб қолаётганини кўрган Маҳкам бошда бир оз эплай олмай қолса руҳи тушиб у ёғини бузиб қўйишидан қўрқди ва далда бериш учун ўзи бирга боришга қарор қилди. Ваъда бўйича группа лекциядан кейин ўз аудиториясида қолиши керак эди.

Маҳкам билан Очил эшик тақиллашини меҳмондўстлик билан кутиб ўтирган тартибли ва жимжит аудиторияни кўз олдиларига келтириб бордилар-у, лекин бутунлай бошқа бир аҳволнинг устидан чиқдилар.

Эшикни очишлари билан чипор кийимли олифта бир қиз ичкаридан отилиб чиқди-да, Маҳкамни елкаси билан уриб ўтди, кечирим сўраш ўрнига ғолибона кулиб, «хайр» деди-да, нозли қадамлар билан кўча томонга кетди. Кираверишда почаси тор шим кийган йигитча, қўлларида папкалари, эшикка томон интилар, Гавҳар аччиқланиб уларни ичкарига тортарди. Аудитория тўполон: бировлар кулган, бировлар юрган, бировлар олишган. Фақат Замира ва яна беш-олти киши жим кутиб ўтирибди.

Маҳкам билан Очил Гавҳарга салом бериб эшик олдида тўхташди. Олифта йигитчалардан бири кўзини сузиб, илжайиб Очилдан сўради:

— Абдураҳмонова кетгани қўймаяпти, бизни нимага агитпроват қилмоқчисиз, ака?

Шовқин пасайиб, ҳамма эшик олдида турганларга қарай бошлади. Савол берган йигитча ўша эркажонларнинг бири эканини сезган Очил:

— Сизними?— деди ва заҳарханда қилди:— Сизни одобли бўлишга агитация қилишимиз мумкин.

Очил бу кинояни куч билан айтгани учун кулки чиқмади, лекин унинг нишонга урганини ҳамма сезди. Шунинг учун олифта йигитча ҳам киноя билан жавоб берди:

— Сизларни бу ёққа нима тортишини бпламиз. Агитация баҳона-ю, дийдор ғанимат. Пойдём, Рома,— деди у ўзининг Раҳмат деган ўртоғига.

Улар чиқиб кетди-ю, лекин у ёқда Гавҳар билан Замира, бу ёқда Очил билан Маҳкам жуда ўнғайсиз аҳволга тушиб қолди. Замиранинг ёнида ўтирган Басти пиқиллаб кулди. Тикка турган бир йигит кулкисини эшиттирмаслик учун лабини кафти билан босди. «Нега бу томонини ўйламабман,— деб Маҳкам тишларини қисди.— Бу йигитларнинг бир қисми бизни рақиб деб билишлари мумкин эди-ку, нега шуни олдиндан ҳисобга олиб иш тутмадим?»

Қип-қизариб кетган Гавҳар уларни тақдим этмоқчи бўлди. Лекин Маҳкам «қўйинг» деб ишора қилди-да, Очил билан бирга лектор столи олдига борди. Ҳамма жой-жойига ўтиргунча кутиб туриб, кейин:

— Салом ўртоқлар!— деди.

Аудиторянинг у ер-бу еридан истар-истамас алик олишди. Ўтирганларнинг кўпи уларга «э мот бўлдиларинг!» дегандай истеҳзо билан қарар, шу қараш бартараф қилинмаса тартиб ўрнатиб бўлмас эди.

— Ҳозир чиқиб кетган йигитчанинг гапини эшитдиларингиз,— деди Маҳкам ҳамон Очил билан тикка туриб.— Балки тўғри деб ўйларсизлар. Лекин менимча бу унча мантиқли гап эмас. Дийдор ғанимат дейди. Дийдор ғанимат бўлса одам тўла аудитория нима керак? Дийдор учун бу ердан хилватроқ жой қуриб кетибдими?

Маҳкамнинг бу гапи «ҳа, биз хилват жойларда ҳам учрашамиз» дегандай эшитилди. Қулоқларигача қизариб кетган Гавҳарнинг атрофидан гуриллаб кулки кўтарилди.

— Биз группаларингизга меҳмон бўлиб келдик.— Маҳкам эшитувчиларни ўз группаларининг обрўсига доғ теккизмасликка чорлаб «меҳмон» сўзини таъкидлаб айтди.— Агитаторларнинг кенгашидан хабарларингиз бор. Сизларнинг курсларингиздан сўзга чиққан ўртоқлар ҳам айтишди, бизга юқори курслардан агитатор юборилсин, тажриба алмашайлик дейишди. Шу таклифларга кўра, мана ўртоқ Самадов сизларга агитатор қилиб белгиланди. Қани, Очил.

Маҳкам унга стул суриб берди-ю, ўзи эшикка яқинроқ бир стулга бориб ўтирди. Очил ҳам ўтириб, блокнотини очди. Умумий жимликда у:

— Ўртоқлар,— деди-ю, товуши сўниб тўхтаб қолди.

Унинг ҳаяжондан зўриқиб гапиролмай қолгани ҳамманинг эътиборини ўзига тортар, «тиқ» этган товуш эшитилмасди.

— Ўртоқлар, мен ҳам вақт бекор ўтишини истамайман.

«А нега бўлмаса вақтни бекорга ўтказиб юборяпсан?»— деб ғижинди Маҳкам ўзича. Лекин Очилнинг ҳаяжони ҳали ҳам ҳамманинг эътиборини жалб этиб турарди.

— Шунинг учун... шу... мен сизларга кераксиз нарсаларни гапириб ўтирмайман. Яъни, хуллас, нима ҳақда гапириш кераклигини ўзларингиз айтсаларингиз. Демоқчиманки гап мавзуини бирга белгиласак.

У тўхтаб, ўтирганларга қўрқа-писа қаради. Аудитория бир шовур-шувур бўлиб олди-ю, лекин ҳеч ким индамади. Пауза даҳшатли равишда чўзилиб кета бошлагандан кейин Гавҳар ўрнидан туриб, орқасига ўгирилди-да:

— Ҳа, қани, ким қайси мавзуга қизиқади?— деб сўради:

Яна ҳеч кимдан садо чиқмагандан кейин у ерда пиқир-пиқир кулги эшитилди. Ниҳоят орқа қаторда Омон билан ёнма-ён ўтирган бир қорача йигит лабларини кулкидан йиғиштира олмай ўрнидан турди.

— Мавзу йўқ-ку, лекин бир савол бор,— деди. Омон юзини пастга яшириб, уни тирсаги билан туртган эди:— Ҳа, нимага туртасан?— деди.— Сўраш мумкин бўлса сўрайлик-да.

— Марҳамат,— деди Очил унга ўз нажоткорига қарагандай миннатдорлик билан қараб.

— Қўшнимиз менга бир савол берди, жавоб беролмай роса уялдим. Савол шуки, помидор билан бодрингда бўлган қайси озуқа қовун билан ошқовоқда йўқ?

Энди кулки барала қаҳқаҳага айлана бошлади. Йигитча бу саволни синаш учун бергани билиниб турарди. Агар Очил жавоб беролмаса қаҳқаҳа уни аудиториядан ҳайдаб чиқариши мумкин эди. Маҳкам Очилнинг қизариб бўртган юзига қаради-ю: «Нега шундай ноқулай бошладинг, ҳамма саволга жавоб бериб бўладими?» деган ўй юрагини тирнаб ўтди.

Очилнинг бутун борлиғи ҳозир шундай сафарбар эди, қалб ўти хотирасини шундай ёритиб юборган, зеҳни шундай тез ишлар эдики, катта-катта фактларнинг панасида қолиб кетган минглаб майда-чуйдалар, петит билан терилган ва бир ўқигандан кейин унутилиб кетадиган юзлаб хабарлар энди яшин тезлигида эсига тушарди.

— Агар янглишмасам,— деди у ниҳоят кулимсираб,— гап витамин С тўғрисида. Помидор билан бодрингда витамин С бор-у, қовун билан ошқовоқда йўқ.

— Тўғри,— деди қорача йигит.

Кулгига тўлиб турганлар энди сир бой бериб қўйган йигитчанинг устидан хохолашди.

— А тўғрилигини билсанг нега сўрайсан, афанди?

— Фойдаси нималигига ақли етмай сўрагандир.

— Ошқовоқ яхшими ё бодрингми? А, Ашир? Шуни билмоқчимидинг?

Лекциялардан чарчаб чиққан группа ҳозир жуда кулгига мойил эди, бўлар-бўлмасга қаҳқаҳа кўтарарди.

— Ундай бўлса,— деб Очил сўнгги гапни илиб олди:— Ундай бўлса Аширбой ошқовоқни камроқ есинлар, ошқовоқда ақлни ўстирадиган витамин ҳам йўқ.

Маҳкам энди енгил тортиб, ўзини стул суянчиғига ташлади-да, маза қилиб кулди. Лекин кулги босилгандан кейин анчагача бошқа савол тушмай, сукут яна ҳаммани эза бошлади. Очил энди ўзини анча тутиб олган ва студентларга журъат билан кўз югуртирар эди, фақат Замира ўтирган жойга қарай олмай кўзини олиб қочар эди-ю, лекин уни бутун қалби муттасил ҳис қиларди.

Гавҳар тағин ўрнидан туриб, савол беришни таклиф қилди.

— Саволга ҳам кон битсинми?— деди Басти.

Очил унга қарар экан, кўзлари беихтиёр унинг ёнида-

ги Замирада бир он тўхтади. Ҳозир Замира стол устидаги дафтар-китобларига кўзини тикиб, чеҳраси жуда очилиб ўтирар, юзидаги осойишталик уни ниҳоятда беозор ва мулойим кўрсатар эди. Шундай беозор қизни деб шунчалик азобланиб юргани энди Очилга қандайдир бир англашилмовчилик бўлиб туюлди.

Басти сўзида давом этди:

— Савол-жавоблар кечаси бўлар экан. Бу ёқда ўқитувчилар консультацияга савол топиб кел дейди. Савол ҳам қолмади-да, ахир.

Бу сафарги кулги Очилга совуқ сув қуйгандай ёмон таъсир қилди. У ихтиёрини аудиторияга бериб қўйиб тўғри қилмаганини, бунақада мақсадга мувофиқ суҳбат бўлмаслигини энди сезди.

— Мен ўзим мавзу таклиф қилишим мумкин эди,— деди у кимдандир бир оз ўпкаланиб ва кимгадир изоҳ бериб.— Лекин мен ўйладимки, фикр қиладиган ҳар бир кишида ҳар куни хилма-хил савол туғилади. Баъзисига киши ўзи жавоб топса, баъзисига бошқалар билан суҳбатлашиб, баҳслашиб жавоб топади. Русчада — «человек решенных вопросов» деган гап бор экан. Билсаларингиз керак: «Менга ҳамма нарса маълум» дейдиганлар шундай деб аталар экан. Мен сизларни унақа демоқчи эмасман-ку, лекин ҳар ҳолда...

Тўртинчи курс вакилининг биринчи курс вакилларига қаратилган бу жиддий пичинги группанинг обрўси учун жон куйдирадиган ҳар бир студентга тегиб кетиши керак эди. Чиндан ҳам, юзида тиртиғи бўлишига қарамай истараси иссиқ туюладиган бир йигит:

— Бизнинг группани қийнаётган бир нарса бор,— деди.— Диалектиканинг белгиларини ҳаммамиз биламиз. Лекин бирор ҳодисани олиб, шунга татбиқ қилиб кўрсатинг деса, қилолмаймиз.

Очил «тушундим» деган маънода бош ирғаб кулимсиради:

— Биринчи курсда мен ҳам тўрт белгини ёдлаб олиб, диалектика фақат китобда бор нарса деб юрар эдим. Энди билсам, диалектика фақат китобда эмас, модда бор жойнинг ҳаммасида бор экан. Модда эса... Атом заррасидан тортиб бутун-бутун қитъаларгача — ҳаммаси модда. Ҳозир шу ерда ўтириб истаган бир нарсани олиб қарасак ўзига хос диалектикаси чиқади. Мана, масалан...

У пастки лабини чап қўлининг икки бармоғи билан чўзиб бирпас ўйлади-ю, кейин ўша қўлини ҳавога енгил силтаб қувониб деди:

— Ҳа. Бирор эрка ўсган йигит ё қизни мисолга олинг. Эркажон бўлиш нималарга боғлиқ? Ҳамма нарсага осонлик билан эришишга боғлиқ. Дунёда энг нодир нарсалардан бири — одамнинг одамга ҳурмати. Эркажоннинг ўзи ҳурматга лойиқ бир иш қилмаган бўлса ҳам, ота-онаси машҳур одам бўлгани учуноқ унга ортиқ ҳурмат билан муомала қиладиганлар учраб туради. Бу «текин» ҳурмат уни ҳурматсизликка ўргатади. Ўзи жонини койитиб пул топмайди-ю, ойисига бир эркаланади, ойиси чўнтагини пулга тўлдириб беради. Текин пул меҳнатни қадрламасликка ўргатади. Кишиларнинг олқишига арзийдиган бир иш қилмаган бўлса ҳам, афти-башараси ёқимлироқ бўлса, яхши кийиниб юрса, ҳамма: «Вой, қандай яхши», деб меҳр изҳор қилади. Бу нарса уни меҳр-оқибатсизликка ўргатади. Ўртоқларининг бир хили унинг машина минишига, яхши кийинишига, пулига ишқибоз бўлади, «мен фалончининг ўғли билан дўстман», деб керилиб юради. Ўртоқларининг бошқа хили унинг хулқини ёқтирмайди, камчиликларини сезиб юради-ю, лекин «бундан узоқроқ бўлиш керак» деб ўзини четга тортади, курашмайди, аралашмайди. Хуллас, эркажон бўлиш учун мана шунақа талай сабаблар, шарт-шароитлар бўлиши керак. Ҳодисаларнинг бир-бирига боғлиқлиги, бирининг содир бўлиши учун бошқасининг бўлиши шарт эканлиги шунда ҳам кўринадими, йўқми?

— Кўринади,— деб Гавҳар уни яхши тушунган маънода бош иргаб қўйди.

Очил боя қўполлик қилиб чиқиб кетган эркажонларнинг группадаги хайрихоҳларига теккизиб гапираётгани Гавҳарни завқлантирарди. У билар эдики, ҳозир яхши группадошлари эркажонларнинг ўз ҳолига ташлаб қўйилгани ҳақида ўйлаб, тўртинчи курс вакиллари олдида ўнғайсизланяпти.

— Энди тараққиёт қарама-қаршиликлар курашидир, деган нуқтаи назардан қарайлик. Эркатойларнинг маънавий жиҳатдан ўсиши улардаги камчиликларга қарши кураш билан боғлиқ. Бу курашда принципиал ўртоқлар қандай катта ёрдам беришлари мумкинлигини гапириб ўтирмасам ҳам бўлар. Ўзларингиз биласизлар.

— Йўқ, гапираверинг,— деди Гавҳар.

Яна бир неча жойдан гапиришни талаб қилган овозлар эшитилди.

26

Маҳкам энди Очилдан бутунлай хотиржам бўлиб ўрнидан турди ва уни муваффақият билан табриклаб, кафтини кафтига қисиб силкитди-да, секин чиқиб кетди.

У ўз таклифининг амалда шундай яхши натижа берганидан ва бу Гавҳарнинг кўзи олдида бўлганидан суюниб, қувончини ичига сиғдиролмай борарди. Муҳаббат ва муваффақият бирлашиб ҳосил бўлган бу қувонч уни қизиқ қилиб қўйганди. У коридорда ёш боладай ирғишлагиси, ўзидан-ўзи кулгиси, овозини қўйиб ашула айтгиси келарди. Лекин бу мумкин бўлмагани учун қўлларини параддагидай баланд кўтариб сермар, оёғини ерга ўйнаб босиб қадам ташларди. У ҳали бошқа группаларда ҳам ишни шундай йўлга қўйиш кераклигини унутган эди.

Лекин қаршисидан чиққан биринчи кишиёқ буни ёдига туширди. Бу Шоазим эди. Маҳкам у ва Зийнатуллаев билан қандай тортишганини эслади. Кейин ҳар бири бир олам бўлган Лола, Сотиболдиев, Зокир, Очил, Фарида, Мирсаид кўз олдидан ўтди-ю, «бизга жуда кучли агитатор керак», деб ўйлади. У аспирантурада биринчи йил ўқиётган ёшгина комсомол аъзосини таклиф қилмоқчи бўлиб юрган эди. Энди Очил ўтказган суҳбатни кўриб чиққандан кейин аспирантга нақадар қийин бўлишини аниқ тасаввур этди. «Ярмимиздан кўпимиз ташкилотчи, Акбаровдай, Платон Макеевичдай гапи ўтадиган коммунистлар келмаса бўлмайди. Ўқитувчилар студентлар билан яқиндан алоқа боғлаши керак деб кўп гапиришади-ку. Деканатга кириб, Ҳакимовга айтсаммикин?»

Маҳкам шу фикр билан кўча эшиги олдидан орқасига қайтди. Деканатга яқинлашар экан, уни кўп ўйлантирган зиддият яна эсига тушди, ҳозир ўша Ҳакимов билан учрашиб гаплашишини кўз олдига келтирди-да, юраги дукиллаб ура бошлади.

Лекин декан уйига кетиб қолган экан, унинг кабинетида Эшонбоев кимгадир телефон қилмоқда экан. Унинг трубкани қўйгани берги хонадаги параллел ап-

паратда қисқа жиринглаб билингач, Маҳкам салом бериб ичкарига кирди.

Салқин ва сокин кабинетда Эшонбоевнинг юзи жуда тиниқ ва истараси жуда иссиқ туюлди. Тоза шерстдан тиктирилган тўқ кўкиш костюми, оппоқ шойи кўйлагининг ёқа ва енглари унинг чеҳрасини, қўлларини яшнатиб кўрсатарди. У очиқ юз билан мулойим кулимсираб қўл бераётганда муомаласи ҳам Маҳкамга жуда ёқимли туюлди.

Кейин Муҳаммаджон қора чарм диванининг ўшанда Акбаров чўкиб ўтирган жойига, Маҳкам эса ярим юмшоқ стулнинг бир четгинасига ўтирди. Маҳкам кенгашни ва унда белгиланган чораларнинг қандай амалга оширилаётганини айтиб бераётганда Эшонбоев нуқул бош иргиб, «яхши» «эшитдим», «биламан», «яхши» деб қулоқ солди. Фақат ҳозир биринчи группада Очил Самадовнинг қандай яхши иш бошлаганини эшитиб: «қайси группа?», «ким?» деб қайтариб сўради. Охирида яна «яхши» деган бўлса ҳам, нимадир унга ёмон таъсир қилгани кўзининг бир лаҳза қоронғилашганидан, овозининг билинар-билинмас ўзгарганидан сезилди. Лекин юзининг табиий қизиллиги, лабларининг осойишта тахи ҳеч қанча ўзгармади. Буни кўрган Маҳкам ўзининг ёмон таъсир қилди деган тахмини асоссизми ёки Эшонбоев ички кечиримларини билдирмай ўрганган одамми эканини билолмай қолди. Ниҳоят, у юқори курсларга ўқитувчилардан агитатор таклиф қилиш тўғрисидаги фикрини айтиб, маслаҳат сўради.

— Мақсадингиз тушунарли-ку,— деди Муҳаммаджон,— лекин ўқитувчилар студентларга агитатор бўлсин деган гап ғалати эшитилади. Улар ўз лекцияларида коммунистик ғояларни бусиз ҳам тарғиб қилишлари керак.

Маҳкам бу ёғини ҳеч ўйламаган экан, эътироз қилолмай қолди.

— Шеф тариқасида юборсак,— деб овоз чиқариб ўйларди Эшонбоев,— ўрта мактабдаги синф раҳбарларига ўхшаб кетади. Сизлар ҳозир, ҳар ҳолда, мактаб боласи эмассизлар.

Маҳкам ўнғайсизланиб кулимсиради-да:

— Энди, агитатор деб атамаймиз-да бўлмаса,— деди. У ҳали ҳам Эшонбоевнинг аввалги эътирозига жавоб қидирмоқда эди. Эшонбоев унинг фикрига қизиқиб

қолгандай диққат билан қулоқ солди.— Шеф ҳам демаймиз. Группамизга аъзо қилиб оламиз. Комсомоллар коммунистларни фахрий аъзоликка қабул қиладиларку.

— Маъқул. Хўп,— деди Эшонбоев қўлини диванниng болишига тираб.— Икки-уч кундан кейин менга бир учранг. Кимлар боришини айтаман.

— Раҳмат. Лекин мен кимлар борса яхши бўлишини ҳам ўйлаган эдим.

— Шунақами? Қани-қани?

— Платон Макеевични. Кейин Сабоҳат Нажимовнани. Кейин...

Маҳкам Акбаровни айтайми-айтмайми деб бир лаҳза иккиланди. Аммо Акбаровнинг редколлегияда қандай яхши гапирганини эслади-да, «бу ҳам ташвиқотнинг бир тури эди-ку, масалан, менга катта таъсир қилиб, ҳозирги ишларимга ҳам сабаб бўлди-ку», деб ўйлади. Сўнг:

— Темир Акбаровични,— деди.

Эшонбоевнинг кўзи кучли ялтиллади, ранги аввалгидай қизил бўлса ҳам, энди бу бошқача қизиллик эди. Овози металлдай қаттиқ ва совуқ жаранглади:

— Нега энди именно шулар бўлиши керак? Нега, масалан, Виталий Александрович эмас, Бегимов эмас?

Маҳкам нима дейишини билмай қолди. Акбаровлар яқинроқ, синаштароқ деса, Бегимовлар узоқроқ, бегонароқ деган маъно чиқади, таъсирлироқ гапиради деса, фақат шакл масаласини ўйлаган бўлади. Лекин бирор нарса дейиш керак эди, чунки Эшонбоев унга синовчан назар билан тикилиб, жавоб кутарди.

— Энди бу бир истак-да, яна у ёғини ўзингиз биласиз. Фақат Оқил Бегимович...

Маҳкам давомини айтмади, лекин унинг юз ифодаси «бормагани яхши» деган маънони билдириб турарди.

— Ҳа, Оқил Бегимович тўғри келмайдими дейман?

— Билмадим, шу бизникилар... Умуман лекцияларида ухлаб ўтиришади, бир хил саргузаштлар бўлади. Илгари шу курсни ўқиган одам жуда жонли ўқир экан. Шуни эслашади.

— Тошевними? Кимлар эслайди?

— Ҳа, шу... кўрган, эшитган ҳамма.

— Жумладан сиз ҳам?

— Мен ҳам...— деб Маҳкам унинг терговга ўхшаб кетаётган саволларига жавобан бир оз совуқ оҳангда гапирди:— мен ҳам кўрганим бор.

— Демак, Тошевни эслаб турасизлар. Бегимовдан яхши эди деб-а, шундайми?

— Э мен ундай демоқчи эмас эдим.

— Студентларга ҳеч ким ўқитувчи танлаш ҳуқуқини бермаган эди-ку? Шахсий симпатия-антипатияларга ҳалитдан бундай берилсаларинг, катта бўлганда нима қиласизлар?

— Йўқ, ахир мен шахсиятга бораётган бўлмасам...

— Хўп, майли, айтганларингизни ҳисобга оламан.— Эшонбоев энди унинг гапига эътибор бермасди.— Кимни юбориш масаласини ўзимиз ҳал қиламиз. Маннонов сизга айтади. Бўлдими?.. Сизга жавоб.

Маҳкам яна ўша ҳамма нарсадан кўнгилни совутувчи хира шубҳа ва номаълум гуноҳ туйғуси билан деканатдан чиқди. Қизиқ. Аввал, «Икки уч кундан кейин учранг» деган эди, энди «Маннонов айтади» деди, демак Маҳкам билан бошқа гапиришни истамади. «Сизга жавоб» демаса ҳам чиқиб кетар эди-ку. Ё бу «тезроқ кет» деганими? Акбаровга ҳурмати борлиги, Бегимовни севмаслиги, Тошевни эслаб туриши шунчалик ёмонми?

Унинг назарида Эшонбоев жуда муҳим сиёсий сирларни билар эди-ю, ўша сирлар чўққисидан қараб Маҳкамнинг ҳар кимга ҳам кўринавермайдиган жиддий нуқсонларини кўрарди. Шунинг учун Маҳкам уни шахсиятга боради деб ҳеч ўйламасди, аммо ҳозир икковининг гапирган нарсаларига совуқ шахсият аралашганини сезарди, «мендан бўлдими?» деб нуқул ўзидан айб қидирарди.

Шу оғир туйғулар билан коридорда секин бораётган эди, комсомол хонасидан Каримов деган учинчи курслик бюро аъзоси чиқиб, унга қараб кела бошлади.

— Қаерда юрибсиз? Сизни боя шунча қидириб тополмадим.

Маҳкам унинг ташвишли юзига қараб, «яна бир бало бўлибди, шекилли», деб ўйлади. Ҳа, маълум бўлишича, бугун иккинчи курсда ўтказилиши керак бўлган суҳбат ўтмабди. Ҳамма уйига кетиб қолибди.

— Мен айтдим Зокирга, дастлабки кунларда шу ишга ҳаммамиз қарашайлик, дедим, — Каримов куюнib сўзларди.— Нуқул комитетда ҳисоб бераман дейди,

менга доклад тузинглар, Маҳмудовга курс бюроларн қарашади, дейди. Мана қарашгани! Ҳали бу нима. Шундай кетаверса, ҳали кўп провал бўлади.

Маҳкам чуқур уҳ тортди ва панжаларини тугун қилиб чўнтагига тиқди.

27

Зокирнинг комитетда ҳисоб берадиган куни стипендия кунига тўғри келди.

Кўпинча ёпиқ бўладиган касса дарчасидан энди ёқимли зарҳал нур тушиб турарди. Ўқишдан чиққан халойиқ булутдай ёпирилиб келиб дарча анчагача кўринмай кетди. Лекин кечга томон Зокир комитетдан терлаб, қизариб чиққанда дарча олдида тўрттагина одам турарди. Улардан бирини Зокир орқасидан таниди. Гўштдор қорамағиз гарданига ва қаппайиб турган мумдай қора сочига қараб:

— Ҳа, Мирсаид.— деди.

— Э Зокиржон, сизмисиз? Хўш, қалай, қутулиб чиқдингизми?

— Ҳа-е. Қониқарли деб топилди.

— Э, табриклаймиз бўлмаса.

— Раҳмат, раҳмат.

Зокир персонал стипендия олар эди. Мирсаид унинг дастлаб қўйнига солаётган пулига ҳавас билан тикилиб деди:

— Катта стипендияни ҳам ҳалоллаб оласиз-да. Айниқса шу ой.

Бу Зокир учун ҳар қандай хушомаддан холи бўлган ва ҳақиқатга тўғри келадиган мақтов эди. Чунки Мирсаид воқеанинг нимадан бошланганини ва қанчалик чигаллашиб кетганини билиб гапирмоқда эди. Ўшанда интизом масаласи ва редколлегиядаги тўқнашув сувга ташланган бир тош бўлди-ю, муҳокама доираси сув юзидаги доиралар каби борган сари кенгайиб кетаверди. Давомат аллақачон яхшиланган бўлса ҳам, деворий газета бошлаган гап тўхтамади. Танқид нуқул Маҳкам ва унинг ўртоқларидан чиқар эди. Ўша тош гўё Маҳкам билан Зокирнинг ўртасига келиб тушган эди ва икковини қарама-қарши томонга олиб кетар, бир-биридан тобора узоқлаштирарди. Маҳкамга Зокир ўсмай тўхтаб қолган киши бўлиб кўринса, Зокирга Маҳкам ўсиш ба-

ҳонаси билан кўзга яққолроқ ташланмоқчи бўлаётгандай кўринар, иккови ҳам ўзини ҳақ, бошқасини ноҳақ деб биларди. Маҳкам Зокирга қарши бориб кенгашни дискуссияга айлантирди. Зокир эса Маҳкамга қарши бориб кенгашда белгиланган чораларни қувватламади. Группаларнинг баъзисида агитация ишлари яхшиланса, баъзисида бутунлай тўхтаб қолди. Зокир бир ойдан ортиқ елкасида кўтариб юрган оғир тошни шу бугун маррасига элтиб ташлагандай бўлди. Энди енгил тортиб елка ростлаётганда учраган Мирсаиднинг бундай самимий қойил бўлиши унга жуда ёқди.

— Ҳақиқатан,— деди у,— шу ой қаттиқ ишладим. Овқат ейишга ҳам вақт қолмайди денг, лекцияларга тайёрланиш у ёқда турсин. Мана бугун ҳали обед қилганим йўқ. Қорин занг чаляпти.

Мирсаид хандон ташлаб кулди.

— Бўлмаса бир яхши ошхона бор-да, Зокиржон.

— Қаерда?

— Олиб борайми? Йўқ, йўқ, борганда биласиз.

Кўчага чиққанларида Зокир кўйлак ёқасининг бир тугмасини ечиб, кўкрагини кечки шабадага тутди.

— Ҳаво ҳам исиб кетяпти,— деди Мирсаид гўё бунга изоҳ бериб.

Зокир япроқлари баландда мулойим шивирлаб турган оқ теракларга, шода-шода барглари қулф уриб кўкарган акацияларга, ерни аллақачон қоплаб олган ва майин тебранаётан кўкатларга қаради. Кўз илғаган ҳамма жой, ҳамма майдон ва кўчалар мусаффо барра япроқлар яшиллигига чўмган эди.

Апрелнинг ўрталаридаёқ Тошкентга алоҳида ҳуси ва файз бериб кўкарадиган дарахтларнинг гўзаллиги юзларни ҳам, кийимларни ҳам одатдан ташқари нафис ва тиниқ қилиб кўрсатарди. Бутун шаҳарни ўз оғушига олиб, денгиздай мулойим ва қудратли шовиллаётган бу яшил дунё гўё бирдан пайдо бўлиб қолган эди. Шу турган дарахтларнинг энди асалари қанотидай майда ним ранг япроқ чиқараётганини Зокир гўё эрталаб кўрган эди-ю, бугун ҳисоб бериб чиққунча ҳаммаси таниб бўлмайдиган бир тарзда яшнаб кетганди. Кейин ҳисоблаб қараса, бу бир ҳафта давомида юз берибди. У бош чайқаб:

— Вақт ўтганини ҳам сезмайди одам-а,— деди.

— Нима жа берилгансиз-да. Ўзи кун ҳам бирдан

исиб, шаҳар тез кўкарди. Лекин ишингиз кўз очирмай қўйгани бор. Ўшанда дейман, Акбаров аралашмаганда иш бунчалик кўпаймас ҳам эди. А, ё чакки айтдимми?

Буни эслаш Зокирга ёқмас эди, лекин у кўкаламзорларнинг кишини мулойимлаштирувчи ҳуснига берилиб анча юмшаган товуш билан:

— Йўқ, тўғри,— деди.

— Деканат жиловини тортиб қўймоқчи эмиш деб гап бўлувди. Стенографистлар ҳам келувди. Кейин жим бўлиб кетди-а?

Зокир энди кўзини яшил дарахтлардан олиб, Мирсаиднинг кўкимтир-қора юзига тикди ва маъноли кулимсираб:

— Ҳе, бу жимлик вақтинча,— деди.

— Ҳа-а,— деди Мирсаид қалин қошларини кўтариб.— Сиз биласиз-ку, албатта...

Мирсаид унинг кўп нарсадан хабардор эканига ҳавас қилиб, тилини қичитган бўлса ҳам Зокир ўзини босди.

— Сиз ҳам кейинчалик билиб қоласиз,— деб қўя қолди.

— Ишқилиб, бир жиловини тортиб қўйишса бўлди,— деди Мирсаид қўлларини лаззат билан ишқаб.

Ўтган йилги имтиҳонда у бир шериги билан ташқарига ўғринча билет чиқариб, комбинация ишлаётган пайтда Акбаров тутиб олган ва бутун факультет олдида қаттиқ изза қилган эди. Зокир шуни эслаб:

— Акбаровни сиз ҳам ёмон кўрасиз-а,— деди.

— Ҳа, энди ўзи ёмон одам-да. Э мана, автобус ҳам келиб қолди. Қани, Зокиржон, чопдикми.

Улар чопа-чопа автобусга чиқишди ва тиқилинчда терлаб-пишиб сердарахт тош кўча бўйидаги чиройли ресторан олдига келиб тушишди. Ўзи очиқ, лекин ипак дарпардалари ёпиқ деразалардан джаз-оркестр садолари учиб чиқди. Зокир гардеробга похол шляпасини топшираётганда ёқимли пиёздоғ ҳиди димоғига урилиб, оғзи сув оча бошлади. Кейин залга кириб Мирсаидни дераза яқинидаги бўш ўринларга бошлар экан:

— Бу ерни биз ҳам билар эдик,— деди.

— Э шундайми?

— Ҳа, бир келиб ўтириш қилганмиз. Лекин қандай келганимни биламану, қандай кетганимни билмайман.

Мирсаид кула-кула менюни олиб келди.

— Зокиржон дейман. Тўрт йилдан буён ҳамкурсмиз-у, бирон марта ўтиришганимиз йўғ-а... Лекин сабаб кўп. Бугун бир катта ишни битирдингиз. Стипендия куни.

— Шундай-ку, лекин дарс тайёрлаш керак-да, ўртоқ. Имтиҳонлар келяпти. Кўп нарсадан қолиб кетганман. Йиқилиб юрсак...

— Сиз-а? Э, қўйинг-э. Мақтаган бўлмасинку, лекин сиз унча-мунча одамнинг ишини ойдинда оёғингиз билан қилиб қўясиз.

Официантка заказ олгани келди. Ичкилик масаласини гапиришаётганда, Мирсаид:

— «Лейтенантга» қалайсиз, Зокиржон?— деб қолди. Зокир тушунмаган эди:— Э, уч юлдузлик коньякда,— деди.— Ё капитанданми? Девушка, тўрт юлдузлик арман коньягидан борми?

Овқат кутиб бирпас жим қолишди. Ҳаво ўзи иссиқ эди, бунинг устига ошхонанинг тапти уриб, зал жуда дим бўлиб кетган эди. Мирсаид қўнғир каверкот пиджагини ечиб, столнинг суянчиғига ташлади. Унинг қизил шойи трикотаждан чиройли кўйлаги бор эди ва гўштдор баданида жуда яхши турарди. Зокир кўйлакнинг янгилигини кўриб:

— Буни бир олган экансиз-да,— деди.

— Яхшими?

— Менга жуда ёқади. Магазинлардан қидириб тополмаяпман.

— Э-э, менга айтмабсиз-да. Ўзи магазинлардан олиб бўлмайди. Мана шунақаси бўлса бўлармиди?

— Худди шунақасига ошиқмиз-да, ўртоқ.

— Размерингиз неча? Ўттиз тўққизми?.. Ният холисда! Уйда битта ўттиз тўққиз турибди. Жиянимга олган эдим, катта келди. Сизга буюрсин.

Столда Тошкент суви, коньяк ва закускалар пайдо бўлди, янги бодрингнинг ҳиди анқиди. Мирсаид қадаҳларни тўлдириб:

— Қани, Зокиржон,— деди.— Биринчи рюмкани сиз учун кўтарамиз, сизнинг муваффақиятингиз учун!..

— Раҳмат...

— У-фуўх...

— Э, конфетдан тишланг, бунга конфет кетади,— деб Мирсаид кафти билан лабини артди.

Учинчи қадаҳдан кейин Зокирнинг гўштга санчмоқчи бўлган вилкаси тарелкага санчиладиган, лаблари улама лабдай қўпол қимирлайдиган бўлиб қолди.

Лекин кўнгли ортиқча тормозлардан халос бўлиб борар, боя орқа-олдига қараб гапираётганда унча қовушмаган суҳбат энди тобора авжига чиқар эди. У Мирсаиднинг редколлегияда ён босганини эслади, қўлида мастона чайқалиб турган қадаҳни кўтариб:

Мир-саид,— деди,— сиз менга яхшилик қилдингиз. Бошқалар ём-монлик қилганда сиз яхшилик қилдингиз. Ме-ен шуни сиз учун кўтараман!

— Ойнанайин!— деб Мирсаид уни чўпиллатиб ўпди.— Мен жонимни яхшилик йўлига тикканман, Зокиржон. Мен отамни ўлдирганга ҳам яхшилик қиламан. Сиз-ку, жонажон дўстимсиз.

— Ме-ен уларни билмаган эканман. Эҳҳ!

— Ишингиз бўлмасин, қасд қилган паст бўлади. Қани, ғалабангиз учун яна битта-битта тўлдирайлик.

Лекин шишада қолгани қадаҳларни тўлдиришга етмади.

— Эй!— деб Зокир официанткани чақирди.— Тўртюлдузлигидан борми? Опкелл, пулини ўз-ўзим тўлайман.

Мирсаид ҳам бир-икки марта босиб-босиб ичди-ю, чулдираб қолди. У кайф қилган сари чапанилашар, «оғғай-ни» деб гоҳ ўзининг кўкрагига урар, гоҳ Зокирнинг елкасига шапатиларди. Лекин мастлигида ҳам ҳурмат талаб бўладиган Зокир буни ёқтирмади.

— Ме-ен жўрабоши эмасман, билиб қўйинг,— деб Мирсаидни жеркиб ташлади.— Мен комсомол вожагиман!

Лекин бу бир минутлик хархашани ҳам спирт ювиб кетди. Ҳар қадаҳ кўнглининг бир боғичини ечар эди. Охири қалбининг энг тубига яширилган ҳисларга ҳам навбат келди. Зокир гандираклаб оркестр олдига борди, битта эллик сўмлик узатиб, озарбайжонча «Фарида» куйини заказ қилди.

Сўнгги ҳафталарда Зокирнинг кўзига дунёни тор қилиб кўрсатган яна бир нарса бор эди: Фарида уни ёқтирмайдиган ва яқинига йўлатмайдиган бўлиб қолганди. Зокирнинг биринчи курсдаги муваффақиятсиз изҳоридан кейин улар бир йилча шундай бўлиб юришганди, лекин Зокир Наримон билан танишгандан бери ҳеч бундай бўлмаган эди. Зокир Фарида билан дўстлик доира-

сидан чиқмай муомала қилишга ўрганган эди. Улар кўпинча имтиҳонларга бирга тайёрланишарди. Бунинг учун Фариданинг хонасидан тинч жой йўқ эди. Дам олиш минутларида Фарида унга пианино чалиб берар, фото-альбомларини, кутубхонасини кўрсатар, ўқиган китоблари ва кўрган томошалари ҳақида гапирар эди. Зокир илгари китоб ўқишга унча ишқибоз бўлмаса ҳам, Фариданинг таъсирида кўп ўқийдиган бўлганди. Лекин у кўпроқ «севги уч бурчаги» тасвирланган китобларни ёқтирарди. Аввал бир йигитга кўнгил берган қиз қандай ҳолларда иккинчи йигит билан бўлиб кетишига, ҳатто яхши кўриб теккан одамидан ҳам чиқиб, қай ҳолда бошқа бировга эрга тегишига жавоб излар эди. Ич-ичидан ўша кейин афзал кўрилган қаҳрамонлар каби бўлишни истар ва Фариданинг эътиборини мумкин қадар шу қаҳрамонларга тортар эди. Фарида жуда кўп китоб ўқиган қиз эди ва иккови баъзан бир-биридан қолишмасдан баҳслашарди. Бундан бир ойча бурун Зокирнинг ташаббуси билан факультетда Коптяеванинг «Иван Иванович» деган романи бўйича ўтказилган мунозарада ҳам Фарида Иван Ивановични ҳимоя қилиб гапирганди.

Зокир баҳсда ўз фикрини очиқ айтмади-ю, кейин Фаридаларникига тарихий материализмдан бирга тайёрлангани борганда гап очди. Ўша куни Фарида унга ҳар қачонгидан ҳам жозибали кўринар, Зокир ўзининг шу жозибадан маҳрум эканини ҳар қачонгидан ҳам оғир ҳис қиларди. Гап догматизм ҳақида бораётганда у ҳазиломуз деди:

— Баҳсда Ленага нисбатан бир оз догматик муносабатда бўлдингиз-а? Шахсий бахт масаласи жуда мураккаб масала.

Ф а р и д а. Ҳар қанча мураккаб бўлганда ҳам, киши ўз бахтини бошқа бировнинг бахтсизлиги ҳисобига қурса ёмон. Ольга ҳам, Тавров ҳам Иван Ивановичга нисбатан бераҳмлик қилишди.

З о к и р. Улар бераҳм эмас, ҳаёт бераҳм. Агар Иван Ивановичга раҳм қилишса ўзлари бахтсиз бўлишарди. Ҳар ҳолда бир кишининг бахтсизлигидан икки кишининг бахти муҳимроқ эмасми?

Ф а р и д а. Ольга Иван Иванович билан бахтиёр эдику, шу ҳам икки кишининг бахти эмасмиди?

З о к и р. Эди. Лекин фақат эди.

Фарида. Нега шу ўтмишга айланиб кетди? Аржанов ёмон одам бўлгани учунми? Йўқ, у ажойиб одам! Ольга Тавровни ундан кўра меҳрибонроқ деб оғиб кетди.

Зокир. Гап фақат меҳрибонликда эмас, Фарида, маънавий яқинликда.

Фарида. Маънавий яқинликдами, меҳрибонликдами, ишқлиб, ҳамма Ольганинг йўлидан борса садоқат керак бўлмай қолади, вафо йўқолади. Чунки, тўхтанг, энг меҳрибон деган одамингдан ҳам меҳрибонроғи бор, энг яқин деб юрган кишингдан ҳам яқинроғи топилади.

Зокир. Ҳар ҳолда, киши садоқат деб инсоний эркини қурбон қилмаслиги керак-да.

Фарида. Лекин инсоний эрк инсоний масъулиятни ҳам йўққа чиқармаслиги керак. Эркинлик — англанган заруратдир, деган формулани садоқат масаласига тадбиқ этиб кўринг.

Зокир. Лекин, ҳар ҳолда, бу соҳадаги эрк бошқа. Агар бу соҳада зарурат билан эркдан бирини танла дейишса, мен эркни танлар эдим.

Фарида. Сиз айтган эрк фақат ўзингизга керак, мен айтган масъулият бошқаларга ҳам.

Зокир. Ў-ҳў! Энди мени индивидуалист ҳам дерсиз?

Фарида. Ҳар ҳолда сиз... Сиз Тавров бўлишни истармидингиз?

Зокир. Мен Тавров бўлишни истасам ҳам бўлолмайман. Чунки сиз Ольга эмассиз.

Фарида. Йўқ, Зокир, очиғини айтинг: истайсизми?

Зокир. Хафа бўлмасангиз айтаман.

Фарида. Айтинг.

Зокир. Ҳа. Лекин Наримон билан бахтиёр бўлсангиз ишим йўқ. Агар бўлмасангиз ернинг тагидан ҳам етиб келаман.

Фарида ҳеч нарса демай ўрнидан турди. Унинг авзойи бузилганини кўрган Зокир китоб ўқишни давом этказиб, ўнғайсизликни тарқатмоқчи бўлди. Аммо Фарида давом этказишни истамади. Хайрлашаётганда Зокир унга яна «қачон тайёрланамиз» деган эди, «раҳмат, энди бу ёғини ўзим ўқийман» деди. Шундан кейин факультетда ҳам уларнинг муомалалари расмийлашиб, саломаликдан нарига ўтмайдиган бўлиб қолди.

Зокир сир бой бериб қўйгани учун ўзини гуноҳкор сезар, Фарида билан бирга ўтган дамларни жуда қўм-

сар эди. У Фаридага яқин борганда ўзини софроқ ҳис қилар, фикрлари ҳам бошқа ҳеч ким билан шундай эркин парвоз этмас эди.

Фарида комсомол аъзоси бўлса ҳам жамоат ишларига деярли қатнашмасди. Зотан бу ишлар унга китобдаги воқеалардан кўра рангсизроқ, зерикарлироқ туюлар, шунинг учун жамоат ишига бериши керак бўлган вақтини ҳам бадиий асарлар ўқишга сарфларди.

Аразлашганларидан кейин бир марта Зокир яраштишга уринди, «айт деганингиз учун айтдим», деб ўзини оқламоқчи бўлди, лекин Фарида безиллаб жавоб берди:

— Сиз бахтли бўлишни истайсиз, бунинг учун Наримон бахтсиз бўлиши керак. Даҳшатли истак!

Зокир тушундики, кўнгилсиз изҳор унутилмагунча Фаридани ўз ҳолига қўйиб бериши керак, акс ҳолда унинг дўстлигидан ҳам ажраб қолиши мумкин. Сўнг у тишини тишига қўйиб чидай бошлади.

Аммо ҳозир ичиб яримлатилган қадаҳни кафтига қисган ҳолда бошини қуйи солиб, «Фарида» куйини эшитар экан, ундаги бу чидам қаёққадир йўқолди. Унга энди воқеанинг энг оғир томонларигина кўринарди: қизнинг «индивидуалистсан» деган маънода гапиргани, ўзи айтинг деб яна ўзи тумтайгани... «Нега ахир? Менинг айбим нима?— Ғижинарди у ичида.— Нега мени ноҳақ хафа қилади?»

Маст одамга ҳеч нарса ноҳақ кўринмасин. Зокир қўлидаги қадаҳни тақ этказиб столга қўйди, кейин аччиқ билан итариб юборди. Қадаҳ тарелкага урилиб чилчил синди, хрустал синиқлари сарқитга аралашиб кетди, оқ дастурхон хўл бўлиб қорайди.

— Эй, девушка, счет! Рюмканинг тованини ҳам ёз. Ме-ен ажрим қиламан буни. Юринг Мирсаид, гувоҳим бўласиз.

Мирсаид бир оз ҳушёр тортди.

— Қаёққа?

— Юр-ринг дейман.

Кўчага чиққандан кейин маълум бўлдики, у Фаридаларникига бормоқчи.

— Йўғ-э, Зокиржон бу аҳволда яхши эмас. Эртага яна ўзингиз қайтармабсан деб хафа бўласиз.

— Қайтарманг, Мирсаид. Қайтарманг, хафа қиламан!

Мирсаид подъезд олдида турган бўш «Победа»ни имлади.

— Ўтиринг, тезроқ борайлик бўлмаса.

Лекин ўзи шоферга Зокирларнинг адресини айтди.

Зокир машинадан тушиб кўча чироқларининг ёруғида ўзларининг ҳаво ранг дарвозаларига кўзи тушди-ю, сўкиниб машинага қайтиб кирмоқчи бўлди. Мирсаид қаршилик қила бошлади. Шу пайт ичкаридан чиққан пижамали киши салобатли овоз билан:

— Зокирмисан?— деди.

Зокир акасини ташиб дарров шахдидан қайтди. Мирсаид бунинг прокуратурада ишлайдиган Маннонов эканини пайқади-ю, шоша-пиша изоҳ берди.

— Кечирасиз, Нодир Маннонович, бир ўртоғимиз именина қилган экан, ҳеч қўйишмади.

— Ҳамкурсим Мирсаид,— деб ғулдираб тақдим этди Зокир.

28

Эрталаб Зокир жуда ланж бўлиб турди ва ўқишга бормади. Ўрнида «Снёсий иқтисод» дарслигини бирпас варақлади, лекин қақшаб оғриётган бошига ҳеч нарса кирмасди. Хотиралар ҳам доғдай хира. Мирсаид билан ўпишганлари бошқа вақтда эсига тушса балки ғаши келган бўларди, унинг усталик билан йўлни адаштириб уйга олиб келгани эса илиқ миннатдорлик туйғусини қўзғаши мумкин эди, лекин ҳозир Зокирнинг ҳамма туйғулари гўё балчиққа ботириб олинган ва бири бирига ўхшаб қолганди.

Ниҳоят, тушга яқин ойиси қилиб берган аччиқ хўрдани ичиб, бир оз ўзига келди ва бугун бюро ўтказиши керак бўлгани учун факультетга чиқди. Ўқув залининг очиқ деразаси олдидан ўтаётиб, китоб устига эгилган бошларга, тўхтаб-тўхтаб конспект олаётган қўлларга кўзи тушди-да, ўзича аҳд қилди: «Бугун бюродан чиққан минутимдан бошлаб бўш вақтларимнинг ҳаммасини ўқишга бераман. Ҳисобот бериб қутулдим. Бас. Имтиҳон яқин».

Зокир комсомол хонасига кирганда, Маҳкам, Каримов, Сотиболдиев ва яна икки киши кутиб ўтирар эди. У ҳамма билан кўришар экан, Маҳкамнинг бугун одатдагидан анча мулойим ва бир оз ҳаяжонли эканини пай-

қади: «Комитет қониқарли топгандан кейин шунақа бўлиб қолибдимикан?»— деб ўйлади.

Маҳкам қўлларини столга тираб ўрнидан турди-да, Зокирнинг: «Комитетда ташкилий масалалар ҳам кўтарилди» деган сўзини таъкидлади, факультет комсомол ташкилотининг структураси ишни яхши йўлга қўйиш учун унча мослаштирилган эмас, деб қолди. «Ие, бу нима демоқчи ўзи?»— деб Зокир таажжубланиб қулоқ сола бошлади.— Маҳкам группалар билан факультет бюроси орасидаги курс бюролари нуқул сансалорликка сабаб бўлишини айтиб:

— Менингча, шу курс бюролари бизнинг шароитимизда ортиқча,— деди.

— Нима, нима?— сўради Сотиболдиев.

Зокир стол тортмасидан оқ қоғоз олди ва ёзишга тайёрланиб:

— Нима мақсадда курс бюросини тугатмоқчисиз, қани, аниқроқ билайлик-чи?— деди.

— Гап бундай, Зокир,— деб Маҳкам уни уришмасларидан олдингидай оти билан атади,— курс бюроси ташкилотимизнинг энг кучсиз бўғини-а, тўғрими?

— Фараз қилайлик.

— Ўтган йил кучсиз дер эдик, бу йил кучсиз деяпмиз, эндиги йил ҳам кучсиз десак керак. Бунга энг асосий сабаб — бизда курс бюроларининг зарурати йўқ. Бундай ўйлаб қаралса, шу бюроларнинг бутун вазифаларини группалар билан факультет бюроси тўлиқ ўз зиммаларига олишлари мумкин. Қаранг, факультетда ҳаммаси бўлиб уч юзта одам бор. Кечаларни курс бўйича ўтказайлик десангиз ўттиз-қирқтагина одам келади, клубга юқ ҳам бўлмайди. Шунинг учун доим факультет бўйича ўтказамиз. Суҳбатлар, ўқишга оид ишлар, кўп мажлислар группада қилинади. Диспутлар, лекциялар факультет бўйича ўтказилади. Шундай қилиб, курс бюролари ё ҳеч иш қилмаслиги керак, ё факультет бюроси билан комсоргларнинг ишини қилиши керак.

— Бўлдими?— деди Зокир сабрсизланиб.

У Маҳкамнинг гаплари бюро аъзоларининг кўпчилигини жуда қизиқтириб қўйганини сезиб, ичи эътирозга гўлиб борар, лекин атайлаб охирини кутар, бошқалар ҳам жим эшитарди.

— Ҳозир. Мен бешинчи курслилар билан гапиришган эдим. Биз келмасдан бир-икки йил олдин курс бю-

ролари йўқ экан. Эллигинчи йилда юқоридан кўрсатма келди, дейишди. Лекин, менингча, ўша кўрсатма бизнинг факультетлар шароитига нотўғри татбиқ этилган. Эшитган бўлсаларингиз керак, баъзи Москва вузларининг ҳар факультетида бир ярим минг, икки минггача студент бор. Демак, ҳар курсда тўрт юз, беш юз студент. Яъни улардаги курс биздаги факультетнинг ўрнига ўтади. Шунинг учун улар курсовой бюросиз ишлай олмайди. Биз ишлай оламиз. Қайтага яхши ишлаймиз.

— Бўлдими?— деди Зокир яна. — Энди сиз қулоқ солинг. Курсовой бюродагилар қиладиган ишини аниқ билмаса аниқлаб бериш вазифамиз. Биз билан группоргларни подменять қилишаётган бўлса бунга йўл қўймаслик ҳам бизнинг вазифамиз. Ахир комсомол иши арифметика эмас, қайси факультетда қанча одам борлиги иккинчи даражали масала. Ҳаммасини ишнинг сифати ҳал қилади. У бюролар бизнинг беш курсдаги беш бармоғимиз. Бармоғингизни яхши ишлата олмасангиз, бўлмайди деб кесиб ташлай олмайсиз-ку!

Зокир кўпчиликнинг юзида кулги кўриб, энди бюронинг фикрини ўз томонига ағдарилаётганидан суюниб қўйди. Фақат сочлари жингалак, сарғиш юзли кўк кўз Каримов жиддий ўйланиб ўтирарди. Унинг чап қўлидаги бош бармоғи иккита бўлгани учун номи Ортиқ эди, ўртоқлари баъзан ҳазиллашиб Олти деб ҳам чақиришарди. Зокир уни ҳам ўз таъсирига олиш учун энг ўткир далил қидирди.

— Агитация масалаларида бир ихтиро қилиб кўрдингиз, дуруст томонларидан биз ҳам хурсандмиз. Лекин комсомол бюроси, ҳар ҳолда, заводлардаги ихтирочилар бюросидан фарқ қилади, ўртоқ Маҳмудов. Курс бюролари биз учун бошланғич ташкилот. Ҳозир ҳамма эътибор бошланғич ташкилотларни мустаҳкамлашга қаратилган бир пайтда бундай таклиф киритиш... Бунинг сиёсий хатодан фарқи нима? А, ўртоқ Каримов?

Ортиқ гапириши кераклигини сезди-да:

— Умуман олганимизда,— деди хипча гавдасига мос келмайдиган йўғон, дўрилдоқ бир овоз билан,— айтганингиз тўғри, Зокир ака. Лекин конкрет олганимизда мен Маҳкам акага қўшиламан.

— Ие?— деди Зокир ҳайрон бўлиб.

— Кечирасиз-да, энди, мен очиғини айтяпман. Мана, мен академсекторман. Тунов кунлари прогул кўпайиб

кетиб нималар бўлганини биласизлар. Ўшанда ҳам шу сансалорлик тоза ишнинг белига тепди. Мана, ҳозир агитаторларнинг ишини олиб қараганимизда, яна комсорглар билан курс бюролари ишни бир-бирига оширади, бир нарса бўлса айбни бир-бирига тўнкайди.

— Ҳа, арифметика-ю, ишнинг сифатига келсак,— деб Маҳкам унинг гапини давом этказиб кетди,— сон ҳам сифатга жуда таъсир қилади. Қўйчивон кўп бўлса қўй харом ўлади деган мақол бор. Бизда ҳақиқатан қўйчи кўп, бир эмас олтита бюро.

— Э, оғзингизга қараб гапиринг!— жеркди уни Сотиболдиев.— Комсомол бюроси қўйчи бўлса, комсомоллар қўйми?

— Маннонов бюрони бармоққа ўхшатганда мен қўйчига ўхшатсам-ўхшатибман-да. Мақол бу, қилдан қийиқ қидирманг унақа.

— Ўртоқлар,— деди Зокир жиддий.— Биз бу масалага бекорга вақт кеткизяпмиз. Ташқарида одамлар кутиб турибди.

Маҳкам ҳамма бюро аъзоларига бир-бир қараб чиқди: Ортиқдан бошқаларида ҳали Зокирнинг таъсири кучли. Зотан, у ўзи ҳам яқиндагина Зокирнинг таъсирида эди-ку! Бундан ташқари Маҳкам кўтарган масала кўплар учун жуда кутулмаган масала эди, улар ҳали чуқур ўйлаб кўришга улгурмаганди. Шунинг учун Маҳкам:

— Биз бу масалани ҳозир бу ерда ҳал қилолмасак керак,— деди.— Мен мажлисга қўйилишини таклиф қиламан. Кўпчилик билан тезроқ ҳал бўлади.

— Мен бунақа нарсалар учун мажлис чақириб жиннни эмасман,— деди Зокир.— Комсомолларнинг эътиборини асосий ишлардан четга тортишни истамайман.

— Ташкилотимизнинг структурасини яхшилаш ҳам асосий иш эмасми?

— Структурани яхшилаш эмиш. Комсомол раҳбар органларининг кўрсатмасини ревизия қилиш дейди буни! Курсовой бюро ЦК комсомолнинг тавсияси билан ташкил бўлган, билдингизми?

Зокир бу гапни баҳснинг охирига сақлаб ўтирган эди. У Маҳкамнинг юзига тикилиб, қўрқув ифодасини қидирди, лекин тополмади.

— Лекин,— деди Маҳкам,— ЦК комсомолнинг қарорларида бошқа бир тавсия ҳам бор. Ҳар бир қарорни

ўз шароитинг билан ҳисоблашиб тадбиқ эт, ҳар бир кўрсатмага ижодий муносабатда бўл, деган. Биларсиз? Ҳозир ҳукуматимиз давлат аппаратларидаги ортиқча штатларни қисқартиряпти-а? Менингча, ўшанақа ортиқчаликлар бизда ҳам йўқ эмас.

— Бу вулгаризация!— хитоб қилди Зокир.

— Менинг назаримда, сиз қарорни ижодий тадбиқ этолмай формализмга йўл қўйяпсиз. Ким ҳақ? Мажлисга қўямиз, коллектив ажрим қилсин.

— Кетмайди бунақа авантюра! Ҳамма айтган нарсаларингизни ёзма равишда олиб келасиз, мен ҳам ўз фикримни айтиб комитетга бераман. Комиссия тузадими, ўша ёққа чақириб сўрайдими, ўзлари билади.

— Керак бўлса комитетга ўзим ҳам элтиб бера оламан. Сиздан фикр сўрашса алоҳида билдираверинг.

— Бўпти, гап тамом. Шунча вақтимиз бекорчи сафсатага кетди. Қани, ўртоқлар, асосий масала бўйича яна ким гапиради.

Ҳамма тарқаб кетгандан кейин Зокир бюродан олдинги ниятини эслаб, столининг пастки яшигидан конспектларини олди. Тўхтаган жойидан давом этказмоқчи бўлиб очди-ю, лекин ўтган сафар қаерга келиб қолганини эслай олмади. Маҳкам билан тортишиб, зеҳни гўё лойқаланиб кетганди, кўз кўриб турган жумлаларни зеҳни бу лойқа ичидан илғай олмас эди.

Хаёлида у ҳали ўша баҳсни давом этказарди. Борди-ю, Маҳкам ҳақ бўлиб чиқса. Бошқа фукультетларда ҳам, бошқа кичикроқ олий мактабларда ҳам у айтгандай қилинса қандай катта иш бўлиб кетади. Кейин эшитган одамлар Зокирни рутинер дейдими? Агар бутун масъулиятни Маҳкамга юклаб, умумий мажлисда муҳокамага қўйса... йўқ, Зокир секретарь бўлгандан кейин ҳар бир нарса бўлса у балога қолади. Эҳ... Балки Маҳкам ёзиб келишдан чўчиб индамай, кетар? Лекин чўчимасачи? Ҳар ҳолда у қўрқоқлардан эмас.

Зокир соатига қаради. Олти, ҳали комитет секретари Зуҳриддинов шу ерда, бориб бир маслаҳатлашиш мумкин. У конспектини апил-тапил аввалги жойига қайтариб солди ва устидан қулфлаб, комитетга кетди.

Зуҳриддинов райкомсомолга кенгашга кетаётган экан, шошиб жавоб берди:

— Агар Маҳмудов таклифларини ёзиб келса, коми-

тет масалани ўрганиши мумкин. Демак, тарих факультетида курс бюроларининг аҳволи ёмон эканки, бунақа таклифлар тушибди-да? Агар шундай бўлса, ҳозироқ шошилинч чоралар кўришингиз керак.

Бу гапдан кейин Зокир курс бюроларига алоҳида аҳамият бера бошлади. Ўзи ҳар куни ўқишдан кейин биттадан курс бюросини тўплаб, кенгашлар ўтказиб чиқди. Бу орада Маҳкам билан Ортиқ ўз фикрларини ёзма равишда комитетга элтиб берибди деб эшитди. Шундан кейин курс бюролари орқали суҳбат ва лекциялар ўтказишга ҳам бир-икки кун вақти кетди.

Ниҳоят Биринчи майга бир неча кун қолганда кечга яқин бўш вақт топиб комсомол хонасига кирди ва стол галадонига қулфлаб кетган конспектларини олиб ўқишга ўтирди. Лекин яна бўлмади. Сал ўтмай эшик журъатсизлик билан тақиллади ва юзи қассобларникидек ёғли, шопдай мўйлови ҳам йилтираб турган бир киши кириб келди.

— Ассалому алайкум. Кечирасиз, укажон, сиз Зокиржонмисиз?

— Ҳа, келинг. Хизмат?

Мўйловли киши чап қўлини кўкрагига қўйиб кўришди.

— Мен Мирсаиджоннинг амакисиман.

— Ие, шундайми! Жуда яхши, қани ўтиринг.

Мўйлов стулга ўтирар экан, кўзи бир зум Зокирнинг эгнидаги чипойли шойи теннискада тўхтади. Мирсаид бу кўйлакни шу амакиси бозорга чиқараётган кўйлаклар орасидан танлаб олиб келган эди.

— Тинчликми? Мирсаид бугун кўринмади?

— Ҳа, шукур, тинчлик. Мирсанджон сизга салом айтдилар, укажон. Ўртоғингиз бошига бир мушкуллик тушди. Бир номард савдогарлик қилиб қўлга тушган экан, «Мирсаид ҳам шеригим эди», деб туҳмат қилибди. Э, акаси айлансин Зокиржон, одамларда инсоф қолмабди... Ҳа, обиска ҳам қилишди, ҳеч нарса топилгани йўқ. Ахир ўзи асли бўлмаса! Мени Мирсаиджон юборди: «Зокиржон менинг кимлигимни яхши биладилар, бориб айтинг», деди. Мирсаиджонга раҳбар экансиз, бир ҳамият қилинг, акангиз айлангур.

— Мирсаидни олиб кетишдими?

— Қамоққами? Йўғ-э! Ўша, нима дерди, ҳали, ҳа, отделениеда.

— Мен нима қилишим мумкин?— деб Зокир бўшашиб елка қисди.— Биздан сўрашмасаям бошқа гап эди...

— Сўрашяпти-да, акангиз айлангур, сўрашяпти. «Мирсандни биз биламиз, унақа одам эмас», деган мазмунда бир энлик характеристика керак экан. Мирсаиджон мени шунга юборди. Қиёматгача миннатдор бўлади, бечора ўзи сағир ўсган бола.

— Туҳматлиги аниқми, ахир?

— Э, акангиз айлансин Зокиржон, мана, тепамизда худо турибди, туҳмат балосидан асрасин экан!

Зокир икки кафтини кўзи аралаш пешонасига босиб, бармоқларини сочи орасига тиқди ва бошини маҳкам қисди. Милиция учун характеристика... Юрагининг бир чеккаси ваҳимада титрайди, бир чеккаси Мирсаидга ачишади. Меҳрибон ўртоқ; яхши жамоатчи, редколлегия аъзоси, комсомол жазоси олган эмас. Характеристика боп сўзлар ўзи қуюлиб келарди.

Охири у мўйловга қараб:

— Бўлмаса бир соатдан кейин келинг,— деди.

Конспектларини яна йиғиштириб ғаладонга тиқди-да, характеристиканинг лойиҳасини ёзди. Кейин декан ё унинг муовинига ҳам қўл қўйдириш учун деканатга олиб чиқди. Аммо ҳеч қайсисини топа олмади.

— Ҳаммалари ректоратда,— деди секретарь хотин,— кутманг, ҳали-бери келишмайди.

— Майли, бўлмаса, бир ўзим қўл қўйиб бера қоламан. Нима ректоратда кенгаш бор эканми?—Зокир секретарнинг юзига қараб гап нимадалигини пайқагандай бўлди ва овозини пасайтириб сўради:—Ё Зийнатуллаев масаласи билан кетишдими?

Секретарь хотин индамади. Бу унинг «ҳа» дегани эди.

29

Зийнатуллаев ҳақида гап қўзғалишига Зокир ҳам сабабчи эди.

Зокир ёзаётган студентлик докладига Зуфар Ҳакимович илмий раҳбар эди-ю, бир кун гап орасида: «Сиз менинг иккинчи тўлқин шогирдимсиз,— деганди.— Биринчи тўлқин — Муҳаммаджон». Бу гап Зокирга жуда ёққан эди, чунки у келажакда Эшонбоевдай диссертант, Ҳакимовдай олим ва декан бўлишни истарди. Бир тўлқин борган жойга иккинчи тўлқин ҳам бора олишини кўз ол-

дига келтирганда ўз истагининг амалга ошиши муқаррардек туюларди. Мана шу келажак туфайли Зокир ўз устозига доим кўнглини очиб гапиради. У ўз группаларида Зийнатуллаевдан эшитган латифани ҳам оқ кўнгиллик билан айтиб берганди.

Зуфар Ҳакимовичнинг авзойи кескин ўзгарди.

— Қачон?.. Лекция вақтида-я? Лекция ўрнига ўйнашлар ҳақида бемаза латифалар айтди дегин! Ҳа, бу Зийнатуллаев соғлом одам эмаслигини сезган эдим, лекин тутқич бермай юрган эди. Мана энди тумшуғидан илинибди!

Зокир бу латифага унча аҳамият бермай юргани учун хижолат бўлиб қолди.

Бир неча кун ичида Зийнатуллаев масаласи деканатдан ректоратга чиқди. Зуфар Ҳакимович уни мафкураси бузуқ одам деб ишдан бўшатишга ҳаракат қила бошлади.

Зийнатуллаев лекцияга саросима бўлган, ранги ўчган ҳолда келар, тўртинчи курслилар: «Шу латифани биз қўймай айтдирган эдик, группамиздан кимдир бориб чақибди», деб унинг юзига қарай олмас эдилар. Шоазим чақимчини қидирар, «топсам бетига туфлайман!» деб дўқ урарди. Зокир кўнглида бор нарсасини ишонган кишисига айтиб бергани учун ўзини чақимчи деб ҳисобламас, лекин гапни кўпайтирмаслик учун «мен айтдим» ҳам демасди.

Шоазим Маҳкамдан шубҳаланди. Бироқ Очил ва яна бир неча киши Шоазимни уришиб ташлади: Маҳкам унақа эмаслиги, латифа ёқмаганини рўй-рост айтгани ҳаммага маълум эди.

Шундай бўлса ҳам Маҳкам Зийнатуллаевнинг олдида ҳаммадан ортиқ ўнғайсизланарди. У Зийнатуллаевни бундай жазога сазовор деб билмас, Ҳакимов унга тақаётган оғир айбларга қўшилмасди. Лекин ўшанда ўзи ҳам латифадан айб топгани учун энди Ҳакимовнинг қилмишига беихтиёр шерик бўлаётганга ўхшар ва руҳан азобланарди. Маҳкам Зийнатуллаевга ачинган сари, ундан ўнгайсизланган сари, унинг баъзи бир нуқсонларини ҳам кечирар, унутар ва илгари уни хушламай юргани учун ўзидан норози бўларди.

Акбаров Зийнатуллаевни ишдан бўшатишга қарши чиққанини эшитиб, Маҳкам ичида ундан миннатдор бўлди.

— Тўғри, Зийнатуллаев шу суюқ латифани лекция вақтида айтиб хато қилибди,— дерди Акбаров.— Лекин токайгача кишининг хатосини бўйнига тош қилиб осиб, чўктириб юборамиз? Ҳакимов Зийнатуллаевни чақириб сабабини суриштирдими? Хатосини тушунтиришга ҳаракат қилдими? Йўқ! Дарҳол ишдан бўшатиш ҳаракатига тушди. Бу қораланган метод. Кишининг тақдири бунақа ҳал қилинмаслиги керак!

Профессор Задорин ҳам, доцент Нажимова ҳам Зийнатуллаевнинг хатосини ўртоқларча танқид йўли билан тузатиш керак, деб гапирдилар.

Бу фикр ректоратга маълум бўлгач, проректор Назаровнинг кабинетида махсус кенгаш бўлди. Охири Зийнатуллаевни ректор ўз олдига чақирди.

Ўша куни тўртинчи курсда Зийнатуллаевнинг лекцияси бор эди. У аудиторияга одатдан ташқари қизариб, кўзлари оловланиб кириб келди. Маълум бўлишича, Султон Алимович уни уришибди, огоҳлантирибди-ю, лекин ишда қолдирибди.

Бу хабар кўпларни, шу жумладан Маҳкамни ҳам, қувонтирди. Энди унга Зийнатуллаев илгаригидан бошқачароқ, обрўлироқ, Акбаровга ўхшаганроқ бўлиб кўринарди. «Акбаров масаласи ҳам мана шундай тинчиб кетади» деган фикр Маҳкамга ёқимли хотиржамлик бағишларди.

Лекин бу хотиржамлик узоқ давом этмади.

* * *

Маҳкам гавжум ётоқхонада яшаб, кутубхонанинг ўқув залида мутолаа қилишга ўрганган, сўнгги вақтларда жамоат ишлари билан жуда банд бўлса ҳам, бу одатини тарк этмасди. Ўша оқшом у негадир кўп ўтиролмади ва ҳар кунгидан эртароқ чиқиб, кўчанинг нариги юзи билан ётоқхона томонга йўл олди.

Май кунлари, баҳор авжида. Осмон ойсиз бўлгани учун юлдузлар одатдагидан кўра тозароқ, каттароқ, ёркинроқ кўринарди. Кўм-кўк дарахтларга бурканган бинолар шаҳар чироқларида элас-элас кўзга ташланар, кечки салқинда баҳор латофати кучлироқ ҳис этилар ва ҳамма ёқ афсонавий бир гўзалликка чўмиб ётарди. Кўчада ҳали қатнов кучли бўлса ҳам, оқшом сукунатини ҳеч нарса бузмаётганга ўхшарди.

Лекин Маҳкам нарнги ўқув корпусига етай деганда кўчадан ўтган «тез ёрдам» машинаси тарих факультети томонга чинқириб бурилди. Маҳкам подъезд чироқлари ёругида машинанинг кескин тормоз бериб тўхтаганини, олдиндан аёл врач, орқадан носилка кўтарган оқ халатли икки эркак чопиб тушганини, подъезд олдида турган Сабоҳат Нажимовна уларни тез ичкарига бошлаб кетганини кўрди ва юраги шув этиб кетди. У чопиб бориб, факультетга кирди ва тарих кабинетининг эшиги ланг очиқ турганини кўрди. Муҳим мажлислар доим шу кабинетда ўтказиларди. Маҳкам кимсасиз коридордан тез-тез юриб, ўша эшик қаршисига борди.

Ичкарида атрофи одамлар билан қуршалган ва ранги мурданикидек сарғиш-кўк тусга кирган Акбаров оқ халатли кишилар ёрдамида дивандан аста кўтарилмоқда эди. Стол устида шприц қутиси очиқ турар ва дори ҳиди анқирди — врач укол қилиб уни бир оз ўзига келтирганди. Оқ халатлилар Акбаровни брезент носилкага солмоқчи бўлишди, лекин у мадорсиз қўл ҳаракати билан рад этди ва икковининг елкасига икки қўлтиғи билан суяниб зўрға юриб чиқа бошлади.

Маҳкам лол бўлиб одамларнинг юзига қаради. Ўн беш чоғлик киши (уларнинг орасида Ҳакимов, Лачинов, Зийнатуллаев, Бегимовлар ҳам бор), бири ачинган, бири ташвишланган, бири ҳаяжонланган ҳолда Акбаровни жим кузатиб қолмоқда эди. Сергей Чумичкин оқ халатлиларнинг қўлидан носилкасини олиб, ёнма-ён борар ва Маҳкамни кўрса ҳам эътибор бермас, ёки сезмасди. Нимадандир қўрқиб ранги ўчган Эшонбоев дам врачга кўзини жавдиратиб қарар, дам ўзини ҳаммадан кўра осойишта тутаётган Ҳакимовга савол назари билан тикиларди.

Ҳакимов врачни илтифот билан билагидан олиб, гап сўраш учун четроққа тортди. Эшонбоев ҳам дарҳол уларнинг олдига борди. Жуда паст овоз билан гапирилган гаплардан Маҳкам фақат иккитагина сўз эшитди: «Инфарктга яқин». Наҳотки, Акбаровнинг юрак касали шу мажлисда инфарктга яқинлашган? Маҳкам Сергейга ёндашиб, елкасидан тортди-да, ўзига қаратди ва :«Нима бўлди?»— деб пичирлаб сўради. Сергей лабини очди-ю, лекин «кейин» деган маънода бош чайқади. Маҳкам унинг лабларида ҳаяжон титроғи ҳали босилмаганини кўрди. Демак, ёмон бир нарса бўлган, жуда ёмон нарса.

Акбаровни машинага солиб жўнатганларидан кейин, кузатиб чиққанлар қайтиб кириб кетди. Маҳкам мурдадай қонсиз юзни кўз олдидан ҳеч узоқлаштиролмай ётоқхонага борди, лекин ичкарида ўтиролмай, ҳовлига қайтиб чиқди.

У Акбаровнинг бошида кўпдан бери тўпланиб юрган булутлар бир кун эмас бир кун чақин чақишини билар эди, аммо ҳозир кўрган нарсасини сира кутмаган, сира хаёлига келтирмаган эди. Акбаров ноҳақ қоралашлар қаршисида чора тополмай довдираб қоладиган таъсирчан киши эканини, Зокирнинг анчайин ҳамлалари шошириб қўйган одамни Эшонбоев ва Ҳакимовдай кишиларнинг шунча вақт тайёрлаб юрган даъволари қанчалик ларзага келтириши мумкинлигини ўйлаб кўрса ҳозирги воқеа тасодиф эмасга ўхшарди. Бунинг устига сўнгги вақтларда Акбаров ўз атрофида нимадир бўлаётганини сезиб, юрак касали қўзиб юрган бўлса...

Йўқ, бу ҳаммаси гумон, ноаниқ гумон. Балки, у катта бир айб қилган-у, бугун фош бўлгандир. Балки мажлисдан чиққанлар шунинг учун бу қадар ҳаяжонли ва камгапдир. Балки Сергей шунинг учун «кейин» деб титраб айтгандир. Ундай бўлса нега Сабоҳат Нажимовна жон куйдириб югуриб юрибди? Нега Эшонбоевнинг кайфи учган-у, Ҳакимов босиқ?

Маҳкам ҳовлида Сергейнинг келишини кутар эди. Мажлис кўп давом этмади шекилли, Сергей тез қайтди ва иккови ҳовлининг доирасимон гулзори билан кичкинагина фонтанчаси орасига қўйилган скамейкага бориб ўтиришди. Маҳкам мажлис ёпиқ бўлганини билгани учун ҳеч нарса сўрамади, фақат ўзининг Эшонбоев билан Акбаровлар орасида қандайдир зиддият сезганини, лекин ким айбдор эканини тушунолмай юрганини гапирди-да:

— Бир оғиз айт,— деди,— ким ҳақ экан, билдиларингми?

Сергей оғир тин олиб:

— Билиб бўлмайди,— деди.— Тўғрироғи, исбот қилиш қийин. Менга шундай туюладики, Акбаров... Ҳа, сендан сўрамоқчи эдим. Акбаров Андижон қўзғолони ҳақида нималар дегани эсингда борми?

Ҳа, Маҳкам буни яхши эслайди. Бир кун лекцияда кимдир Акбаровга савол берди: илгари қай асосда Андижон қўзғолонига ижобий баҳо берилган эди, кейин бу баҳо нега нотўғри бўлиб чиқди? Акбаров бу саволга ба-

тафсил жавоб берди. «Илгари қўзғолонни бутунлай прогрессив деганлар ҳақ эмас эди, ҳозир уни бутунлай реакционга чиқариб ўрганмай қўйганлар ҳам, менингча, тўғри қилмаяпти, чунки бу кўп қиррали ҳодиса, унинг ҳамма қирралари тўлиқ ўрганиб чиқилмагунча аниқ хулоса чиқазиш қийин», деди.

— Илгариги нуқтаи назарни айтиб бераман деб пропаганда қилган эмасмиди?

— Пропаганда?— Тушунмадим Маҳкам.— Қанақа пропаганда?

— Яъни илгари берилган ижобий баҳонинг асосларини очиш баҳонаси билан ўша баҳони ёқлаб чиққан эмасми? Ҳайрон бўляпсан-а? Бу менинг гапим эмас. Мажлисда Акбаровга тақилган айблардан бири...

— Йўқ, мен унақа пропагандани сезганим йўқ. Илгари Акбаровнинг ўзи ҳам хато баҳо берган экан. Бизга шуни айтиб, қандай хато қилганини тушунтирди. Шу пропагандами?

— Билмадим. Қандайдир, конспектлар бор эмиш, стенограмма бор эмиш. Кейин Акбаров чоризмни танқид қиламан деган баҳона билан Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши прогрессив ҳодиса эканини инкор этганмиш.

— Ким айтади шуни?.. Сергей, биз сен билан шу тўғрида бир гапиришган эдик-а? Ҳакимов билан Бондарев иккаласи ўтган йилги илмий тўпламда нима ёзиб чиққанини биласан-а? Қара, ахир, келиб-келиб генерал-губернатор Куропаткинни мақташадими? Ўлканинг эҳтиёжларини қондириш учун реформалар ўтказган тараққийпарвар ҳоким эмиш! Наҳотки, Ўрта Осиёнинг тақдирида Россия ўйнаган прогрессив ролга мустамлакачи Куропаткинларни ҳам шерик қилиш керак? Акбаров буни қаттиқ танқид қилди, рус халқининг хизматларини Куропаткинларга бериб, чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини прогрессивга чиқариш ўша вақтдаги энг реакцион газеталарнинг иши эди, деди, ўша газеталардан бир талай цитаталар келтирди. Ҳакимов шундан ҳам айб топса. Индамадиларингми ахир? Аким Борисович йўқмиди?

Сергей Маҳкамнинг қизишаётганини кўриб елкасидан қучди-да, кўкрагига босди:

— Чудак-человек, биз шуни гапирмадик деб ўйлайсанми? Гапирдик. Лекин Акбаровга қарши бир папка айбнома тайёрланган бўлса нима қиласан! Ишонасан-

ми — бутун бир шахсий иш. Энди майли, мен сенга ҳаммасини айтиб бера қолай. Бугун бўлмаса эртага шунақа мажлисларга борадиган одамсан, сенга айтиш мумкин. Хўп, мана эшит.

Мажлис факультетда идеологик ишларни юқори кўтариш мавзусида эди, Акбаровнинг шахсий иши ҳам шу мавзуга кирарди. Эшонбоев Акбаровнинг мафкураси ҳақида масала қўйишдан олдин унинг ўз ижтимоий чиқиб келишини яширгани тўғрисида деканнинг номига келган бир хатни ўқиб берди. Хатда айтилишича, Акбаровнинг отаси Акбарбой деган ном билан танилган, катта бир темирчилик дўконининг эгаси бўлган, киши кучидан фойдаланган. Босмачилар билан борди-келди қилган, тоғларга яширинча чиқиб, уларнинг ишини бажарган, кейин ҳукумат бундан хабар топиб қўлга олмоқчи бўлганда йиққан тилласини олиб Тошкентга қочган. Акбаров эса бунинг ҳаммасини яшириб, меҳнаткаш темирчининг ўғлиман деб ёзган. Мажлисни ҳайратда қолдирган бу хатни аноним деб бўлмасди. Унга Л. Бузруков деган ўқитувчи имзо қўйган. Акбаров туғилган район марказининг адреси ёзилган эди. Эшонбоев қўшимча қилиб айтдики, бу маълумотлар Фарғона водийсига командировкага борган бир ишончли тарихчи орқали текшириб кўрилди. У тарихчи ҳам Бузруковнинг ёзганларини тасдиқлайдиган хат ёзиб берди. Мажлисда иккинчи хат ҳам ўқилди. Кейин Акбаров партияга алдамчилик қилиб кирган деган масала кўтарилди.

Мажлис Акбаровдан изоҳ кутар эди. Бу маълумотларнинг борлигини кечагина билган ва ҳийла довдираб қолган Акбаров ҳаммасини туҳмат деб атади ва анкетада ёзган нарсаларини такрор айтиб берди: отасининг кичкина бир темирчилик дўкони бўлган, ҳамма ишни ўзи қилган, фақат ўғли дастёрликка ярайдиган бўлгунча бир жияни дам босиб қарашиб юрган; у от тақалаш, пичоқ ясаш, қурол-яроғ тузатиш ҳунарлари билан танилган одам бўлган. Шаҳарчани босмачилар босганда уни ўзларига керак қилишиб, тоққа ҳайдаб кетишган, лекин икки кун ўтмасдан қочиб қутулишга муваффақ бўлган, бир кечада хотин бола-чақасини олиб Тошкентга қараб қочган, Тошкентга келиб темирчилик артелига кирган, кейинчалик артель раиси бўлган ва қирқинчи йилда вафот этган, бойлару босмачилар билан ҳеч қанақа борди-келдиси бўлмаган.

— Биз ҳам шу вақтгача шундай деб ўйлар эдик,— деди Ҳакимов.— Лекин мана бу ҳужжатлар аксини кўрсатяпти. Ҳужжатни фақат ҳужжат билан рад этиш мумкин.

Акбаров тутақиб кетди:

— Мен ўлиб кетган босмачилардан бориб отамнинг борди-келдиси бўлмаганига ҳужжат оламанми? Нега маълумот берган нотаниш кишидан ҳужжат сўрамайсиз-у, мендан сўрайсиз? Бу қанақа туҳмат қанақа ўлармандлик!..

Унинг аччиқ устида айтган гапларини Эшонбоев мажлисга ҳурматсизлик деб атади. Лекин Платон Макеевич туриб, Акбаровга ҳам қийин эканини айтди, «балки Бузруковнинг ғарази бордир?» деди. Аммо Акбаров Бузруковни танимас экан, ўттиз беш йилдан бери туғилган шаҳрига фақат бир неча марта борган экан, ғараз қўзғайдиган ҳеч иш қилмаган экан.

Сулаймон Зийнатуллаевич туриб:

— Масала яхши тайёрланган эмас, қолдирилсин, маълумотлар яна текширилсин,— деб таклиф қилди.

Аммо Виталий Александрович Бондарев унга қаттиқ эътироз билдирди:

— Мажлис Акбаров туғилган жойга бориб текшириб юра олмайди, ҳеч қандай ғарази йўқ бир ўқитувчидан маълумот келган экан, Эшонбоев буни бошқа бир беғараз киши орқали текширтириб кўриб, тўғри топган экан, демак, бир гап бор. Биз текширишни энди бу ердан бошлашимиз керак. Тушган сигналларга Эшонбоев тўғри реагироват қилган. Аммо Акбаров... унинг анкетасида мени шубҳага солган бир-иккита жойи бор. Масалан, негадир, отаси дастёр ёллагани аниқ айтилмаган.

— Ёллаган эмас, ахир, жиянини дам босишга чақирган.

— Бари бир, қариндошларининг кучидан фойдаланувчи эксплуататорлар ҳам бўлган, буни биз биламиз,— деди Ҳакимов.— Маълумки, темирчилик дўконида бир киши ишлай олмайди. Бир ёки бир неча ёлланма ишчи бўлиши шарт.

Шундай қилиб, Акбаров ўзининг ижтимоий чиқиб келишини яширгани ҳақидаги даъвони ҳужжатлар билан рад эта олмади. Рад этилмаган бу айб илгак бўлди-ю, Ҳакимов бошқа хилма-хил айбларни шу илгакка келтириб илаверади. Эшонбоев чиқиб, Акбаровнинг партияни

бундай алдашига сабаб бўлган нуқсонлари кундалик ишида ҳам намоён бўлаётганини айтди. Студентларнинг конспектларидан, стенограммадан цитаталар келтирди. Лекин у: «Акбаров чоризмни танқид қилиш ниқоби остида Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши прогрессив воқеа эканини инкор этяпти», деяётганда Сергей эътироз қилди. Масалага диалектик нуқтаи назардан қараш кераклигини, қўшилишнинг прогрессив моҳиятини очиш учун чоризмнинг реакцион мустамлакачилик сиёсатини оқлаш керак эмаслигини, ўтган йилги илмий тўпламда Ҳакимов билан Бондарев худди шундай бир хатога йўл қўйганини айтди. Виталий Александровичнинг жаҳли чиқди:

— Сиз жуда маҳмадона экансиз, йигит. Партияга ўтганингизга икки кун бўлган эмас, яна ҳали кандидатсиз-у, бунақа катта гапирасиз!

Шу ерда Эшонбоев ҳам Сергейнинг деворий газетада қилган танқидини эслади.

— Ёшлар орасида партия ташкилотининг обрўсини тўкишдан мақсадингиз нима эди?— деб дўқ урди.

— Ташкилотнинг эмас, фақат сизнинг камчиликларингизни кўрсатган эдик.

— Бари бир,— деди Бегимов,— бу киши шу ташкилотнинг парторги бўлгандан кейин ташкилотнинг обрўси тўкилади.

— Лекин парторг билан партия ташкилотининг орасига мусова қўйиш тўғри эмас,— деб Сабоҳат Нажимовна Сергейга бўлишди.— Ташкилот бу ҳаммамиз, фақат Эшонбоев эмас.

— Парторгни партия ташкилотидан ажратиб қўймоқчимисиз? Мақсадингиз нима?— деб Эшонбоев унга ҳам дўқ ура бошлади.

Куйиб-ёниб ўтирган Акбаров гапга қўшилди:

— Ахир, гап яхши парторгни ёмонлардан ажратиб қараш ҳақида-ку! Қизиқ! Мен сизни энди биляпман. Агар ташкилот мақтовга арзирлик бир иш қилса дарров «парторг сифатида мен» деб кўкрак кериб олдинга чиқасиз, кўпчиликдан ажралиброқ кўринишга ҳаракат қиласиз. Йўқ, агар танқид бўлиб қолса дарров ўзингизни кўпчиликнинг ичига урасиз, ташкилотга қўшилиб кўринмай кетасиз, «биз», «ташкилотимиз», «коллективимиз» деб гапира бошлайсиз. Сизга тил тегизилса дарров умуман ташкилотга, умуман партияга тил тегизиляпти деб

даъво қиласиз. Ким сизга шундай ҳуқуқ берди? Нега ёш коммунист Чумичкин сизни танқид қилолмайди? Танқид қачондан бери маҳмадоналик бўлиб қолди?

Ташаббус қўлдан кетаётганини сезган Ҳакимов дарров баҳсни бошқа ёққа буриш ҳаракатига тушди.

— Ўртоқлар, Эшонбоевнинг ишини муҳокама қилиш учун ҳисобот-сайлов мажлиси бор. У ҳали ёш коммунист, баъзан тажрибасизлик қилиб қўйиши мумкин. Лекин ҳозирги гап жуда жиддий ғоявий масалалар ҳақида бораётибди.

У Акбаровнинг Андижон қўзғолони ҳақидаги лекциясидан цитаталар келтира бошлади. Бу кўчирмалар конспектлардан шундай териб олинган эдики, Акбаров Андижон қўзғолонига илгари қандай қилиб ижобий баҳо берилганини айтиш баҳонаси билан ўша хато нуқтаи назарни тарғиб қилган бўлиб чиқарди. Акбаров бу кўчирмаларнинг ғаразли йўл билан териб олинганини, у фақат масаланинг тарихини ёритганини айтди. Ҳакимов ишончсизлик билдираётганидан қаттиқ норози бўлди.

Мажлиснинг Акбаровни ҳурмат қиладиган қисми олдиндан хабар топмаган ва тайёрланиб кела олмаган эди, кутилмаган оғир айблардан хийла эсанкираб қолди. Бунинг устига гап чуқур ўйланишни талаб қиладиган жуда нозик сиёсий масалалар ҳақида борарди.

— Мен Ўзбекистон тарихидан мутахассис бўлмасам ҳам биламан, Акбаров тарихий ҳақиқатни қайта тиклаш учун курашяпти,— деди Зийнатуллаев.

Лекин гапнинг исботи учун ҳеч қандай далил келтирмади. Фақат тунов куни Акбаров уни ёқлаб чиққани учун ҳозир у Акбаровнинг ёнини олаётгани билиниб қолди.

Ҳакимов буни ҳам Акбаровга қарши ишлата бошлади: кўл кўлни ювар деган мақолни келтирди. Акбаров билан Зийнатуллаевнинг ўзаро муносабатини принципсиз ҳамкорлик деб атади.

— Мана ҳозир Акбаровнинг асл мақсадини Зийнатуллаев айтди. Андижон қўзғолони ҳақидаги эски реакцион фикрни қайта тиклаш тарихий ҳақиқатни қайта тиклаш эмиш, эшитиб қўйинглар!

— Сиз менинг фикримни бузиб изоҳлаяпсиз!— деб Зийнатуллаев ҳар қанча эътироз қилса ҳам бўлмади.

Эшонбоев ва Ҳакимов гапни шундай хулосага олиб келдиларки, Акбаров бир вақтлар душман синфидан чи-

қиб, партияга алдамчилик йўли билан кириб олган ёт одам, ҳозир ёшларнинг онгини заҳарлаётгани ҳам шундан, уни дарҳол фош қилиб, ишини тегишли жойга ошириш керак.

Рўй-рост айтилмаса ҳам, гап мазмунидан чиқиб келаётган бу даҳшатли айбларни Акбаров кўтара олмади. Охири Маҳкам кўрган аҳвол юз берди.

— Менга шундай туюладики,— деди Сергей боя бошлаган, лекин тамомламаган гапини такрорлаб,— Акбаров айбдордан кўра қурбонга кўпроқ ўхшайди — бирор қасоснинг қурбонига. Лекин бу фақат гумон.

— Партбюрога бориб айтсанг бўлмайдими? Ё, айтмоқчи, Караматов ҳозир йўқ-а? Командировкада.

— Караматов командировкадан келганда ҳам... айтиш мумкин. Лекин мен бир марта арзга борганман. Ҳу, газета масаласида. У жуда яхши одам, лекин уни ишонтириш учун исбот керак, факт керак. Ҳакимовнинг қўлидаги фактлардан бир неча баравар зўр факт керак. Чунки Ҳакимов декан. Декан бўлгандан кейин юқоридаги раҳбарларга синаштароқ, ишончлироқ бўлади. Тез-тез кўриниб туради. Ҳар қандай деканни асоссиз ёмонлайдиган кишилар ҳам бўлади. Шунинг учун бирор нарса деб борсанг «шунақалардан эмасмикан» деб аввал сени текшириб кўришлари мумкин. Бу табиий, чунки ёмонлаб борган ҳар бир одамнинг гапига ишониб деканни текшираверишса, ҳар қандай яхши деканнинг ҳам боши ғалвадан чиқмай қолади. Хуллас, бу ҳаммаси жуда мураккаб иш. Маҳкамчик. Лекин Акбаровга киши жуда ачинади. Унга ёмон бир соя ташланди, то бу сояни устидан олиб ташлагунча...

— Сен унга ишонасанми?

— Айтдим-ку, кўнглим у томонда. Лекин бу... ҳар ҳолда мен асоссиз жазо берилишига кучим етгунча қарши тураман. Ҳозир вазият ҳам илгаригидай эмас, унча куюнма... Хўп, бориб ётамизми энди?

Лекин шу кечаси Маҳкам тонг отгунча ухлай олмади. У Сергей билан гаплашмасдан олдин «Мажлисда нима бўлганини билсам ҳамма саволларимга жавоб топаман» деб ўйлаган эди, лекин гаплашгандан кейин жавобсиз саволлари аввалгидан ҳам кўпайиб кетди. Бу саволлар фақат Акбаров ва Эшонбоев, Тошев ва Ҳакимов орасидаги зиддият ҳақида эмас, йўқ, ҳаётда ҳақ ва ноҳақни, рост ва ёлғонни, ҳаққонийлик ва қалбакиликни

тўғри фарқ қилиш, тўғри белгилаш, тўғри баҳолаш ҳақида. Илгари у мана шу тўғрилик жамиятимиз қонунларига биноан осонгина, ўз-ўзидан чиқиб келади деб ўйларди. Маҳкам биргина шу Акбаров ва Тошев масаласидаги ҳақни ноҳақдан, ростни ёлғондан тўғри ажратиб, тўғри баҳолаш учун қанча куч, вақт, қунт, ирода кераклигини энди аниқ кўз олдига келтирди. Кўз олдига келтирди-ю, жамиятимизда ҳақиқатга хизмат қилаётган қонуниятлар миллионлаб кишиларнинг қанчалик катта ғайрати, қанчалик зўр иродаси, қанчалик қизғин кураши орқали амалга ошаётганини ҳам бутун борлиғича кўргандай бўлди. Шундан кейин Акбаров воқеаси қалбида пайдо қилган совуқ туманни ёриб, илиқ бир истак ўса бошлади.

У ўн саккиз ёшга кирганда партиявий ёшга қадам қўйдим деб ич-ичидан суюнганди. Шундан бери партияга ариза бериш истаги қалбида яшарди. Аммо шундай улуғ бир партияга аъзо бўлиб киришни ўзи учун катта мукофот деб билар ва мукофотга арзирлик бир иш қилишни ўйларди. Революциядан олдин партияга кирган одам қамоқхоналар, муҳтожликлар хавфини бўйнига олиб кирарди, у вақтда партияга кириш бир қаҳрамонлик эди. Уруш вақтида кирганлар ҳам энг оғир фронтларда жонбозлик қилишни бўйнига олиб кирарди. Ҳозир ҳам ишлаб чиқаришда, колхозларда, бошқа кўп жойларда оғир участкалар йўқ эмас. «Лекин мен давлатдан стипендия олиб ўқиб, тайёр ётоқхонада туриб, ариза берсам нима оғирликни бўйнимга олган бўламан? Битиргандан кейин маъсулиятлироқ ўринга ишга кирай, номим ёғлироқ бўлсин деб ариза берадиган мансабпарастдан қандай фарқ қилишим мумкин?»

Ҳозир у яна шу саволга жавоб излар экан, жуда соф виждон, жуда катта ирода, жуда зўр куч талаб қиладиган қийин ва шарафли бир иш ҳамма жойда ҳам борлигини тушунди. Бу жамиятимизнинг ҳақиқат қонунларини ҳар бир кишига нисбатан тўғри тадбиқ этиш, ҳар бир коллективда тўлиқ амалга ошириш эди. Бу ишнинг маркази эса партия ташкилотлари эканини ҳам у шу бугун билди. Ташқаридан болаларча қизиқиб қараш, «фалон мажлисда фалон масала кўрилибди» деган гаплар энди ундаги истак ва интилишларни қондира олмасди. Энг азиз ниятлари шу марказда натижалироқ амалга ошиши энди аниқ эди. Охири ҳамма ҳис-туйғулари, ўй-

хаёллари «ариза бериш керак» деган қарор ҳолига кирди-ю, у тинчиб, уйқуга кетганини сезмай қолди. Фақат тонг ёришиб, деразалар оқара бошлагани эсида.

30

Акбаровни мажлисдан касалхонага олиб кетишгани бир неча кун дув-дув гап бўлиб юрди, лекин Маҳкам кундалик ишлари ва партияга ўтиш тайёрлиги билан жуда банд эди, гап-сўзларга қулоқ ҳам солмади. Фақат бир кун Очилдан эшитганлари унга жуда ғалати туюлди.

— Жой дардида ҳеч нарсадан тоймайди бу ноинсофлар,— деди Очил кечқурун ётоққа келиб.

Унинг Акбаровга куюниб шундай деяётганини сезган Маҳкам:

— Қандай жой? Ким?— деб сўради.

— Иш жойи, ёғлиқ ўрин — тушунмайсизми? Эшонбоев аспиратурани битиряпти, кафедрада вакант ўрин йўқ, борини Акбаров банд қилиб турибди, яна Ҳакимовнинг камчиликларини кўрсатяпти, икковига ҳам ҳалақит беряпти.

— Энди миш-мишларга мунча берилманг-да, Очил. Ҳар ҳолда аниғини билмаймиз-ку.

— Қанақа, аниғи керак, мен ўзим эшитганман. Ҳакимовнинг жой тўғрисидаги «фалсафасини» ўз қулоғим билан эшитганман. Бир кун деканатга жадвал кўргани кирсам Эшонбоевга гапириб турибди, мени кўрмади. Илгари ҳамма ёқ оғзини очиб ётар эди, дейди, наборни тўлдириш учун областларга одам юборилар эди, дейди, аспирантурага ҳам одам қидирар эдик, дейди, кафедралар диссертант ўқитувчига зор эди, дейди. Энди ҳаммаси аксинча эмиш. Жой топиш ҳозир студент учун ҳам энг биринчи масаламиш, аспирант учун ҳам, диссертант учун ҳам. Сизни аспирантурага олганимизда Ўзбекистон тарихи бўйича алоҳида кафедра очамиз деган эдик, дейди, лекин очилмади, дейди. Акбаров ярим ставкани сизга бермайди-да, бўлмаса, жон деб буйруқ чиқарар эдим, дейди. Ё берадими?— деб кулади тағин.

— Балки ҳазил қилиб айтгандир?

Очил истеҳзо билан кулиб:

— Э, сиз юрган экансиз,— деди,— балки Акбаров ҳам ҳазил қилиб касалхонада ётгандир?

Маҳкам ҳозир Очилнинг бир хусусиятига ҳавас қилди. Очилнинг юрагида, туйғуларида компас магнитини эслатадиган бир хислат бор ва бу хислатга у компасга ишонган йўловчидай ишонади. Магнит ўз атрофидаги нарсаларга лоқайд қололмагани каби Очил ҳам ҳеч кимга нисбатан лоқайд муносабатда бўла олмайди: у албатта кимгадир қизиқиб қарайди, кимнидир севади, кимнидир хушлайди, кимгадир ёрдам бергиси келади, кимдандир завқланади, кимнидир ёқтирмайди, кимдандир нафратланади, кимгадир қарши чиқади. Унинг бир нарсани аниқлаши, бир қарорга келиши шу ички магнитининг ёрдами билан Маҳкамдагига нисбатан хийла тез бўлади.

Худди шу кунлари СССР тарихи кафедрасида Эшонбоевнинг диссертациясидан икки боби муҳокамага қўйилган, ҳамма қизиқувчилар ҳам таклиф қилинган эди. Очил биринчи группадаги суҳбатлардан бирини Ленинга бағишламоқчи эди. Эшонбоев «Туркистонда Совет ҳокимиятини ўрнатишда В. И. Ленининг тарихий роли», деган мавзуда диссертация ёзаётганини билиб, унинг бобларини ўқиб кўргиси келди ва кафедрага борди.

Қўлёзмани олиб кетиш мумкин эмас эди. У лаборант қиз қаршисидаги бўш стол ёнига ўтириб ўқий бошлади.

Кейин у Акбаровнинг бу боблар тўғрисида салбий фикрда бўлганини Маҳкамдан эшитди-ю, «ҳа-а,— деди ўзича,— бир чеккаси шунинг учун ҳам унга ҳужум қилишган. Энди Акбаровсиз осонгина ўтказишмоқчи».

Очил муҳокамага астойдил тайёрлана бошлади. Лаборант қизнинг қаршисида узоқ-узоқ ўтириб қўлёзма ўқиди, кутубхонадан адабиётлар олиб келиб солиштириб кўрди. Шундай азиз бир мавзуда ёзилган илмий иш газета, журналларда, китобларда чиққан ва ҳамма аллақачон биладиган фактлардан, фикрлардан ортиқ ҳеч нарса бермас эди. Очил бир-икки жойда келтирилган архив материалларини ҳам аввал қаердадир кўргандай бўлди ва қидириб-қидириб ўтган йилги журнал мақолаларидан топди. Эшонбоев бу материалларни ўзи қидириб топгандай архив делоларининг номларини батафсил келтирганди, шунда ҳам бир-иккита рақамни журналдан ноаниқ кўчиргани билиниб қолганди.

Энди Очил муҳокамада албатта гапирмоқчи бўлди ва кафедрага эртароқ борди.

Деворлари кўргазмали материаллар билан безатилган шинамгина хонанинг ҳар иккала деразаси очиқ,

одамлар ёзлик оқ кийимларда. Оқ шойи кўйлак, оқ шойи шим кийган, оқ камар тақкан, юзи ҳаяжондан қизарган Эшонбоев ҳаммага тўйдаги куёвдай мулойим ва бир оз уятчан муомала қиларди. Кафедра мудири бўлган Зуфар Ҳакимович, оқ туфлили оёғини дераза томонга чўзиб, қатланган рўмолчаси билан эринибгина елпинарди. Унинг ёнида калта енгли сариқ тенниска кийган, ёши ўттиз бешларда бўлса ҳам, гавдаси жуда тўлишиб, сочи сийраклашиб қолган доцент Бондарев. Бериоқда кафедранинг яна бир доценти, икки старший ўқитувчи, бир аспирант, беш-тўртта юқори курс студентлари ва Очил ўтирар эди. Мана, профессор Аким Борисович Задорин ҳам келди, ҳамма билан қуюқ сўрашиб, садаф сопли қўл таёғини дераза токчасига суяб қўйди ва ўша томонга стул суриб ўтирди.

Шундан кейин Зуфар Ҳакимов ўрнида туриб, қўлларининг учини стол устига тираган ҳолда кафедра кенгашини очди. Эшонбоев тез ўсиб келаётган кадрлардан эканини, анча пишиқ илмий иш ёзганини айтди-да, муҳокамага докладчи қилиб тайинланган декан муовини Муслимовга сўз берди.

Ўзи озғин, кўзлари жавдираб турадиган Мўмин Муслимов Ҳакимовдан қўрқадиган, конфликтлардан мумкин қадар узоқ юрадиган беозор киши, Очил буни билади. Афтидан, Муслимов докладчи бўлишни истамаган, лекин Ҳакимов айтгандан кейин йўқ дея олмаган. Энди ҳар гапида бир тутилар, қиррали нарса учиб қолса, у ёқ-бу ёғидан сийпалаб ўтарди. Эшонбоевнинг жуда шарафли мавзуда илмий иш олиб бораётганини, ўта масъулиятли тарихий воқеаларга мурожаат қилганини мақтарди. Ундан кейин сўзлаган бир-икки киши ҳам ишнинг ўзи тўғрисида эмас, мана шу ўта шарафли мавзу тўғрисида гапирди. Камчилик кўрсатиш керак бўлиб қолса, «фалон жумла фалондай тузилса тўғрироқ бўлармиди», «фалон қисми фалондай фактлар билан тўлдирилса қалай бўларкин?» дейишди. Шу тарзда бобларнинг яхшилигига ишонса бўладиган даражада гапирилгандан кейин, Ҳакимов стол тортмасида қўлда ёзилган икки варақ ёзув чиқарди.

— Мана бу ерда бир киши ўқиб беришни талаб қилиб юборган (Ҳакимов «талаб» сўзини истеҳзоли айтди) тақриз ҳам бор. Яъни, ҳаммага маълум Акбаров. Мен бошдан-оёқ ўқиб вақтларингизни олиб ўтирмайман. Ху-

лосасини ўқий қоламан... «Хуллас, муҳокамага тақдим этилган боблар жуда паст назарий савия билан ёзилган, янги илмий фикрлар, янги фактлар билан суғорилмаган» ва ҳоказо. Бу хулосанинг асоссиз эканини бу ерда гапирган ўртоқлар исботлаб берди. Беғараз эмаслиги эса,— деб у Акбаровнинг шахсий иши кўрилганига ишора қилди,— ўз-ўзидан сезилиб турибди.

У кунги партия мажлисига бетоб бўлиб қатнаша олмаган Аким Борисович тақризнинг қачон ёзилганини сўради. Ёзувда Акбаров касалхонага кетмасдан олдинги число турар эди.

— Лекин истаган числосини қўйиб юбораверишн мумкин эди,— деди Зуфар Ҳакимович бунга ишонмай.— Ҳар ҳолда биз ўтган куни олдик.

— Талаб қилган бўлса,— деди Аким Борисович,— ҳаммасини эшитсак бўлар эди. Афсуски мен ўзбек тилини билмаганим учун бобларни ўқиёлмадим. Лекин бу мавзунинг мутахассиси бўлган доцент Акбаров касал ҳолига қарамай тақриз юборган бўлса... ўзи кўп ҳам эмас шекилли.

Зуфар Ҳакимович йўқ деёлмади ва ўқиш учун доцент Бондаревга берди. Одатда жуда ифодали ўқийдиган Виталий Александрович ҳозир ўз гапига ишонмай гапираётган кишидек овози тушиб, истар-истамас ўқий бошлади. Лекин кўпчилик эътибор билан тингларди.

Акбаров ҳам мавзунинг олижаноблиги, юксаклиги, янгилиги ҳақида ёзган, бу ўзига яраша инсоний олижаноблик, назарий юксаклик, илмий теранлик талаб қилишини айтганди. Сўнг Эшонбоев бу талабларга жавоб бера олмаганига далиллар келтирган эди. Очил бобларни ўқиётганида сезган, лекин аниқ жумла ва умумлашма ҳолига келтира олмаган фикрларни Акбаровнинг тақризидан топди. Эшонбоев тарихда шахснинг роли ҳақидаги марксча-ленинча назарияни ўз мавзуига тадбиқ этолмаган. Ленин Туркистондаги меҳнаткашлар оммасининг революцияга келишига тўсқинлик қилган қийинчиликларни минглаб километр наридан бехато кўра олган, бу қийинчиликларни бартараф қилиш учун унутилмас ёрдамлар уюштирган, диссертант эса буни очиб бермаган. Туркистонда Совет ҳокимияти қандай зўр қийинчиликларни енгиш йўли билан ўрнатилганини кўрсатмай тарихий тараққиётни зафар маршига ўхшатиб таърифлаган. Илмий асар эмас, юбилейларда қилинадиган тантанали

доклад ёзган. Иши фанга осон йўллар билан «орқа эшикдан» кирадиган кишиларнинг ишига ўхшаб қолган.

«Тўғри, ҳаммаси тўғри», деди Очил ичида. Виталий Александрович ўқиб бўлгандан кейин орага тушган қисқа жимликда Очил қўл кўтариб:

— Мумкинми?— деди.

Бунақа салобатли муҳокамаларга қизиқиб келадиган ва тортиниб-писиб ўтирадиган студентлар жуда камдан-кам сўзга чиқишарди. Сўзга чиққанлари ҳам асосан яхши таассуротларини гапирар, ҳамма буни табиий деб билар эди. Шунинг учун бирдан Эшонбоев ёзган нарсаларни ишонарли далиллар билан танқид қила бошлаган Очилнинг нутқи кўпларга ғайритабиий туюлди. У кичкина блокнотини дам очиб, дам ёпиб, қўлини гоҳ чўнтагига солиб, гоҳ итоатсиз сочларини орқага суриб, кўпроқ Аким Борисовичга ва Муслимовга мурожаат этиб гапирарди. Бобларни аввал нима мақсад билан ўқиганидан тортиб, Акбаровнинг тақризидан қандай таъсирланганигача ҳам таассуротларини данғал ҳикоя қиларди. Муслимов ундан кўзини олиб қочар, Аким Борисович, аксинча, кўз узмай қарарди. Қип-қизил Эшонбоев истеҳзоли табассум қилмоқчи бўлар, лекин қилолмасди. Акбаровнинг тақризидан кейин бобларнинг яхшилигига шубҳалана бошлаган холис эшитувчилар энди Очилга ишониб, ҳатто хиёл завқланиб қарарди. Зуфар Ҳакимович раислик столидан буни пайқаган сари қовоғи солиниб, лаблари бир-бирига ботиб борарди. У Виталий Александровичга қаради ва Очилнинг овозини босиб кетадиган тўлиқ товуш билан:

— Гапирасизми?— деб сўради.

— Пожалуй[1],— деди Виталий Александрович ҳам тўлиқ овоз билан.

Ҳали Очилнинг сўзи тамом бўлмасдан қилинган бу савол-жавоб уни эътиборга сазовор бўлмаган маҳмадона қилиб кўрсатиши керак эди.

Очил сўзини тамом қилар-қилмас Виталий Александрович сўзга чиқди. У Самадовнинг гапларини эшитиб, Чумичкиннинг яқиндаги «маҳмадона» лигини эслаганини, ёшларнинг бир қисми ўзидан катта ўртоқларининг йиллар давомида қилган ишларини бирпасда йўққа чиқа-

[1] «Гапирсам дейман» маъносида.

ришдан уялмаслиги унга тушуниб бўлмас бир жумбоқ эканини айтди.

— Лекин жумбоқни ечиш мумкин,— деди Зуфар Ҳакимович.

— Ҳа, факультетимизнинг энг яхши аспиранти ёзган салмоқли илмий ишни Самадов ҳам Акбаровга ўхшаб албатта уриб яксон қилишни истаётибди. Бу тасодифий бўлмаса керак. Алоҳида камчиликлари ҳақида гапириш мумкиндир, ишловини меъёрига етказиш ҳақида гапириш мумкиндир. Лекин ҳаммамиз ҳар қандай йўл билан ёрдам беришимиз керак бўлган ёш илмий ходимнинг биринчи ишини бундай яксон қилиш — бу энди, мен ҳатто қандай баҳо беришимни ҳам билмайман,— танқидбозлик, субъективизм, нима десангиз денг, фақат беғараз танқид эмас.

Зуфар Ҳакимович ўз нутқида бу фикрларни янада тараққий этдириб, янада чуқурлаштириб, Очилни жуда шошириб қўйди. Ҳали бундай катта одамлардан бунчалик қаттиқ гап эшитмаган Очил ўзини қандай мудофаа қилишни билмас, энди Аким Борисовичга қарашга ҳам ботинолмас эди.

Аким Борисович бу гапларни эшитгандан кейин бобларни ўқиш имконияти йўқлигидан яна бир марта афсусланди ва Ҳакимовдан сўради:

— Ҳозир бўлмаса ҳам кейин, диссертация тўлиқ муҳокамага қўйилганда, русчага таржима қилдириб бўлмасмикан?

— Афсуски, бунақа мақсадлар учун пул йўқ,— деди Зуфар Ҳакимович.

— Ректоратдан сўраб бўлмасмикан? Ҳар ҳолда диссертациянинг тақдири учун ҳамма кафедра аъзолари жавоб бериши керак, лекин тилни ҳамма билмайди. Мен Виталий Александровичга ҳавас қиламан, тилни билмаса ҳам, мана бугун шунча гапирди. Лекин менда ўқимасдан гапиришга истеъдод йўқ.

Пичингни сезган Виталий Александрович:

— Ну, Аким Борисович,— деди,— ўқимаган бўлсам ҳам авторини яхши биламан-да. Кўп гаплашганмиз.

— Ҳар ҳолда мен қўлёзма билан гаплашишни афзал кўрардим.

— Хўп, Аким Борисович, ректоратдан сўраб кўрамиз. Хўп. Бошқа ҳеч кимда сўз йўқми?.. Бўлмаса охирги сўз диссертантга.

Аким Борисович гапирган пайтда Очил ўзини сал енгил ҳис қилган эди. Бондарев ва Ҳакимов айтган ғараз ҳақидаги фикрни Эшонбоев «қасд қилганни паст қиламиз», деган маъногача давом этдиргандан кейин у қизишиб, терга ботиб кетди. Бугунги танқиди учун қачондир бир вақт Эшонбоев, Ҳакимов ўч олиши тушунарли эди. Аммо Очилни бундан ҳам ортиқ қийнаётган нарса ҳозир шунча одамнинг олдида ўзининг бегаразлигини исбот қилиб бера олмаслиги эди.

31

Орадан бир неча кун ўтгандан кейин коридорда ёзги имтиҳон ва зачетлар жадвали пайдо бўлди. У деворнинг икки метрча жойини эгаллаганди ва дастлабки кунлари олдидан одам узилмасди. Маҳкам Очил билан жадвал олдидан ўтар экан:

— Кўрдингизми?— деди.

— Ҳа, ёзиб ҳам олдим.

— Лекин ҳеч тайёрлигингиз кўринмайди. Қачон қарасам ё шеър ёзаётган бўласиз, ё Эшонбоевни танқид қиламан деб юрасиз, ё ўзингиз танқид еб чиқиб, аламига роман ўқийсиз.

— Тўғри айтасиз, жўра, энди қаттиқ ўтирмасам бўлмайди. Сиз бораверинг, жадвални мен яна бир кўрай. Ҳозир ҳеч ким йўқ экан.

— Юринг, менинг ҳам қараб ўтадиган жойим бор,— деди Маҳкам.

Жадвал биринчи курсдан бошланиб, ўнгда, тўртинчи курс билан тамом бўларди. Очил Маҳкамни «ўзимизнинг курсникига қарар», деб ўнг томонга йўл берди-да, ўзи чапда қолиб, биринчи курсникини ёдлаб олмоқчи бўлди. Лекин Маҳкам ҳам наридан туриб биринчи курсникига томон бўйин чўзиб келарди. Қўққисдан иккови бир-бирига бошини уриб олди.

— Э, жўра, бизнинг курсники нариги четида.

— Сиз нега бу ёқдан жилмайсиз бўлмаса?

Иккови бир-бирига қараб кулиб юборди.

— Яширинг-э!— деди Маҳкам.

— Яширинг, деб ўзингизга айтинг!

— Ўзимми? Мана, мен Гавҳарнинг имтиҳонларини ёзиб олмоқчиман,— деб Маҳкам авторучкасини оча бошлади.

— Мен агитатор сифатида биринчи группага тааллуқли жойини,— деди Очил, пойнакли қаламини коломенка шимининг чўнтагидан чиқариб.

— Оҳ-ҳў! Бу бечораларнинг шўри бор-ку,— деди Маҳкам,— олтита имтиҳону бешта зачет-а.

— Дадам шу. Ўртоқ Ҳакимов ҳаммасини ёзга йиғиб юрадилар. Кун исиб мия ачийдиган вақтга. Қишда шуларнинг имтиҳони битта эди. Сессия-сессия, деб қўрқитишади, сессияси ҳеч гап эмас экан-ку, деб дўппини яримта қилиб юришувди. Мана энди кўради.

— Юринг, Очил, ўқув залига бориб бирпас Бегимовни ўқийлик (улар кўп фанларни ўқитувчининг номи билан атаб ўрганган эдилар).

— Ўқув залингизга ҳозир ё терлаш учун бориш керак, ё ухлаш учун.

— Рост, кун исиб кетди, юринг, паркка борамиз бўлмаса.

— Соатингизга қаранг-чи? Мен олтида у ёққа боришим керак.

— Қаёққа? Ҳа.

Маҳкам қаёққалигини яхши биларди. Улар кеча бешолти киши бўлиб Акбаровни кўргани боришган, хайрлашиб чиқаётганларида Темир Акбарович Очилни тўхтатиб: «Шеърларингизни олиб келинг, бир кўрайлик» деган ва бугун соат олтини айтган эди.

— Ҳали уч,— деди Маҳкам.— Бегимовдан хийла ўқиш мумкин. Юринг.

Парк кечаси ясанг-тусанг одамлар, ранг-баранг чироқлар, хилма-хил ажойиботлар билан тўлиб жуда катта кўринар экан шекилли, кундузи офтобда алланечук кичрайиб қолганга ўхшарди. Қуёш қиздираётган аллеялар бўш, скамейкаларнинг оқ қовурғаси офтобда ялтиллайди. Ишчилар узун резинка ичакни у ёқдан-бу ёққа судраб, чанқаб қолган гулларга, чанг ўтира бошлаган дарахт баргларига сув сепишарди. Ичак билан водопровод уланган жойдан кумуш симдай ингичка фонтанча гажжак бўлиб отилиб турар, иккита митти қизча унга қўлини тутиб ўйнарди.

— Кеча мен кечгача шу ерда ўтирган эдим,— деди Очил.— Ҳу ана у липанинг тагида салқин бир скамейка бор.

— Тарихшуносликни ўқиганмидингиз? Сув қилиб ичгандирсиз бўлмаса.

— Ўқишга олиб чиққан эдим. Лекин ўзим сув бўлиб оқдим.

Четларида пастак яшил акация буталари ўсган скамейкага бориб ўтирдилар. Очил дафтарининг қатидан тўрт букланган оқ тахта қоғоз олди. Бу майдалаб ёзилган шеър эди.

— Бари бир дафтарда қоладиган нарса. Мана кўринг.

* * *

Ҳаво соф, боғ кўм-кўк, баргларда шудринг,
Беҳад гўзал эди баҳор эртаси.
Шу тонгдай гўзал қиз истаган шеърга
Қўпдан топилмасди мос сарлавҳаси.

Сарлавҳа қидириб қалбимга боқсам
Ялтиллаб кўринар ўтли бир ният.
Ниятки, ҳаётим ва ёшлигимни
Сарфласам ҳам майли, эришсам фақат!

Дедингиз севаман адабиётни,
Билинг: адабиёт — танлаган йўлим.
Шу йўлда топишсам севаман мангу.
Шу йўлда тортинмай сўзлайди дилим.

Кўнгилда бор туйғуларимни
Сизнинг ақлингиз-ла ўлчасам,
Меҳр тўла кўзларингизда
Муҳаббат рамзини кўрсам.

Интилиш бир, мақсад бир бўлса,
Истаганим сиз бўп чиқсангиз.
Сиз ҳам аста «Бахтлиман» дея,
Кўзларимга кулиб боқсангиз.

Ҳаво соф, кўм-кўк, баргларда шудринг,
Беҳад гўзал эди баҳор эртаси.
Шу тонгдай гўзал қиз истаган шеърга
Сарлавҳа топилди — сарлавҳа ўзи!

Маҳкам Очилнинг руҳий азобларини билгани учунми, ё шеър кучли таъсир қилдими, кўзи ёниб гапирди:

— Жуда яхши-ку. Беринг, эгасига буюрсин.

Очил маъюс жилмайиб, бош чайқади.

— Нега ахир? Ўзи истаган бўлса...

Очил бир шода акация баргини бир-бирига қўйиб тахлашга ҳаракат қилар ва жилмайиб, бош чайқарди. Фақат энди у Маҳкамнинг ижод фантазиясига тушунмаганидан жилмаярди. Замира унга «адабиётни севаман» ҳам демаган, қанақа шеър исташини ҳам айтмаган, ҳаммасини Очилнинг ўзи ўйлаб чиқарган эди. У ҳаётида эриша олмаган баъзи нарсаларга хаёлида, тасаввурида эришарди ва бу ҳар ҳолда йўқдан кўра дуруст эди.

— Нега бермайсиз?— таажжубланди Маҳкам.

— Одам одамга юрагидан азизроқ нарса беролмайди-а? Мен шуни берсам юрагимни берган бўламан. У эса — ҳеч нарса. Бир томонлама. Битта ёғоч уй бўлмайди.

— Ҳали ҳам илгаригидаймисизлар? Мен бу суҳбатлар ораларингни яқинлаштиргандир, деб ўйлаган эдим.

Ҳа, Очил ҳам аввал суҳбатлардан шундай бир натижа кутган эди. Замира гапга аралашмай ўз жойида жим ўтириб қулоқ солган пайтларида умиди амалга ошаётгандай бўларди. У асли жуда бардошлик қиз эканми, ёки фақат Очил борида шундай бўладими — ўтирган жойида безовталаниш, ўринсиз ҳаракатлар қилиш одати сира ҳам йўқ эди. Гўё у Очилнинг суҳбатига берилиб, лекциялардан чарчаб чиққанини ҳам, ўша қаттиқ стулда олти соат ўтирганини ҳам унутар эди. Очил ҳар замонда унинг юзига, кўзларига назар ташлаб, ўзига аталган бир эътибор, бир меҳр, бир завқ топгандай бўлар ва юраги бахтга тўлиб кетарди. У ўтказаётган суҳбатнинг бурилишлари, гоҳ алангаланиб, гоҳ пасайиши, гоҳ қийин бир аҳволда тўхташи Замиранинг кўзларида узлуксиз акс этар, бу ҳам ундаги яширин меҳрнинг нишонасига ўхшарди. Лекин Замира гапирса, мунозарали масала бўйича ўз фикрини айтса ёки савол берса жим ўтирганида Очилга кўринган нарсалар гўё қаёққадир йўқоларди. Аудиторияда ўтирган бошқа ҳамма студентлар Очилга қандай муомалада бўлса, у ҳам шундай муомалада бўлаётгани билинарди.

Кейинги бир суҳбатда болалар Очилдан шеър ўқиб беришини сўраб қолишди. У аввал Гейнедан рус тилида битта лирик шеър айтди, сўнг «Ўзингизникидан», деб қўйишмагандан кейин таваккал қилиб «Гўзал ўткинчи»ни ўқиб берди. Бениҳоя кучли туйғу билан жуда таъсир-

ли ўқиди ва шунда яна Замирага қараб унинг қип-қизариб кетганини кўрди.

Аудитория бу шеърни Очил аввал истагандай тушунди. Яъни Очил билан Замира барг ва ёмғир томчиси сингари бир-бирига ҳамроҳ бўлолмабди, деган маънода тушунди. Илгари Очилда бир оз тама бор, деб ўйлаганлар ҳам энди уни, «куйганлардан экан, тақдирига тан берган мард йигит экан», деб аввалгидан ортиқроқ ҳурмат қиладиган бўлди. Шу билан бирга Очил ва Замира бир-бирига ҳамроҳ эмаслиги ҳақидаги фикр гўё ҳақиқатга айланди. Ҳамма томонидан тан олинди ва шубҳасиз факт қаторига киритилди. Энди Очил Замирадан умидини чинакам узиши керак эди — бўлмаса шеъри ёлғон чиқар ва шунча одамни алдаган бўларди. Аммо умидини уза олмасди.

Энди у илгаригидай Замира билан «дўстлашиш» ҳақида гапиришга тили бормасди. Шу тўғрида тортишган пайтларига нисбатан бу орқага кетиш эди. У Маҳкамга ҳозир маъюсланиб айтган гапларнинг сабаби ҳам шу эди.

Лекин Маҳкам унга жуда ғалати бир нарсани айтиб қолди.

— Гавҳар бир кун айтиб берувди,— деди,— гап ташиган бўлмайин, деб сизга айтмаган эдим. Анча бўлди. Гавҳар, унга ҳам қийин дейди. Бир кун ичи тўлиб юрган экан дейди, аудиторияда йиғлаб олди дейди. Йигитлар хафа қилдими деса, мен йигитларни хафа қилдимку, дермиш. Сизни тилга олса ранги ўзгариб кетган эмиш.

— Нимага?

— Ким билади?

Очил қийналиб йиғлаётган Замирани кўз олдига келтирди-ю, тупугини қилт этиб ютди. Сўнг:

— Соат неча?— деди.

Маҳкам унга тушунган маънода кулимсираб:

— Олтига ҳали анча бор,— деди.

— Ҳа, олтида у ёққа бормоқчи эдим-ку. Хўп, кетдик.

Улар ҳозирги Шарқ тарихи китобини навбатма-навбат ўқиб ва эшитиб ўтирганларида Очилнинг кўз олдига дам-бадам эзилиб йиғлаётган Замира келар, бунинг учун у ўзини гуноҳкордай ҳис қилар, дарҳол бориб, қўлидан келган ёрдамини бериш истаги билан ёнарди. Илгари у Замираларнинг ётоғига боришни

хаёлига яқинлаштирмас, «чақирилмаган меҳмон» бўлишдан қўрқар эди. Энди эса: «Акбаровникига қизлар ётоғи олдидан ўтиб кетилади-ку,— деб ўйланарди,— балки ёрдамимга муҳтождир? Бир мунут кириб, аҳвол сўраб ўтсаммикин?»

Шу ният билан китоб-дафтарларини Маҳкамда қолдириб, паркдан эртароқ чиқди. Юраги гурс-гурс уриб, қизлар ётоғининг зинапоясидан иккинчи этажга чиқаётганда Замиралар турган хона томондан қизларнинг қий-чуви ва кулгиси эшитилди. Зинапоя тамом бўлган жойдан узун коридор ўтар эди. Қий-чув шу коридорга чиқди ва изма-из чопиб келаётган икки қиз кўринди. Очил зинапоя қанотига қўлини қўйиб тўхтади. Олдинда Анна—чит сарафанининг этагига сув сачраган. Орқадан қувлаб келаётган Замиранинг енгсиз халати шалаббо ҳўл, қўлида ярим графин сув, лунжи шишган. Анна ундан анча нарида тўхтаб, ўйинчоқ ўйната бошлади: кичкина сариқ эшикча магнит билан оғзини карракдай очиб-ёпар эди. Замира буни кўриб сувини пуркаб юборди. Иккови ҳам кула-кула яна қувлашиб кетишди. Очилни кўришмади ҳам.

«Салқинлаб юришибди, роҳат қилиб»,— деди Очил ичида ва секин орқасига қайтиб, Акбаровларникига кетди.

32

Икки деразали хонанинг ўртасида ҳаво ранг дастурхон ёпилган юмалоқ стол, уч-тўртта стул. Бир томонда ойнабанд китоб шкафи, иккинчи томонда пастак, ихчам диван, бурчакда радиоприёмник. Унинг бир қулоғига кичкина қўл соат кумуш браслети билан осиб қўйилган. Тўрда ҳам эшик бор— Темир Акбарович ҳозир ўша эшикдан ичкарига кириб кетди.

Очил орқа томонига қараб, ажойиб йигитнинг рамкага солиб қўйилган портретини кўрди ва дурустроқ тикилиб Наримонни таниди. Бурни, қош чизиги, яна аллақаери отасиникига ўхшайди. Лекин Акбаров ҳам бир вақтлар ўғлидай юзи ажинсиз, қуюқ қора сочи пешонасига тушиб турадиган, ёноқлари, бўйни қуйма ва ихчам бўлганини тасаввур этиш қийин эди. Айниқса ҳозир касалликдан кейин Темир Акбаровичнинг ранги ўчиб, юзи алланечук салқи бўлиб қолганди. Сочи тўки-

либ кетган пешона устининг йилтираши қиёфасидаги кексалик белгиларини бўрттириб кўрсатарди. Мана, у йўл-йўл қўнғир пижамада ичкари хонадан бир қути «Казбек» олиб чиқди ва уни тирноғи билан қирқиб очар экан:

— Шундай қилиб, самарқандликмисиз?— деди.

— Самарқанднинг бир районидан: аслимиз қирқ уруғидан.

— Э, «жўқ» чиларданмисиз? Тилингиздан таниб бўлмайди. Чакинг.

Очил ўзига томон сурилган очиқ папирос қутисига қаради-ю, чеккиси келса ҳам уялиб:

— Раҳмат,— деди.— Тилимни Тошкент ўзгартириб юборди. Биринчи курсда сиз дарс бермадингиз-да, бўлмаса роса кулар эдингиз. «Ж» лардан қутулмоқчи бўлиб, «жуда» ни ҳам «юда» деб айтар эдим.

Темир Акбарович оғзидан папирос тутунини чиқарар экан, овозсиз кулиб деди:

— Кўп ажойиб халқ шоирлари чиққан-а. Сиз ҳам дўмбири чертиб айтишни биларсиз?

— Сал-пал.

Очил ўтган куни ўртоқлари билан келганда Эшонбоевнинг боблари қандай муҳокама қилинганини Акбаровга сўзлаб бергиси келган, лекин айтолмаган, шахсий ишининг нима бўлишини сўрашга ҳам ботина олмаганди. Бугун келаётиб албатта шу тўғрида гап очишга аҳд қилиб қўйганди. Аммо Темир Акбарович гапни бу соҳага яқин келтирмасди. У умуман ўзи тўғрисида жуда кам гапирадиган одам эди. Лекин Очил ҳам кўнглига туккан нарсасини амалга оширмасдан қўймайдиган, гапнинг ўринли-ўринсиз бўлиши билан ҳисоблашмайдиган йигит эди. Ҳозир у кутилмаганда гапни дўмбирадан Эшонбоевнинг муҳокамасига бурди.

— Тақризингизни ўқиб беришди, мен ҳам чиқиб гапирдим.

Темир Акбарович ҳаяжонланганида қиладиган қўл ҳаракати билан қош устини силаб:

— А-ҳа,— деди.

Лекин ҳеч нарса сўрамади, гавдаси билан стол устига энгашди-ю, жим қолди. Шундай бўлса ҳам Очил муҳокаманинг қандай ўтганини ҳикоя қилиб берди ва охирида Акбаровнинг ноҳақ жабр кўраётганига ишора қилиб:

— Наҳотки, бу ҳаммаси шундай қолаверса?—деди.

— Ҳа...— Акбаров бу сўзнинг охирини кучанишга яқин бир товуш билан айтиб, бошқа нарса дейишдан ўзини тутди.

У тузалгандан кейин туғилган юртига бормоқчи, отаси тўғрисида топиш мумкин бўлган ҳамма ҳужжатларни топиб келмоқчи, ўқиган лекцияларини ўрганиш учун партком томонидан комиссия тузилишини сўрамоқчи эди. Лекин буни Очил тушуниши учун мажлисда нима бўлганини билиши керак эди. Акбаров эса ҳозир бунақа нарсаларни гапириб бера олмасди. Умуман у студентларни бунақа чигалликларга аралаштиришни истамасди. «Ёшларнинг хато қилиши осон,— дерди у ўзича,— Ҳакимов эса ёмон кўрган одамнинг хато қилишини пойлайди. Очилга ўхшаганлар сал хато қилса уриб майиб қилиши ҳеч гап эмас».

Очил ёрдамга келиш, Акбаров буюрган ишни қилиш истаги билан ёниб жавоб кутарди. Темир Акбарович унга миннатдор кўзлари билан қаради-ю, лекин:

— Сиз ўзингизни ўтга-сувга уриб, ўқишни унутиб қўймаслигингиз керак,— деди.— Бу ёқда шеър ёзиш касбингиз бор экан. Хўп, қани, эшитамизми?

Очил «гапим ўринсиз бўлди шекилли», деб бир оз уялиб, бир оз ранжиб шимининг чўнтагидан қора жилди қалингина дафтарча олди ва стол устига қўйди. У бир марта редакцияга борганда дафтарчасини қўлидан олиб ўзлари ўқишган, кейин фикр айтишганди. Лекин Темир Акбарович узоқ эшитишга чоғланиб креслосига чуқурроқ ўтирди.

— Шеърини эшитган дуруст-да,— деди.

— Хўп. Фақат қайси бўлимидан ўқишни...

— Бўлимлари ҳам борми?

Ўн тўрт ёшидан бери шеър машқ қилиб юрган Очил «бу соҳада стажим катта» деб ўйлар, устига«Танланган шеърлар», деб ёзилган шу дафтарчасига бирор киши баланддан қараса, у ўзини янада баландроқ тутишга ҳаракат қиларди. Ҳозир Темир Акбарович унинг шу позик жойига сал тегиб кетди.

— Тўртта бўлими бор,— деди Очил дона-дона қилиб ва салмоқ билан тушунтира бошлади:— биринчиси— ишчилар синфига бағишланган, иккинчи бўлим— колхозчиларга, кейин — интеллигенция ҳақида. Тўртинчи бўлим— бошқа ҳар хил темаларда.

— Бўлмаса аввал ҳар бўлимдан битта-битта ўқинг. Ўзингиз энг яхши деб ҳисоблаганларингизни.

Очил анча вақт дафтарини у ёқдан-бу ёққа варақлаб, ниҳоят бир саҳифада тўхтади ва устидан силаб қўйиб деди:

— Биринчи бўлимдан, «Янги заводлар» деган шеър:

Нақадар қудратли, нақадар азиз,
Ватанинг кўксида ўсар тўхтовсиз,
Табиат ҳукмини енгар аёвсиз,
Янги заводларнинг оқ корпуслари.

Иккинчи бандда завод трубалари осмон билан ўпишгани, учинчи бандда завод тайёрлаган машиналар шамолдан тез юриши айтилганди. Ҳар бандниng бошида «Нақадар», ўртарофида «завод», охирида «туслари», «бари», «сари» деган сўзлар учрар эди.

Темир Акбарович пиғини кафтига қўйиб креслога чўкиб ўтирар, юзи ҳам, гавдаси ҳам ҳаракатсиз кўринар, шунинг учун қандай таассурот олаётганини билиб бўлмасди. Фақат Очил ўқиб бўлганда «тушундим, давом эт» маъносида:

— Бу— ишчилар ҳақидагиси,— деди.

Овозига қараганда шеър ҳеч таъсир қилмаганга ўхшайди. Очил ўнғайсизланиб юзини ишқади ва йўталди. «Колхоз ГЭС»и деган иккинчи бир шеърни ўқиётганда товуши ўзига ҳам сўник эшитилди.

Бу шеърга ҳам Акбаров ҳеч нарса демади. Очил терлаб кетди ва:

— Янами?— деди.

— Ҳа, яна икки бўлими борми?

Очил «тўрт бўлим» деганига энди пушаймон бўлди.

Акбаров индамай ўқитган-ўқитган эди. Бу ерга келаётганда бир-биридан яхши кўринган шеърлар энди Очилга кучсиз, ширасиз туюла бошлади, уларни ўқиш эса қийноққа айланиб кетди. У Акбаров билан баҳслашиш ва шеърларни мудофаа қилишни истар эди. Ниҳоят, сабр косаси тўлиб кетди.

— Темир Акбарович, ҳаммаси эсингизда қолармикин?

— Эсда қоладигани учармикин, деб ўтирибман.

Очилнинг оғзи қақраб, тили қийинлик билан айлана бошлади.

— Шу ўқиганларимда учрамаган бўлса бу ёғида учраши қийин.

— Ҳаммаси шунақами? Бошқа дафтарда йўқми?

— Бўлгани шу,— деди Очил совуқ оҳангда.

Темир Акбарович креслодан кўтарилиб, стол устига энгашди ва «Казбек» қопқоғини кўтариб Очилга таклиф қилди. Очил боя ибо қилиб чакмаган эди, энди чўнтагидан «Ракета» чиқарди-да, Акбаров билан бирга тутатди.

— Кечирасиз, Темир Акбарович, нимаси ёмон, нима етишмайди, билсак мумкинми?

— Одам етишмайди. Завод дейсиз — ишчилар йўқ, тарих дейсиз — тарихчилар йўқ. Кимсасиз шеърлар. Ваҳоланки, завод ҳам одам билан тирик. ГЭС ҳам, Шеър ҳам.

Энди бу ўз-ўзидан маълум-ку, завод ишлаяпти десангиз, ишчилар ишлаяпти деган бўласиз.

— Ўз-ўзидан маълум нарса ҳақида шеър ёзиш нима керак? Яна бир марта маълум қилиш шарт бўлса икки энлик газета хабарида айтиш ҳам мумкин-ку!

— Ие, ахир газета хабари янги заводлар темасини поэзияга олиб киролмайди-да.

— Бўлмаса мана бунақа шеър олиб киradими? Мана шу уйга ё эшик орқали кирасиз, ё дераза орқали, шундайми? Адабиётнинг эшиги ҳам, деразаси ҳам одам. Унга нима кирса фақат одам орқали киради. Одамнинг қалби, кечинмалари, ҳис-туйғулари орқали киради. Газета хабарида шу йўқ. Лекин хабарнинг шуниси афзалки, поэзиянинг эшигини очаман, деб чиранмайди, ўзига лойиқ ишини қилиб кетаверади.

— Кимсасиз, дейсиз, Темир Акбарович, тема шунақа бўлса нима қилай? Масалан, Ватан ҳақидаги шеърда ёки пейзажда конкрет одам бўлиши шарт эмас-ку?

— Лебедев-Кумачнинг Ватан ҳақидаги шеърида одам йўқми? Бор, ватанпарвар одам бор, ўшанинг юрак ҳарорати кишига жизиллаб тегади. Пейзаж ҳам шу.

— Шошманг бўлмаса,— деди Очил, дафтарчасини яна чўнтагидан олиб.— Одам образи орқали очилган темалардан ўқишим ҳам мумкин. Бундай дейишингизни билганимда аввалгиларини ўқимас эдим. Мана, «Пайвандчи Нодира» деган шеър: «Ястаниб ётади дарё бўйида, азамат қурилиш, ўти ялтиллаб».

Шеърда Нодира пайвандчилик касбини эгаллаб яхши қилгани ва ҳамманинг ҳурматига сазовор бўлгани айтилган, охирида яна биринчи тўртлик такрорланган эди. «Универсалчи йигит» ҳам, «Пиллачи Тўти хола» ҳам шу хилда ёзилганди. Очил уларни ўқиб берди-ю, Акбаровга «Энди қалай?» дегандай қаради. Лекин Акбаров ҳамон осойишта ва хомуш эди. У папирос олиб, қути устига тўнтариб қоқар экан:

— Манекен деган нарсани биласиз-а?— деди.

— Манекен?.. Маникюрга алоқаси йўқми?

— Бўлса керак. Универмагларнинг витринасида турган ёғоч одамлар. Мумкин қадар бўяб, чиройли қилиб қўйишади. Хизмати шуки, устига кийгизилган кийимни тарғиб қилади. Сиз ҳам шунақа манекен ясабсиз-ку, айтмоқчи бўлган фикрингизни шунчаки устига кийгизиб тарғиб қиляпсиз.

Агар бу гап шундай осойишта, шундай жўн айтилмаганда Очил уришиб кетар эди. У дафтарини чўнтагига асабий тиқиб, лаблари пирпираб ўрнидан турар экан.

— Кечирасиз бўлмаса,— деди.— Мен бекорга вақтингизни олибман.

Лекин Темир Акбарович уни шу аҳволда чиқариб юборишни истамас эди. Очил билмас эдики, у қанчалик яхши кўрса, шунчалик аёвсиз муомала қилади.

— Ўтиринг-ўтиринг,— деб у Очилни қайтариб ўтқазди.— Бу, хотин қаёққа кетди экан? Чой-пой ҳам йўқ. Қани, мен бир ичкарини кўрай.

У ичкариги хонадан иккита пиёла билан яшил термос кўтариб чиқди.

Стол тортмасидан бир ликопча сояки майиз олди.

— Кўк чой бор экан. Қани, олинг. Менинг нега бундай деганимни тушунгандирсиз?

Очил индамас, лекин аччиғлангани босиб-босиб чой ҳўплашидан ҳам билиниб турарди.

— Мавзуи яхши деб мақтамаганимга хафа бўлдингизми?— деди Акбаров.— Бошқалар аввал мавзуи яхши, ундай-мундай, деб силаб-сийпаб, кейин камчилик кўрсатган бўлса керак-да, а? Мана шунақа силаб-сийпаш ёшликда кишини қанчалик алдайди, ҳақиқий шеър билан қалбаки шеърни фарқ қилишда қанчалик чигаллик чиқаради, биласизми? Билмайсиз-да. Мен бир оз билганим учун айтяпман.

Темир Акбарович бу сўзларни шундай бир ички дард билан айтдики, Очил беихтиёр «қаёқдан биласиз?» деган маънода унга тикилиб қолди. Лекин Темир Акбарович оғрийдиган жойига бир нарса тегиб кетишидан қўрққандай эҳтиёт билан саволни четлаб ўтди:

— Нима ҳақда ёзиш ҳам жуда муҳим масала,— давом этди у.— Лекин... мана шу тюль,— деб у деразаларга тутилган нафис гулли оппоқ тўрни кўрсатди.— Мана шу чиройли тўр аъло навли пахтадан тўқилган. Худди шу пахтадан бўз тўқиш ҳам мумкин, вақтида тўқиганлар ҳам. Энг аъло навли пахтадан тўқилган энг сифатсиз бўзни кўрсангиз нима дейсиз? Шу пахта шундай ажойиб тўр бўлиши мумкинлигини билсангиз нима деяр эдингиз? Бўз кўримсиз бўлса ҳам пахтаси яхши, деб мақтармидингиз? Ё шундай пахта шу бўзга ҳайф бўлибди, деб ичингиз ачирмиди? Нега энг яхши мавзудаги энг кучсиз шеърга шундай демайсиз? Лекин Горький айтар эди, яхши мавзуни ҳайф қилганларга Горький жуда қаттиқ гапирарди.

Очил бўш пиёлани қўлида айлантириб, бурни терлаб ўтирар, энди уялганидан Акбаровга қарай олмас эди.

— Мен мана шу томонини ўйлаб айтяпманки, агар ҳамма ёзганларингиз шу дафтарчада бўлса... Қани, пиёлани тутинг чой қуяй.

Очил пиёлани тутаётганда Темир Акбарович унинг анча ўзгариб қолганини сезди.

— Ё бошқа жойда ҳам борми? Бўлса тортинманг, тортинадиган жой эмас.

— Энди... бори ҳам шахсий-да.

— Шахсий?

— Яъни интимний...

Темир Акбарович тушунган маънода қошларини баланд кўтариб деди:

— Ҳа, ҳа, ҳеч кимга кўрсатиб бўлмайдиганими? Ё бирортасини кўрсатасизми?

— Кўрсатсам бўлар эди, лекин ёнимда йўқ.

— Ёддан биларсиз?

Очил чиндан ҳам «Интим» шеърларининг ҳаммасини ёддан биларди.

— Бўлмаса...— деди ёлғон гапиргиси келмай.— Ўтган янги йилни биз ётоқда кутган эдик, ҳаммамиз йигитлар эдик. Биласиз, бизнинг группада қизлар кам.

Гап бунда эмас-ку, энди шеърда шунақа бир жойи бор.

— Йўқ, тўғри, масалан, биз ўқиганда баъзи ўзбек группаларида битта ҳам қиз бўлмас эди. Сизларда ҳар ҳолда бор. Ҳозирги биринчи курсда кўп, кейин бориб яна кўпаяди. Хўп, гап бунда эмас.

— Ҳа шу... сарлавҳаси «Янги йилга»деган. Энди... айб қилмайсиз-да, бу шунақа ўртоқлар допрасида ўқиш учун ёзилган.

Очил деразага тикилиб, гапираётгандай жўн ва дона-дона қилиб аста ўқий бошлади:

I

Юрак тўла орзу, келажак яқин,
Янги йил, аввало, тинчлик бер.
Меҳнатда чиниқиб ўсган ёшлармиз,
Олгин эвазига тинч меҳнатдан тер.

II

Ёш кўнгил шодликсиз ўса олмайди,
Шодлиги йўқ ҳаёт — ёмғирсиз булут.
Янги йил, биз сени шод кутиб олдик,
Энди сен шодликдан гулдасталар тут!

III

Дейдилар, ёлғиз от чанг чиқармайди.
Чанг чиқарганда ҳам чиқаролмас донг.
Янги йил, дўстлардан ажратма бизни,
Дўстлар билан отсин ҳар қувончли тонг.

IV

Янги йил, биз сендан сал уятлимиз,
Ҳозир даврамизда қизларимиз йўқ.
Япроқсиз гул бўлмас, севгисиз йигит —
Севгимиз бор! Лекин севгилимиз йўқ.

Жўшқин қалбимизга жуфт келадиган,
Бутун умримизга шерик ва сафдош,
Ҳусндор, меҳрибон, ақлли бир қиз —
Янги йил буни ҳам сендан кутамиз.

Очил Акбаровга «буни ҳам яксон қилади» деб қўрқиб-писиб қаради. Лекин Акбаровнинг юзига негадир қизиллик югурган, кўзи бир оз қисилиб кучли порлар, лабининг устини силаган бўлиб кулгисини кўрсатмасликка тиришар эди.

— Шу,— деди Очил.— Қофияси ҳам чўлоқроқ.

— Яна борми?

Очил бир оз иккиланди-ю, кейин:

— Бир ўртоғимнинг муваффақиятсиз севгисига аталган,— деб «Гўзал ўткинчи» билан «Ёмғирли тун» ни айтиб берди.

Очил шеърни айтаётганда уни ёзгандаги ҳисларини яна бир бошидан кечириб хийла қизишди ва аввал уялиб тилга олмаган нарсаларни ҳам чиқара бошлади.

Булардан бири бугун Маҳкамга ўқиб берилган сарлавҳасиз шеър эди.

Ҳаракатлари тезлашиб қолган ва хумори ортиб папирос тортаётган Темир Акбарович:

— Мана буларда одам бор,— деди.—Муҳаббат изҳор қилингани учун шахсий деб юрибсизми? Йўқ, шеър ёзиш ўзи муҳаббат изҳор қилишдай гап. Қизга муҳаббатми, дўстга муҳаббатми, халққа муҳаббатми,—масштаби ҳар хил бўлиши мумкин, лекин манбаи бир. Манбаи юрак. Сиз юрагингиздан қайнаб чиққанини «шахсий» деб яширасиз-у, боягидай кучсизларни «темаси яхши» деб ўқувчига бермоқчи бўласиз. Шоир бўламан деган одам «шахсий» билан «ижтимоийни» бунақа ажратмайди. Ўша катта мавзуларни ҳам юрагида қайнатиб, «шахсий» қилиб чиқаради. Маяковскийни олинг. А! Бутун дунё юрагига сиққан, ҳамма мавзулари «шахсий» бўлиб ёниб чиққан. Сизнинг чўғингиз ҳозирча мана шу кичик мавзуларни ёндирибди. Хайриятки шу чўғ бор экан. Шоирман деб юрадиганларнинг баъзисида шу ҳам бўлмайди. Лекин бу чўғдан катта бир гулхан чиқара оласизми, йўқми? Аввал шу саволга жавоб топинг. Лекин ўзингизни алдаманг, пушаймони ёмон бўлади. Бошимдан ўтгани учун айтяпман.

Очил боятдан бери: «Бу одам поэзияни қаёқдан билади?»— деб ҳайрон бўлиб ўтирган эди. Энди шу саволга жавоб олиш умидида унга томон интилди. Акбаров елкасига оғир бир юк олгандай эгилиб кўкрагини стол четига тиради-ю, қўлларини тиззалари орасидан пастга туширди.

— Мен ҳам мавзуи яхши шеърлар ёзар эдим. Қатта шоир бўламан деб адабиёт факультетини битирганман. Тушунмаган одамга шеър ёзиш жуда осон. Тушунгандан кейин, бундан қийини йўқ. Мен кеч тушундим. Ясама шеърлар билан қўлим қотиб қолганда билдим. Адабиётдан бош олиб чиқиб кетишга тўғри келди. Мана, охири ўзимни тарихдан топдим.

Очил Акбаровнинг адабиёт факультетини битириб, бир неча йилдан кейин тарих аспирантурасига кетганини эшитган эди, энди эслади. Лекин бунақа сабаби бор, деб ҳеч ўйламаган эди. Умуман поэзия Акбаровдай бир кишининг тақдирида шунақа бурилиш ясаши мумкинлигини хаёлига келтирмаганди. Ўзи шоир бўлишни ҳавас қилганда ва «адабиёт танлаган йўлим», деганда фақат кўнглининг бир четигинаси билан айтганини, адабиётнинг масъулиятини чинакам ҳис этган одам бунақа бўлишини у энди сезди ва уялиб кетди. «Тўрт бўлимдан иборат» деб дафтарини керилиб очгани ҳам, сиз жуда яхши одамсиз-у, лекин поэзияни унча тушунмас экансиз» деган маънода Акбаровдан аччиғланиб чиқиб кетмоқчи бўлгани ҳам, истаган мавзуда шеър ёзиб ташлай олишидан фахрланиб юрган пайтлари ҳам — ҳаммаси ҳозир кўзига аянч кўриниб кетди.

Лекин Акбаров унинг қалбида ачиниш, уят, ҳайрат билан бирга яхши бир ҳаяжон ҳам қўзғатган эди. У «дафтарда қолади» деб писанд қилмай юрган шеърларидан кутилмаганда чўғ чиқди. Ўзида шунақа чўғ борлигига у энди биринчи марта чинакам ишонди ва бу ишонч оддий ҳавасни жуда масъулиятли бир мақсадга айлантира бошлади.

Мана шу ҳис ва ҳаяжонлар билан бўлиб, у энди Акбаровга бир сўз ҳам деёлмай, фақат тинглар эди. Темир Акбарович яна папирос олиб, устма-уст ичига тортар экан, қўққисдан ўқиш масаласига ўтди:

— Зачетлардан нечтасини топширдингиз?

— Эртага бошламоқчиман.

— Дипломга мавзу танладингизми?

— Йўқ, шу... вақт масаласи...

— Тўрт бўлимни тўлдириш учун вақт топасиз. Хайриятки, бир-иккитаси чиққан эмас. Чиқса ўзингизни столга ортиб олармидингиз. Кейин сиздан на шоир чиқади, на тарихчи. Ахир ўйланг: ҳозир сизнинг оладиган пайтингиз-ку! Ёзиш— олганини бериш бўлади. Ҳозир

олиб қолмасангиз нарироққа бориб заводингиз тўхтаб қолади-ку. Юрасиз кейин ҳамма нарсанинг юзида қалқиб.

Ҳозир Очилнинг қалбида Акбаровга нисбатан шундай бир самимий меҳр оловланар, унинг гапларини шундай ихлос билан қалбига жойлар эдики, ўқишга бунақа эътиборсиз қараса оқибати ёмон бўлишини фақат тушунибгина қолмай, бутун борлиғи билан ҳис қилди. «Заводи» тўхтаб қолишини, ўзининг на тарихчи, на шоир бўлишини, юзада кўпикдай қалқиб юришини гўё олдиндан кўрди ва ҳатто бир лаҳза ўша аҳволга тушиб чиқди. У Акбаровларникидан қандай чиқиб кетганини билмайди. Фақат ётоққа бориб дарслик ўқишга ўтирганда борлиғи тўлиб кетганини, бошига ҳеч нарса кирмаётганини сезди. Туриб, чўнтагидаги қора жилдли дафтарчани шкафнинг ортига, қўл етмайдиган жойга ташлади-да, яна ўтирди. Ўқийдиган нарса шу қадар кўп! Бешта зачет, тўртта имтиҳон. Вақт шу қадар оз. Улгурармикан? Отни қамчилаши керак. Халақит берадиган ҳамма нарсани тақ бўлиб янчиб ўтиши керак. Ўқиши керак, ўқиши!

33

Тома-тома кўл бўлур деган мақол ҳаммадан кўра билим олишга яхши тадбиқ этилса керак.

Бир хил булоқлар бўлади, суви у ер-бу еридан бир қатим ипакдаккина сизиб чиқади-ю, лекин ёни-верига қарасангиз тўлқинлари шамолдан чимирилаётган туташ кўлчаларни, барглари салобатли шовиллаб турган дарахтларни, қулф уриб кўкарган гиёҳларни кўрасиз. Шунча сув шу томчилардан тўпланганига, шунча кўкаламзор шу сизиб чиқаётган қатимча туфайли бино бўлганига дафъатан ақл бовар қилмайди.

Шунга ўхшаб, мактаб партасида, дарсхонада, аудиторияда, кутубхоналарда ўтказилган ҳар бир кун билим деб аталувчи фактлар ва фикрлар дарёсидан кишининг онгига бир неча томчи олиб киради, билган нарсалар қисман «буғланиб кетиб» хотирадан ўчса ҳам, томчилар кўлчаларга, кўлчалар оқар сувга айланиб боради ва одамнинг ички дунёсини обод қилади, лекин бу дафъатан унча сезилмайди. Булоқ атрофидаги ободончиликни эслатувчи фазилатларнинг пайдо бўлиши ва гапда, муомалада, юзда, ишда акс этиши, хусусан, одам-

нинг ўзига сезилмайди. Бир неча йил кўришмай юриб дуч келиб қолган ёру дўстлар, «войбўй, таниб бўлмайди-ку, ўзгариб кетибсан-ку», деб хитоб қилишса тушунмай ҳайрон бўласиз. Илгари мактабда одатдан ташқари билимдон кўринган ўқитувчилар энди жўн, оддий мутахассислар экани билинса ва болаликда ақл қамраб ололмайдиган даражада улкан туюлган баъзи кишиларнинг энди «шифти» кўриниб қолса ҳам таажжубланасиз. Гўё студентликда ўқиган, билган нарсаларингиз фақат сессиядан ўтиш учун эди-ю, бунақа ўзгаришларга сабаб бўлмаслиги керак эди.

Лекин аслида фақат имтиҳондан ўтиш учун шошиб-пишиб ўзлаштирилган нарсалар тез ёғиб ўтган ёмғирдай тез буғланиб кетади. Ёмғир кўлмакларининг атрофи бир-икки ҳафта кўкаради-ю, кейин йил бўйи қип-қизил тақир бўлиб ётади (худди тома-тома кўл бўлар деган мақолнинг иккинчи бандида томмай қолса чўл бўлар дейилгани каби). Булоқ атрофидаги кўкаламзор эса жазирама иссиқларда ҳам сўлмайди, қишин-ёзин ўлмайди.

Маҳкам яхши кўрган фанларини мана шундай «томчи-томчи» қилиб, сингдириб ўзлаштирар, тарихий ҳодисаларни ақлидаги мезонлар билан ўлчаб, хотирасига маълум бир тартибда жойлаштирар эди. Илгари мактабда эканида бунақа тартиб йўқ эди, бори ҳам дарс жадвалига ўхшаган жуда ибтидоий эди. Зотан у вақтда адабиётни тригонометрия билан, тарихни черчения билан бирлаштириш қийин эди. Лекин мактабда тарихнинг ўзи ҳам турли мамлакатларга ва даврларга бўлиниб, тасаввурида парча-парча бўлиб яшар эди. У алоҳида кўлчаларга ўхшаган тарих парчаларини бирлаштириб, ҳисобсиз тарихий воқеаларни бир бутун жараёнга айлантиришни ва ҳамма «сабабларнинг сабабига» тушунишни истар эди. Бу асли одамзод ҳаётини билиш ва ундан ўз ўрнини топиш истаги эди.

Илгари минг йиллаб жавобсиз қолган саволларга Маҳкам энди бир неча йил ичида жавоб оляпти. Ўтган йили диамат ўқиган эди. Кеча сиёсий-иқтисоддан имтиҳон топширди. Мана ҳозир тарихий материализм бўйича тайёрланяпти.

Унинг хаёлида алоҳида-алоҳида бўлиб яшаётган тарихларга шу уч фан келиб қўшилди-ю, ҳаммаси бирлашиб, яхлит бир жараён ҳолига келди. Гўё алоҳида-ало-

ҳида кўлчаларга кучли оқим келиб қўшилгандан кейин улар ичида тўлиб-тошиб, бир-бири билан бирлашиб оқар сувга айланди.

Энди Маҳкам ўрганаётган нарсалар гўё ўз-ўзидан хилланар эди: дунёқараш деб аталадиган эътиқодлар, тасаввур ва мезонлар системаси ҳар бир янги факт учун жой қидирар, топар ва ҳаммасини яхлит қилиб тартибга келтирарди. Акс ҳолда у ўрганаётган нарсасини тушунмаган бўларди. Лекин бу тартибга келтириш ҳам ўрганиш жараёнига қўшилиб ўз-ўзидан юз берарди. Маҳкам эса шу топда ўзига энг яқин турган бир мақсадни— имтиҳон топширишни кўзлаб ўқир эди.

У ўтирган ўқув залида ҳамма ўринлар банд. Ясси қора столларнинг ён-вери одамга, усти эса уюм-уюм китобга тўла. Саҳифалар шитирлайди. Кимдир оёқ учида юриб ўтади. Кимдир пичирлаб гаплашади. Деразалар ланг очиқ, баъзан кўчадан бирор овоз учиб киради. Сўнг яна жимлик чўкади-ю, саҳифа варақланиши, перо қитир-қитири эшитила бошлайди. Китоб устига энгашган бошлар: оқ-сариқдан тортиб лак қоралигигача рангба-ранг сочлар, бириники завивка қилинган, бириники гардишли телпакка ўхшайди, бириники ўрим-ўрим бўлиб елкасига тушган, бириники «полька» қилиб қирқтирилган, бириники типратикан шаклида. Фақат тўрда сочи устара билан қирдирилган бир кишининг боши артилган пиёзга ўхшаб ажралиб туради.

— Бу — Маҳкам билан ёнма-ён ўтириб Ф. Мерингни ўқиётган Очил. У зачетларни топшириб бўлган, лекин сиёсий-иқтисоддан қаттиқ тайёрланаётган кунлари боши оғрийдиган бўлиб қолди. Кун иссиқлиги, сочининг ҳаддан ташқари қалинлиги, дамба-дам юзига тушиб ғашини келтириши кўп ўқиб бошининг ғовлаши устига қўшилди-ю, жуда халақит бера бошлади. «Танк бўлиб янчиб ўтиш керак» деган аҳдига амал қилиб олдириб ташлади. Сочи юзини анча оқартириб кўрсатар экан энди соч ўрни кўкимтир оқ тус билан ажралиб, офтобда қорайган пешонаси ва юзи одатдагидан қорароқ бўлиб қолди. Фақат чеҳраси бир оз очилиб, қош чизиғи яққолроқ кўринар ва кўзи кучлироқ порлар эди.

Кеча у сиёсий иқтисодни «аъло»га топширди-ю, «соч олдирганим фойда қилди» деб кулиб чиқди. Унинг яна учта имтиҳони бор эди. Маҳкам эса тезроқ каникулга чиқиш учун жадвалнинг охиридаги Бегимовни

муддатидан олдин топширган, энди фақат иккита имтиҳони қолганди.

Аммо Маҳкамнинг бошқа бир зўр имтиҳони бор эди. У Платон Макеевич ва яна бир коммунистдан тавсия олган, комсомол мажлисларидан ўтган, яқинда райком комсомол ҳам тасдиқлаган, лекин ҳали партия мажлислари ва райком олдинда эди. У Эшонбоевнинг мажлисдан олдинги суҳбатга чақиришини кутиб юрар, янаги ўқув йилига қолиб кетишидан жуда хавотирланарди.

Бир томонда Зуҳриддинов унинг курс бюроси ҳақида ёзиб берганларини ҳалигача кўриб чиқмагани кўнглини безовта қиларди.

Улар иккови ё шу ўқув залида, ё ичкари жуда дим бўлиб кетса, паркда тайёрланишарди. Бугунги имтиҳонга охирги соатлар қолганда бир-бирини текшириб кўриш билан бўлиб, бир оз кечикиб келишди.

Одатдагидай, имтиҳон бораётган хонанинг эшиги олдида одам кўп эди. Лекин бу сафар ҳамма эшик тирқиши олдига уймалашиб, ниманидир кўришга, эшитишга интилар, дамба-дам «тишш!..» деган товушлар эшитиларди.

— Оҳ!— деб, Фарида, мулойим куюниб, қўлини қўлига овозсиз уриб қўйди.

У кўкраги ва этагининг бир четига нафармон кашта тикилган калта енгли оқ шойи кўйлакда ва қизил басоножкада эди. Гавдаси жуда нозик, юмалоқ қора кўзи устига қовоғи хиёл босиб тушган, қошлари пайваста, лаби ниҳоятда чиройли, юқори лабининг устида эса билинар-билинмас сабза мўйловчаси бор. Унинг дарҳол эътиборни тортадиган қизлик жозибаси ҳозир ўкинч билан бир оз хиралашганди. Ичкарида бўлаётган аллақандай кўнгилсизлик учун у ўзини айблаётганга ўхшар, ачиниб бош чайқар ва тилини чуқулларди.

— Фарида, салом, топширдингизми?— сўради Маҳкам ва «ҳа» жавобини олиб тааҗжубланди:—Нега бунақа қилиб юрибсиз?

— Зокир,— деди Фарида.

«Иккови араз эди-ку»,— деб Маҳкам яна ҳайрон бўлди.

— Ўзи ҳам қизиқ-да. Иккинчи марта билет олиб нима қилар эди,— деб тўпдагилардан бири эшик тир-

қишидан нари кетди. Маҳкам унинг ўрнига ўтиб, йўл-йўлакай ҳамма билан жимгина қўл сиқишар экан, ичкарига қаради.

Тарихий материализм ўқитувчиси Амин Расулевич қора гардишли кўзойнагини қаншаридан пастроққа тушириб, кўзойнак тепасидан Зокирга қарар, Зокир эса столда очиқ турган зачет дафтарчасини унга томон суриб, паст товуш билан бир нарсалар дерди. Фақат «Амин Расулевич» деб такрорлаётгани эшитиларди.

— Ўртоқ Маннонов,— деди Амин Расулевич яхши эшитиладиган баланд товуш билан.— Қўшимча савол ҳам бердим, бир марта билет ҳам алмаштирдингиз. Асл манбаларни ўқимабсиз.

Зокир қўлларини стол четига тираб, ўқитувчи томонга энгашиб яна паст товуш билан гапира бошлади — афтидан у коридордагиларга гапининг эшитилишини истамасди.

— Фақат баъзи жойларини унутган бўлсангиз кошки эди,— деди Амин Расулевич.— Марксниинг «Сиёсий иқтисод танқидига доир»ини қўлга ҳам олмабсиз, Плехановнинг машҳур асарларини ўқимабсиз. Яна баҳо талашасиз.

Зокир куйиб-пишиб ҳамон алланарсалар деярди.

— Ҳе, секретарь эканингиз маълум,— деди Амин Расулевич унинг гапини бўлиб.— Лекин секретарлик имтиҳонда енгиллик талаб қиладими? Аксинча эмасми? Ижтимоий иш кўп бўлган бўлса...

Зокир ётиғи билан ҳар қанча гапирса ҳам фойдаси йўқлигини сезди. Қаддини ростлади, бошини кескин силтаб сочини орқага ташлади:

— Хуллас,— деди ҳамма эшитадиган баланд овоз билан,— мени персонал стипендиядан маҳрум қилмоқчи экансиз-да! Деканат бор, ахир!

— Э йигитча, мени қўрқитаман деб ўйламанг. Сиз деканатни билсангиз мен ректоратни ҳам биламан. Олинг бу зачётқангизни!

Зокир зачёт дафтарчасини столдан юлқиб олди-ю, эшикни шиддат билан очиб чиқиб кетди.

— Қани ким?— деб Амин Расулевич очиқ эшикка мурожаат қилди.— Киринг!

Зокирнинг бу аҳволга тушганини кўрганлар киришга юраги бетламай қолди. Кейин Очил билан Маҳкам иккаласи киришди.

Маҳкам елпиғичга ўхшатиб қўйилган билетлардан четкисини тортди ва одатдагидай номерини айтар экан, саволларга тез кўз ташлаб чиқди. Сўнг топшира олишига ишонч сезиб баданига иссиқ югурди. Шу ишонч пайдо бўлса доим хотираси алланечук яхши ишлар, керакли нарсалар яшин тезлигида эсига тушар, жавоб гўё ўз-ўзидан қуюлиб келарди. Ўқитувчилар ҳам , «етарли, кейинги саволга ўтинг», деб туришарди.

Лекин ҳозир Амин Расулевич ҳар саволнинг жавобини охиригача эшитар, Зокир билан бўлган жанжалдан қисман таъби хиралашган, қисман хаёлини дуруст йиғиштириб ололмас эди. Фақат устқурма шакллари ҳақида қўшимча савол бериб, жавобини охиригача эшитмади, «бўлди» деб тўхтади. Сўнг кўзойнагини тўғрилаб, зачёт дафтарчасини олдига тортди.

Маҳкам гўё унинг қандай баҳо қўйишни кўргиси келмагандай Очил томонга қаради. Очилнинг шошилиб алланарсалар ёзаётганини, юзи жуда ҳаяжонли эканини кўриб, аҳволи яхшими, ёмонми эканини била олмади.

Амин Расулевич Маҳкамга зачёт дафтарчасини қайтариб берар экан:

— Мана,— деб бир силкитиб қўйди.— Аъло.

Худди бу аълони ўзи олгандай ҳорғин ва қувончли кулимсиради.

Кўп ўтмай Очил ҳам «аъло»га топшириб чиқди.

— Бир омадим келди-да,— дерди у ниҳоятда қувониб.— Сизга тушган саволлар менга тушганда куним-ни кўрар эдим. Омад борлигига шу бугун ишондим. Уфф. Энди бугун бир дам олайлиг-э. Қолган имтиҳонлардан унча қўрқмасак ҳам бўлади. Ўзимизнинг қадрдон Платон Макеевични тўрт йилдан бери биламиз. Бегимов эса, ҳар ҳолда инсоф қилар, ўзи кўп нарса бермаганидан кейин кўп талаб ҳам қилмайди, деб эшитган эдим.

Маҳкам коридорнинг нариги четида деворга нафис суяниб Зокир билан гапиришиб турган Фаридани кўрди. Улар ёлғиз эди. Очил билан Маҳкам шу томонга келаётганини кўриб, Зокир секин Фариданинг билагидан олди ва «чиқамиз» деб ишора қилди. Иккови ҳам ярашган кишиларда бўладиган мулойим қиёфада кўча эшигига қараб кетдилар.

— Ҳар ёмон ишнинг бир яхши оқибати бўлар экан да,— деди Очил файласуфона.

Маҳкам бугун кечқурун ўзи ҳам Гавҳар билан учрашмоқчи эканини эслади-ю, юраги ёқимли сиқилди. Олдиндаги оқшом кўзига чироқдай кўрина бошлади.

34

Улар Театр майдонида учрашишлари ва иккинчи трамвайга тушиб «Ғалаба» ўрмон-паркига боришлари керак эди. Маҳкам Театр майдонига қадам қўйган заҳоти «Пахта» фонтанига кўзи тушди. У эрта кўкламда Гавҳар билан шу ерда учрашиб, театрга кирганда фонган, темирлари кўриниб, «жим турган» эди, пиллапоя га ўхшаб зинама-зина чуқурлашиб борган ҳовуз ҳам сувсиз ётганди. Энди эса терак бўйи сув осмонга пуркалиб чиқар, шалоладай қудратли шувиллаб, қайтиб тушар ва ҳали ботмаган қуёш нурларида оппоқ бўлиб ялтирарди. Шалола ичида улкан пахта чаноғи элас элас кўзга чалинар, шу туришида чаноқдан сув эмас, оппоқ пахта сувдай пуркалиб чиқаётганга ўхшарди. Фонтан ҳовузи ҳам зилол сувга тўлиб чайқалар ди. Тўлқинлар гоҳ қуёш нурларини гранит қирғоқлар сайқалига туширар ва гўё тошни ҳам ёндирар, гоҳ гранит қирғоқлар сайқалини ўзида акс этдириб жилваланар ди. Кечки шабада дам мусаффо сув ҳидини, дам атрофдаги гулларнинг ажойиб ҳидларини, дам ёқимли сув чангини олиб келарди. Тошкентнинг иссиқ оқшомларида фонтан атрофи ўтириб, юриб салқинланаёт ган рангба-ранг кийимли халойиққа тўлиб кетарди.

Лекин майдонда одам қанчалик кўп бўлса ҳам, оқ йўлли қизил штапель кўйлак кийган Гавҳарни Маҳкам жуда узоқдан ажратди. Унинг бугун имтиҳонга шу кўйлакда келаётганини Маҳкам кўрган эди. Ўзи оддий кийингани учун (унинг биттаю битта шойи кўйлаги бор эди, уни ҳам кеча ювдиришга берган, ҳозир коломенка шим-китель кийиб чиққанди), Гавҳарнинг ҳам жўн кийинишини жуда ёқтирарди. Аммо Гавҳар фавқулодда бир сабаб бўлмаса, доим учрашувга кийимини алмаштириб чиқарди. Бугун ҳам бирор ҳодиса юз бердимикин?

Маҳкам Гавҳарнинг юз ифодасини ажратиш мумкин бўлган даражада яқин келгандан кейин чиндан

ҳам унинг ранги сўлғин эканини пайқади. Кўришаётганда кўзлари ҳам қизариб қолганини, қовоғи одатдагидан кўпчиброқ турганини кўрди.

— Ҳа, нима қилди? Топширдингизми?

Гавҳар титрай бошлаган пастки лабини тишлаб, ёш ҳалқаланаётган кўзини ерга қаратди-да, бош чайқади.

— А бу... қандай... нима савол тушди?

— Қадим... қадимги Миср... Конфуций,— деб Гавҳар сўзларини бўлиб-бўлиб зўрға гапирар эди.

Маҳкам ҳайрон эди. Наҳотки Гавҳар қадимги дунё тарихининг шундай машҳур жойларини ҳам яхши билмаса?

— Бутунлай жавоб бера олмадингизми? Учга ҳам-а?

— Қайтариб юборди,— деди Гавҳар ўпкаси тўлиб.

Одамлар қараётганини сезиб, Маҳкам Гавҳарнинг билагидан олди-да, остановкага бошлади.

— Нима деб қайтарди? Яна олар эканми?

Гавҳар уч кундан кейин яна кириши керак эди. Лекин ўшандан бир кун кейин уларнинг навбатдаги имтиҳонлари бор эди. Киши сессиянинг ўртасида бир издан чиқиб кетса, қайтиб изга тушиши жуда қийин бўлишини, зинапоянинг битта зинасидан сирғангандан кейин бошқа зиналарида ҳам оёқ яхши турмаслигини Маҳкам яхши биларди. Гавҳар қайта топшириш билан андармон бўлиб, келаси имтиҳонлардан йиқилиб чиқиши мумкин эди. Лекин қайта топширишга бормаса, умуман, биринчи курсда қолиб кетарди. У ёғи ҳам ёмон, бу ёғи ҳам.

— Ахир нега бундай бўлди, Гавҳар?

Гавҳар ўрмон-паркка боргандагина сал очилиб гапирди. Улар кўл билан анҳор туташган жойга тепаликдаги дарахтлар тагидан қараб турганларида:

— Қуриб кетсин шу қадимги замонлари ҳам,— деди.— Ўқийман-ўқийман. Қаёқдаги номлар, папируслар, чаппароста йилномалар. Ҳеч бири эсимда қолмайди.

Маҳкам ғишт заводи ортида сўниб бораётган шафақдан кўзини олмай:

— Ие, тарих ўзи шу-да,— деди.

— Қизиғи йўқ менга бунақа тарихнинг!

— Қанақасининг қизиғи бор бўлмаса?

— Билмайман.

Маҳкам Гавҳарни ҳеч вақт бугунгидай кескин қиёфада кўрмаган эди. Ўзи ҳам бир оз кескин гапирди:

— Тарих факультетида ўқиган одам билиши керакдир!

Гавҳар яна ўпкаси тўлиб гапиролмай қолди. Маҳкам унинг кўзида ёш кўриб, кескин гапирганига пушаймон бўлди.

— Гавҳар, ахир қизиғи йўқ деб ўзингизни шундай аҳволга соласизми? Энди сессия сизга қандай қийин бўлишини билсангиз эди... Қўйинг, майли, кўз ёши қилманг, менинг битта имтиҳоним қолди, бирга тайёрлаймиз. Энди бўлар иш бўлибди, қўйинг.

Лекин Гавҳарнинг кўзидан юм-юм ёш оқар, у рўмолчасини лабларига босиб ҳўнграб юборишдан ўзини зўрға тутарди. Елкалари ҳам силкина бошлаганини кўрган Маҳкам уни икки билагидан ушлаб ўзига қаратди.

— Қўйинг энди, Гавҳар, қўйинг шунга шунчами? Гавҳар йиғи аралаш бўғиқ товуш билан ўзининг тарихга қизиқмаслигини, бу факультетга адашиб кириб қолганини айтди-ю, ҳўнграб юзини Маҳкамнинг кўкрагига босди.

— Йўғ-э, қизиқмисиз,— деди Маҳкам ўз баданида унинг иссиқ нафасини ҳис қилиб.— Киши имтиҳондан ўтолмаса ҳар хил хаёлларга бораверар экан-да!

— Қошки эди, хаёл бўлса.

Гавҳарнинг йиғи аралаш бўғиқ овози Маҳкамга ўз кўкрагидан чиқаётгандай бўлди. Бу овозда чуқур англаган бир дард бор эди, киши арзимас нарсадан бундай йиғлаши мумкин эмасди. Маҳкам буни сезар, Гавҳар билан тарих ҳақида баҳслашганларини эслар, аммо унинг хато қилиб кириб қолганига ишонгуси келмасди. Ишонишни истамасди, чунки бундай хато иккови учун ҳам жуда қимматга тушиши мумкин эди. У кўкрагида йиғлаётган Гавҳарни нима қилиб юпатишни билмай, унинг юзини аста кўтариб, ёшли кўзларидан ўпди, кейин лабига лабини босди...

Гавҳар электр токи текқандай сачраб унинг қучоғидан чиқди. Маҳкам то хаёлини йиғиштириб олгунча у бир аллеяга бурилиб кетди. Маҳкам унинг шўртаккина нафис лабларини ҳали ҳам ўз лабларида ҳис қилиб, лекин нима бўлганини дуруст англай олмай, Гавҳарга етиб борар экан, энди унинг елкаси силкинма-

ётганини кўрди ва сал енгил тортди. Аммо етиб олиб гап қотганда Гавҳар ерга қараб, жавоб бермади. Маҳкам уни хафа қилиб қўйдимми деб қўрқиб, ўзи ҳам анчагача индаёлмади.

Лекин парк ёпилишига яқин иккови қўл ушлашиб яшил панжарали дарвозадан шод-хуррам чиқиб кетишди. Улар энди ҳамма нарса тўғрисида гаплашар эдилар-у, фақат Маҳкамнинг ўпичи ва Гавҳарнинг тарихга қизиқмаслиги мавзуидан қочардилар — гўё бу нарсаларнинг бири иккинчисини бекитиб, ёпиб ётарди.

Тарих ҳақидаги гап янги имтиҳондан кейин қўзғалди. Маҳкам кутгандай, Гавҳар қадимги Шарқ тарихига ўралашиб СССР тарихи имтиҳонига дуруст тайёрлана олмади. Маҳкамнинг ёрдамлари ҳам кор қилмади, қадимги дунёни топширган кунининг эртасига йиқилиб чиқди.

— Энди нима қиласиз? — деди Маҳкам.

Улар коридорда туриб гаплашардилар.

— Нима қилишимни билсам эди!

— Агар бошқа факультетга кўнглингиз бўлса...

Маҳкам давомини айтишдан қўрқиб тўхтади.

У Гавҳарнинг бошқа факультетга ўтишини ўйласа дунёси қоронғилашар эди, бошқа институтга кетишини эса хаёлига ҳам яқинлаштиролмасди. Лекин Гавҳар ҳам бундай хаёлдан қўрқарди. Бир йиллик умр, давлатнинг шунча пули, тарихга қизиқувчи бошқа бир йигит ёки қиз ўтган йил олиши керак бўлган ўрин — бунинг ҳаммасини бирдан ҳавога совуриш даҳшатли эди.

— Энди қаёққа ҳам бораман? Ўтган йил кўнглимга қарасам бўлар эди. Энди вақт ўтган. Тақдирим шу экан-да.

Шу куни тушга яқин Маҳкамни деканатга чақирдилар. У эртага партия мажлиси бордигини Сергейдан эшитган эди, Эшонбоев суҳбатга чақирган бўлса керак деб ўйлаб, юраги гурс-гурс уриб кирди. Лекин кабинетда Зуфар Ҳакимович ҳам ўтирибди. Эшонбоев Маҳкамга берироқдан жой кўрсатди-ю, ўзи деканнинг столи ёнига стул суриб ўтирди.

— Сессияни аъло билан тугатибсиз, табриклаймиз, — деди. — Яхши! Бу яхши... Лекин умумий аҳвол ёмонку! Шу боришида бизнинг факультет охирги ўринда қолиб кетса керак. Бу қандоқ бўлди?

— Билмадим, — деб қўя қолди Маҳкам.

— Сиз билмасангиз, бошқалар билмаса, ким билади? Факультетдаги қолоқлик учун комсомол ташкилоти ҳам ўзини айбдор ҳисоблайдими, йўқми?

— Ҳисоблаши керак.

— Нима масалада, фикрингизни билайлик-чи?

Зуфар Ҳакимович креслонинг бир томонига сал оғиб, иккинчи томонига қўлини тираб, тирсак кериб, суҳбатни индамай кузатар ва керак бўлган заҳоти гап бошлашга тайёр турар эди. Маҳкам унга бир қараб олиб деди:

— Шу масаладаки, биз... бизнинг ташкилот ҳар бир комсомолнинг ҳаётига... ҳаётини тўлиқ қамраб олгани йўқ. Ҳар бир комсомол аъзосининг ҳаётидан биз қамраб олган қисми жуда оз процентни ташкил қилади.

Эшонбоев ҳам, Ҳакимов ҳам унинг батафсил гапиришини истаётгандай жим ўтиришибди.

— Хуллас,— деди Маҳкам,— биз ҳар бир ёмон баҳонинг сабабини вақтида пайқамаймиз. Шунинг учун олдини ололмаймиз. Нуқул натижаларга қарши курашамиз-у, сабаблари қолаверади.

— Шуми? Лекин сиз бошқа сабабни айтмаяпсиз. Комсомолларнинг ҳаётига кириб бориш учун аввало нима керак? Аҳиллик керак. Сизларда шу йўқ: уришасизлар, аразлашасизлар, бир-бирларингга чап бўлиб олиб, у ёқдан-бу ёққа қоғоз ёзиб югурасизлар.

— Ким қоғоз ёзиб югурибди?— деди Маҳкам гумонсираб.

— Сиз!— деди Эшонбоев тез.— Имтиҳонга қизғин тайёргарлик кетаётган пайтда курс бюролари йўқотилсин деган таклиф билан чиқиб, коллективнинг эътиборини асосий ишдан четга тортмоқчимидингиз?

— Нега... Ие, ахир...— деб Маҳкам кутилмаган ҳужумдан гангиб қолди.

— Маннонов тўғри қилибди— ён бермабди. Лекин сиз уни енгиш учун атрофингизга одам тўплаб, комитетга петиция ёзиб чопибсиз.

— Ким айтди шуни? Ёлғон айтибди, мен ҳозир тушунтираман...

— Бизга бировнинг гапи керак эмас, қўлимиздаги ҳужжат ўзи етарли,— деб Эшонбоев портфелини шарақлатиб очди. Маҳкам ўзи ёзиб тўлдирган дафтар варақларини унинг қўлида кўрган заҳоти таниди. Эшонбоев сўнгги варақдаги имзоларга бармоғи

билан ниқтаб гапирарди:— Атрофингизга группа тўпламаганингизми бу? Группабозлик биз учун сиёсий ёт нарса эканини биласизми ўзи?

— Биламан, шошманг, ўртоқ Эшонбоев. Ахир бунинг нимаси группа? Мен билан Каримов иккаламиз-ку!

— Бу озми?— Беш-ўн киши бўлса ҳисобмиди? Биз зарарли нарсаларни куртагида эзиб ташлаймиз, билиб, қўйинг. Шубҳали таклифларни аёвсиз фош этамиз...

— Ие, бунинг нимаси шубҳали? Нимаси?

— Факультетни бешта комсомол бюросидан маҳрум этиб нима қилмоқчи эдингиз? Қуролсизлантирмоқчи эдингизми?

— Йўқ, ахир мен фақат яхши... мен нима... мақсадим ҳаммаси шу қоғозда ёзилган. Бошқа ҳеч нарсани билмайман.

Гангиб қолган Маҳкам ўзини уқувсизгина мудофаа қилар, кутилмаганда қаттиқ калтакланаётган одамга ўхшарди. Бу калтак баданига эмас, гўё онгига, қалбидаги энг азиз туйғуларига бориб тегмоқда эди. Бундан бир неча соатгина олдин у ўзини коллективга жон куйдирадиган соф дил одам деб биларди. Лекин Эшонбоев бунинг аксини кўрсатадиган айбларни устма-уст тўнкамоқда. Маҳкам худди устига тош бостирилаётгандай эзилиб кетяпти, лекин бу тошларни улоқтириб ташлолмаяпти. Йўқ, булар тош эмас, калтак зарбидан пайдо бўлаётган шишлар. Шишни улоқтириб бўлмайди.

Шу пайт Зуфар Ҳакимовичнинг одатдан ташқари осойишта овози Эшонбоевни тўхтатди.

— Бу йигитни кўп эзманг, Муҳаммаджон. Ёшлик қилиб тушунмагандир, ахир. Аввал суриштириб билайлик.

Зуфар Ҳакимович ўткир кўзларини Маҳкамга тикиб суриштира бошлади: отаси ким, онаси ким, нима ишлар қилган, қаерларда бўлган. Гап секин унинг ўқишига, ўқитувчиларига ўтди.

— Тошевни билсангиз керак,— Ҳакимов маъноли кулимсираб унинг Гавҳар билан «юриши»дан хабардор эканини сездирди.— Ҳозир нима қилиб юрибди?

Маҳкам Тошевнинг Москвадан қайтганини, иши бутунлай ҳал бўлган бўлмаса ҳам, лекин ижобий йўналишдан бораётганини, диссертацияси яхши мута-

хассисларга тақризга берилганини, ҳозир тақризни кутиб ўтирмай, биринчи варианти бўйича қаттиқ ишлаётганини Гавҳардан эшитган эди. Лекин буни айтиб ўтиришни лозим кўрмади.

— Ўша музейда ишлаяпти деб эшитаман.

— Кўришиб турасизми?

— Йўқ,— деди Маҳкам қизариб.

— Группаларингда у ҳақда кўп гапиришармиш.

— Унча кўп эмас.

— Нима деб? Бегимовдан кўра яхши лекция ўқирди дебми? Сиз ҳам шундай фикрдамисиз?

— Менинг яхши эсимда йўқ. Ҳар ҳолда қизиқарлироқ ўқирди шекилли. Зуфар Ҳакимович, гап келиб қолди, мен сиздан илтимос қилмоқчи эдим. Оқил Бегимовичнинг ўзларига унча сезилмаслиги мумкин. Бир жойда ўтириб, бир бурчакка қараб ўқийдилар, зерикарли чиқади. Эндиги йилдан лекцияни сал жонлантирсалар яхши бўлар эди. Бўлмаса ҳар хил кераксиз гаплар чиқади.

— Қанақа гаплар?

— Масалан, лекцияга қатнашиш ихтиёрий бўлсин деган гаплар.

Зуфар Ҳакимовичнинг мускуллари таранг тортилди, овози таҳдидли пасайиб:

— Ким айтади шуни?— деди.

Маҳкам ортиқча сир бериб қўйганини сезиб оқариб кетди.

— Энди шунчаки...

— Кимнинг гапи?

— Самадовникими?— қўшилди Эшонбоев.

Икки томондан савол ёғила бошлади. Лекин Маҳкам Шоазимнинг балога қолишини ва ўзи чақимчи бўлишини ўйлаб айтмади.

— Демак, бу — сир, — деди Зуфар Ҳакимович.—Курс бюроларини кимнинг маслаҳати билан йўқотмоқчи эдингиз? Ё буни ҳам айтмайсизми?

— Менга ҳеч ким маслаҳат берган эмас.

— Демак, ҳаммасини тушуниб, билиб қиляпсиз. Бўлмаса нега Эшонбоев группабоз деса аччиғланасиз? Группа бўлиб олиб, бу ёқдан ўқитувчиларни ковлаштирасанлар, бу ёқдан комсомол ташкилотини вайрон қилмоқчи бўласанлар, бу ёқдан лекцияларни анархияга айлантиришнинг пайига тушасанлар.

— Мени уларга қўшманг, домла, мен қарши гапирганман, мен...

— Сиз ўзи кимсиз?— деди Эшонбоев,— партияга нима мақсадда кирмоқчисиз?

— Мақсадим... Мақсадимни эртанги мажлисда айтаман.

— Менимча, сиз эртанги мажлисга тайёр эмассиз. Аризангизни янаги ўқув йилида кўрамиз.

Маҳкам ҳеч нарса дея олмади. Бутун вужуди совуқ ларзадан титраб, коридорга чиқди. Бу ғазаб ларзаси эмас эди. Қўрқув деб аталадиган паст бир инстинкт қалбига босиб келар ва ҳамма нарсани шубҳага, ишончсизликка чулғаб кўрсатарди. У қўрқиб яшашдан ҳазар қиларди, аммо хоин инстинкт шивирлаб дерди: «Сен софсан, лекин Ҳакимовлар бунинг аксини исбот этиб беролмайдими? Бекорга уриб юборолмайдими? Ҳозир кўрдинг-ку бунинг қанақа бўлишини, сўз топиб беролмай қолдинг-ку!» У бир аудиториянинг очиқ эшиги олдидан ўтаётганда ичкаридан Очилнинг:

— Маҳкам,— деб чақиргани эшитилди.

Кейин Очилнинг ўзи чиқиб келди. Маҳкам аввало унинг хотиржам эканига эътибор берди ва ўзи ҳам бир соат олдин шундай бўлганини эслаб юраги эзилди.

— Биласизми мен кимни кўрдим? Э, жўра, доцент Умаров чиқиб келибди.

— Ким?— деди Маҳкам негадир кайфи учиб.

— Умаров-чи, Тошев масаласига аралашиб қамалган Умаров? Ўша оқланиб келибди. Мен ҳозир кўчада кўрдим. Балки тургандир ҳам. Юринг... Э нега титрайсиз? Тобингиз йўқми?

Маҳкам ҳозир қамалиб чиққан кишини кўришдан юраги безилларди. Лекин Умаров чиқаверишдаги катта акациянинг соясида бир-иккита тарихчилар билан гаплашиб турган экан. Очил Маҳкамни унга тўғри қилиб:

— Раҳим Умаровнч, танийсизми?—деди.

Сочи жуда калта қирқилган, юзи далада кўп юрган кишиникидек қорайиб пишган Умаров қўл бериб кўришар экан, Маҳкам унинг кафти тошдай эканини ҳис қилди.

— Ёшлар тез ўзгаради-да,— деди Раҳим Умарович.— Бўлмаса кўрганман, лекин таниёлмаяпман.

Маҳкам учун унинг таниганидан танимагани яхши эди. У ҳозир Умаровнинг айбсиз киши сифатида чиқиб келганига ишонмасди. Унинг мана шу қорайган юзида, қадоқли кафтида қандайдир жиноятнинг излари борга ўхшарди. Маҳкам бу излардан ҳазар қиларди. Айниқса ҳозир ўзини-ўзи гуноҳкор ҳис қилаётгани учун бу ҳазар чидаб бўлмас даражада эди.

У тез хайрлашиб, нари кетди.

35

Очил сўнгги имтаҳонга бўш аудиторияда ўтириб тайёрланмоқда эди. Аудитория ўқув заличалик дим эмас, бундан ташқари, Замирани факультетда тасодифан кўриш осонроқ. У Замиранинг сессияни муддатидан олдин ва «аъло» якунлаганини, энди ўқув залига бормаслигини, фақат обходной тўлдириш, отпуска пули олиш учун факультетга келиб-кетиб туриши мумкинлигини биларди. Ўша куни телефон станциясидан қайтиб, ажрашганларидан бери иккови бирор марта ҳам ёлғиз гаплашмаган эди. Яккама-якка дуч келганларида ҳам Очил унга расмий салом берар, Замира ҳам шунга яраша алик оларди. Лекин барибир Очил уни ҳар куни узоқдан бўлса ҳам бир кўрмаса туролмасди. Бирга пахта териб суҳбатлашганлари, кечада бирга ўтирганлари, телефонга бирга борганлари ҳали ҳам такрор-такрор эсига тушарди. Лекин энди илгариги хафаликлар хотиридан ўчиб, фақат мана шу унутилмас биргалик туйғусигина қолган эди. Ўша дамлар ҳам ғанимат экани энди билинар, у яна бирпасгина бирга юришни орзу қиларди. Қани энди Замира коридорда ёки бўш аудиторияда дуч келиб тўхтаса-ю, икки оғизгина гапирса, «кетяпман, хайр» деса. Балки адрес берар, Очил хат ёзиб турар. Балки... Йўқ, фақат бирпасгина гапиришиб турса ҳам майли. Очил ўзининг унга муштоқ эканини билдирмайди, ўзини ерга урмайди, ялпангламайди. Фақат сессияни аълога якунлагани билан табриклайди, оқ йўл тилайди. Кейин балки...

Шу туйғулар билан Очил аудитория эшигини очиб қўйиб Бегимовни ўқир, коридордан эшитилган ҳар бир шарпага сергакланиб қулоқ солар, эшикдан қараган ҳар бир кишига умид билан юз ўгирарди. Ниҳоят кечга томон коридордан ўтаётган енгил қадам товушлари

танишга ўхшади. Очил қайрилиб қараб, гулоби ранг кўйлак кийган Замирани ён томондан кўриб қолди. Коридорнинг нариёғида кимдир уни кутиб турган эканми, уялинқираб бошини қуйи солиб ўтди, Очилни эса пайқамади.

Очил папирос тутатиб коридорга чиқди. Нурдай сарғиш, шойи китель-шим, оппоқ туфли кийган, қопқара сочи кўпчиб, юзи яшнаб турган Эшонбоев комсомол хонаси олдида Замира билан мулойим кўришмоқда эди. Замира унинг қаршисида қимтиниб, алланечук кичрайиб қолганга ўхшарди. Муҳаммаджон енгил қўл ҳаракати билан комсомол хонасининг эшигини ичкарига итариб очди-да, Замирага йўл берди. Замира ҳаяжондан хиёл нўноқлашган қадамлар билан ичкари кирар экан, Очил унинг томошага отлангандай башанг кийиниб чиққанини сезди. Кейин иккови кириб кетган хонанинг эшиги аста ёпилди.

Очилнинг юрагини бир нарса қаттиқ тортди-ю, кескин қўйиб юборди ва аъзойи баданидан ловиллаб ўт чиқиб кетгандай бўлди. Замира Бастиларнинг уйига бориб туради деб эшитган эди. Бирдан шу эсига тушди: телефонда ойисига «дугонамнинг акаси» деб Эшонбоевни айтганмикан? Очилдан шуни яширган эканми? Наҳотки?

Очил уларнинг муносабатлари шу даражага борганига ишонгиси келмади. Замира «ўқишимни битиргунимча ҳеч нарсага қизиқмайман» дегани учун Очил бу жиҳатдан бехавотир юрарди. Лекин ҳозир бирдан хаёллари ағдар-тўнтар бўлиб кетди.

У комсомол хонасининг эшигига қандай келиб қолганини ҳам сезмади. Лекин ичкаридан эшикнинг илгаги солиб олинган эди. Очилнинг бўғинлари бўшашиб кетди.

Тамом. Ё бу фақат Эшонбоевнинг ишими? Ичкарига бир қарай олса эди. Эшитилмайди ҳам. Умидини узиши керакми-йўқми? Ёз бўйи мавҳум тахминлар билан юрадими?

Комсомол хонаси катта аудиториянинг бир чеккасидан фанер билан ажратилиб қурилган эди. Шифтгача етиб бормаган фанер тўсиқ орқали гаплар баралла эшитиларди. Очил шуни эслади ва бировларнинг гапига қулоқ солишдан қанчалик ҳазар қилса ҳам, тўсиқ олдига борди.

Тўсиқнинг нариёғида Эшонбоев гапирмоқда. Замира у олиб келиб берган поезд билетини бир қўлига сиқиб, иккинчи кафтига ўша панжасининг орқасини қўйиб ва ҳар иккала қўлини бир оз олдинга чиқариб қулоқ соларди. Унинг юзи чўғдай қизариб кетган, қошларининг устида тер мунчоқлари йилтирайди. Очил буни кўрмас, лекин Эшонбоевнинг сўзларини баралла эшитарди:

— ...Ўтган каникулга кетганингизда сездим, Замира. Жуда ҳам ўрнингиз билинди. Қайтиб келгунингизгача ўзимни қўядиган жой тополмай юрдим. Умримда бунақа бўлган эмас эдим. Мен ёш бола эмасман, ўткинчи бир туйғу бўлса билар эдим. Ўзингиз ҳам мени яхши биласиз. Бир коллективдамиз, бу ерга келган кунингиздан бери танийсиз. Уй ичимизни кўрдингиз, ойим, синглим сизга жуда меҳр қўйганини ҳам биласиз. Холам уйингизга бориб, ойингизни ҳам яхши кўриб қолибдилар, борди-келди қиламиз деб аҳд қилибдилар.

Замира Муҳаммаджоннинг юзига қарай олмас, лекин ҳаяжонланиб гапираётганини овозидан сезарди. Бироқ муҳаббат изҳор қилган йигитнинг бу қадар бехато гапиришини илгари ҳеч тасаввур этмаган эди. Умуман бу ишнинг хозиргидан мураккаброқ, қийинроқ бўлишини кутганди. Муҳаммаджон қийин нарсаларни ҳам осон қила оладиган, ҳар қанча ҳаяжонланса ҳам ўзини йўқотиб қўймайдиган йигит бўлгани учун шундайдир. Ҳа, Замира уни билади, уйларини ҳам билади. Алдаб кетадиган киши бўлганда уй ичиси билан таништириб, бошқа қилиб юрмас эди. Лекин ҳар ҳолда...

— Замира, нега индамайсиз? Гапиринг, бир оғиз айтинг.

Нимани айтсин? Яхши кўраман десинми? Яхши кўриш қанақа бўлади? Яхши кўрганда қизлар ақлини йўқотиб қўяди дейишади. Замира ақлини йўқотиб қўйганда хаёли шундай равшан бўлармиди? Ё ақлини йўқотиб қўяди дегани ваҳима гапмикин? Салобатли, обрўли бир йигитнинг муҳаббат изҳорини эшитиб, чўғдай қизиб, ҳаяжондан юраги, гурсиллаб ураётибди-ку. Муҳаббат шумикин?

— Замира...

Замира билакларидан секин ушлаган қўлнинг совуқлигини ҳис қилди ва титраб ўзини нари тортди.

Шу пайт негадир Очилнинг қанорга пахта тиқаётганларида тегиб кетган қўлини эслади: у қўллар жуда иссиқ эди.

— Замира, ё мени ёмон кўрасизми? Айтинг!

— Билмасам,— деди Замира зўрға эшитарли қилиб.

У чиндан ҳам Муҳаммаджонни ва ўзининг у ҳақдаги ҳис-туйғуларини яхши билмас эди. Муҳаммаджон унга, масалан, Очилчалик яқин келган эмас. Ҳозир муҳаббат изҳор қилаётган пайтда ҳам унинг ҳали сирли томонлари кўпдай туюлади. Лекин Замира яна ўйлаб кўрса, уни яхши биладигандай бўлади. Аслида эса, Замира Муҳамаджоннинг фақат умумий томонларини билар, тафсилотларини эса ўз хаёлидаги идеал йигитдан олиб қўшар эди. Муҳаммаджонни баъзида ўйчан, баъзида ташвишли, баъзида жиддий, баъзида хурсанд кўриб, катта ишини, зўр масъулиятини, кишиларга қиладиган ғамхўрликларини ва бошқа нарсаларни тасаввур этарди. Муҳаммаджоннинг юзида қандай ифода бўлмасин, Замирани кўрган заҳоти мулойим ва қувончли табассум билан алмашинарди. Шунинг учун ҳам Замира унга ўз хаёлидан чиқариб қўшган тафсилотлар нуқул яхши тафсилотлар бўлар эди. Йўқ, у билмайман деб хато айтди — у билади. Муҳаммаджонни ёмон кўрмаслигини билади.

— Кечирасиз, мен айтган эдим,— деди Замира.— Ойим айтиб юборганлар. Мен ўқийман. Ойим...

— Албатта ўқийсиз. Сизнинг бу аҳдингиз менинг ҳам аҳдим. Мен ўзим ўқиганман, ўқишнинг қадрини биламан.

Муҳаммаджон яна унинг билагидан ушлади.

— Қўйинг. Одамлар кўрса нима дейди.

— Замира, мен ҳам гап-сўз бўлишни ёмон кўраман. Шунинг учун бир йилдан бери ҳеч кимга билдирмай юрибман. Лекин эртага кетяпсиз. Қанча вақт кўришмаймиз. Ойингиз билан бизникига бир келинглар. Ё аввал бизникилар борсинми?

— Меҳмон бўлиб борсалар майли.

— Фақат меҳмонми? Замира, бундан кейин мен ўзимни аввалгидай тутиб муомала қилишим қийин бўлади. Сезиб турибман. Ойиларимиз билдириб қўйишса, ўзаро келишиб, унаштирганга ўхшатиб қўйишса, ҳеч ким гап қилишга ҳадди сиғмайди.

Энди Замиранинг чиндан боши айлана бошлади. Хаёлида яратиб юрган йигит шуми? Солиштириб кўрай деса, бошини қандайдир туман қоплаб олганга ўхшайди. У нимадандир қўрқарди.

— Майлими?— дерди мулойим, титроқ овоз.

— Мен... ўқишим...

— Мен кутаман, Замира! Тўй ўқишингиз битгандан кейин бўлади. Кутаман. Майлими?

— Кейин.

— Ойимлар боради, Замира, уялтириб қўйманг тағин. Борсинларми?

Муҳаммаджон унинг титроқ лабларига суқланиб қаради-ю, лекин журъат этолмай, қўлидан чўпиллатиб ўпди.

Фанер тўсиқ ортидаги Очилга бу — ўпишишдай эшитилди.

Очилнинг ҳозирги мақсади аниғини билиш, мавҳумликдан қутулиш бўлгани учун дастлабки секундларда: «Заб билдим, — деб ичида асабий кулиб қўйди. — Эшитмаганимда аҳмоқ бўлиб юрар эдим, кутиб, ўйлаб, иззат-нафсим изтироб чекиб, кулги бўлиб». Унда энг аввал тилга кирган нарса орият эди ва ҳаммаси аниқланганини бир ғалабага ўхшатиб кўрсатарди. Кераксиз интизорликдан, кулги бўлишдан қутулганини ўйлаб хурсанд бўлиши керакдай туюларди. Аммо бутун вужуди шундай қизиб кетган эдики, хурсандлик, хафалик каби оддий нарсалар ожиз ва ортиқча бўлиб қолганди. Хаёли эса дафъатан дуч келган нарсалар атрофида ўралашарди.

Замиранинг ўқишдан бошқа нарсага қизиқмайман деб лоф ургани, охири аҳдининг устидан чиқа олмагани Очилни ўзига ҳақ кўрсатарди. Келиб-келиб шу Эшонбоевни танлагани эса (Очил айниқса ўша боблар муҳокамасидан бери Эшонбоевни жуда паст қўяр эди) Замирани унинг кўзи олдида янада паст туширарди. Шу вақтгача Замира унинг назарида жуда юксак ва қўл етмас қиз эди, хиёл пастроқ тушишини, тенглашишини истаган вақтлари кўп бўларди. Ҳозир шу истаги амалга ошгани ҳам иззат-нафсига қувват берди. У ғайри-табиий бир дадиллик билан аудиториядан чиқди, орқасидан эшикни ёпишни ҳам унутмади.

Шу пайт Замира ҳам ичкаридан чиқди. Бир лаҳза кўз-кўзга тушди. Иккови ҳам бир-бирини ҳеч қачон бу

қиёфада кўрмаган эди. Замира Очилнинг ҳамма нарсани эшитганини юзидан, қарашидан сезди-ю, жойида қотиб қолди. Кейин карахт лабларини очиб салом бермоқчи бўлганда Очил китоблари турган нариги аудиторияга бурилиб кетди. Бурилаётиб Замиранинг юзидаги гуноҳкорона ифодани аниқ кўрди. «Ҳа-ҳа, — дерди унинг қасоскор иззат-нафси. — Ҳали пушаймон ҳам бўласан, лекин энди тамом. Шунча ўйларим, туйғуларим ҳайф кетди. Энди бас. Қайси чиройли қиз вафо қилибдики, сен вафо қилсанг!»

У очиқ турган китоби олдига қайтиб келди. Тааж-жуб: фикрига қаёқдандир ёруғ тушиб турарди. Аъзойи бадани таранг тортилиб титраса ҳам, боя Омонуллахоннинг ислоҳотларига келиб қолгани эсига тушар ва ўқиса ўқиб кетгудек эди. Жойига ўтириб, бир оз ўзини босиш учун юзини қўллари билан бекитди. Айни вақтда коридорда енгил қадам товушлари эшитилди. Замира бир ўзи қайтиб кетаётибдими? Ё бир нарса демоқчи бўлиб бу ерга келяптими? Мана, яқин келди, яқин... йўқ, ўтиб кетди.

Қадам товушлари тинди. Атроф мунча жимжит? Ўқиш керак. «Афғон шоҳи Омонуллахон...» Боя шу ҳарфлар иссиқроқ кўринармиди? Ҳа, боя кўзи шу ҳарфларда эканида коридорга сергаклик билан қулоқ солар, кимнидир оловланиб кутарди. Қани у кутиш? Ҳарфларга ҳам тапти урган олов қани? Борлиғини тўлдириб юрган Замира қани?

Очил воқеанинг бутун даҳшатини энди сезди... Қисқа ловиллаб уни бир кўтарган нарса иззати-нафс ўти эди, муҳаббат ўз ҳукмини ўтказа бошлагандан кейин тез сўнди, фикрига тушиб турган ёруғ ҳам йўқолди, ҳарфлар ҳам маъносиз шаклларга айланди. Олдинги умидлар, интизорликлардан айрилганини тушунган сари тишлари тушиб кетган оғиздай хунук бир бўшлиқ кўз олдини қоплай бошлади.

Четдан қараган одам уни тинч ўтириб, китоб ўқияпти дейиши мумкин эди. Аммо бу китоб ўқиётган кишининг сурати эди. Ётоққа ҳам суратдай хомуш қайтиб борди. Ўзининг бахтсизлигини уйқуда унутиш умиди билан ҳаммадан олдин ётди.

Қойкаси унга яқин бўлган Маҳкам ярим кечада қандайдир инграшдан уйғониб кетди. Уй ёруғ эди. Сергей стол лампасини ўчирмай ухлаб қолганди. Маҳкам

бошини кўтариб, кўзи юмуқ, лаблари йиғлаётгандек тортилган Очилни кўрди. Унинг ярим очиқ оғзидан оғир дард тортаётган кишиникига ўхшаган ёмон бир инграш учиб чиқмоқда эди. Маҳкам туриб пешонасига кафтини босди. Муздай.

— Очил, — шивирлади у, — Очил. Нега инграйсиз? Дуруст ётинг.

Очил кўзини очди. Кўзлари одатдан ташқари қуруқ эди.

Маҳкам чироқни ўчириб, яна уйқуга кетди. Лекин Очил бошқа ухлай олмади.

Эрталаб туриб қарашса, унинг ўрни бўш, йиғиштирилмаган. Қаникулга чиқиб уйларига кетиш ҳаракатида юрган Маҳкам куни бўйи уни кўрмади. Кечқурун Шоазим Бегимовнинг имтиҳонидан чиқиб келиб:

— Очил чатоқ бўлди, — деди.

— Йиқилдими? Йўғ-э! — деб Маҳкам ишонмади.

Очилнинг Шарқ тарихига оид китобларни суйиб ўқиши, бу фанни Бегимов ўқитишидан қатъий назар кўп нарса билиши унга маълум эди.

— Лекин, — деди Шоазим, — Ҳакимов ҳам комиссия бўлиб кирди. Бегимов иккови Очилнинг бир ўзидан қирқ минут сўради-да. У ёғини ўзингиз билаверинг. Мен билетга тайёрланиб ўтирувдим, кўрдим, Очилнинг ҳам илгариги шахди йўқ эди. Ҳуши учган... Билмайман. Шундай бўлса ҳам роса чидаб берди-е! Қаёқдаги числолару Истамбул газеталарию Отатуркнинг мақолалари-ю...

— Йиқилмадими ахир?

— Ўрта олди. Стипендиядан ажралгандан кейин йиқилгандан фарқи нима?

Очилнинг уйдан оладиган ёрдами катта эмас эди, бир чеккаси шунинг учун радиога, газеталарга хабар ёзиб юрарди.

— Эшонбоевни танқид қилгани жуда қимматга тушибди-да,— деб бош чайқади Маҳкам.

— Мен шундай десам, айбни ўзига олади. «Шулар билганчалик билиш мумкин эди», дейди.

Очил ўша куни келмади. Эртасига туш пайтида Маҳкам поездга чиқмоқчи бўлиб чамадонини йиғиштираётганда келди. Юзи сиркиган, кўзлари ичига тушиб кетган.

— Қаерда эдингиз?

— Редакцияда.
— Кечаси-я?
— Ҳа. Навбатчилик қилдик.
Редакциянинг бир ходими икки ойлик отпускага кетган, Очил унинг ўрнига ишга кирмоқда эди. Бугун кечаси номер чиқараётган навбатчи билан қолиб бир оз иш ўрганганди.
— Юринг, — деди у Маҳкамнинг чамадонини кўриб, — вокзалга чиқариб қўяй.
— Йўқ, раҳмат. Гавҳар чиқмоқчи эди. Сиз дам олинг. Хайр, дўстлар, каникулларингиз яхши ўтсин...

36

Шаҳар фақат офтобдан эмас, ер ости оловларидан ҳам қизиётгандай ернинг тапти юзга уради. Чанг босган дарахтлар гўё ёмғирга, салқин шамолларга интизордек сукут этади. Эриб юмшаган кўча асфальтида оёқ кийимларидан чуқур из қолади. Сал кам миллион туп дарахти бор Тошкентда нима кўп, сersоя жойлар кўп. Лекин сояда ҳам иссиқ қирқдан ошгандан кейин киши ўзини қўядиган жой тополмай қолади. Нур кўплигидан қисилган кўзлар қурқшаб йилтирайди. Тер қуйилади. Бир кўчадан ўтгунча неча қайта тўхтаб сув ичасиз. Троллейбус ёки трамвайга тушганда очиқ деразага томон интиласиз, у ерда ўзини шамолга солиб ўтирганлар чинакам бахтиёр кўринади. Бироқ ўзингиз ўтириб қолсангиз дераза темири ҳам қизиб кетганини, шамол ҳам олов пуркаётганини сезасиз.
Фақат Анҳор Чимён тоғларидан олган муздай сувини иссиқ жойлардан суръат билан олиб ўтади-да, кун олов бўлиб ёнганда ҳам бағридаги тоғ ва тонг салқинлигини йўқотмай, шаҳар бўйлаб оқади. Туш пайти унинг ҳар иккала қирғоғи чўмилувчиларга тўлиб, шифил солган жийда шохидай бўлиб кетади, суръатли қўнғир тўлқинлари эса қулоч ёзиб сузаётганларни ҳам, резинка камерага миниб олган болаларни ҳам ҳокимона олға суради.
— Жуда тез-э, — деди Зокир сувдан чиқиб Фариданинг ёнига чўзилар экан. У ҳансирар эди. — Шунча қилсам ҳам мўлжаллаган жойимдан чиқолмадим.
— Елкангиз қизариб кетибди, — деди иссиқ қумда ёнбошлаб ётган Фарида.— Ёмон шўнғибсиз, шекилли.

— Йўқ, совуқдан қизарган. Сувни қаранг — ях.

— Рост-а, бояги иссиқлар қаёққа кетди? Ҳаммаси тушга ўхшайди.

— Яна келмайман дейсиз. Нима азоб уйда димиқиб ўтириб? Қаранг, қанча одам чўмилиб юрибди.

Улар ҳали қуриб битирилмаган стадион яқинида ўзларини офтобга солиб ётардилар. Тандирдай қизиган ер ва муздай тоғ суви туташган бу жойда, ҳамма ёқни тўлдирган чўмилувчилар орасида Фарида ўзини табиатнинг оддий бир қисмидай сезар, Зокир билан жўн ва бемалол муомала қиларди. У саккиз-тўққиз ёшида ўзи тенги ўғил болалар билан мана шундай бемалол ўйнаб юриб сузишни ўрганган, кейинчалик Наримон билан ҳам чўмилишга келган эди.

— Наримон жуда шўнғийди-да, — деди у шуни эслаб. — «Хўп» дейди-ю, йўқ бўлиб кетади. Анчадан кейин қарасангиз аллақаердан бориб чиқади. Мен ҳеч шундай қилолмайман.

— Машқ қилсангиз қийин эмас. Кўпроқ ҳаво олассиз-у, дамингизни чиқармай турасиз.

— Хо, жуда осон бўлибди-да!

— Ҳа, мана исиниб олай, кўрсатаман.

— Уҳ, уҳ, куйдим, ёндим, — деб Фарида ўзини дарахт соясига олди. Сариқ купальнигининг этагидан, оппоқ сони ва елкасидан қум тўкилди. Зокир қумга беланиб юз тубан ётган ҳолда бошини буриб унинг чиройли баданига қарар ва ширин жилмаярди. Фарида унинг бу қараши ва жилмайишини сезиб қолди.

— Ҳеч қораймабсиз, — деди Зокир нега қараганини осойишта тушунтириб.

— Вақт қани? Бу сессия тоза боплади-ку бизни!

— Лекин мен учун яхши сессия бўлди.

— Олинг-э. Нимаси яхши, стипендиантликдан тушганингизми?

— Ҳа.

Бир сиқим қумни тиззасига қўйиб ўйнаётган Фарида унга тааҗжубланиб қаради.

— Мен тушдим-у,— деди Зокир,— сиз аразингизни ташладингиз. Бўлмаса жуда узоқлашиб кетган эдик.

Фарида бу гапни бошқа жойда эшитганда ким билади, нима деб жавоб берарди! Лекин ҳозир тиззасига қум қўйишда давом этиб беозор кулиб қўйди. У энди Зокирни кечирган эди. «Менга барибир,— дерди

ичида,— лекин Зокирга қийин. Майли, дўстлигимиз қолаверади». Фариданинг яқин дугонаси йўқ. Наримон эса аспирантуранинг охирги курсида диссертация ёзиш, тажрибалар ўтказиш билан жуда банд, Ленинграддан қачон келиши ҳалигача номаълум. У Наримонсиз ҳеч қаёққа кетмай, каникулни шаҳарда ўтказмоқда.

— Рост,— деди у Зокирнинг гапига жавоб бериб,— ўшанда мен ўзим келиб ярашдим. Биласизми нега? Истматдан шунақа бўлиб чиққанингиз учун мен ўзимни гуноҳкор сездим. Рост, орамиз бузилиб, сизнинг ўқишдан хаёлингиз бўлинганмикин, дедим. Киши сезиб туриб шундай оғир пайтда ёрдамга келмайдими?

— Раҳмат, Фарида.

Фарида кафтини кафтига уриб қоқди-да, ўрнидан турди.

— Келинг, яна бир тушиб чиқайлиг-у, кетайлик!

— Мен ҳали исиниб бўлганим йўқ,— деб Зокир туриб ўтирди.— Мунча шошиляпсиз?

— Соат тўрт бўлиб қолгандир. Нақ тўртда почта келади.

Зокир унинг Наримондан хат кутаётганини эслади.

— Мен кетдим. Ушланг!— деб Фарида югуриб борид-ю, сувга томдан сакрагандай оёғи билан сакраб тушди.

Зокир дўнгликка кўтарилиб боши билан шўнғиди ва унинг олдидан кесиб чиқиб бир қўлини белига солди.

— Ушладим-ку!

— Э қўйворинг, чўкаман.

Балиқдек совуққина тана бир силтаниб, Зокирнинг билагидан чиқиб кетди. Фарида қурбақа сузиш қилиб қирғоққа қараб борар экан, сув пуркаб кулди.

Кўп ўтмай улар кийиниб, кўприкка томон йўл олишди. Иккови ҳам хушвақт эди. Анҳор салқини ҳамон Фариданинг баданидан кетмас, Зокир эса, балиқдек совуққина танани ҳали ҳам ҳис этиб турганга ўхшарди.

— Биз чўмилиб чиққунча кўчалар ҳам салқин бўлиб қолибдими?— деди Фарида.

— Ҳа, қиш киряпти, хабарингиз йўқми?— деб Зокир қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Ие, ҳа, иссиқ қайтгани йўқми бўлмаса?

— Йўқ, Анҳорнинг салқинидан кейин шундай туюляпти. Ҳали бу кечгача кетади.

— Йўқ, барибир, куннинг тафти қайтган.

— Қайтгани йўқ.

— Қайтган. Юринг, кўрасиз. Бизникида термометр бор.

— Юринг.

Лекин Фарида уйларига келиб хат-хабар йўқлигини эшитди-ю, термометрни ҳам унутди.

Печакгуллар қоплаган айвонда Фариданинг ойиси Раҳима Салимовна елпиниб ўтирарди. Томнинг соясида бўйи баланд майкачанг бир йигитча боғлоғлиқ турган итга тош отиб ўйнарди. Зокир Раҳима Салимовна билан сўрашаётганда Фарида ичкарига кириб кетди.

— Яхши дам олиб юрибсизми, қани ўтиринг,— деди Раҳима Салимовна унга истар-истамас жой кўрсатиб.— Уфф, бу кунга бир бало бўлди. Ҳамма ёқ ёниб кетяпти.

Зокир ўтираётганда кучук вангиллади.

— Ким у?.. Ҳой, Шавкат, бу нима қилганинг? Бу ёққа кел. Боғлоғлиқ кучукни ҳам урадими дунёда?

— Тегиб кетди-да,— деди бола айвонга чиқар экан.

Зокир боланинг калта қирқилиб пешонасига тушириб қўйилган сочига қараб уни илгари ҳам шу ерда бир кўрганини, Фарида «тоғамнинг ўғли, ўнинчида ўқийди» деганини эслади.

— Кел, аканг билан кўриш,— деди Раҳима Салимовна.

Шавкат Зокир билан индамай кўришди-да, тўқима стулни четроққа суриб ўтирди. Ҳамма ёқ иссиқдан мудраётганда пашшалар ғайратланиб учарди. Уларнинг ғинғиллаши орага тушган жимликни ўнғайсиз қилиб таъкидлади. Зокир бирор нарса дейиш учун:

— Мактабни битирдингизми, йигит?— деди Шавкатга. Тасдиқ жавоби олиб табриклади ва давом этди.— Энди йўл бўлсин? Яна ўқийсизми?.. Қаерда?

Шавкат оёғининг тагига қараб елкасини қисди.

— Ҳамма жойда ҳам ўқиб кетса бўлади,— деди Раҳима Салимовна.— Лекин қандай киради? Ҳозир

ўқишга кириш учун ё медаль керак, ё ошна-оғайни. Бунда на униси бор, на буниси, Фариданинг отасига умид боғлаб юриб эди, у киши ҳам курортга кетиб қолди.

— Тарихга ҳавасингиз борми?— деди Зокир болага қараб. Унинг бу гапи «тарих факультетига киргизиб қўяймн?» дегандай эшитилди. Шунинг учун Шавкат ҳам, аммаси ҳам баравар:

— Ҳа,— дейишди.

— Кирсанг мана шу Зокиржонлар билан ўқийсан-да,— деди Раҳима Салимовна Шавкатга.

«Э бу киши менинг отимни билар экан-ку»,— деди Зокир ўзича. Фариданинг ойиси шу вақтгача «Зокиржон» деган эмас эди. Зокир шу болани ўқишга киргизса ўзининг бу уйдаги обрўси қанчалик ошишини тасаввур этди.

— Бу йилги қабулга менинг ҳам бир оз алоқам бор,— деди у ўзининг комсомол секретари эканини назарда тутиб,— ҳаракат қилиб кўришим мумкин.

— Жуда катта иш бўлади-да, Зокиржон. Бир умр эслаб юрадиган яхшилик қиласиз.

Ичкаридан сочини орқасига турмаклаб, енгсиз гулдор халат кийиб Фарида чиқди. Зокир унинг ҳам бир оғиз мамнунлик билдиришини истарди. Лекин Фарида ўз ғами билан эди:

— Телефон заказ қилсаммикин-а?

У Наримонни ўйлаган сари Зокир эътибордан четда қолар ва руҳан қийналарди, лекин буни билдирмасликка ўрганган эди.

— Ҳа мунча. Йўлига қараб ёзни ҳам ўтказиб юборяпсан, на дам олиш бор, на бошқа. Бу ердагиларнинг ғамини ҳам есанг-чи? Шавкатни факультетингга ўрнаштир деганимда кулувдинг. Мана, Зокиржон ҳаракат қилса бўлади, дейдилар.

— Зокир-а?—деди Фарида Зокирга тааҗҗуб билан ўгирилиб.— Дам олиш уйига кетмоқчи эдингиз-ку?

— Путёвкани қайтариб бердим. Нима керак? Тошкентда ҳам яхши дам олиш мумкин, а йигит?— деди Зокир Шавкатга.

Йигит бош иргиб маъқуллади.

— Барибир энди кечикди,— деди Фарида қовоғини солиб,— бизнинг факультетга ариза қабул қилиш тўхтатилган.

Раҳима Салимовна умид билан Зокирга қаради. Зокир Фариданинг менсимаганини сезиб, ўзининг нималарга қурби етишини кўрсатиб қўйгиси келди. Раҳима Салимовнанинг бу умидвор қараши эса ғайратига ғайрат қўшди. «Жуда бўлмаса акамга айтаман,— деб ўйлади у,— бир телефон қилса иш битади».

У Фаридага:

— Майли-да,— деб осойишта жавоб берди.

Фарида «нима керак?» дегандай елка қисди. Зокир эса Шавкатга юзланди:

— Лекин имтиҳонларга яхши тайёрланасиз-да. Айниқса тарихдан. Хўпми?

— Хўп.

— Бўлмаса эртага соат... ўн бирларда келинг. Бизнинг қабул комиссиясини биласиз-а? Марказий корпусда конференц зал бор. Ёзувларига қараб бирпасда топасиз.

37

Қабул комиссиясини эшикдаги ёзувидан ҳам олдин одам чумолидай қатнаётганидан топса бўлар эди. Айниқса ҳозир ҳамма аудиториялар бўшаб ётгани учун бу гавжумлик кўзга яққол ташланарди. Турли шаҳар ва қишлоқлардан келганликлари турлича кийим ва шеваларидан билиниб турган ёш-ёш йигит-қизлар конференц залнинг ичи-сиртини тўлдириб юрган эди. Зал бўйлаб айланасига қўйилган столларда ҳар факультетнинг ўз вакили ўтирибди. Тарих факультети қабул комиссиясининг секретари Эшонбоев тўрдаги стол ёнида бўлиши керак эди, лекин Зокир эшикдан кириб, одам кўплигидан уни анчагача кўра олмади.

Ҳужжатларини қоғоз папкага солиб қўлтиқлаб олган Шавкат ҳам шу ерда эди. Зокир бировга суйкалиб, бировни итариб, зал тўрига уни эргаштириб бора бошлади. Шу пайт қаршиларидан чиқиб келаётган Эшонбоевнинг боши кўринди. Бир талай одам уни қуршаб орқасидан эргашиб келар ва «ўртоқ Эшонбоев, ўртоқ Эшонбоев» дер, у бош чайқаб, нуқул: «Бўлмайди, қабул йўқ, гап тамом», derди. Халойиқ Зокир билан Шавкатни бир чеккага суриб ташлаб, Эшонбоевни наридан олиб ўтиб кетди.

Зокир ўз бўйнига олган ташвишнинг нақадар қийинлигини энди сезди ва терлаб кетган Шавкатга қараб ўшқирди:

— Кучук уриб юрмай ҳужжатни эртароқ топширсангиз бўлмасмиди.

— Топширган эдим, конкурсдан ўтолмайман деб бугун қайтариб олиб келдим-ку!

Қаерга топширган эдингиз?

— ТОШМИга.

«Бу ҳам Раҳима Салимовна менга ишонганлари туфайли»,— деди Зокир ичида истеҳзо қилиб. Сўнг Шавкатга «шу ерда тур» деб ишора қилди-ю, Эшонбоевни кўздан йўқотмаслик учун ташқарига шошилди.

Эшонбоев ўзига эргашган одамларни битта-битта орқада қолдириб деканатга қараб борар эди. Сўнгги бир неча киши деканат эшиги олдидан қайтди. У ичкарига кирди-ю, дарҳол эшикни ёпиб олди. Зокир келганда юзи ва бўйинларидан терини артар ва:

— Энди ҳеч кимни киргизманг-э,— дерди секретарь хотинга.— Қочиб келдим. Уфф...

Лекин Зокирни кўриб дарров овозини ўзгартирди:

— Қаерда юрибсиз? Қабул масаласида комсомол ташкилоти бизга ёрдам берадими, йўқми? Ё бу сиёсий аҳамиятга эга бўлган компания эканини унутдингизми?

— Нега? Мана, келдим, ёрдам керак бўлса жоним билан,— деди Зокир қувониб.

— Бўлмаса бундай,— Эшонбоевнинг бир оз чеҳраси очилди,— ҳозир конференц залда биздан ҳеч ким қолмади. Менинг бир-икки соатлик ишим бор. Сиз бориб ўтириб туринг. Навбатчи бўлиб. Қиладиган ишингиз шуки, кирувчиларнинг саволларига жавоб берасиз. Ариза билан келишса, ҳозир қабул қилинмайди, қирқта ўринга тўрт юзта ариза тушди, дейсиз. Имтиҳонларга киритилганларнинг рўйхатини сўрашса индин чиқади, дейсиз. Ҳужжатини қайтиб оламан дейдиганлар бўлса обеддан кейин келсин, мен ўзим бориб бераман. Тушунарлими? Боринг тезроқ. Битта-яримта келиб қолса гап тегади.

Шундай иссиқ пайтда тиқилинч залнинг тўрида бир неча соат ўтириш унча ёқимли бўлмаса ҳам Эшонбоевнинг топшириғи Зокирга ёқди. «Энди иш

осон кўчади,— деди у ичида,— бирор киши ҳужжатини қайтиб олса ўрнига бўни қабул қилинг дейман».

Шу умид билан у соат бешларгача ўтирди. Эрталаб иштаҳаси бўлмай овқат емаган эди, энди обед ҳам қилмай, роса қорни очди. Ҳужжатини қайтиб олувчилар ҳам бўлмади. Аксинча, ҳамма ариза топширишни истар, «яна биттагина қабул қилсангиз ҳеч нима қилмас, барибир ҳали конкурс бўлади-ку», дерди. Зокир нуқул, «йўқ, битта ҳам мумкин эмас», деб жавоб берарди. Шу атрофда қоғоз папкани қўлтиқлаб юрган Шавкат эса: «Ёлғон, битта мумкин» деяётгандай бўларди.

Иссиқ қайтиб одам сийраклашиб қолганда Эшонбоев келди. Унинг сал шишинқираган қовоқлари ва тиниққан юзи тушда ҳузур қилиб ухлаганидан, йилтираётган тишлари ва ёғлиқ лаби уйқудан туриб, яхши овқат еганидан дарак берарди. Зокир унга қараб қорни очганини оғир ҳис этди. Лекин секретарлик ўрнини бўшатиб берди-ю, бир ютуниб олиб деди:

— Муҳаммаджон ака, рухсат беринг, укам билан таништирай. Шавкат, бери кел...

— Хўш, хизмат?— деб Эшонбоев Шавкатнинг қўлтиғидаги қоғоз папкага қараб қўйди.

— Тарихга ҳаваси борлигини кечроқ билиб қолдик,— деди Зокир пешонасини ишқаб.— Ҳужжатларини олиб келувди. Нима қилсак экан?

— Бу йил энди ҳеч нарса қилолмаймиз.

— Бир йил умри бекор кетмасин, Муҳаммаджон ака,

— Бугун ўзингиз ҳаммага нима жавоб қилдингиз?

Зокир гап тополмай қолди.

Бухороча зар дўппи кийган иккита қиз келиб турган эди. Эшонбоев ўшалар билан гапиришгунча Зокир ўзини четроққа олиб турди, сўнг уни холи топиб, яна мурожаат қилди:

— Муҳаммаджон ака, мен сизга ҳеч бундай илтимос билан келган эмас эдим. Албатта, бошқаларни қайтариб, ўзимга яқин одамни ўтказмоқчи бўлаётганга ўхшайман. Лекин бундай эмас. Қўлимдан келса ҳеч кимни қайтармас эдим. Иложи йўқ... Фақат битта шунга ёрдам берсам ҳам катта гап.

— Ҳамма ҳам битта кишига ёрдам берай дейди,

лекин ҳаммасини йиғиб келсангиз масъулияти қанча бўлади-ю, кимнинг бўйнига тушади?

— Шундай-ку, энди...

Яна кишилар келиб, гап чала қолди. Зокир ундан узил-кесил «йўқ» жавоби олиб, кейин бошқа йўлини қилмоқчи эди. Масалан, факультет қабул комиссиясини бошқараётган Ҳакимовга учраши мумкин. Лекин бунинг бир ёмон томони шуки, конкурс пайтида ишкаллик чиқиб қолса Ҳакимов иккинчи марта илтимосини қондирмайди. Зокирнинг режасига биноан ўша пайтда оғир ишкалликка Ҳакимов запас туриши керак эди. «Э майли, имтиҳонга киргизсам ҳам катта гап, у ёғини эплолмаса айб ўзида дейман».

Шу фикр билан яна Эшонбоев ўтирган столга яқинлашди. Шавкат унга соядай эргашиб юрар эди.

— Ҳали ҳам шу ердамисиз?— деди Эшонбоев Шавкатга.— Бугун вақт ўтди, йигит, уйга кетаверинг.

Шавкат Зокирга «кетайми?» дегандай қаради.

— Ҳа, майли... Мен... Ҳа, ўзим телефон қиламан,— деди Зокир

Шавкат кетди.

— Ўзингизнинг укангизми?

— Ҳа, ўгай укам,— деб Зокир бу мавзудан тезроқ ўтиб кетишга ҳаракат қилди:— Энди хулоса нима бўлди, Муҳаммаджон ака, узил-кесил иложи йўқми?

— Сизга бир топшириқ бор,— деди Эшонбоев унинг саволига аҳамият бермай.— Қабул қилинган ҳужжатларни кўриб улгурмаяпмиз. Комсомол секретари сифатида сиз ҳам бир қисмини кўриб беришингиз керак. Мана, элликта папка.

— Элликта?!

— Қўрқманг, ҳар папкада бир кишининг ҳужжати бор холос. Справкалар тўлиқми, анкетасида ёмон доғ йўқми, шу нуқтаи назардан қараб чиқинг. Балки битта-яримтаси ғалвирдан тушиб қолар. Унда мушкулингиз осон бўлади.

Зокир кўзларининг пахтасини чиқариб, «бу мени синаб кўрмоқчими ё чини билан айтяптими?»— деб қарарди.

— Лекин жуда тез қилиш керак,— деб Эшонбоев жиддий гапирар эди,— уйга олиб кетиш мумкин

эмас. Бугун олтидан кейин қоламиз. Эртага ўн иккигача зал бўш бўлади...

Зокир ошхонага бориб келди-ю, кечаси ўн биргача, сўнг эрталаб ўн иккигача ҳужжат титди. Ишга ўз манфаати ҳам аралашгани учун тирноқ тагидан кир қидиришга виждони йўл бермас, кўнглининг тубида эса бирон кишининг ҳужжатлари бутунлай яроқсиз чиқиб, ҳаққоний йўл билан ўрин бўшашини истар, лекин бунақа папка ҳеч учрамас эди.

— Наҳотки ҳаммаси беками-кўст бўлса?— деди Эшонбоев ишонинқирамай.

— Майда-чуйда нуқсони бор, лекин...

— Қанақа нуқсон, қани?

— Мана бу Жумаев деганнинг доктордан справкаси йўқ.

Эшонбоев дарҳол ўша папкани олиб, ўзи қараб чиқди.

— Шуни майда нуқсон дейсизми ҳали? Балки бунинг юқумли касали бордир?

— Лекин суратига қаранг, касали бор одамга ўхшамайди. Девдай қишлоқ йигити.

— Суратига қараб соғлиғини билиш мумкин бўлганда доктордан справка талаб қилиб юрмас эдик,— деди Эшонбоев ва умумий рўйхатдан Жумаевни топиб ўчирди.— Укангизнинг ҳужжатлари қани?

— Бу ерда йўқ,— деди Зокир бўшашиб. Бир кишининг орзу-умиди хато ёзилган бир ҳарфдай бемалол чизиб ташлангани уни танг қолдирди.

— Боринг, тез олиб келинг, лекин ўзи кириб юрмасин.

Зокир аввал Жумаевни қидириш фикрига борди: агар топилса — бахти, топилмаса — Шавкат! у коридорни, вестибюлни, зинапояни қаради, одам тўпланиб турган жойлардан:

— Жумаев йўқми? Жумаевни ким билади?— деб сўради.

Лекин ҳеч кимдан садо чиқмади.

Шу билан бир оз виждони тинчланган Зокир кўчага чиқди ва автомат телефон орқали Фаридаларникидан Шавкатни чақирди.

Икки кун ўтгандан кейин вестибюль деворини тўлдирган узундан-узоқ бўйруқ рўйхатда Шавкатнинг фамилияси ҳам чиқди.

Лекин ҳали энг қийини олдинда эди. Унинг конкурсдан ўтишига Зокир бир оз шубҳа қилар, ҳужжат топширилган куни зиёфат қилиб берган Раҳима Салимовна эса: «Зокиржон бор, албатта ўтади, менинг кўнглим тўқ», деб ишонч билдирарди. Бу ишончни оқлаш учун баъзи бир эҳтиёт чоралари кўриш керак эди. Шавкатни биринчи навбатда имтиҳон берадиган группага киритиш керак, чунки йиқилиб чиқса иккинчи навбатдагилар билан қайта топширишини уюштириш мумкин.

Шу ният билан Зокир яна Эшонбоевнинг олдига борди, лекин «қарашгани келганини» айтиб улгурмасдан залда Очил пайдо бўлди. Зокир у билан келган йигитни кўрди-ю, юраги шув этиб кетди: Жумаев! У ҳақиқатан бўйин ва жағ мускуллари бўртиб турган барваста йигит эди.

— Ўртоқ Эшонбоев,— деди Очил,— бу киши менинг хамқишлоғим бўлади. Кўпдан бери археолог бўламан, деб орзу қилиб юрганини биламан. Районимизга борган археология экспедициясида ер қазувчи бўлиб ишлаган. Лекин доктордан икки энлик справкани кечикиб келтиргани учун ҳужжатларини қайтиб берибсиз.

— Ҳа, сизнинг ҳамқишлоғингиз бор экан деб қоидани бузишимиз керакмиди?— Истеҳзо қилди Эшонбоев.

— Қоидани бузинг деяётганим йўқ, шароит билан ҳисоблашинг демоқчиман. Қишлоғимиз кичкина, врач сельсоветда. Жумаев ҳужжатларини юбораётганда врач ҳам отпускага кетган экан. Шунинг учун справкани кеча ўзи билан олиб келибди. Наҳотки шуни тушуниш қийин бўлса?

— Сизни бу ерга ким воситачи қилиб юборди ўзи?

— Агар бировнинг воситачи қилиб юбориши шарт бўлса, мана, марҳамат,— Очил чўнтагидан тўрт букланган ярим бет қоғоз чиқарди.— Мен редакциядан келдим.

Эшонбоев тепасига босмахона ҳарфлари билан ёзилган редакция бланкасини кўриб бир кайфи учди, лекин гувоҳномани ўқиб, муваққат эканини билди-да, қаддини ростлади.

— Редакция сизни шу ишга воситачи қилиб юбордими?

— Махсус шу ишга эмас, умуман...

— «Умуман» икки кунлик гувоҳнома билан дўқ уриб, редакциянинг номидан қариндошингизни ўқишга жойлаб қўймоқчимисиз? Ким сизга шундай ҳуқуқ берди?

— Э ака, Самадов сизга дўқ ургани йўқ,—деб Жумаев гапга аралашди. Унинг бастига яраша жуда кучли овози бор эди.— Бу киши сиз айтган одамлардан эмас. Мени яхши билгани учун бирга келди. Ҳамкишлоқ бўлгандан кейин йўл-йўриқ кўрсатмайдими, ахир? Ўзингиз дўқ уряпсиз-ку, ака!

Эшонбоев бошқа гапиришни истамай ичкари хонага кириб кетди. Жанжал чиқишидан қўрқаётган Зокир Жумаевга гап қотди:

— Ўтган куни қаерда эдингиз? Мен справка кераклигини сизга айтмоқчи бўлдим, лекин қидириб топа олмадим.

— Ўтган куни мен йўлда эдим... Э бу қанақа одам ўзи!— деди Жумаев тутақиб.— Тарихнинг кўчасидан ўтмаган болаларни имтиҳонга киргизибди-ю...

— Агар шунақа бўлаверса бу йилги биринчи курс бўлганича бўлади,— деди Очил Зокирга қарата.— Энг яхшилар кирсин деб конкурс қилинади-ю, энг ёмонлар киради.

Зокир бир қўли билан юзини ишқади ва кутилмаганда:

— Юринглар,— деди,— Эшонбоевдан иш чиқмайди. Энди фақат ректорат имтиҳонга киритиши мумкин. Қўшимча рўйхат бўлади деб эшитган эдим. Ўтириб ариза ёзинг. Тез!

Зокир уларни тўғри ректорнинг қабулхонасига эргаштириб борди. Арзга келганлар кўп эди, секретарь аёл ректорнинг тезда зарур иш билан чиқиб кетишини айтиб, кутманглар деди. Лекин Зокир Жумаев билан Очилга, «ишларинг бўлмасин» дегандай ишора қилди-ю, ректорнинг кабинети эшигига яқин бир жойда тикка туриб кута бошлади. Кўп ўтмай эшик очилиб, Султон Алимович кўринди. У жужунча костюм кийган, бўйи ўртадан кўра пастроқ, сочлари мош-гуруч рангда, лекин ҳали қалин, юзи қорамағиз киши эди. Ҳеч кимга қарамай тез чиқиб кетаётганда Зокир унга биринчи бўлиб салом берди.

— Султон Алимович, мен тарих факультетининг комсомол секретариман, ярим минутлик гапим бор эди,

кечирасиз,— деб уни тўхтатди.— Мана бу ўртоқ бизнинг факультетга жуда муносиб. Ўзи археология экспедициясида ҳам ишлаган.

Султон Алимович Жумаевга қаради. Зокир Жумаевнинг рўйхатдан қандай тушиб қолганини қисқа ва лўнда қилиб айтиб берди. Султон Алимович унинг қўлидаги аризани олди-ю, қабулхонадаги стол ёнига бориб, тикка турган ҳолда резолюция қўйди ва секретарига берди.

— Бундан буён ишни пухта қилинг, йигит,— деб Жумаевга қараб мулойим кулимсиради-ю, чиқиб кетди.

Улар учови ректордан ҳам, бир-бирларидан ҳам жуда хурсанд бўлишиб кўчага чиқдилар. Айниқса Зокир бир гуноҳдан соқит бўлгандай енгил тортмоқда эди.

— Бу бизнинг ҳамкурсимиз Зокир Маннонов, танишиб қўй,— деб Очил уни Жумаевга энди танитди.

— Раҳмат, ака,— деди Жумаев Зокирга.— Секретарь экансиз, факультетларингизга кирсам ҳар қанча топшириқ бўлса ҳам «ғинг» демай бажараман.

— Зокир, сиз шу ердамисиз?— сўради Очил хайрлашаётиб.— Мен командировкага кетадиганман. Шу ерда бўлсангиз бу йигитдан бир хабар олиб қўймайсизми? Конкурсдан ўтса керак-ку, лекин билиб бўлмайди-да. Битта-яримтаси суриб ташлайдиган бўлса...

— Хўп, албатта, агар шу ерда бўлсам хабар оламан,— деди Зокир.— Нима, чинакам мухбир бўлиб кетдингизми энди?

— Йўқ, вақтинча. Ўқиш бошланса чиқаман.

Зокир улар билан хайрлашди-ю, кираверишдаги акация сояси да бирпас иккиланиб турди. Эшонбоевнинг олдига боргиси келмасди. Уни қанчалик ҳурмат қилмасин, «бусиз мумкин эмас» деб баъзи ишларини қанчалик кечирмасин, Фарида кўз олдига келса виждони азобланарди. У Раҳима Салимовнага берган ваъдасини қандай амалга ошираётганини Фаридага билдирмас, фақат натижасидан хабардор қилиб борар, лекин билса ёмон бўлишига кўзи етарди. Аммо сўзининг устидан чиқмаса ҳам бўлмайди. Мақтанчоқ деб кулишлари мумкин, Раҳима Салимовнанинг энди пайдо бўлиб келаётган меҳридан айрилиши мумкин. Бу меҳр унга жуда керак. Йўқ, сўзининг устидан чиқиши шарт. Зуфар Ҳакимович айтгандай... яхши мақсадга ёмон восита билан эришиш айб эмас.

У қатъий юриб конференц залга қайтди. Энди кирувчилар имтиҳон тараддуди билан тарқаб кетган ва залда одам сийраклашиб қолган эди. Эшонбоев аллақаердан вентилятор топиб келиб, ўзини шамолига тутиб ўтирар, стол устидаги қоғозлар қанот бойлаб учадигандай талпинарди. Зокир Эшонбоевга ўз мақсадидан гап очган эди, Эшонбоев шу қоғозларга ишора қилиб сўради:

— Бизнинг муҳокамада бормидингиз?

Унинг боблари муҳокама қилинганда Зокир йўқ эди, лекин одоб юзасидан «ҳа» маъносида бош ирғади.

— Протоколини кўриб турибман. Акбаровнинг бузуқ гаплари эсингиздами? «Илмий иш пропагандистнинг мақоласидан фарқ қилиши керак» эмиш. Фанга пропагандани қарши қўймоқчи. Буржуа олимлари шунақа «тоза» фан учун жон куйдиради, сентябрда яна муҳокама бўлади, кўрамиз. Сиз менинг ишимни ўқигансиз-а?

— Тўлиқ эмас,— деди бутунлай ўқимаган Зокир.— Энди тўлиқ ўқимоқчиман.

— Марҳамат, бир нусха беришим мумкин. Акбаровнинг тақризини ҳам кўриб чиқинг. Фикрингизни айтсангиз яхши бўлади... Хўп, укангизни гапирмоқчи эдингизми?.. Шундайми? Майли, мана, биринчи гуруҳга киргизамиз.

38

Зокир кутгандай, Шавкат конкурсдан ўта олмади. Тарихдан «ўрта» олиб чиқди. Бутун қилиқларидан мустақил эмаслиги, ҳамма нарсага осонгина эришиб ўрганган билиниб турган бу бола Зокирнинг кўзига балодай кўрина бошлади. Кўчада ўша акациянинг соясида туриб, ачитиб-ачитиб гапирди: гап орасида Фаридага ҳам тил тегизилди.

— Ҳеч бўлмаса тарихдан ёрдам бермайдими? Қанақа опа у?

— Аммамлар ҳам шундай деб уришдилар. Наримон ака келмайдиган бўлгани учун жини қўзиб юрибди.

— Кимнинг, Фариданингми?— деди Зокир беихтиёр қизиқиб.

— Ҳа, Фарида опамни.

— Нега келмайдиган бўлибди?

Шавкат аччиқ гаплардан қутулганини сезиб, батафсил гапира бошлади.

— Билмасам. Иши кўп эмиш. Августда келади, деб юрувди. Энди боролмайман дебди. Бир ўртоғи келган эди, ўша айтиб келди. Ҳеч бўлмаса хат ёзиб ҳам бермабди. Шунга жуда аччиғланди.

— Фарида аччиғландими?

— Йўқ, Фарида опам йиғлади. Аммам аччиғланди. Яхши кўрса бунақа қилмас эди, бошқа бировни топиб олган, дедилар.

— Фарида нима дейди?

— Қулоқ солмайди. Кейин бир марта аммам сизни айтдилар. Дам олишга бормади, укангнинг ҳаракатини қилиб юрибди, дедилар. Жонингни бер десанг бергудай, дедилар. Наримоннинг ўзи келмаса чақирсин эди, томоша қилиб келар эдинг, дедилар. Икки энлик хатга ҳам лойиқ кўрмабди-я! Э, муҳаббат ҳам кўр бўлар экан-э, дедилар.

— Фарида-чи?

— Фарида опам йиғлаб ҳовлига чиқиб кетди.

Зокир ўнг қўлини акация танасига тираб, чап қўлини белига қўйиб, узоқларга тикилиб ўйланиб қолди. Шавкат унинг оғзини пойлар, навбатдаги саволига ҳам дарҳол жавоб беришга тайёр эканини бутун важоҳати билан билдириб турарди.

— Нима, аммангиз Наримонни ёқтирмайдими?— деди ниҳоят Зокир.

— Ҳа, Наримон акамнинг отасини ҳам ёқтирмайдилар. Фариданинг ойисида мешчанлик қолдиғи бор дегандан бери.

— Ким, Акбаров шундай дебдими?

— Ҳа. Эшитган одамлар аммамга келиб айтди.

— Хўп, боринг,— деди Зокир,— аммангизникида ўтиринг, керак бўлса телефон билан чақираман.

Энди Ҳакимовга учрашиш керак эди. Аммо у деканатга келиб бирталай кутувчиларнинг устидан чиқди. Бировлар Ҳакимовнинг номига хат қилдириб келган, бировларнинг ҳомийлари бирга ўтирибди, бировлар ёлғиз. Деканнинг ўзи йўқ. Унинг кабинетида дам-бадам телефон жиринглайди. Зокир секретардан Ҳакимовнинг қачон келишини сўради.

— Айтиш қийин. Ҳа, ҳозир бораман деганига бир соат бўлди.

Зокир кўпчиликка қўшилиб уни яна бир соат кутди. Ниҳоят Зуфар Ҳакимович иссиқдан ҳалпиллаб кириб келди. Малла шойи шим ва енги калта кўйлакда семизлиги жуда билиниб қолган эди. Ҳамма туриб салом беришга шошилди, лекин ҳеч ким йўлини тўсиб арз қилмади. Афтидан, ҳамма кабинетда яккама-якка гаплашишни истарди.

— Имтиҳондан ўтолмаганларни киргизманг,— деди Ҳакимов секретарига,— барибир ҳеч нарса қилолмайман. Бошқа масала билан келганлар бўлса марҳамат.

Энди ҳамма унга қараб интилди: бир неча қўл бирдан хат узатди, кимдир ўзини фалончи директорнинг укаси деб танитди, аллаким ўз отасининг Ҳакимов билан бирга ишлаганини айтди.

— Яхши, яхши. Лекин мен ҳеч нарса қилолмайман. Конкурс шунақа бўлади. Ўнталарингдан биттани олишимиз мумкин, қолганлар ишлаши керак... Йўқ, йўқ, менинг ҳаққим йўқ. Фақат ректор рухсат бера олади... Ҳа, ректорга боринг, ректорга.

Ҳакимов шундай деб шоша-пиша кабинетига кирди. Зокир унинг ортидан кирмоқчи эди, эшик олдида турган бир бола чаққонлик қилди. Бу Эшонбоев айтган секретарнинг жияни эди. «Бу ҳам йиқилибди-да,— деб ўйлади Зокир.— Агар шу рухсат олса, менга ҳам беради, бўлмаса кутишнинг фойдаси йўқ, акамдан илтимос қилиш керак».

Бола қайтиб чиққач, ҳаммага «йўқ, бўлмади» деб жавоб берди, лекин ёлғон гапираётгани юзидаги қувончдан билиниб турарди.

Бир неча кишидан кейин Зокир кирди.

Ҳакимов аллакимга телефонда рад жавоби бермоқда эди.

— Уфф,— деди у трубкани шақиллатиб қўйиб.— Бундай дардисар ишни кўрганим йўқ. Ҳар бир қариндошингнинг ўқишга кирадиган бирор қариндоши бўлади, ҳар бир танишингнинг конкурсдан ўтолмаётган бирорта таниши бор. Ё шу таниш-билиш, қариндош-уруғдан кечиш керак, ё бу ишдан... Маннонвмисиз?— деди Зокирни энди таниб.— Хизмат?

Зокир гап бошлагунча бўлмай яна телефон жиринглади. Ҳакимов афтини азобли буриштириб трубкани кўтарди.

— Ҳакимовман. Хўш. Ҳа, ҳа... Йўқ, иложи йўқ. Мум-

кин эмас. Битта сизнинг қизингиз эмас-да, ахир тўрт юз кишининг уч юз олтмиштаси шунақа... ҳа, тўғри, ўзбек қизларини биринчи навбатда олишимиз керак. Лекин конкурсдан ўтса... Ҳа, юқоридан берилган кўрсатма шу... Ким?.. Ғафуров?.. Жилуправлениедаги Ғафуровгами?.. Беринг, майли, беринг.

Ҳакимов Зокирга қўли билан эшикни кўрсатди-да, ўтирган жойида дераза томонга ўгирилиб, паст товуш билан гапира бошлади. У «чиқиб тур» деган эди, Зокир эшикнинг қия очиқ эканини кўриб «ёпиб қўй» деган маънода тушунди. Эшикни маҳкам ёпди-да, секин диванга ўтирди.

— Раҳмат, Неъмат Ғафурович. Ўзингиздан сўрасак?— деди Ҳакимов трубкага. Унинг кулимсираб гапираётгани овозидан билиниб турарди. — Ишлар дурустми?.. Неъмат Ғафурович, идорангизда бизнинг ариза ҳам ётгандир... Борку-я, лекин ўғилни уйлантирганимиздан бери торлик қилиб қолди. Ўзингизга маълум — ўзбекчилик. Ҳа, буни ўғилга қолдирсак девдим. Ҳа, Неъмат Ғафурович, ҳа... участка бўлганга яраша баҳаво жойдан бўлса... Ким? Э шундайми?.. Қариндошчилиги бормиди?.. Менинг хабарим йўқ. Хўп, хўп. Ботирова Рая-да. Ҳа, майли, эртага келсин, ўзим имтиҳон оламан. Ҳа, исключение сифатида. Ҳа. Демак, янаги ҳафта учрашамизми?... Хўп, Неъмат Ғафурович, хўп. Хайр, хайр.

Ҳакимов бу гал трубкани жойига секин қўйди ва рўмолчасини олиб шошилмай артинди. Унинг юзи ва ҳаракатлари мамнунлик ифода этарди. Бироқ эшик томонга ўгирилиб Зокирни кўрди-ю, ранги қув ўчди:

— Э... А.. Нима гап? Нима қилиб ўтирибсиз?

Зокир сакраб ўрнидан турди:

— Кечирасиз... Мен кутиб ўтирувдим...

— Хўш?

— Укамни ўзимизнинг факультетга киргизмоқчи эдик. Мактабда тарихдан яхши эди. Кеча имтиҳонда домланинг сири босибдими, шошиб қолибдими, дуруст жавоб беролмабди.

— Бермаган бўлса мен нима қилай?

— Қайта топширишга рухсат берсангиз,— деди Зокир ва одатдагидай кескин бош силтаб сочини орқага ташлади.

Ҳакимов «ялт» этиб унинг юзига қаради ва ҳаммасини эшитганини сездида, бир оз бўшашди. Стол устидаги рўйхатни олдига тортиб сўради:

— Ким деган? Маннонов Оқилми?

— Йўқ, Бозоров Шавкат.

Ҳакимов қаламдондан қизил қаламини олди, қоғозга теккизмай рўйхат устидан юргизиб Бозоровни қидира бошлади.

Шу пайт Эшонбоев кирди. У ҳам Ҳакимов сингари уҳ тортиб халойиқдан шикоят қилар эди:

— Таниш-билишнинг кўплиги қабул комиссиясида ишласанг билинар экан. Уйда ҳам қўймайди, кўчада ҳам, факультетда ҳам. Зуфар Ҳакимович, комиссиянгизда ишлайман деб диссертациям қолиб кетди, ҳали муҳокамада оппонентим мени тириклай ейди!

— Егизгани қўймаймиз,— деб Ҳакимов Зокирга қаради:— Мана бу ёқда комсомол бор, ёрдам берар ахир, а? Акбаров бир нарса деса Самадовга ўхшаган саккизтаси таёқ олиб югуради. Нега Эшонбоевни ҳимоя қилувчилар кам? Хўп, дейлик, менга унча тўғри келмайди, бир нарса десам аспирантининг тарафини оляпти дейишади. Сизга-чи?

— Тўғри, ўшанда мендан ўтди,— деди Зокир.— Эндиги муҳокамада албатта чиқмоқчиман.

— Ҳа, бундай нарса ҳар кимнинг ҳам бошига тушиши мумкин. Ёшлар чиқаётганда ўрнимни йўқотаман деб тўғоноқ солувчилар бўлади. Эшонбоевга ҳам шунақа одамлар халақит беряпти. Буни ёшлар фош қилмай ким қилади? Мана, ҳар қанча материал керак бўлса Муҳаммаджон топиб беради. Акбаровнинг кимлигини мақолаларидан ҳам билиш мумкин, диссертациясидан ҳам. Ҳаммасини текшириб кўриш керак.

— Айниқса, қилган ишидан билиш мумкин,— деди Эшонбоев.— Баъзи бир студентларни бузаётгани ҳам тасодиф эмас. Ўша Маҳмудовнинг зарарли таклифи ҳам Акбаровнинг маслаҳати билан бўлган бўлиши керак.

— Шундайми?— таажжубланди Зокир.

— Яширишади-ю, лекин сезиш қийин эмас.

Зокир керакли материалларни тезроқ беришни сўради.

— Ҳозир бўш вақт кўп,— деди у,— тайёрланиб юришим мумкин.

— Марҳамат, бир қисмини эртагаёқ бераман.

— Хўп,— деб Зокир эшикнинг қабзасидан олди, лекин Ҳакимовнинг олдида очиқ турган рўйхатга қараб тўхтади. Ҳакимов ҳам унинг қандай жавоб кутаётганини тушунди.

— Нима қиламиз,— деди у Эшонбоевга,— рухсат берамизми?

Эшонбоев Зокирнинг нега бу ерда турганига энди тушунди ва ўзи бошқа одамга рухсат олмоқчи бўлгани учун рўйхушлик бермади. Лекин Ҳакимов:

— Майли, комсомол вожагининг сухани ерда қолмасин,— деди.— Боринг, укангизга айтинг.

Зокир чиқиб кетгандан кейин у Эшонбоевга тушунтирди:

— Ҳозир бизга энг кераги мана шунақа ёрдамчилар. Ректорат Умаровни биздаги ўрнига тиклаб буйруқ чиқаряпти.

— А? Шу одамнинг соқит бўлиб келгани чинми энди?

— Чин бўлмаса ҳам, бизга келгандан кейин тинч ўтирмайди. У ёқда Тошевнинг иши тўғриланаётган эмиш. Ҳамма ёқ афви умумийга айланиб кетдими, тушунолмай қолдим. Балки вақтинча шундайдир. Ҳар ҳолда... Акбаров ҳам тишини қайраб юрибди. Янги ўқув йили қийин бўладиганга ўхшайди. Ёрдамчилар керак. Мен отпускага чиқмай бу ерда бекорга сасиб ўтирибманми, ахир? Муҳаммаджон, сиз ҳам кейин ёрдами тегадиган одамларга кўпроқ қарашинг.

Зокир ташқи хонада навбат кутиб турганларни кўриб бир қувониб қўйди: буларни мавҳумлик кутяпти, у эса мавҳумликдан ўтди, мақсадига эришди. Энди «иттифоқчи»ларига телефон қилиб севинтириши мумкин. У фақат Раҳима Салимовнани иттифоқчи бўлади деб умид қилган эди, кутилмаганда Шавкат ҳам унга тарафдор бўлиб чиқди. «Қандай яхши!»— деди у қувониб.

Аммо негадир бу қувончининг иссиғи йўқ эди. Кўнглининг тубида аллақандай совуқлик ётар, хаёлига кўримсиз, чиркин нарсалар босиб келарди. У соф бир кишининг ёнида бўлишни, кўнглидаги совуқликдан қутулиб, қайноқ ҳисларга чўмишни истарди.

Телефонда Фариданинг номерини терар экан, «трубкани ўзи олса эди» деб зориқиб кутди. Лекин уни иттифоқчилари кутар эди, трубкани Шавкат олди-ю,

дарров аммасига берди. Раҳима Салимовна хушхабарни жуда болохонадор ташаккурлар билан кутиб олди.

— Зокиржон, мантини яхши кўрасиз, деб эшитган эдим, бугун мантипазни чақирдим, келинг,— деди.

— Хўп... Раҳмат... Хўп... Фарида бормилар?— деди ниҳоят Зокир кўнглидаги истакка бўйсуниб.

Раҳима Салимовна «ҳозир чақираман» деб трубкани қўйди. Узоқлашаётган қадам товушлари эшитилди, кейин анча вақт жимжит бўлиб кетди. Афтидан Фарида айвонда экан. Мана, қадам товушлари яқинлаша бошлади, трубкани кимдир олди. Юраги гурсиллаб ураётган Зокир:

— Ало, Фарида? Салом,— деди.

— Йўқ, бу мен,— деб яна Раҳима Салимовнанинг овози келди.— Энди хафа бўлмайсиз, Зокиржон, Фаридангиз кеча Наримон билан телефонда гаплашувди. Ўпка-гина қилиб, уришиб қолибди. Шундан жуда хафа. Қизларнинг феъли шунақа бўлади, Зокиржон, бир йигитдан хафа бўлса бошқаларидан ҳам аразлайди.

«Э, жуда жиддий-ку,— деди Зокир ичида.— Қиши яхши кўрган одамидан айниса шундай бўлади деб эшитувдим.»

— Тушунаман, Раҳима Салимовна, тушунаман,— деди у трубкага,— «ҳамманг шунақасан» деган ибора борку. Майли, мендан салом денг... Ҳеч қиси йўқ, Раҳима Салимовна, агар мен ҳам бугун боролмасам хафа бўлмайсиз. Шавкат бутунлай ўтиб олсин, кейин албатта манти ейишга борамиз.

Зокир Фаридани кўришни, бирга дардлашишни ҳар қанча истаса ҳам, Раҳима Салимовна «келинг» деб кўп қистаса ҳам бормади. У уч йилдан бери бунақа истакларини енгиб, ўйлаб иш тутиб ўрганиб қолган. Кутади. Фариданинг кўнгли бир оз ёзилсин, Шавкатнинг иши битсин, кейин зафар билан боради.

Шавкат конкурс талаб қилган балга етганда Зокир: «Энди қутулдим», деб ўйлаган эди, лекин Эшонбоев уни деканатга чақириб, кутилмаган бир нарсани айтди:

— Биз қирқ киши олишимиз керак эди, конкурснинг асосий шартини эллик тўрт киши бажарди: олтин медаллар ўн олтита, балини етказганлар ўттиз саккизта. Шулардан бештаси «запас» учун қолдирилса, тўққизтаси «нушхўрд»га чиқиши керак. Бизнинг вазифамиз шахсий делоларни ўрганиб, суҳбатларга чақириб, ким «нуш-

ҳўрд»га чиқишини белгилаш. Бу масъулиятли ишга комсомол ташкилоти ҳам бош қўшиши керак. Биз Зуфар Ҳакимович билан масалани ўрганиб лойиҳа туздик, сиз ҳам кўриб чиқинг, қўшилсангиз қўл қўйиб берасиз.

Зокир юраги пўкиллаб, аввал тўққиз кишилик рўйхатга кўз югуртирди. Хайрият, Шавкат Бозоров учрамади. Кўнгли бир оз тинчиб, катта рўйхатга қараса, Бозоров бешинчи бўлиб турибди. Олтинчи — ўша Ботирова Рая. Демак, Ҳакимов телефонда берган сўзининг устидан чиқибди. Эшонбоев-чи? Ҳа, мана, унинг ҳимоясидагилар ҳам бор. Бу тўққиз кишилик машъум рўйхатга ким тушган экан? Яна аввалги рўйхатни қўлига олди ва Жумаев деган фамилияни кўриб бошини кўтарди.

— Муҳаммаджон ака, бу ўша Жумаевми?

— Ҳа, ўша Самадовнинг қадрдони.

— Лекин шу қолса бўлар эди-да. Тарихга ихлоси зўр экан, экспедицияда ҳам ишлаган экан.

— Ишласа ишлабди-да.

— Ҳар ҳолда қишлоқдан отилиб чиққан йигит экан...

— Шундайми? Бўлмаса кимнинг ўрнига ўтказайлик? Бозоровнингми?

Зокир қип-қизил бўлиб кетди. Бир «ҳа» демоқчи бўлди-ю, лекин шунча жойга олиб келиб, энди ташлаб кетишга кучи етмади.

— Яна-тағин ўзингиз биласиз,— деб минғиллади у нима дейишини билмай.

— Ҳаёт шунақада-да, йигит. Киши сассиқ деб бурнини кесиб ташлай олмайди... Қани, қўл қўясизми?

Зокир қўл қўйиб, сўнг коридорга чиқар экан, ўн бир яшарлигида бошидан кечирган чиркин ишлар хаёлига босиб келди. Қирқ учинчи йилда озиқ-овқат карточкалари тарқатадиган идорада унинг бир тоғаси ишлар эди. Зокир ўша вақтда велосипедга жуда ишқ қўйганди. Аммо отаси бир йил олдин урушда ҳалок бўлган, акаси ҳали фронтда, ойиси рўзғорларидаги буюмлардан сотиб тирикчилик тебратар эди. Зокирнинг велосипедга ҳаваси жуда баланд эканини билган тоғаси бир кун унга яширинча тўртта нон карточкаси берди. «Ҳар куни нонини олиб сотасан, пулини менга келтириб берасан, ойнинг охирида велосипедли бўласан», деди. Бир кило нон фалон пул. Зокир кўп ўтмай уйга велосипед етаклаб келди, ойисига «тоғам олиб берди» деди. Кейин чарм пальто олгиси келди, осон пул топиш йўлига тушиб, чайқовчилар

оламига яқинлашди, милиционерларга чап беришни ўрганди, қонундан қўрқиш инстинкти пайдо бўлди.

Агар акаси фронтдан қайтмаганда ва уни дарҳол қўлга олмаганда ким билади, ҳозир қаерларда юрарди! Тоғаси кейин пул алмаштириш вақтида қўлга тушиб, 25 йил олиб кетди.

Зокир ўша йиллиёқ тоғасининг олами билан алоқани бутунлай узган эди. Сал ақли киргандан кейин даҳшатли жарнинг лабига бориб қайтганини тушунди, юқори синфларда актив жамоатчи бўлди, мактабни олтин медаль билан битирди, тарих факультетида ҳам энг яхши студентлар қаторига кирди. Ахлоқида пайдо бўлган ёриқ битиб кетди. Фақат кўнглида яра изига ўхшаш бир ғадир-будур из қолди. Яхши мақсад йўлида баъзан ёмон воситалардан тортинмаслиги ҳам шу ғадир-будур изга мос бўлса, эҳтимол.

Сув айланиб ёрғини топар, деганларидек Шавкат масаласи келиб-келиб мана шу эски ёриққа урилди. У ўнгирдай қорайиб турган ёриқнинг изини кўриб қўрқиб кетди: бу ёриқ очилиб кетса унинг ичига қора олам отилиб киради. Худди ёриқ кемага сув киргандай кириб ичини тўлдиради-ю, чўктириб юборади.

«Қочиш керак,— деди у ичи музлаб.— Лекин қаёққа?» Хаёлида ёриғ ва соф бир жой қидирар экан, дарҳол Фарида кўз олдига келди.

У Жумаев учраб қолиши мумкин бўлган коридор ва вестибюллардан тез ўтиб, кўчага чиқди ва автобусда Фаридаларникига кетди.

Одатдаги табриклашлар, ташаккур изҳор қилишлардан кейин Раҳима Салимовна мантига уннаб кетди. Пианинолик хонада Зокир Фарида билан ёлғиз қолди.

Фарида пианинога суяниб тикка турар, силлиқ қора пианино тахтаси устида бугун Наримондан келган хат очиқ ётар эди. У Зокирнинг руҳи жуда сўник эканини кўриб:

— Мен ҳам раҳмат айтишим керак эди,— деди,— айтмаганимга хафа бўляпсизми?

— Йўқ, Фарида, мен раҳмат учун қилганим йўқ. Хафа бўлсам ҳам бошқа нарсадан хафаман. Ҳаётда соф нарса билан жирканч нарса аралаш эканидан хафаман. Соф нарсага қўл бериш учун жирканч нарсага ҳам қўл уришга тўғри келар экан.

— Шавкатни ўрнатиш жирканч иш бўлган, лекин ме-

ни деб қилгансиз. шундайми? Зокир, мен буни истаган эмасман, билганимда сира ҳам қўймас эдим.

Зокир унга жавобан деди:

— Истамаганингизни биламан. Лекин истаганингизда ҳам йўқ демас эдим. Мен сиз учун ҳамма нарсага тайёрман, Фарида.

Зокир бу гапни бояги ички кечинмалари таъсирида шундай ҳаяжонланиб айтдики, Фарида ростлигига ишонди. Зокирнинг жавобсиз севгиси нақадар қийин савдо эканини ҳам Фарида энди жуда чуқур ҳис қилди ва қаттиқ ачинди. Аммо бу ишонч ҳам, ачиниш ҳам унинг қалбидаги бошқа азиз ҳисларни емираётгандай бўлди. У мувозанатини йўқотиб бир нарсага таянмоқчи бўлган кишидек қўлини Наримоннинг хатига босди.

— Тунов куни телефонга келмаганимда ҳам хафа бўлгандирсиз-а? Ўшанда жуда таъбим хира эди. Наримон билан уришиб қолувдим,— Фарида ўтмишга айланган кулгили бир нарса ҳақида гапираётгандай кулиб қўйди.— Мен қаттиқ гапирувдим. Бошқа топиб олган бўлсанг очиқ айт, деб. У аччиғланиб трубкани қўйиб қўювди. Кейин хати келди. Ҳаммасини ёзибди.

— Ишқилиб,— деди Зокир,— сиз бахтиёр бўлсангиз бўлди. Мен ҳар замонда кўриб турсам бас... Ҳозир мен қандай олдингизга келганимни билсангиз эди, Фарида. Гўзаллик, софлик шундай нарса эканки, киши энг оғир минутларда бирпас яқинида бўлишни истаркан. Кўнгил шундай қўмсаркан, шундай оқаркан...

Унинг муҳаббат изҳорини жим эшитиш яхши эмаслигига Фариданинг ақли етарди, албатта. Лекин бу тошга тушаётган томчилардай хавфсиз туюларди. Томчи тошни ҳам кесиши мумкинлиги унинг хаёлига келмасди.

— Наримон ёзибди,— деб у гапни мулойимлик билан бурди,— гидротрубина заводида тажриба ўтказяпман дебди. У энергетик-да, биласиз-ку. Ҳозир ишининг жуда оғир пайти экан. Бунинг устига мен телефонда хархаша қилдим, икки кеча ухламай чиқибди. «Унақа эмас эдинг-ку, нима бўлди?» деб ёзибди. Истасанг кел, дебди. Бориб нима қиламан? Ишига ҳалақит бериб. Энди кеч ҳам, каникул тамом бўляпти. Сиз ҳам менга қўшилиб каникул қилолмадингиз-а?

Зокир унга тикилиб турар, Наримон ҳақидаги гапни таъсирланиб эшитаётгани кўзлари чақнаётганидан билинарди. Бу ўт азоб ўти эканини Фарида сезарди.

— Манти пишганча бир Анҳорга тушиб чиқамизми?— деди қиз тўсатдан.

— Майли,— деди Зокир қувончли жилмайиб.

— Мен ойимга айтай... Ойи, ҳо ойи, биз Анҳорга кетяпмиз.

Раҳима Салимовнанинг овози келди:

— Бора қолинглар, салқинлаб келасанлар. Энди каникулнинг қолганини каникулдай ўтказинглар, болаларим.

39

Тун. Маҳкам супада юлдузларнинг милтиллашига тикилиб, Сирдарёнинг бир қиёмда шовиллашига қулоқ солиб ётар ва ухлашга ҳаракат қиларди. Тоғ томондан эсган шамол ўқтин-ўқтин завод шовқини ва паровоз чинқириғини олиб келарди — уларнинг уйлари завод билан дарё оралиғидаги шаҳарчада эди. Шаҳарча атрофида дарёдан чиққан каналлар билан заводга борадиган темир йўллар чатишиб ётар, табиат ҳам механизмлар ҳам айниқса кечаси қудратли товуш берарди. Ёшликдан таниш бўлган бу товуш ва юлдузларнинг сирли милтиллаши каникулни дастлабки кунларида Маҳкамни тез ухлатарди. Лекин бора-бора булар ҳам одатдаги нарсалар қаторига кирди ва таъсир қилмай қўйди.

Мана, ўн иккига ҳам гудок чалинди. Ҳадемай отаси кечки сменадан қайтиши керак.

Маҳкам ёнига ағдарилиб ётди ва кўзини юмди. Лекин бутун вужуди сергак эди. Гоҳ супа четига экилган райҳон ҳиди димоғига урилар, гоҳ том орқасидаги йўнғичқазорда ҳашоратларнинг бир қиёмда чириллаши эътиборини тортар, гоҳ дарёнинг нариги томонидан ўтаётган поезднинг тарақа-туруқига қулоқ солиб, Тошкентга борадиган пассажир поездимикин деб ўйланарди. Сўнг яна имтиҳондан йиқилиб нима қилишини билмай юрган Гавҳар кўз олдига келар, ўрта йўлда қолдириб келган аризасига, Эшонбоев шубҳали деб атаган таклифларига хаёли кетарди. Бу ҳаммаси ҳаётининг энг нозик, энг муҳим томонлари эди ва ҳаммаси муаллақ бир аҳволда на у ёқлик, на бу ёқлик бўлиб ётарди. У хилма-хил тахминлар чакалагидан чиқа олмас, бўш вақти кўп бўлгани учун хаёли бир кунда юз хил кўчаларга кириб чиқар, каникул жуда секин ўтаётгандай бўлар,

кутиш, соғиниш ҳислари тобора изтиробли тус олиб борарди.

Бу ёққа келишда у Гавҳар билан ёзишиб туришга ваъдалашган, иккови ҳам хатларни почтадан «Довостребование» бўйича оладиган бўлган эди. Маҳкам ҳар куни почтага қатнаб, бир ярим ойда фақат битта хат олди. «Қимматли Маҳкам ака» деб бошланиб, «Сизнинг Гавҳарингиз» деб тамомланган варақни ўқиб-ўқиб ёд қилиб юборди. Ҳозир ётган жойида кўзини юмиб ёддан яна бир ўқиб чиқди. Қандайдир хафалик, безовталик руҳи бор. Маҳкамнинг иккинчи хатига уч ҳафтадан бери жавоб бермаяпти. Нима қилиб юрган экан? Ҳар ҳолда мактабни медаль билан битирган қиз биринчи курсда қолиб ўтирса ҳазилакам бахтсизлик эмас. Маҳкам у билан кўпроқ бирга бўлиши, мумкин қадар далда бериши керак эди. Лекин Ҳакимовларнинг олдидан эшитиб чиққан нарсалари таъсирида у ҳам алланечук бўлиб қолган ва Гавҳарга керагича ёрдам бера олмаганди. Шундан хафамикин?

Ботинка нағалининг кўча тошларига урилиб чақиллаши эшитилди-ю, Маҳкамнинг хаёли бўлинди. У отасининг ишдан келаётганини сезди, ухламай ётганини кўрса «яна ўйланиб ётибсанми?» дейиши мумкинлигини ўйлади-да, энди астойдил ухламоқчи бўлиб, юзини ёстиққа қаттиқ босди.

Маҳмуд ака ёруғ тушиб турган деразага томон ўтар экан, ток сўриси тагида тўққиз яшар қизчасини ухлатаман деб ўзи ҳам ухлаб қолган Зарифа хола сапчиб ўрнидан турди: Маҳмуд аканинг қадам товушини уйқусида ҳам танирди чамаси.

— Тавба, кўзим кетибди-я,— деди у бошидаги дока рўмолини тузатиб.

— Болалар ухладими?

— Ҳа, ухлаб қолди.— Уларга орқа ўгириб қимирламай ётган Маҳкам онасининг овозидан ўзи томонга бир қараб қўйганини сезди.— Овқатингизни берайми?

— Яхна чойингдан борми? Жуда ичим куйиб кетди.

— Нега мунча?— деди Зарифа хола сувга ботириб қўйилган яхнани шишадан косага ағдарар экан.

Маҳмуд ака яхнани тикка туриб симирди-да, лабини кафти билан артиб, деди:

— Ҳалиги катта заказни шу бугун уздик,— у бир вақтлар омочга тиш қўяр экан, ҳозир заводнинг қуюв

цехида нозик деталлар бўйича ишлайди.— Болаларнинг уйқуси бузилмасин, овқатни ичкарига бера қол.

Зарифа хола ошхонадан овқат олиб ўтди. Кейин очиқ дераза орқали уларнинг ўзаро гапиришгани эшитилди.

— Э, балиқ қовурганмидинг? Бай-бай-бай...

— Маҳкамангиз тутиб келувди...

— Дарёдан тутибдими? Ол ўзинг ҳам.

— Мен янгигина едим, ош бўлсин. Тўғоннинг тагидан тутармиш. Қумри бориб айтиб келди, акам сувга тикилиб ўйланиб ўтирибди деб.

Маҳмуд ака кулди.

— Балиқ тутиш ўзи шунақа бўлади-да.

— Йўқ, ўғлингизнинг бу йил илгариги шахди йўқ. Пати ётиб кетибди.

— Бэ... Ўзини тўхтатиб олгани учун шундай. Умри узоқ бўлсин, бу йил анча босилиб келибди. Босиқ йигит бўлади.

— Ўзи болалигидаям оғир эди. Бунинг ўй суриши бошқа нарсадан. Болам бечора ойда-йилда бир келади. Сиз ота бўлиб бундай кўнглига қўл солиб ҳам кўрмайсиз. Олти ойдан бери нима бўлган, нима қўйган.

— Менинг билганим шуки,— деди Маҳмуд ака,— мактабида бир-иккита нобоп одам бор экан. Ёшлик қилиб, ўшалардан сиқилиб юрибди. Киши ҳар нарсани кўнглига олаверадими? Торга тор дунё, кенгга кенг дунё.

— Шундай деб насиҳат қилдингизми ахир?

— Қилдим. Лекин насиҳат билан иш битмайди, хотин. Киши яхши-ёмонни ўз кўзи билан кўрмаса пишимайди. Майли, пишисин... Яхши балиқ экан. Қани, сочиқ қаерда?

— Ана, ёнингизга қўйибман... Бошқа ҳеч нарса сезмадингизми?

— Маҳкамдами?

Маҳкам ҳозир сири очилишини сезиб юраги гурсиллаб ура бошлади.

— Тавба,— деб қўйди Зарифа хола,— қўйнига бир сурат солиб юрибди. Ҳар куни овлоқда ўшанга тикилиб ўтиради. Бу ким экан, деб ҳайрон бўламан. Кеча Қумридан сўрасам, «мен кўрдим,— акам бир қизнинг суратини олиб юрибди», дейди.

— А?

— Ҳа. Бугун ўша суратга қараб ўтирган пайтини пойлаб устига кирдим. «Бу ким?» десам, қизариб-бўза-

риб, «ўзимизнинг мактабда ўқийди» дейди. «Шуни олмоқчимисан» десам айтмайди. Тошкентлик қиз экан, бошини айлантирган бунинг.

Маҳкам ётган жойида юзи қизиб кетганини сезди ва отасининг нима дейишини сабрсизлик билан кута бошлади.

— Мактабидан бўлса, қўрқма,— деди ниҳоят Маҳмуд ака.— Кўриб-билиб иш тутади.

Маҳкам отасидан беҳад миннатдор эди. Зарифа хола норози бўлиб:

— Бирам бепарвосиз-эй,— деди.— Олса ҳам ўзи кўриб-билиб олармиш, бу киши қараб турармиш. Ўғлини уйлантирадиган оталар қанақа бўлар экан?

— Тўйдан олдин ноғора чалма, хотин, ҳали ўғлинг уйланадиган бўлгани йўқ. Аввал ўқишини битирсин иши тайин бўлсин. Кейин кўрамиз. Ҳозирча суратига қараб юрса юрар. Чойни бер.

— Чой қўйганим йўқ. Болалар сизга қовун узиб қўйибди.

— Қаерда? Ўтир, ўзим олиб келаман.

— Маҳкамнинг шафтолиси бор-ку, ўшанинг тагида.

Ҳовлида шохлари ҳосилдан майишиб турган шафтоли бор эди. Маҳкам уни тўққизинчи синфда ўқиб юрганида экиб, парвариш қилган эди. Бошқа шафтолилардан фарқ қилиш учун ойиси унга «Маҳкамнинг шафтолиси» деб ном берган эди. Маҳмуд ака ўшанинг тагидаги иккита қовунни ичкарига олиб кириб кетди.

— Маҳкам бугун пиёзни суғордими?

— Ҳа, пиёзни суғорди, кечки тарвузни чопиб қўйди. Кейин ўртоқлари билан дарёнинг нариёғига ўтиб келди.

Маҳмуд ака қовун еяр экан, сувини ҳаво билан бирга ичига тортиб:

— Дарёнинг нариёғида нима қилибди?

— Маҳкамжонми? Ҳў, ўша эски минорани кўриб келди. Сиз кетдингиз-у, Вася билан Умрзоқ масала талашиб келди. Ўша минорани бири Чингизхондан қолган дейди, бир Искандар Зулқайнар (Зарифа хола Зулқарнайн деёлмасди) қурган дейди. Қайсимизники тўғри, деб Маҳкамжонга келибди. Ўғли тенги бола икковининг масаласини ечиб берса бўладими? Буни Қўқон хони қурдирган дейди. Бухоро хони билан чап экан-ку! Гапираверса оғзимиз очилиб қолибди. Ҳаммасини ўзи кўргандай билади-я!

— Ҳа, энди ўқигандан кейин билади-да.

— Ўқиганларни ҳам биламиз... Мен ошхонада эдим. Вася кетаётиб олдимга кирди. «Зоя опа, дейди, ўғлинг во, молодес», дейди.

Маҳкам ичида куларди: Вася «во», демаган бўлса ҳам ойиси қўшиб айтмоқда эди.

Маҳмуд ака онда-сонда гапириб қўяр, лекин иккови ҳам ўғилларидан кўнгиллари тўлиб суҳбатлашаётганлари билиниб турар ва бу Маҳкамга ажиб бир хотиржамлик бағишларди. Унга энди атрофдаги ҳамма нарса беҳад осойишта туюлмоқда эди. У тиниқ дарё, мусаффо осмон, чексиз кенгликлар ҳақида ўйланар ва хаёли шундай улкан нарсаларни бемалол қамраб олаётганидан ҳайрон бўларди.

У бунинг қандай бўлишини текшириб кўра бошлади. Мана унинг тасаввури. Мана Мирзачўл. У Мирзачўлни Тошкент томондан бир зумда қирқиб ўтди-ю, Сирдарёнинг чап қирғоғидан чиқди. Қаршидан шамол эсади. Шундай зўр шамолки, дарёнинг бир томони очилиб, тубидаги тошлари кўриниб қолган, суви Маҳкам турган қирғоққа йиғилиб кетган. Ҳаво совуқ. Сув қирғоқдан тошиб чиқди-ю, муз бўлиб қота бошлади. Шу музнинг устидан Гавҳар яхмалак отиб келар эди. У ёзги кийимда, шамол оқ шойи кўйлагининг этакларини тортқилайди. Маҳкам унга: «Тўхтанг,— деди,— мана бу пиджакни олинг, совқотасиз». Гавҳар бир тўхтаб: «Мана, қаранг, совқотганим йўқ», деди-да, кулиб ўтиб кетди. Маҳкам уни қувиб бориб ушлади, лекин сочи эркакча қирқилганини кўриб ҳайрон бўлди, юзига қараса Эшонбоев. «Ҳа, нима керак?»— деди аччиғланиб. Шундан кейин Маҳкам анчагача нима бўлганини билмай қолди. Бир маҳал тўғон тагига бориб, тўр билан балиқ тутмоқчи бўлди. Лекин тўр волейбол тўри экан, ён томондан Сергей унга тўп ташлаб берди. Маҳкам бўйи баланд бўлгани учун, факультет командасининг энг кескир ўйинчиларидан эди, тўпни «кесиб» урди. Лекин судья устма-уст ҳуштак чалди. Маҳкам тутақиб унинг ноаниқ ҳуштак чалаётганини айтмоқчи бўлганда уйғониб кетди.

Қараса, кун ёйилган. Ойиси самовар кўтариб ўтди. Маҳмуд ака «Москвич» приёмнигини бурар, приёмник қаттиқ ҳуштак чалар ва қитир-қитир қиларди.

Маҳкам эрталаб ухлаб қолган кунлари отаси уйда бўлса, радионы мана шундай баланд қўйиб уйғотарди. У

ўрнидан турган заҳоти қанчалик кеч уйғонганини билмоқчи бўлиб сояларга қаради.

Тўлқинсимон азбест билан ёпилган пачаққина уйларнинг деразаларига офтоб тушиб қолганди. Ишком ва шафтолилар участка четидаги қовун-тарвуз палаклари устидан, ўз сояларини йиғиб олмоқда эди. Фақат ўсиқ анжир буталарининг нари ёғида Маҳкам ҳар куни зарядка қиладиган пана жой ҳали сояга чўмиб ётарди. У ўша ерга келди. Соядаги тонг салқини беҳад ёқимли ва алланечук сирли эди. Ғарқ пишган қовун, шафтоли ҳидларини майин шабада димоққа оҳиста келтириб уради. Фақат пишиқчилик пайтларида ва фақат боғ-полиз аралаш участкаларда бўладиган бу дилкаш эрта кишига аллақандай ғалати бир енгиллик беради.

Маҳкам зарядка қилар экан, хаёллари бир мавзудан иккинчисига енгил учиб ўтар, кечаси ўйлаган нарсалари ҳозир унчалик оғир ва тубсиз сезилмас эди. Олам шу қадар кенг кўринардики, отаси айтган «бир-иккита нобоп одам» туфайли дунё тор бўлиб қолмаслиги энди унга шубҳасиз эди. Мана, отаси радиода неча минг километр йўл босиб Москвани топди. Маҳкам ариқчанинг икки лабига икки оёғини кериб ташлаб совуқ сувда ювинаётганда узоқдаги дикторнинг «дух Женеви» деб гапираётганини эшитди. Тўрт улуғ давлат вакиллари учрашгандан кейин воқеалар қаёққа қараб кетаётгани Маҳмуд акани жуда қизиқтирар эди.

Кейин бутун нонушта давомида гап шу мавзуда кетди. Маҳмуд аканинг Маҳкамга қарашида, муомаласида ҳеч қандай ўзгариш сезилмасди, кечаси Зарифа хола айтган «сир»ни аллақачон унутганга ўхшарди. Лекин Маҳкам биларди: отаси нимага кўп аҳамият берса, ўша нарсани ким тилга олади ва мумкин қадар кўзга ташланмайдиган қилиб кўнглига жойлайди. Айниқса, ҳозир Маҳкамнинг кўнглида эҳтиётсиз тегинишлардан оғрийдиган нарсалар кўп бўлгани учун у отасининг бу феълидан жуда миннатдор эди. Умуман Маҳкамнинг тарбиясида бир устун томон шу эдики, ота-она «ундай қилма мундай қилма» деярвермас, ҳар хил панд-насиҳатларни жуда кам қилишарди, унинг ички дунёсига бостириб боришмас эди. Шунинг учун Маҳкам уйда ўзини жуда эркин сезар, отаси сўз орасида (кеча кечасидагидай) айтиб ўтадиган фикрлар унга соатлаб қилинган насиҳатлардан ортиқроқ таъсир қиларди. Маҳкамнинг олдида

Маҳмуд аканинг оталик обрўси шунчалик баланд ва бағри шунчалик кенг эдики, «ҳаётим чидаб бўлмас даражада тор келган пайтда ҳам мана шу кенг бағр мен учун очиқ-ку!» деган ўй унга катта бир маънавий таянч бўлиб туюларди.

Маҳкам нонуштадан кейин почтага бораётганда кўнгли кечагидан анча кўтарилиб қолганини сезди. Тушида Гавҳарнинг хушвақт кулимсираб тургани — фақат кулимсиргани, бошқа тафсилотлари эмас!— қайта-қайта эсига тушар ва соғинч ҳиссини бир қадар бўлса ҳам босарди. «Шу бугун хат бўлса керак,— ўйланарди у,— туш ҳам ўнг келиб турибди, юрагим ҳам олдиндан сезаётганга ўхшайди».

Ҳақиқатан ҳам Гавҳар уни бугун соат ўн иккига телефонга чақирган эди.

Маҳкам соатга қараса, ўн бир. Демак, бир соатдан кейин Гавҳарнинг овозини эшитади, уни бир кўргандай бўлади, ҳамма саволларига жавоб олади, хат ёзиб жавоб кутиб ўтирмайди.

Ўтли севинч унинг бутун вужудини яйратиб юборди. Алоҳида кабинетлари бўлмаган кичкинагина почта бўлимида битта телефон аппарати бор эди ва Маҳкам хабарномани берган қизнинг ёнига ўтириб гаплашиши керак эди. У бир соатни бир амаллаб ўтказди-ю, аппарат ёнига келганда бирдан хавотирланди: «Фавқулодда бир сабаб билан телефон қиляптимикин? Тинчлик бўлсинда». Устма-уст: «Алло, Тошкент, алло»лардан кейин жуда узоқдан Гавҳарнинг заиф овози келди:

— Ким гапиряпти? Кимсиз?

— Менман, Гавҳар, мен!— дерди Маҳкам ҳаяжондан ўзгарган товуши билан.

У «Гавҳар» сўзини жуда ўзига хос қилиб талаффуз этар эди. Гавҳар шундан таниди, шекилли овозидаги бегонасираш бирдан йўқолди:

— Маҳкам ака, сизмисиз? Салом. Яхши дам оляпсизми?— деб ҳол-аҳвол сўрай бошлади.

Кейин Маҳкам сўрашга ўтди:

— Хатни олдингизми, эсон-омонмисиз, нега шунча вақтдан бери жавоб бермайсиз?

— Безовта эдим!— деди Гавҳар.— Бошқа жойга ўқишга кираман деб югуриб юрувдим.

— Нима? Қаерга? Кирдингизми? Кирдингизми?

— Ҳа, архитектура институтига кирдим.

Маҳкамнинг оғзи қуруқшаб кетди, сочининг тагидан чаккаси ва пешонасига тер оқиб туша бошлади.

— Нима? Қайси архитектура институти?

— Москвадаги институт. Москвадаги. Икки кундан кейин жўнаяпман. Икки кундан кейин.

Маҳкам қайтариб-қайтариб сўрар, Гавҳар видолашаётгандай овози қалтираб жавоб берар, сўзларидан ҳам бурун мана шу овозининг қалтираши унинг чиндан кетаётганига ишонтирарди.

— Ахир нега бундай қилдингиз, Гавҳар? Нега?

Гавҳар унинг бу саволини «нега телефон қилдингиз» деб тушунди шекилли:

— Хайрлашиб кетмоқчи эдим. Сиз каникулингизни бузманг. Яхши дам олиб келинг. Мен икки кундан кейин кетяпман. Хат ёзаман. Ҳаммасини ёзаман.

— А, бу... Гавҳар, наҳотки шундай кетаверсангиз? Ахир бу нима қилганингиз? Мен... мени... Гавҳар! Мен ҳозироқ йўлга чиқаман. Мен бораман, ўша ерда гаплашамиз.

Гавҳар йиғладими ёки трубка товушини шунчалик ўзгартирдими, унинг:

— Маҳкам ака, қўйинг, каникулингиз бузилади,— деган сўзлари йиғлаб айтилгандай эшитилди.

Агар чини билан йиғлаб айтган бўлса, демак, у ҳам Маҳкамни кўриб қолишга муштоқ.

— Гавҳар, менга қаранг, Гавҳар. Бугун кечқурун фонтаннинг олдида... Йўқ, бугунги поезд кетди. Тунги поезд билан бораман. Йўқ, бораман. Ахир Тошкентда ҳам архитектура факультети бор-ку. Қандай кўнглингиз бўлади... Йўқ, мен... эртага соат ўнда факультетда учрашамиз. Факультетда. Ўшангача кетаман демай туринг.

Гавҳар унинг нега бундай деяётганини тушунмай:

— Айтдим-ку,— дерди,— яна икки кун бор, эртага келсангиз факультетга бораман. Ўнда дейсизми?

Маҳкам саросима бўлиб қолди: наҳотки ҳамма нарса усиз ҳал қилинса? Наҳотки беш йиллик ҳижроннинг Маҳкамга алоқаси бўлмаса? Гавҳарга бир гап бўлган. Тезроқ етиб бориш керак!

У поездни ҳам кутиб ўтирмади. Кечга томон дуч келган бир юк машинасига минди-ю, кислород баллонлари устида, туни билан силкиниб, эрталаб Тошкентга етиб келди.

Ўқув корпуслари одатдан ташқари сукутга чўмган эди. Кириш имтиҳонлари тугаган, янги ўқув йилига ҳали одам йиғилган эмас, ёзда қабул ишларига ўралашиб дам ололмаганлар ҳам энди ҳар қаёққа тарқаб кетган.

Гавҳар бўм-бўш вестибюль ва коридордан ўтиб ўз аудиторияларининг олдига борди. Эгнида гулли крепдешин кўйлак, оқ сумкачаси, сочини битта қилиб ўрган, юзи қорайган, анча озган, кўзлари одатдан ташқари ўтли, лекин юриши жуда осойишта. У атайлаб ўндан олдин келган ва кутиб сабрсизланмас эди. Энг ташвишли кунлар энди орқада қолган, ҳамма нарса ҳал бўлган эди.

Фақат коридор ва аудиториялар сукунатида юракни майин эзувчи хотиралар қўзғалар, у ҳамма нарсага видолашиб қарар эди. Бир вақтлар у мана шу аудиторияга ўз келажагига қадам қўйгандай ҳаяжонланиб кирганди. Бир вақтлар шу коридорда Маҳкамни учратганди. Атрофдаги нарсалар унинг қувончини ҳам, ғамини ҳам, изтиробини ҳам, ютуғини ҳам, муваффақиятсизлигини ҳам кўрган эди, бир йиллик умрига гувоҳ бўлганди. Шу бир йиллик умр хотираси жимликда гўё тилга кириб гапирар, «энди такрорланмайди, хайр, абадий хайр» деярди.

Бирдан коридорнинг нариги четида кимнингдир тез юриб келаётгани эшитилди. Гавҳар ўгирилиб Маҳкамни кўрди. У чуст нусха дўппи, ёзлик оқ кийим кийган. Йўлда шамол еган юзи чўғдай ёнар, туни билан ухламай йўл қоқиб қўйган бўлса ҳам каникул давомида олган дами бирдан юзига чиқиб бутун борлиғидан куч ёғилиб турар эди. Зўр ички бўрони фақат унинг қарашларидан ва безовта юришидан билинарди. Уни ҳеч вақт бундай қиёфада кўрмаган Гавҳар бирдан титраб кетди.

Маҳкам аввал у билан қўл бериб кўришди, кейин бу иккови учун ҳам оз эканини сезди-ю, Гавҳарнинг титроқ лабидан ўпди.

Икки томон ҳам истаган бу ўпич Маҳкамнинг изтиробларини дарҳол пасайтириб, ичидаги бўронни бирдан босди. Аллақандай бир ўтнинг ҳарорати ва ёруғи уни бир зумда юмшатиб, гўё маст қилиб қўйди. У нам-

ли, иссиқ лабларидан яна ва яна ўпкиси келарди. Лекин Гавҳар қўлларини унинг кўкрагига қўйиб заифгина қаршилик қилар, уят аралаш майин товуш билан нимадир деб пичирларди.

— Шундаям соғиндим, Гавҳар,— деб Маҳкам қувончли ва уятчан кулимсираб изоҳ берди.— Келинг, мана бу ёққа кира қолайлик. Айтмоқчи, бу сизларнинг аудиторияларингиз-ку!

Гавҳар «ҳа» демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, лекин айтолмади. Йўқ, энди бу ерда унинг аудиторияси йўқ. У энди меҳмон. Маҳкам унга бир қараб шу фикрни тушунди-ю, эшик олдида тўхтади. Эшик қабзасидан ушлаб тортди, очилмади. Қулфлаб кетилган эди.

— Гавҳар, нима бўлди? Мен кечадан бери ўйлаб ўйимга етолмайман. Нима бўлди.

Гавҳар қандай катта бир маъсулиятни бўйнига олганини, қилаётган иши Маҳкамнинг ҳаётида ҳам қийин бир бурилиш бўлишини энди тўлиқ ҳис қилди. Тўғри, у тарихга қизиқмаслигини сезганда ва бошқа ихтисос ҳақида ҳафталаб ўйлаганда Маҳкамни бир минут ҳам унутган эмас эди. Маҳкам унинг ҳамма ўйларида бор эди. Лекин шу вақтгача Маҳкам унинг учун ҳаётдан ўз ўрнини қидириб топишга чорловчи бир куч эди. Агар Маҳкам бўлмаганда, агар унинг тарихга ихлосини Гавҳар жуда яқиндан кўрмаганда, агар ихлос билан ўқишнинг гўзаллигини юракдан ҳис қилмаганда, у балки имтиҳондан йиқилганига бошқа сабаб топар, кузда бир амаллаб «думини» йўқотар ва ўзини мажбур қилиб бўлса ҳам ўқиб кетар эди.

Аммо бунинг учун муҳаббатдан қанот боғлаб парвоз этмаган бўлиши керак эди. У эса ўзини Маҳкамга муносиб деб билган пайтларида қаноти жуфт бўлиб бахт осмонида учиб кўрганди. Фақат диплом учун йиқилиб-сурилиб ўқиш унинг қанотини қайирар ва учгани қўймас эди. Бир йил йўқотиш, бир ўринни ҳайф қилиш каби андишалар уни қанчалик тўхтатмасин, ич-ичида бошқа йўл қидирар эди.

Отаси Москвага борганда илгариги қўшнилари Юрий Карповични кўрган экан. Кекса архитектор Гавҳарни кўп тилга олибди, унинг болалигидаги аҳдини эслабди, архитектура бўйича ўқимаганидан афсусланибди. Абдураҳмон Тошевич буни Москвадан қайтгандан бир ой кейин эслаб, шунчаки бир тафсилот си-

фатида айтиб берган бўлса ҳам Гавҳарга бир башоратдек туюлди. У каникул кунларида шу ҳақда тобора кўп ўйланадиган бўлди, Юрий Карповичга чизиб кўрсатган расмларини қидириб топди. Қўлим қотиб қолмадимикин, деб яна чизиб кўрди. Бекорчиликда кераксиз қоғозларга, доскага ҳар хил шакллар чизиб юриш унинг болаликдан қолган одати эди. Шу одати ҳам энди кўзига бошқача кўринди. Йиллар тупроғи остида қолган ҳавас уруғи ҳали чиримагандек, парвариш қилса кўкариб кетадигандек туюлди. Оғир изланиш кунларида янги куч билан қайтариб келган бу ҳавас бирдан мақсадга айлана бошлади.

Маҳкам узоқда эди. Гавҳар имтиҳондан йиқилиб чиққанини ҳали отасига билдирмаган эди. Бир кун буни йиғлаб ҳикоя қилар экан, охирида ўз ҳавасини ҳам айтиб берди. Абдураҳмон Тошевич калавасини йўқотиб, бир-икки кун ҳеч нарса деёлмади. Кейин ойиси хабардор бўлди, унинг бошқа жойда ўқимоқчи эканини билиб, дарҳол норозилик билдирди. Қизининг бир йиллик умрини ҳайф қилиш онага мумкин эмасдай кўринарди.

Лекин онанинг норозилиги Абдураҳмон Тошевичнинг бир хулосага келишини тезлаштирди. У ихлоссиз ўқиш кишига ҳеч нарса бермаслигини билар эди. Бунда бир йили ҳайф кетса, зўрлаб ўқиганда бутун беш йили, бутун ёшлиги ҳайф бўлиши мумкин. Бундан давлат ҳам кўпроқ зарар кўради. Гавҳар ҳам. Яхшиси, унинг архитектурага қанчалик қобилияти борлигини аниқлаш кераг-у, кейин шунга қараб иш қилиш керак.

Гавҳар мактабни олтин медаль билан битиргани учун бу йил ҳам имтиҳонсиз кириши мумкин эди, фақат расм ва чизмачиликдан имтиҳон берар эди. У аввал политехника институтининг архитектура ва қурилиш бўлимига киришни ўйлади. Лекин у севган соҳаси бўйича албатта Москвада ўқиши керак эди.

Гавҳар ўйланиб қолди. У болалигидан Москвани кўришни орзу қиларди. Лекин Маҳкамни қандай ташлаб кетади? Бир йилда бир келиши мумкин. Бундай узоқ айрилиққа муҳаббатлари тоб берармикан? Бир-бирини йўқотиб қўйишмасмикан?

Муҳаббат ҳозир Гавҳарга ботирлик талаб қиладиган бир томони билан кўринар, у бошқа вақтларда қилолмайдиган ишларни қилишга интиларди. Охири шундай

фикрга келдики, муҳаббатлари, бу айрилиққа тоб берса — бир умр фахрланишга арзийди, тоб беролмаса... Йўқ, тоб беради!

Гавҳарнинг ўқиганга яраша Бутуниттифоқ институтида ўқишига ва Москвада тарбия олишига Абдураҳмон Тошевич ҳам тарафдор эди. Унинг ёрдами билан Гавҳар ойиси ва бувисини ҳам кўндирди. Ҳозир Маҳкам билан факультетдан чиқиб, сквердаги серсоя йўлкадан бораётганида у мана шу нарсаларни батафсил айтиб берди. Фақат жуда муҳим бир нарсани—бундай қарорга келиши Маҳкамга муҳаббат таъсирида бўлганини айтишдан уялди. Агар уялмаганда ҳам, юрагидаги кўп ҳисларни аниқ бир фикр шаклига солиб, сўз билан тушунтириб беролмас эди. Маҳкам учун эса энг мавҳум нарса Гавҳар қандай қилиб бу қарорини муҳаббат билан бирга кўнглига сиғдира олгани эди. У ўзи бу икки нарсани бир кўнглига сиғдиролмай азобланмоқда эди.

Маҳкам Гавҳарнинг қизиқадиган соҳаси бошқа бўлиб чиққанига ва факультетдан кетиши шарт эканига табиий бир йўқотиш деб қарар ва қалби ҳар қанча оғриса ҳам ақл билан маъқул кўрарди. Лекин Тошкентда ҳам архитектор бўлиш мумкинлигига қарамай узоққа кетаётгани муҳаббати кучли эмаслигидан деб ўйларди. Бу ўй унинг энг азиз орзу-умидларига қақшатғич зарба бўлиб тушарди. У ҳозиргина Гавҳар билан ўпишганда унинг муҳаббати чинлигига ишонган бўлса, унинг кетиши аниқ эканлигини эшитгандан сўнг, юрагига қаёқдандир шубҳа ўрмалаб кела бошлади.

— Сиз унча зерикмаган бўлсангиз керак-да,— деди у маъюс товуш билан.

У зерикиш деб соғинишни айтар, Гавҳар ҳам шундай тушунарди. У ташвишдан қўли тегмаган бўлса ҳам, Маҳкамни жуда соғинган эди. Лекин буни очиқ айтишга нимадир халақит берди.

— Йўқ, шу югур-югур билан бўлиб...

— Мен охирги кунларни соат санаб кеч қилар эдим. Ҳар куни почтага қатнаб... Эҳ, билсангиз эди!

Маҳкам биринчи марта муҳаббат изҳор қилмоқда эди.

— Биламан,— деди Гавҳар қизариб кетган юзини ерга қаратиб.— Мен ҳам...

— Лекин мен шундай қилолмас эдим, Гавҳар.

— Қандай?— сўради Гавҳар унинг гапидаги гинани

энди сезиб.— Яхши кўрган соҳангиз бўлса қилмасмидингиз?

— Яхши кўрган соҳам Тошкентда ҳам бўлса қилолмас эдим.

— Мен истаган соҳа бўлмаса-чи?

— Гап бунда эмас. Агар мен тарихчи бўлишни истасам умумий тарихдан янги тарихнинг фарқи бор деб, шунча жойга кетмас эдим.

— Маҳкам ака, ахир тарихнинг йўриғи бошқа-ку?

— Нега? Архитектор бўлмоқчи бўлсангиз Тошкентда ҳам мумкин экан-ку! Истаган кафедрангиз йўқлиги албатта минус. Лекин шу минусни бир томонга қўйса-ю, беш йил айрилиқни бир томонга қўйса, меҳри кучли одам бошқача қилар эди.

Гавҳар унинг шубҳасига нима деб жавоб беришни билмай қолди.

— Беш йил-а,— деб Маҳкам уҳ тортди.

Гавҳар бошдан уни чалғитмаслик учун:

— Беш йил эмас,— деди.— У институт олти йиллик.

Буни эшитиб Маҳкамнинг юзи янада азобли тус олди.

— Ё мен сизни яхши билмас эдимми, Гавҳар?

— Ўлмасак кўрасиз. Шубҳангиз бекор чиқади, кейин биласиз.

— Олти йилдан кейинми?

— Ахир уруш вақти эмас-ку! Мен хавф остида бўлмайман. Москвадай яхши шаҳарга кетяпман.

— Москванинг яхшилигини ким билмайди? Москвага боришни ҳамма ҳам орзу қилади. Лекин мен сизни билганимдан бери ўйлар эдимки... Ҳамма орзуларимиз бирга ушалсин дер эдим. Москвага ҳам бирга борамиз деб ўйлар эдим.

— Нима қилай?— деди Гавҳар кўнгли бузилиб,— Бирга боролсак жон дер эдим. Кейин биласиз, мен унақа эмасман. Бошқа ҳеч кимни... Кейин биласиз.

Маҳкам унинг самимий гапираётганини билар эди, лекин бу унинг шубҳасини йўқота олмасди. У «меҳр кўзда» деган мақолга бутунлай ишонмаса ҳам қисман ишонарди. Гавҳар ҳозир ўзининг меҳри мустаҳкамлигига ишонаётган бўлса ҳам, олти йил жуда катта муддат эканини яхши тушунмай, ўз кучига ортиқча баҳо беряпти деб ўйларди. Умуман у чуқур ўйламай, ёшлик ғўрлиги таъсирида кетаётибди деб биларди. Бунинг учун Маҳкам энди Гавҳарни айбламасди, унинг кўзида ёш кўриб:

— Гавҳар, бўлмаса бир хотиржам гаплашайлик,— деди.— Ҳозир ишингиз йўқми?

Гавҳар чўчиб соатига қаради. У тушгача поезд билетини олиши керак эди. Маҳкам унинг кетиши муқаррарлигини яна бир марта ҳис қилиб:

— Ўзингиз биласиз,— деди.— Майли.

— Бўлмаса кечқурун...

Гавҳар давомини кутиб тўхтади.

Маҳкам Ўрмон-паркни айтди.

Кечқурун ўша аввалги йўллар билан анҳор ва кўл туташган жой қаршисидаги тепаликка келдилар. Лекин энди ғарбда шафақ йўқ эди — кунлар қисқариб қолгани учун барвақт қоронғи тушганди. Ана, нариги тепаликда танца майдонининг чироқлари ёнди. Улар чопа-чопа пастга тушиб, кичкина ёғоч кўприкчадан ўтдилар, ерга ўйиб ишланган зиналар билан танца тепалигига кўтарилдилар. Бу — паркнинг энг баланд жойи эди ва атроф кафтдек кўринарди.

Чироқлар, жимир-жимир тўлқинланар. Тепадан осмон ҳисобсиз қора кўзларга ўхшаб қарайди. Юлдузлар гўё шу кўзларнинг шаффоф ўти. «Сирень» тангоси бу ўтнинг муҳаббат ўти эканини соғинч туйғуларига тўлиб куйлайди. Соғинч... Олти йил давомида Маҳкам соғинч довонларидан қанчасини ошиб ўтиши керак. Гавҳар-чи? Мана у ҳозир бир қўлини Маҳкамнинг елкасига қўйиб нафис ҳаракатлар билан танца қиляпти. Юзи шундай гўзал, қарашлари шундай бахтиёр. Наҳотки, у эрта-индин узоқ айрилиқ бошланишини ҳис қилмайди, юраги эзилмайди?

Гавҳар эса унинг бағрида ўзини бахтиёр ҳис қилиб, ҳамма нарсани унутган эди. Маҳкам ажрашув тошини ўзига оғир олгани сари Гавҳарнинг улуши енгиллашарди, чунки аслида бу яхлит оғирлик учун бир томон ўзини қанчалик ортиқ уринтирса, иккинчи томонга шунчалик енгил бўлади. Маҳкам билмас эдики, йўлга чиқаётган киши олдинда катта янгиликлар борлигини сезиб, бир оз овунади, қолаётган киши эса атрофдаги ҳамма нарсада ажрашув белгиларини кўриб кўпроқ қийналади. У фақат шуни билар эдики, ўзидаги ҳислар, куйинишлар Гавҳарда йўқ. Шунинг учун хаёлига кутилмаган нарсалар келарди.

Бир ҳафтадан кейин, бир ойдан кейин, балки яна шунақа бир гўзал оқшомда Гавҳар танца залига кирар.

Балки унинг шу иссиққина қўли бошқа бир йигитнинг елкасида бўлар. Балки ипак кўйлак орқали сезилиб турган нафис белидан бошқа бир йигит қучар. Ўшанда ҳам ҳозиргидай бахтиёр, гўзал кўринармикин?

Маҳкам шу ўйга бориб ортиқ танца қилгиси келмади. Бошини панжаранинг совуқ темирига қўйиб, кўлда сузиб юрган қайиқларга ўйчан қараб қолди.

— Маҳкам ака, юринг, қайиққа тушамиз,— деб Гавҳар унинг қўлидан шўх тортқилади.

У Маҳкамнинг энди баҳслашмай қўйганидан хурсанд эди — ҳаммасига тушунди деб ўйларди. Пастга тушиб, юқорига чиқиб, ёй шакли баланд кўприкдан ўтиб, қайиқ станцияси турган оролчага етгунларича Гавҳар каникул давомида кўрган ва эшитган кулгили нарсаларини гапириб берди. Лекин Маҳкам кулмас эди.

— Қўйинг энди, Маҳкам ака, қовоғингизни очинг. Бир кулинг. Қаранг бу ёққа, наҳотки баҳрингиз очилмаса?

Кўл ҳам, парк ҳам қайиқдан бениҳоя маъсум туюлар, чироқларнинг акси тўлқинларда беҳисоб кўпайиб кўринарди. Сув юзини олов-устунларнинг жилваси тутиб кетган. Тинимсиз тўлқинлардаги чироқлар акси қирғоқ яқинида сув тубига тушиб борган олтин илдизларга ўхшаса, ўртароқда аланга тилларини эслатарди. Қирғоқ дарахтлари ортидаги усилителдан Ғулом Абдураҳмонов айтаётган ашула шамолда дам пасайиб, дам бирдан баландлашиб эшитиларди:

Боғим бор-у, бо-о-оғим бор, айланай,
Боғимда ан-о-орим бо-ор.
Бахти кулган йи-игитма-ан,
Лабзи ҳалол ё о орим бо-ор.

Гавҳар қайиқнинг нариги четида ўтириб, Маҳкамга тикилганича ашулага секин жўр бўлди. Маҳкам Гавҳарнинг ашула айтганини ҳеч эшитмаган эди. Ҳозир унинг овози фақат қизлардагина бўладиган бир нафосат билан Маҳкамнинг юрагига жуда мулойим тегди. Қайиқни кўлнинг ўртасида тўхтатиб эшкакни йиғиб олдида, бирон нарса айтиб беришини сўради.

Гавҳар анчагача унамади, охири тортиниб «Бошимга қилич келса ҳам сен ёримни дерман» деган ашулани айта бошлади. Унинг алоҳида яхши овози бўлмаса ҳам

куйни фақат Маҳкамнинг бир ўзига аталган паст товуш билан шундай юракдан чиқариб айтдики, Маҳкам бахт туйғусидан бошқа ҳамма нарсани бутунлай унутди. Қирғоққа қайтиб чиққанларида у Гавҳарни қўлига кўтариб, чакалаклар панасига олиб ўтди ва ерга қўймасдан унинг кулган лабларидан ўпди.

Гавҳарнинг сумкаси ерга тушиб кетди. Маҳкам Гавҳарни ерга қўйиб пастга энгашди-ю, очилиб кетган сумкадан кичкина бир конвертча оқариб чиқиб турганини кўрди.

Ёруққа солиб қараса— поезд билети. Эрта оқшомга. Эрта шу вақтда Гавҳар йўлда бўлади.

Маҳкамнинг юраги қаттиқ сиқилди.

— Бу хайрлашув оқшомимиди, Гавҳар?

Гавҳар ҳам маъюсланиб тасдиқ маъносида бош ирғади.

— Балки бу оқшом энди ҳеч такрорланмас,— деди Маҳкам чексиз дард билан.— Балки охирги мартадир?

— Нега бундай дейсиз?— Гавҳарнинг лаблари яна титрай бошлади. — Агар билсангиз, сиз ўзингиз ҳам сабаб бўлдингиз.

— Мен?

— Агар бир йил олдин учрашганимизда бундай бўлмас эди.

Гавҳар ўз севган соҳасини Маҳкамга муҳаббати орқали топганини назарда тутиб гапирар эди. Лекин Маҳкам буни тушунмади.

— Қандай бўлмас эди?

— Тарих факультетига адашиб кирмас эдим.

— Ие, а биз.., унда биз умуман учрашмаслигимиз мумкин эди-ку!

— Учрашар эдик. Мен... Мен учун бошқа ҳеч ким йўқ. Ўлмасак кўрасиз. Ҳозир ишонмасангиз майли.

— Ишонаман, Гавҳар, ҳозир шуни самимий айтаётибсиз, биламан. Лекин олти йил шундай қолиши қийин. Қийин.

— Балки сизга қийиндир. Мен ўзимни биламан. Мен сизни ҳам қийинчиликка чидамингиз катта деб ўйлаган эдим.

— Гап чидамда эмас, Гавҳар. Чидамга боғлиқ бўлмаган нарсалар бор ахир.

Маҳкам Гавҳарнинг ўзгариши мумкинлигини назарда тутиб гапирарди. Аммо Гавҳар унинг ўзида ўзга-

риш бўлади деб тушунарди. Улар илгари бир-бирини сўзсиз ҳам тўғри тушунар эдилар, юракларида борини бир-бирига етказиб турадиган сирли бир нарса бор эди. Ҳозир шу нарса бузилган эди. Қизни шу қарорга тайёрлаган эътиқод неча ой давомида ўсиб, ичидан «пишиб» чиққан эди. Тўсатдан хабар топган ва кескин бурилишдан хийла эсанкираб қолган Маҳкамда бундай чуқур эътиқод йўқ эди. Унга воқеаларни кўпроқ ёмон томонидан кўрсатаётган яна бир нарса бор эди. Ҳозир у Эшонбоевларни эсга олмаётган бўлса ҳам, лекин улардан тушган соя ҳали ҳам қалбида эди. У Гавҳарга ҳозир илгаригидан бошқачароқ кўринаётгани ҳам қисман шу сабабли эди.

Иккови бир аччиқлашиб урушиб олишганда ҳам, балки, момақалдироқ ҳавони тозалагани каби, оралари майда-чуйда нарсалардан тозаланган бўлар эди. Аммо Маҳкам майда-чуйда нарсалар учун уришавермайдиган, уришса ҳам жуда қаттиқ уришадиган тоифадан эди. Шунинг учун ўзини босиб муомала қилар, лекин иситма ичга урганда ёмон бўлганидай, ораларида ёмон бир ғубор пайдо бўлиб, ўсиб борар эди.

Эртасига вокзалда хайрлашаётганларида ҳам, у Гавҳарга бу ғубор орасидан қарарди. Тез-тез хат ёзишни тайинлаб:

— Яна бир илтимосим бор, Гавҳар,— деди у ва титраб гапирди:— борди-ю, бошқа киши яқинроқ туюлса... Энди айтиб бўлмайди-да. Агар бошқа биров билан бўлиб кетсангиз мендан яширманг. Шу бирга ўтказган дамларимиз ҳурмати очиқ айтинг. Менга бундан мавҳумлик ёмон. Мабодо ўшандай бўлса икки энлик хат... Хўпми?..

Гавҳар кўзидан тирқираб чиққан ёшни нарироқда турган ота-онасига кўрсатмаслик учун вагон йўлагига тез кириб кетди. Маҳкам тамбурдан пастга қайтиб тушди ва Абдураҳмон Тошевичнинг ёнига келди.

Гавҳар Маҳкамни ўз ота-онасига ҳозир шу вокзалда танитди. Бошқа вақт бўлганда Маҳкам улардан жуда уялган бўларди. Абдураҳмон Тошевичга ўша илгариги ўй-хаёллари таъсирида қизиқиб, ҳаяжонланиб қараши мумкин эди. Лекин, ҳозир у алланечук паришон бўлиб қолганди ва уларни деярли сезмасди. Ўйида Гавҳар ва унинг кетаётганидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

Ётоқхона ҳам ҳувиллаб қолган. Олти койкадан фақат биттасида Очилнинг тўшаги турар, қолганлари, сим тўри йилтираб, яланғоч ётарди. Маҳкам комендатдан тўшак ҳам олмаган ва кеча командировкадаги Очилнинг койкасида ётган эди. Кеч соат ўнга яқин поезд жўнади-ю, у деразадан қўл силкита-силкита кўринмай кетган Гавҳарни кўз олдидан кеткизолмай вокзалдан секин чиқди. Бўш ётоққа қайтгиси келмай, пиёда кетди.

Лекин у қанчалик секин юрса поезднинг тинмай узоқлашаётганини шунчалик қаттиқ ҳис қиларди. Охирги дақиқалар унинг кўзи олдида расм каби қотиб қолган эди-ю, айни вақтда поезднинг тарақлаб елиб бораётгани узлуксиз сезилиб турарди. Мана, у бир қадам ташлади. Шунгача Гавҳар ўнлаб қадам узоқлашди. Ҳар юрак уриши бир неча метр узоқлик. Бу узоқлик тинмай ўсади, тўрт кеча-кундуз узаяди-ю, кейин кунлар, ҳафталар, ойлар давомида ҳеч қисқармайди.

Кетди. Кетди.

Ҳар сафар шуни ўйласа юраги бир зирқирар, кўчаларни тушидагидай элас-элас пайқаб ўтарди.

Ётоқхона ҳовлисига кириб, ўз ётоқларининг деразасида ёруғ кўрди, лекин бу ҳам таъсир қилмади. Эшикни очди-ю, койкада китоб ўқиб ётган Очилни кўрди. Негадир фақат унинг сочи ўсиб, тарашга яраб қолганини, қулоқларининг олди болаларникига ўхшатиб қирдирилганини пайқади.

Очил сакраб туриб, яланг оёқ унга қараб чопди ва қучоқлаб, ердан даст кўтариб бир айлантирди. У ёз бўйи ётоқда ёлғиз яшаб, ўртоқларини жуда соғинган эди. Ўзларининг районлари томонга командировкага бориб, отасини, қариндош-уруғларини кўриб бир оз ёзилиб келган бўлса ҳам бугун поезддан тушган заҳоти бўш ётоқхонани кўз олдига келтириб юраги зириллаган, «биров келган бўлса эди», деб ич-ичидан истаган эди.

— Об-бо жўражон-эй, бу сиз экансиз-да,— деди у қувонганидан Маҳкамнинг хафалигини ҳам сезмай.— Чамадонингизни ҳам таниб бўлмайди, ўзгартириб келибсиз. Келсам мана бу саватчанинг таги ҳўл, шафтолиси билан кишмиш узуми бор экан, бузилиб, суви оқиб ётибди. Қачон келган эдингиз? Қаерда юрибсиз?

Маҳкам унинг қувончига яраша ўзини хушвақт тутишга ҳаракат қилди.

— Э, сўраманг, Очил... Шу майда-чуйдани олмайин деган эдим-а, машинада эзилиб қолган бўлса керак. Ҳарқалай, газеталарни гуллатиб юрибсизми? Ўзингиз қаерда эдингиз?

Очил гапириб берди. Сўнг:

— Қаердан келяпсиз?— деб унинг юзига тикилиброқ қаради-ю, беихтиёр:— Тинчликми?— деди.

— Ҳа, шу... Вокзалдан келяпман.

Маҳкам бир тўхтаб олди. Киши баъзан оғриқдан безор бўлганда энг нозик жойига атайин қаттиқ тегади. Шунга ўхшаб у:

— Гавҳарни Москвага кузатдик,— деб шартта-шартта гапира бошлади.— Архитектура институтига кетди.

— А? Чини биланми?

— Ҳа, бизнинг факультетга хато қилиб кирган экан.

У ички оғриқдан ёнган кўзларини Очилга тикди. «Гавҳарнинг шундай қилгани тўғрими, йўқми?» деган саволга холис жавоб бериши керак бўлган кишилардан биринчи учрагани Очил эди. Маҳкам унинг фикрини билишни истар, унинг юзидан ўзининг кўнглидаги шубҳага далил қидирарди. Лекин ҳозир Очилга энг кучли таъсир қилган нарса — шундай айрилиқдан кейин Маҳкамнинг ўзини дадил тутиши ва босиб-босиб гапириши эди. Унга бу бир қаҳрамонликдай кўринди, у Маҳкамга ачиниб эмас, қойил бўлиб қаради.

Маҳкам унинг қарашидаги маънони тушунди. Юз берган воқеанинг кишиларга дадиллик бўлиб кўринувчи томони ҳам борлигини у энди сезди. Шунинг учун Очилнинг қарашидан ўнғайсизланиб изоҳ берди:

— Тошкентда ҳам архитектор бўлиши мумкин эди, мен кўп қайтардим. Лекин яхши кўрган соҳаси у ёқда экан... Кетди.

Охирги сўзни айтганда у бирдан яна Гавҳарнинг ҳамон тўхтовсиз узоқлашиб кетаётганини ҳис қилди. Бир лаҳза жимликда поезднинг сўниб бораётган шовқини ҳам эшитилгандай бўлди.

Унинг куюниши Очилга ўз дардини эслатди. Очил яланғоч койканинг сим тўрини шиқирлатиб ўтирди-да, бошини қуйи солиб:

— Жуда қимматга тушибди хатоси,— деди.— Нима, хафалашдиларингми?

Маҳкам бош чайқаб унинг қаршисидаги койкага ўтирди.

— Ораларинг аввалгидаймн ахир?.. Ҳа, жўра, кутиш, шубҳаланиш жуда ёмон нарса. Лекин кутадиган одамнинг бўлмаса бундан ҳам ёмон бўларкан. Умид узилгандан кейин шубҳа ҳам тансиқ кўринар экан. Шубҳанинг бир четида умид учқунланиб туради, шекилли-да. Шу учқундан ҳам ажрагандан кейин. Э-э, жўра, сиз ҳали билмайсиз. Шу ёз менинг бошимдан нималар ўтганини мана шу хона билади-ю, ўзим биламан.

— Нима қилди? Замирага бир гап бўлдими?

— Бошқа киши билан бўлиб кетди. Биласизми ким билан?

Маҳкам Эшонбоевнинг номини эшитиб ишонмади. Лекин Очил ўз қулоғи билан эшитган гапларни, ўз кўзи билан кўрган нарсаларни бир-бир айтиб берди.

— Кейин, эшитдим, оналари Наманганга бориб, унаштириб келишибди,— деб гапини тамомлади-ю, тугаб қолган папиросидан яна бир папирос ёндириб олди ва аччиқ-аччиқ тутун юта бошлади.

Маҳкам энг аввал ҳис қилган нарса ўзининг дарди Очилникичалик оғир эмаслиги эди. Лекин шу заҳоти аллақаердан этни музлатувчи шубҳа пайдо бўлди: «Гавҳар ҳам шунақа бир киши билан бўлиб кетса-чи?

— Қизларни билиб бўлмас экан-да, Очил.

— Қизлар... Лекин қизлар мен тоифа одамни ёқтирмаса нима қиласиз? Мен олдин ҳаммасини Замирадан кўрдим. Мени алдади деб газабландим. Кейин ўйлаб қарасам — унда нима айб? Мени севаман деб ишонтирган бўлмаса, ваъда берган бўлмаса, ўзини шунча узоқ олиб юрса. Мен ўзимни ўзим алдаган эканман. У яхши кўрадиган ҳеч қандай фазилатим йўқ экан, кейин тушундим. Тушундим-у, ўзим-ўзимга шундай қадрсиз бўлиб кўриндим, шундай руҳим тушиб кетди... Бунинг устига имтиҳондан йиқилиб чиқдим, денг. Ўзимни кўтариб юргим келмай қолди. Ишонасизми? Одам ўзидан кўнгли айниса жуда ёмон бўлар экан. Иш билан шеър мадад бермаганда, билмадим, ҳозиргача нима бўлар эдим?

Очил илгари газетага фақат хабар ёзиб элтиб берар ва кичкинагина бўлиб чиққанда кўрар эди. Ишга киргач, хабарнинг ёзилишидан то газетада босилиб чиққунигача ўтадиган мураккаб йўлини ичдан кўрди. Ҳар бир ҳарф, ҳар бир сўз учун бутун республика олдида масъулият

сезишнинг нималигини ҳам билди. Қўл ёзмадан машинкага, машинкадан ленотипга, ленотипдан верстка, версткадан прессга, прессдан ялтироқ металл барабанларга ўтиб, ниҳоят қудратли гувиллаётган босма машинасида минутига ўнлаб нусха босилиб, дарёдай оқиб чиқадиган газета уни ўз оқимига ҳокимона бўйсундириб, оғир ички дарддан тобора узоққа олиб кета бошлади. Ҳали янги ходим бўлган Очилдан бу иш жуда катта эътибор талаб қилар, жазирама иссиқларда ҳам у куни бўйи тинмасди.

Фақат ётоқхонага тунагани келганда ўзи билан ўзи ёлғиз қолар ва мана шу яланғоч койкалар тўрининг ҳар ёриғидан бир азобли ўй чиқиб унга ёпишаётгандай бўларди. У баъзан тонг отгунча ухлай олмасди. Баъзан мудрай бошлаган пайтда ўзининг ўртаниб инграшидан уйғониб кетарди.

У бир-икки марта шеър ёзишга уриниб кўрди, лекин бутун вужуди булут тўпланиб, дим бўлиб ётган ёз ҳавосига ўхшарди. Ҳаддан ташқари иссиқ булут ёмғирга айланмагани каби, унинг ҳозирги фикр-туйғулари ҳам шеърга айланмасди. Фақат ишда ўша кучли ҳаёт оқимига тушиб оқар, майда-чуйда мақолалар ёзса биноийдай чиқарди. Кечаси ётоққа келса — яна ўша руҳий қийноқ.

Бир куни оқшом у яна ухлай олмаслигини сезди-да, шаҳарни айланиб юриб кинотеатрга бориб қолди. Ҳиндча «Байжу Баврa» фильми бораётган эди. Очил ҳам кўпларга ўхшаб ҳинд фильмларининг музикасини яхши кўрарди. Унга шундай туюлардики, қўп азоб-уқубатларни бошидан кечирган улкан халқ ўз руҳий кечинмаларини муҳаббатга, меҳр-шафқатга айлантириб, музикага жойлаган, шунинг учун бу музика кўзига қайноқ ёш олиб, энг яқин дўстига юрак дардини айтиб бераётган соф бир кишини эслатади.

«Байжу Баврa»да Очилга жуда кучли таъсир қилган яна бир нарса шу эдики, унда муҳаббат билан поэзия юракда бирга туғилгани, лекин Байжу, ҳаётда уларни бир-бири билан қовуштиролмай охири ўзи икки ўтнинг орасида қолиб куйиб кетгани кўрсатилар эди. Очил ўзининг юрагида ҳам шунақа ўт бирга туғилганини энди сезди. У жавобсиз севгидан қутуламан деб шеърни унинг йўлига ғов қилиб кўтарганда муҳаббати қайтага кучлироқ ёнганди. Энди билса, ўтни ўт билан ўчириб бўлмас

экан, фақат янада кучли алангалантириш мумкин экан. Аксинча, қалбидаги муҳаббат ўтига умидсизлик суви сепилиб ёнмай қолгандан бери шеър ҳам аланга олмай қолганди.

Шунча кундан бери ичини тўлдириб юрган булутлар энди шу юракни эзувчи музика таъсирида ёмғирга айланмоқда эди. У Байжунинг кўл бўйида, эски ибодатхона олдида айтган ашулаларини, ошиқ-маъшуқлар бир-бирини «Садо бер», деб йўқлаганини юм-юм йиғлаб эшитди. Бу қайғу ёшлари эмас эди. Оғир аламни енгиб ўтгандан кейин, ҳаддан ташқари зўр ички кечинма маълум жойга бориб қарор топгандан кейин кишига алланечук енгиллик келтирувчи, юракни мулойимлаштирувчи халоскор ёшлар эди.

Ўша кечаси у биринчи марта тинч ухлади ва эрталаб туриб, ўзининг уйқусиз ўтган илгариги тунларига узоқдан қарагандай бўлди. Бу тунларнинг саратон жазирамасига ўхшаган ҳароратини энди қоғозга тушириш мумкин эди.

Очил шу ерга келганда гапдан тўхтаб, тумбочка томонга энгашди-да:

— Кўрганингиз йўқми?— деб сўради.

Маҳкам тумбочканинг пастки хонасидаги бир даста газетани келган куни кўрган, ҳаммаси бир сондан эканини пайқаб, бир оз таажжубланган, лекин очиб қарамаган эди. Очил газетанинг иккинчи бетини очиб кўрсатди. Адабиёт саҳифасида Очил деган имзо билан катта бир шеър чиққан эди.

— Сизникими?..

Маҳкам узун сатрларга кўз югуртира бошлади.

— Ўзим ўқиб берайми?— сўради Очил.— Келинг.— У газетани олиб ёнига қўйди. Одатдагидай паст товуш билан ёддан ўқий бошлади.

МУҲАББАТ ЖАЗИРАМАСИГА

Ярим тун. Тўшакда эшилиб ётиб
Кўз юмдим, буркандим — уйқу келмади.
Баъзида дарровоқ ухлатадиган
Газета ҳаттоки эснатолмади.
Зеҳн солсам — асаб ҳам, қалб ҳам, идрок ҳам
Ухламас, тинчимас мисли аланга.
Томирлар оловли шнурдай ёниб,

Қон билан ўт ташир бутун баданга,
Портлаш ларзаси бор қалб тепишида...
Сенми бу, жавобсиз севги қийноғи?
Ичимга қамасам бўғмоқчи бўлиб,
Ўзимни бўғади ўтли чанқоғинг.
Вужудим саратон кўкидай қизган.
Сенми бу, муҳаббат жазирамаси?
Сенданми безиллаб сояга қочган
Тўралар, пўлалар, мўртлар — ҳаммаси?
Майли! Мен қочмайман, яширинмайман.
Ёғочдан эмасман куйиб бўлсам кул.
Ўсинлик сифатим йўқми, ҳижронинг
Сўлдирса мисоли узилган бир гул.
Юрагим нишонда турган фанермас
Бир ўқдай қадалсанг, тешасан бедаво.
Орзуларим — шароб, кўнглим — қадаҳмас,
Синдирсанг ва тўксанг, этсанг бенаво.
Кўз ёши, оҳу вой, зорланиш-э, йўқ
Буларни ўтмишдан олганинг етар.
Сенинг жазираманг саҳрода хавфли,
Бизнинг қалбдан эса дарёлар ўтар.
Саратон саҳросин сарғайтган қуёш
Дарёлар воҳасин яшнатгани ҳақ.
Аёвсиз иссиқда сўлмай ўсишга
Дарёли юраклар бўлар муваффақ.

Муҳаббат, жавобсиз бўлсанг ҳам, сенга —
Кўксимни тутаман, соча бер оташ.
Куйишдан қўрқмайман, чунки юрагим
Шу юртни яшнатган дарёга туташ.

Очил фақат юракдан ёниб чиққан нарсаларни айтгандагина бўладиган бир эҳтирос билан ўқир экан, Маҳкам шеърда ифода қилинган туйғулардан бир неча баравар ортиқ нарса ҳис қилди. У бир вақтлар Очилга «муҳаббатни бўғманг, қиз севиш-севмаслигидан қатъий назар қўйиб беринг» деганда бунинг қанчалик қийин эканини тасаввур этмаган эди. Ўшанда муҳаббат Маҳкамга фақат шодлик бағишловчи томонлари билан кўринар ва ҳамма нарса осон туюларди. Мана энди, муҳаббатига яраша муҳаббат сезмай қийналиш ўз бошига тушган бир пайтда, у Очилнинг юрагидаги жазирамани жуда яқин-

дан ҳис қилди. Очил унга ҳар қачонгидан ҳам синаштароқ, қадрдонроқ кўринди.

Маҳкам вокзалдан келиб Очилни учратганига энди суюнса бўлар эди. Аммо ҳозир унинг кўнглига севинч сиғмасди. Очилнинг бошидан ўтган нарсаларни Маҳкам ўзининг кечинмаларига солиштириб кўриб, «бундан қийинларини ҳам енгиш мумкин экан-ку», деб тасалли топса бўлар эди. Лекин ҳозир у енгиш ҳақида ўйламасди, чунки юз берган нарса ундан қилча ҳам узоқлашган эмас, эскирган эмас, енгиб ўтиш керак бўлган бир тўсиққа айланган эмас. У фақат Гавҳарнинг минут сайин узоқлашаётганини ҳис қилар, дардли бир товуш билан:

— Шу экан-да,— дерди.

Очил унга тасалли бераман деб уринмасди, чунки биларди: Маҳкам вазмин йигит, унинг қалбида бўрон қўзғалиши қанчалик қийин бўлса босилиши ҳам шунчалик қийин.

42

Сентябрь. Осмон янгидан бино бўлгандай ва ҳали ҳеч гард юқтирмагандай мусаффо. Ҳаво пишиқчилик ҳидига тўйинган. Шаҳар атрофидаги боғларнинг муаттар нафаси марказий кўча ва майдонларга ҳам уриб туради. Офтобнинг тапти қайтган, лекин одамлар ҳали ёзги кийимларини ташлаган эмас.

Олтин ранг хитойи жужунчадан китель-шим кийган Эшонбоев факультетга киравершда бир тўп студентларга дуч келди.

— Муҳаммаджон ака, қалпиқ билан табриклаймиз!— деди студентлардан бири.

Бошқалар жавоб кутиб жим турарди. Улар Эшонбоев Замира билан аҳд-паймон қилибди, деб эшитишган, энди бунинг қанчалик ростлигини билмоқчи бўлишарди.

— Раҳмат, раҳмат!— деб Муҳаммаджон тўхтамай ўтиб кетди.

У ўзининг катта бир режаси амалга ошганидан жуда хурсанд эди. Энди тез кунда диссертациясини муҳокамадан ўтказишга тайёрланар, бу режаси ҳам кўнгилдагидек амалга ошишишга шубҳа қилмасди.

Бироқ кутилмаган ташвишлар халақит бера бошлади.

Комсомол комитетининг секретари Зуҳриддинов уни партбюро олдида кўриб қолиб:

— Ўртоқ Эшонбоев,— деди ранжиган товуш билан,— сиз курс бюролари ҳақидаги таклифни шубҳали деб қанча вақт папкангизга солиб юрдингиз. Маҳмудовни текшириш керак дедингиз. Мен ҳам бепарволик қилган эканман. Ҳақли равишда гап эшитдим.

— Нима бўлди? Арзга борибдими?

— Арзга боргани йўқ, лекин борса ҳам ҳақли эди. Унинг таклифлари республика ЦК комсомолининг эътиборини жалб қилди. Бошқа жойлардан ҳам шундай таклифлар тушган экан. Секретаримиз ўртоқ...нинг ўзи Москвага борганда ЦК комсомолда гапирибди. Ҳозир масала ўрганиляпти.

— Бошқа жойлардан ҳам таклиф тушган бўлса ўрганишга сазовордир, лекин Маҳмудов мени иккилантиргани бежиз эмас,— деди Муҳаммаджон ва Маҳкамнинг «урилиб кетган» Тошевга куёв бўлмоқчи эканини, Зокир билан қандай уришганини айта бошлади.

У Зуҳриддинов партбюрода гап қилиб юрмасин, деб олдини олиб қўймоқда эди.

Аммо факультетда бунинг олдини олиш қийинроқ бўлди. Маҳкамни кандидатликка тавсия этган Платон Макеевич ёзда унинг арзаси нега мажлисга қўйилмаганини сўраганда Эшонбоев курс бюролари ҳақидаги гапни сабаб қилиб кўрсатган эди. Энди бу сабаб бекор чиқди. Эшонбоев Маҳкамни асоссиз қоралагани маълум бўлди. Платон Макеевич Эшонбоевдан қаттиқ ранжиб, Караматовга бориб гапирмоқчи бўлганда Зуфар Ҳакимович орага тушди-ю, шошилинч мажлис чақиртирди. Маҳкамнинг аризаси биринчи навбатда кўрилди. Бироқ уни кандидатликка қабул қилиш масаласи овозга қўйилганда Ҳакимов ўзи бетараф қолди. Комсомол бюросидаги ноаҳилликни, Маҳкам ҳали ҳеч жойда ишлаб кўрмаганини, ҳаётий тажрибаси йўқлигини сабаб қилиб кўрсатди.

Эшонбоев деканнинг бетараф қолиш сабабини протоколга яхшилаб ёзиб қўйди, чунки бу бюрода катта далил бўлиб хизмат қилиши керак эди.

Сўнг у Караматовга ўзининг оператив лигини кўрсатмоқчи бўлди-да, протоколни дарҳол Маҳкамнинг делосига тикиб, партбюрога олиб кетди.

Лекин у бюро эшигини очаман деганда ичкаридан Акбаров чиқди. Муҳаммаджон унинг кўзлари чақнаб

турганини, лаблари тўлқинланиб гапирганидан далолат бериб титраётганини кўрди. «Караматовга арз қилганга ўхшайди,— деб Муҳаммаджоннинг юраги шувиллаб кетди.— Караматов ўшанда чақирганини эслармикин? Мен Акбаровга атайин кечикиб айтганимни билган бўлса... Йўғ-э, билиши мумкин эмас».

Муҳаммаджон Караматовга қўрқа-писа юзланди ва гапни табрикдан бошлади: Обид Йўлдошевич очган қадимги кондан заводга яраша руда запаси чиқмаган бўлса ҳам, тоғ ишининг тарихи учун жуда қимматли материаллар топилган эди, яқинда Караматовнинг ташаббуси билан геология кафедрасида музей ташкил этилганди.

Обид Йўлдошевич бу табрикнинг қанчалик самимийлигини билмоқчи бўлгандай Муҳаммаджонга синовчан назар билан тикилиб раҳмат айтди. Муҳаммаджон унинг Акбаров тўғрисида гап очишини кутар эди. Лекин Караматов Акбаровнинг шахсий иши кўрилган мажлис протоколини келтириб беришини сўради-ю, бу ҳақда гапирмади. Муҳаммаджон энди ўзининг текширилиши мумкинлигини сезди, юраги така-пука бўлиб, Зуфар Ҳакимовичнинг олдига борди. Зуфар Ҳакимович эса дарҳол проректор Назаровнинг ҳузурига кетди.

Муҳаммаджон Караматов сўраган қоғозларни ўша куниёқ келтириб берди. Эртаси куни Обид Йўлдошевич уни яна чақирди ва Бузруковнинг маълумотини текшириб тўғри топган тарихчини сўради. Эшонбоев унинг Тошкентдан кетиб қолганини эшитган, лекин адресини билмас эди.

— Билиб келинг,— деб Обид Йўлдошевич уни чиқариб юборди.

Муҳаммаджон бир кун овора бўлиб, тарихчи Тожикистоннинг узоқ бир районига ишга кетганини (қайси район эканини ҳеч ким айта олмади) зўрға билди. Бу орада Обид Йўлдошевич факультетга келиб, Зийнатуллаевни сўраган, уни тополмаган, Аким Борисович билан суҳбатлашган эди. Муҳаммаджон буни эшитиб бадтар саросимага тушди. У тарихчининг адресини тополмаганини айтиш учун Караматовнинг олдига келганда ранги бўздай оқариб кетган эди.

— Сиз нега бетайин кишиларнинг туҳматига ишониб шахсий иш туздингиз?— Сўради Обид Караматович одатдагидай паст, босиқ товуш билан.

— Кечирасиз, Обид Йўлдошевич,— деди Муҳаммаджон совуқ терга ботиб,— мен тушуна олмаяпман. Агар мумкин бўлса, гап нимадалигини билсам?

— Акбаров таржимаи ҳолини яширди деган маълумот уйдирма эканини билмасмидингиз? Мана, Акбаров ўзи туғилган жойидан ҳужжат келтирди. У ерда Бузруков деган ўқитувчи йўқ ва бўлган эмас деб справка беришибди. Хўп, бу-ку, ниқобланган аноним экан, сиз у тарихчининг туҳматига қандай ишондингиз?

— Бунчалигини билмабман, Обид Йўлдошевич. У тарихчи бир вақтлар Зуфар Ҳакимовичнинг қўлида ўқиган экан. Ўзи лектор эди.

— Биз ҳали у одамни топамиз, тегишли идораларга айтсак топиб беради. Лекин сиз парторгсиз. Бу нима деган гап? Қаёқдаги туҳматга ишониб, бир доцентнинг ҳаётини хароб қилсангиз нима бўлар эди?

— Мен бундай қилмоқчи эмас эдим, Обид Йўлдошевич,— деб Муҳаммаджон узр сўрай бошлади.

— Акбаров сизнинг диссертациянгизни нима деб танқид қилган эди? Қачон?

Караматовга шу тўғрида ҳам гапиришганини сезган Эшонбоев диссертациясининг муҳокамаси Акбаровнинг иши мажлисга тушгандан кейин ўтказилганини таъкидлаб айтди. «Акбаров ўша мажлисда аччиғлангани учун диссертацияни ҳам ерга урди» деган фикрни сўз билан айтмаса ҳам, юз ифодаси билан билдирди.

Обид Йўлдошевич ўйланиб қолди. Акбаров унга жуда самимий кўринган, Ҳакимов нотўғри метод билан иш олиб бораётганини куюниб гапирган эди, лекин Муса Назарович, Ҳакимовдан, эшитган далилларига асосланиб, Акбаровда ғараз бор деярди.

— Акбаров билан Зийнатуллаев иккови ҳаммани танқид қилади, аммо бир-бирини ёқлайди. Хабарингиз бор, ўша зарарли латифа масаласи кўтарилганда Акбаров Зийнатуллаевни ёқлаб чиққан эди. Кейин Акбаровнинг иши кўрилганда уни Зийнатуллаев асоссиз гаплар билан мудофаа қилди. Бу ғаразли ҳамкорлик эканини ҳамма сезди.

Обид Йўлдошевич бу гапларга Акбаровдан эшитганларини солиштириб кўрди. «Зийнатуллаев баъзан гапни ўйламай гапиради, лекин ўзи яхши ўқитувчи,— деганди Акбаров.— Соф дил одам, студентлар орасида обрўси катта». Кейин Караматов профессер Задориннинг айт-

ганларини эслади: «Ким ҳақлигини аниқ билмайман, лекин шахсан Акбаровни ҳурмат қиламан, шу тугунни ечиб берсангиз жуда яхши бўлар эди».

— Муса Назарович, балки ғараз бошқа томондадир?— Қараматов.— Ўша Акбаровнинг шахсий иши чуқур ўрганилмаганини сиз ҳам сезмаган экансиз.

Муса Назаровичга бу гаплар қаттиқ ботди.

— Обид Йўлдошевич, ҳар ҳолда мен тарих факультетининг маъсулиятини бўйнимга олган эдим, Ўтган куни Акбаров келибди, текшириш бошлабсиз. Менга бир оғиз айтмабсиз. Балки мендан кўра Акбаровга кўпроқ ишонарсиз?

— Йўқ, энди масалани бундай қўйиш тўғри эмас-да...

— Қандай қўйсангиз ҳам ўзингиз биласиз,— деди Муса Назарович ва ўз кабинетига чиқиб кетди.

Шундан кейин Обид Йўлдошевич ректорнинг олдига кирди. Кўп ўтмай Муса Назарович ва Зуфар Ҳакимович ҳам Акбаров масаласи билан ректорнинг ҳузурига чақирилди. Султон Алимович физиклар билан кенгаш ўтказмоқчи бўлиб турган эди, шунга қарамай учовининг фикрини батафсил эшита бошлади.

— Мен бошдан айтиб бераман,— деди Зуфар Ҳакимович сўз олиб,— мана, Муса Назарович биладилар. Мен Акбаровнинг ижтимоий чиқиб келиши масаланинг фақат жузъий бир қисми деб аввал ҳам айтганман. Ҳозир Акбаровнинг таржимаи ҳоли аниқланди. Эшонбоев тажрибасизлик қилиб, ишни хомроқ тайёрлаган экан, мендан ҳам ўтган экан, буни бўйнимизга оламиз. Лекин масаланинг бу чалкаш томони аниқлангани яхши бўлди. Чунки энди бутун эътиборни асосий масалага жалб қилиш мумкин. Асосий масала — Акбаров ўқиётган лекциялар ва қилаётган танқидларнинг ғоявий йўналиши ҳақида. У билан Зийнатуллаев иккови муҳим сиёсий масалаларни чалкаш ёритиб, студентларни чалғитаётганида. Мана, масалан, Андижон қўзғолони тўғрисида...

Шу билан гап тарихдаги мунозарали масалаларга кўчди-ю, бусиз ҳам мураккаб бўлган нарсалар янада мураккашлашиб кетди. Султон Алимович соатига қаради: қабулхонада физиклар кутиб ўтирар эди.

— Бу жуда чуқур ўрганишни талаб қиладиган масала экан,— деди у.— Ўргангандан ҳам, мутахассислар ўрганиши керак. Сиз билан мен, Обид Йўлдошевич, ҳар ҳолда, тарихчи эмасмиз.

— Ректорат билан партбюро уч кишилик комиссия тузса яхши бўларди,— деди Зуфар Ҳакимович.

— Комиссияга раис бўладиган тарихчимиз ҳам бор,— деб Султон Алимович унга қўшилди.— Партбюро билан ректоратдан Муса Назаровични кўрсатсак, нима дейсиз, Обид Йўлдошевич?

Обид Йўлдошевич боя Назаровнинг хафа бўлиб чиқиб кетганини эслади. «Йигирма йиллик ўртоғимга ишонмайман? Бекор гап!»— деб ўйлади-ю, ректорнинг таклифини қувватлади.

— Фақат мен профессор Задорин комиссия аъзолигига ўтишини истардим,— деди у.

* * *

Комиссия тузилгандан кейин Эшонбоевнинг кўнгли хийла тинчиди. У энди диссертациясининг муҳокамасини тезлатишга урина бошлади.

— Лекин, деди Зуфар Ҳакимович яна унинг шахтини қайтариб,— диссертациянгизни таржима қилдиришга тўғри келади.

— Чўзилиб кетади-ку, Зуфар Ҳакимович. Ноябрда муҳлатим битади.

— Биламан. Мавзу ўзгартирганингизни айтиб, яна олти ой муҳлат қўшиб беришларини сўраяпман, йўқ дейишмас. Энди муҳокамани аввалгидай ўтказиб бўлмайди. Ҳозир Умаров ҳам Акбаровнинг ёнига киради. Сезяпсизми, бу Умаров келгандан бери Муслимов ҳам биздан унча ҳайиқмай қўйди. Бу ёқда Задорин, таржимаси бўлмаса бўлмайди, деяпти. Шу одам Караматовга айтган экан. Караматов ректорга айтиб таржимага пул ажратдирибди. Бундан ташқари Задорин ҳалиги комиссияга ҳам аъзо.

— Лекин шу комиссия бир қарорга келгунча...

— Э бу комиссиядан қўрқманг, ҳали-бери бир хулосага келолмайди. Масалани истаганингизча чўзишингиз мумкин. Кейин, сиз ҳам қараб турмайсиз-да, ахир! Ҳозир қизиғи ўтгунча ўзингизни мудофаа қиласиз-у, кейин яна чиқасиз. Мафкураси бузуқ бўлгандан кейин фош этиш сизнинг бурчингиз. Ҳозирча диссертацияни пишитаверинг. Ўзаро гап-ку, Муҳаммаджон, сизда бир оз ялқовлик бор. Қадалиб ўтиришни унча ёқтирмайсиз. Биламан, эртаю кеч букилиб ўтириб ёзиш ҳеч кимга ҳам ёқ-

майди. Лекин нима қиласиз? Мана бу душманларингиз бўлмаса ҳам майли эди. Энди уч-тўрт ой қийинчиликни бўйнингизга олиб ишланг. Муҳлатини узайтириб бериш менга тан. Ассистентликни давом эткazаверасиз. Кейин мана бу комсомолларни бир қолипга солиш керак.

— Ҳа, шу тўғрида мен сиз билан маслаҳатлашмоқчи эдим. Маннонов бу йил ҳам умидвор кўринади. Лекин Зуҳриддинов уни хушламаяпти.

— Ҳа,— деди Зуфар Ҳакимович,— бу боланинг сири кетиб қолди. Ҳали унча сири кетмаган болалардан танлаш керак.

43

Зокир бошқа нарсалардан унча-мунча хабардор бўлса ҳам Ҳакимовнинг бу фикрини билмасди. Унинг кабинетига маслаҳатга кирганда «ўзингиз қоласиз» деган гапни кутар эди. Бироқ Зуфар Ҳакимович дабдурустдан:

— Кимни кўрсатсак экан?— деб сўради.

Зокир қувлик қилиб, унга ёқмайдиган номни айтди:

— Масалан, Маҳкам Маҳмудов бор.

Зуфар Ҳакимович қовоғини солди. Зокир қувлик кетмаслигини сезиб дарров:

— У бўлмаса Турсун Сотиболдиев бор,— деди. Яқинда кандидатликка ўтди. Бюрода ишлаб кўрган.

Зокир бу гапни айтаётганда лаби алам билан титрар эди. Бунинг сабабини сезиб турган Зуфар Ҳакимович:

— Албатта ўзингиз қолсангиз бўлар эди,— деди.— Сизнинг тўғрингизда яхши фикрлар бор. Мана, охирги курсга ўтдингиз. Битирувчилардан битта-яримтасини аспирантурада қолдиришимиз керак бўлади. Шуни мен ҳозирдан ўйлаб юрибман. Сиз энди бошқа катта ишлардан вақтинча бўшаб, бутун кучни дипломга, илмий ишга берсангиз қандай бўлади?

— Раҳмат, Зуфар Ҳакимович, жуда яхши бўлади,— деб Зокир анча енгил тортди.— Ўзим ҳам шуни орзу қиламан.

— Бўлмаса сизни бу йил қолинг деб зўрламаймиз. Сотиболдиев дейсизми? Ёмон йигит эмас-а? Бир оз сергапроқ-ку, лекин...

— Бу иш ўзи сергап бўлишни талаб қилади, Зуфар Ҳакимович,— деб Зокир Сотиболдиевни ёқлади.

Зокир учун Сотиболдиевдан маъқулроқ номзод йўқ эди. Сотиболдиев бюро аъзоларидан унга энг яқини эди, кейин Зокир бўлажак секретарнинг ўзидан баланд бўлишини истамасди. Фақат пастроқ бўлса одамлар Зокир секретарлик қилган вақтини баланд қўйиб эслашлари мумкин. У ҳеч бўлмаса шундай бир эсдалик қолдиришга интиларди. Ҳисобот докладини ҳам шу интилишига мос қилиб, ишининг ижобий томонларини кўпайтириб тайёрлади.

Лекин сал кам уч юз кишилик мажлис унинг докладини шундай зеркиб эшитди ва музокараларда чиқиб уни танқид қилганларга шундай қизиқиб қулоқ солдики, бюронинг иши қониқарсиз топилсин деб кўтарилган қўллар саналаётганда унинг юраги орқасига тортиб кетди. Бу қўллар муштга айланиб бошига тушишидан қўрқандай юзини пастга қаратди, кифтини қисиб, саноқнинг охирини зориқиб кутди. Лекин ҳисоб тинмай ортиб борарди. Раислик қилаётган Сотиболдиев адашиб кетди-ю, яна қайтадан овозга қўйди. Пастдан икки киши туриб зални иккига бўлиб санай бошлади. Ниҳоят:

— Қирқ олти!— деди ўнг томонни санаган Сергей.

— Олтмиш! — деди чап томондаги Омон.

Бир юз олти. Яна йигирма уч киши қарши қўл кўтарганда қониқарсиз топилар эди. Факультетнинг тарихида бўлмаган бир шармандалик бўлар эди.

Сотиболдиев «хайрият» дегандай унга қувониб қараді-ю, раислик ўрнидан чиқа бошлади. Улар олдиндан келишиб қўйган эдилар, мажлис шу ерга келганда жиловни Зокирнинг ўзи олиши керак эди. У президиумда ўтирган Эшонбоев, Платон Макеевич ва яна бир неча кишининг орқасидан айланиб ўтиб, Сотиболдиев бўш қолдирган жойга келди. Тикка турган ҳолда қўнғироққа қўлини қўйиб:

— Ўртоқлар, энди янги бюро сайлашга ўтамиз,— деди.

Зал бирдан жимиб, очиқ деразалардан машина шовқинлари эшитилди. Зокир доклад қилаётганда бири ўзини панага тортиб китоб ўқиётган, бири сабрсиз қимирлаб ўтирган, бири қўшнисига секин гапираётган комсомоллар энди баравар унга қаради. Уларнинг орасида Зокир дарҳол Фариданинг кўзларини ажратди, бу кўзлар унинг раислик ўрнига келганини ва залда ўзгариш юз берганини кўриб бир оз завқланаётганга ўхшарди.

Зокир дераза олдида ўтирган биринчи курслик қизга қараб сўради:

— Кимда қандай таклиф бор?

Бу қиз бошқалардан кейин қўл кўтарган бўлса ҳам, энг аввал сўз олди ва олдиндан пишитиб қўйган гапини айтди:

— Мен биринчи курсдан ўртоқ Игорь Кузаков рўйхатга киритилсин деб таклиф қиламан. Мактабни олтин медаль билан битирган. Актив жамоатчи бўлган.

— Ўрнидан турсин!— деган овозлар эшитилди.

Залнинг орқароқ қаторидан мўмингина йигитча оёққа турди ва тўрт тарафдан ёпирилган қарашлар таъсирида қизариб, уятчан кулимсираб, бир оз қалқиб кетди. Зокир унинг беозор кўриниши ва уятчанлигини ёқтириб номзодлар рўйхатига киритган эди. Ҳозир унга қараганлар ҳам ҳеч қандай нуқсон топмади ва кимдир:

— Киритилсин!— деди.

Президиум столи орқасига кичкина доска келтириб қўйилган эди. Унга «1» рақамини ёзиб қўйиб, бир қўлида бўр, бир қўлида латта билан команда кутиб турган Сотиболдиев дарҳол рўйхатни бошлади. Иккинчи номзод учун қўл кўтарганлар орасида Зокир Мирсаидни қидириб топди.

— Ўртоқлар, мен,— деб Мирсаид тантанали гапира бошлади, — бешинчи курснинг энг зўр ташкилотчилари бўлган Зокир Маннонов билан Турсун Сотиболдиевни кўрсатаман! Мана, иккови ҳам ҳозир ҳақли равишда президиумдан жой олган. Менимча, залда буларни билмайдиган одам йўқ. Шунинг учун ортиқча характеристика сўраб ўтирмай рўйхатга киритилсин деб таклиф қиламан.

Зокир бу гапни бош эгиб эшитди-да, сўнг аллақачук жим турган залга тортинибгина мурожаат қилди:

— Кимда қандай таклиф бор? Балки отвод берувчилар бордир? Бўлмаса менда отвод бор... Ўртоқлар, ишончларингиз учун раҳмат, мен икки йил бюрода бўлдим, охирги йил секретарлик қилдим. Энди бўшатишларингизни сўрайман. Бу йил бошқа одам ўтсин. Узрли сабабларим бор.

Зокир мажлисдан қаттиқ эътироз кутиб гапирар эди. Лекин фақат бир киши қандай узрли сабаби борлигини сўради-ю, бошқа ҳеч ким эътироз билдирмади,

нлтимоси осонгина қондирилди. Навбат Сотиболдиевга келганда зал яна нимадандир тараддудлангандай жим бўлиб қолди. Зокир Очилнинг қўл кўтараётганини кўриб, қарши гапиришидан қўрқди ва дарҳол ўзи сўзлай бошлади. У Сотиболдиевни мақтаб узоқ гапирди. Ҳар бир киши ҳақида шунча вақт гапирилса, мажлис чўзилиб кетишини сезганлар сабрсизланиб:

— Биламиз!— дейишди.— Қиритилсин!

Бир қанча жойлардан буни қувватлаган овозлар эшитилди. Зокир Очил томонга атайлаб қарамас эди. Сотиболдиев ўнғайсизланишдан кўра қувончга яқин бўлган бир табассум билан доскага ўзини иккинчи қилиб ёзди ва залга юзланди.

Зокир яна номзод кўрсатишга кўтарилган қўллардан фақат кераклисини қидириётган эди, Очил ўрнидан сапчиб туриб:

— Бу қанақа гап, ўртоқ Маннонов!— деди. Бутун зал унга қаради. — Кўзингиз фақат белгили жойларни кўради-я? Мана бу ёқда одамлар боятдан бери сўз сўрайди, нега кўриб кўрмасликка соласиз?

Очил Сергейни кўрсатмоқда эди. (Сергей комсомол билетини топширмаган ва мажлисларга қатнашиб юрарди). Зал бирдан шовур-шувур бўлиб кетди. Зокир қўнғироқни жиринглатиб, одамларни бир оз тинчитдию, сир бой бермасдан деди:

— Дарров тирноқ тагидан кир қидирасиз-а, Самадов? Зал катта бўлгани учун бир қарашда ҳаммани кўриш қийин ахир. Чумчукин, марҳамат.

Яшил тенниска кийган, ёзда офтобда қорайгани ҳали ҳам кетмаган Сергей ўрнидан туриб олдинги стулнинг суянчиғига қўлини қўйди-да, осойишта гапира бошлади. У янги составга энг кучли активистлар сайланишни кераклигини, олдинда мушкул ишлар, тузатилиши керак бўлган камчиликлар кўплигини айтди.

— Менимча, мана шу қийин вазифанинг уддасидан чиқадиган комсомоллардан бири Маҳкам Маҳмудов, — деди у. — Балки мен адашарман, лекин ўтган йил сайланган бюромизда энг яхши ишлаган киши — Маҳмудов десам... лоф бўлмас. Киши баъзан ўз яқинида бўлаётган нарсаларга унча аҳамият бермайди. Бизда Маҳкамнинг агитаторлар масаласидаги ишини назарга илмаган одамлар бор. Лекин қўшни факультетларга бориб қаранг: унинг иш методини миннатдор бў-

либ татбиқ этишаётгирлар. Маҳмудов десангиз ҳамма билади. Унинг курс бюролари ҳақида қилган таклифлари ҳам фақат чин кўнгилдан ишлайдиган...

— Ўртоқ Чумичкин, ҳали ўрганилаётган ноаниқ масала билан мажлиснинг эътиборини чалғитиш яхши эмас,— деб энди Эшонбоев эътироз қилди.

— Лекин эътиборга, ўрганишга сазовор бўлгани яхши! Майли, бу ҳақда гапириш балки эртадир. Фақат мана шу ўқув йилининг ўтган уч ҳафтасини олинг. Шу вақт ичида бюро қайта сайланишини сезиб кўп аъзолар деярли ишламади. Лекин мен газетада бўлганим учун кузатиб юрдим: Маҳмудов билан Каримов аввалгидай сидқидиллик билан ишлади; мана биринчи курслилардан ҳам сўранглар. Бошқа курслар ҳам билса керак.

— Тўғри!

— Биламиз Маҳмудовни.

— Киритилсин.

— Каримов ҳам, Каримов ҳам!

Зал Чумичкинни қизғин қувватлагандан кейин Зокир саросима бўлиб Эшонбоевга қаради. «Режа бузиляптику, гапирасизми?» деган саволни Муҳаммаджон тушунди, албатта. Лекин кўпчилик Маҳкамни чиндан ёқтирарди, Чумичкиннинг асосли гапларини инкор этиш осон эмас эди. Муҳаммаджон ҳозир гапиришни ўринсиз деб билди ва қовоғини солиб юзини Зокирдан ўгириб олди. Зокир шошиб қолиб, заифгина эътироз қилди:

— Ўртоқлар, ахир эски составдан бунча одам кирса ортиқчалик қилмайдими?

— Нега?— Платон Макеевичнинг овози келди.— Ортиққаси яширин овозда тушиб қолади.

Зокир ўзига топширилган ишни уддалай олмаганини Эшонбоевнинг юзидаги норозиликдан сезди. Ўзини йўқотиб, навбатдаги номзод учун кўтарилган қўллардан тўғри келганига сўз бериб юборди.

— Биз,— деб иккинчи курслик Муродов ёнидаги ўртоқларини ҳам кўрсатиб қўйди,— группамизнинг аълочи студенткаси бўлган Замира Азимхонович кўрсатамиз. Азимхоновани ҳамма билади. Жуда принципиал қиз. Юзхотирга бормайдиган...

Иккинчи қаторда ўтирган Замира кўпчиликнинг талаби билан ўрнидан турар экан, қизил атлас кўйлагининг ранги юзига ургандай қип-қизариб кетди. У ёқ-бу ёқдан маъқулловчи овозлар эшитилди:

— Яхши комсомолка.

— Киритилсин!

Зокир иккинчи курсликларнинг бу фикрини аввал ҳам эшитган, лекин Эшонбоев рўйхушлик бермагандан кейин Замирани режага киритмаган эди. Ҳозир у яна Эшонбоевга: «Нима қиламиз?» дегандай қаради.

Ҳамма Замирага тикилганда Муҳаммаджон ерга қараб қизариб кетди ва шу билан залнинг эътиборини ўзига тортди. Ҳозир у Зокирга бирор нарса деб кўрсатма беролмасди. Фақат доскага Замиранинг номи ёзилиб, навбатдаги номзодга ўтганларидан кейин у олдидаги тахта қоғознинг ярим варағига бир нарса ёзди-да, тўрт буклаб пастга ташлади.

Олдинги қаторда ўтирганлардан бири туриб келиб қоғозни ердан олди, устидаги адресини ўқиди. Кейин Замира ўтирган жойни кўзи билан қидириб топиб ўша томонга узатди. Хат етиб боргунча ўнлаб кўзлар унинг кимдан кимга бораётганини алоҳида қизиқиш билан кузатар, баъзилар нима ёзилганини тахмин этаётгандай кулимсирарди.

Замиранинг Муҳаммаджонга ушаштирилгани ҳали ҳам одамларга фавқулодда бир янгилик бўлиб кўринарди.

44

Номзоди кўрсатилгандан қаттиқ ҳаяжонланиб, юзи чўғланиб ўтирган Замира хатнинг юқоридан қандай тушиб келганини пайқамади. Дастлабки сатрлари ҳам олов ҳовури орқали хира кўринди.

«Замирахон!

Шундай катта шарафга сазовор бўлаётганингиз мени ҳам фахрлантиради».

Замира бирдан ҳушёр тортиб, «М» деган имзога қаради-ю, такрор ўқиди:

«...Мени ҳам фахрлантиради. Фақат ўқишингизга халақит бермасмикин, деб хавотирланаман. Бошимдан ўтган, биламан, шарафига яраша иши ҳам кўп. Ҳали яна рўйхат муҳокама бўлади. Истасангиз самаотвод беринг. Яна ихтиёр ўзингизда.

Сизга содиқ «М.»

Замира ҳар қанча уялиб ўтирган бўлса ҳам хатни ўқигач юзига «лоп» этиб қизиллик урди. У бошини кўта-

риб, президиумдан меҳрибон кўзлар билан тикилаётган Муҳаммаджонни кўрди, атрофдагилар унга қарамасликка ҳаракат қилиб, сергакланиб, жим ўтирганини сезди, хат ўзига етгунча қанча қўллардан ўтиб келганини, қанча одам турли хаёлларга борганини энди тасаввур этди ва қаттиқ ўнғайсизланиб бошини қуйи солди.

У Муҳаммаджон билан ўзининг орасидаги янги муносабатга ва одамларнинг бунга алоҳида эътибор бериб қарашларига ҳеч ўргана олмасди. Ёзда Муҳаммаджоннинг онаси ва холаси борганда Мастура опа яхши кутиб меҳмон қилди-ю, лекин Замира ўқишини битирмагунча куёвга чиқмаслигини айтди. Йигит томон ҳам шунга тарафдор эди, фақат Замира кўзга яқин қиз бўлгани учун йигитлар кўп орқасидан тушишини, бирор кори ҳол бўлмасин учун олдини олиб қўйиш кераклигини айтишди. Очил билан Омоннинг Замирага қилган муомалалари ҳам гапирилди. Муҳаммаджоннинг мавқеи, келажаги, бардоши, Замирага бир йилдан бери акаларча аҳамият қилиб келгани кўп тилга олинди. Мастура опа меҳмонларнинг айтганларини Замирадан эшитганлари билан солиштириб кўриб, тўғри топди. «Яна шундай йигит учрайдими-йўқми?»— деб ўйлаб қолди. Замиранинг бувиси эса, «бахт бир марта келади, нон синдириб қўйинглар», деб ундади. Замира «мен комсомолман!» деб эскича одатга қаршилик қиларди. Охири оналар ичкарида нон ушатдилар-у, ташқарига: «Замира билан Муҳаммаджон ўқишдан кейинга аҳди паймон қилди», деб маълум этдилар. Замиранинг хоҳиши билан Мастура опа шундай шарт қўйди: қизнинг ўқиши битгунча Муҳаммаджон аввалгидай акаларча муомалада бўлади, ўқишига қўлидан келганича ёрдам беради. Йигит томон бу шартни дарҳол қабул қилди ва ҳали-ҳозир сўзсиз бажариб келяпти.

Муҳаммаджон Замиранинг ўқишига яхшироқ шароит туғдириб бермоқчи экани каникул вақтида бир билинди. У ётоқхона Замирага унча тўғри келмаслигини, бир ишончли кампирнинг бўш хонасини факультет ҳисобидан ижарага олиб бериш мумкинлигини Мастура опага холаси орқали айтдирди. Мастура опа Замиранинг бирон синашта дугонаси билан ижарада туришига қарши эмас эди. Лекин Замира ётоққа, кўпчиликка ўрганиб қолгани учун аввал унча рўйхушлик бермади. Кейин бориб ижарага бериладиган хонанинг жуда тинч ва қулай

канини кўрди. Муҳаммаджон чиндан ҳам унинг яхши кишига шароит туғдириш ҳаракатида эканини тушунди ва Руқия деган физматлик дугонаси билан ётоқдан кўчиб кетди.

Ҳозир у ўша кампирникида туради.

Кампир билан Муҳаммаджоннинг қариндошчилиги ҳам бор экан. Замира буни яқинда билиб бир оз ҳайрон бўлди. «Мени тергаб турадиган одамнинг олдига олиб келиб қўйдими?»— деб шубҳаланди. Аммо ўтган куни кол-аҳвол сўрашга келиб, бирпас ўтириб кетган Муҳаммаджон унинг бу шубҳасини осонгина тарқатди: қариндошчилиги бўлгани учун ҳам жойи ишончли-да, бўлмаса у синашта бўлмаган бегона бир кишининг уйини Замирага раво кўрармиди! Замира буни ҳам бир ғамхўрлик деб тушунди.

Мана, ҳозир мажлисда ўтирганда ҳам у Замиранинг ўқишини ўйлайди, халақит берадиган нарсани яқинига йўлатмайин дейди. Лекин унинг хатини ҳамма кўрди, энди Замира ўзига-ўзи отвод берса одамлар буни Муҳаммаджон буюрди, деб ўйлашлари мумкин. Шу ўй Замиранинг кўнглида қандайдир ғашлик қўзғади, чунки у ҳеч кимнинг буйруғига бўйсуниб яшашни истамайди, ўзини доим эркин ҳис қилгиси келади. Лекин, ахир, бу хат буйруқ эмас-ку! Мана, «ихтиёр ўзингизда» деб турибди, фақат билиб маслаҳат беряпти. Унинг бир кўнгли бюрода бўлишни истайди, шунча одамнинг ҳурмати қалбига жуда ёқимли тегади. Лекин бир кўнгли чиндан ҳам ўқишига вақт кам қолишини таъкидлайди. Сўнгра, ўзи-ўзига отвод бермаса Муҳаммаджон уни жуда амалпараст экан, деб ўйлаши ҳам мумкин.

Замира ўйга чўмиб мажлиснинг қандай давом этаётганини ҳам сезмади. Фақат ётоқхонадаги қўшниси Анна Погорельская ҳақида гап бораётганда хаёлини йиғиштириб доскага диққат билан қаради.

Рўйхат ўнинчи номерга бориб қолган. Сотиболдиев ўн биринчи қилиб Аннани ёзар эди. Шундан кейин залдан номзодлар кўрсатиш тўхтатилишини таклиф қила бошладилар.

Рўйхатдаги номзодлар бирма-бир муҳокама қилиниб, кўплари таржимаи ҳолини айтиб бериб, навбат яқинлашган сари Замиранинг юраги қаттиқроқ дукилларди. Мана, ниҳоят у ўзига ўзи отвод бериш учун ўрнидан турди.

— Ўртоқлар, мени,—деб бошлади-ю, ҳаяжондан овози олиниб, биринчи сўзлари бутунлай эшитилмади. Бошини эгиб йўталиб олди:— мени рўйхатга киргизмасликларингизни илтимос қиламан. Узоқ жойдан келганман, ўқишни яхши эпласам ҳам катта гап.

Зокир юқоридан туриб унинг гапини қувватлади. Лекин кўпчилик эътироз қилди, «аъло» ўқийди, узоқдан келганлиги сабаб эмас, ҳамма ҳам шунақа, деб уни рўйхатда қолдиришди.

Энди ҳаяжон Замирани алланечук элтиб қўйгандай бўлди: у вақт ўтаётганини сезмас, одамлар ҳисоб комиссиясини кутиб, сабрсизланишига тушунмас эди.

Ана, кетиб-кетиб озайиб қолган кишилар гуриллаб ичкари кирди ва Шоазим президиумда ёлғиз туриб, натижани эълон қила бошлади. Замиранинг қулоғига дастлабки сўзлар узоқдан келаётгандай эшитиларди:

— Кузаков — тарафдорлар 240, қаршилар 12;

— Сотиболдиев — тарафдорлари 223, қаршилар 29;

— Маҳмудов — тарафдорлар 247, қаршилар 5;

— Каримов — тарафдорлари 245, қаршилар 7;

— Азимхонова—

Замирага бу сўз алланечук қаттиқ ва ўнғайсиз эшитилди, бир лаҳзалик пауза ҳам узоққа чўзилиб кетгандек бўлди:

— Тарафдорлар 242, қаршилар 10.

Замира бундан кейин фамилияларни эшитса ҳам уқмас эди. У гоҳ 242 тарафдорини кўз олдига келтирар, гоҳ «10 киши мени хушламас экан-да, нега қарши экан-а?» деб таажжубланарди.

Кейин одамлар тарақала бошлади-ю, Эшонбоев билан Зокир янги аъзоларни вазифа тақсимотига бошлаб кетди.

Замира Аннага яқинроқ юришга ҳаракат қиларди. Анна Замирани орқароқда олиб қолди-да, пичирлаб тегишди:

— Барибир, ётоқдан қочсанг ҳам, бюрода қўлга тушдинг. Нега ҳеч келмайсан? Янги жойинг яхшими?

— Яхши, тинч жуда,— деди Замира ҳам олдингилар эшитмайдиган паст товуш билан.

Комсомол хонасида янги аъзолар кўндаланг қўйилган стол атрофига ўтирдилар. Раислик столини Эшонбоев эгаллади. Зокир янги сайланганлардан юқорироқ, Эшонбоевдан пастроқ ўтирди. Сўнг Муҳаммаджон ким-

матбаҳо хитой жужунчасидан тикилган кителини столнинг хира фанерига мумкин қадар тегизмасликка ҳаракат қилиб янги бюронинг биринчи кенгашини бошқара бошлади.

Замира уни бошқарувчи ролида кўп тасаввур этган, лекин ҳозир биринчи марта кўрмоқда эди ва ҳар бир гапи, ҳар бир ҳаракатини ер тагидан диққат билан кузатиб борарди. Муҳаммаджон ҳам унинг шу ердалигини ҳис қилиб, ўзининг бутун тажрибаси ва қобилиятини ишга солмоқда эди. Мана, у янги составни факультет партия ташкилоти номидан қизғин табриклади.

— Энди сиз бизнинг суянган тоғимизсиз,— деди,— энг биринчи ёрдамчиларимиз бўласиз.

Бу сўзлар ҳозиргина сайланган ва ҳали ўзларини омонатгина сезаётган аъзоларга жуда кучли таъсир кўрсатди. Улар бир йил давомида қиладиган ишларини шу одамнинг қўлидан бир инъом каби оладигандай зўр эътибор ва ишонч билан қулоқ сола бошладилар. Муҳаммаджон ҳам кимнинг қайси участкада кўпроқ фойда келтиришини бехато билган одам каби тақсимотни одатдагидан бошқачароқ бошлади. Секретарь сайлашдан эмас, академсектордан бошлади. Замиранинг назарида у шу билан ҳам ўқишнинг қанчалик муҳим эканини таъкидлагандай бўлди.

Кейин навбат спёсий-тарбиявий секторга келди. Замира бенхтиёр Маҳкам томонга ўгирилди ва бугун биринчи марта унга яқингинадан эътибор бериб қаради. Маҳкам сўнгги вақтда анча озган, бурни аввалгидан узунроқ, юзи чўзиқроқ кўринарди. «Гавҳар кетиб қийналибди-да», ўйлади Замира ва унга бир оз раҳми келди. Лекин, яна бир қараб, Маҳкамнинг юзида кишининг раҳмини келтирадиган ҳеч нарса топа олмади. Аксинча, Эшонбоевга бошқалар ишонч ва ҳурмат билан қулоқ солаётган бир пайтда Маҳкам унга қаршн гапиришдан ўзини зўрға тутиб тургандай хўмрайиб қарар ва ҳар замонда безовталаниб қимирлаб қўярди.

Замира унинг шу билан бошқалардан ажралиб турганини ва ўзини мустақил сезаётганини кўриб «секретарь бўлса керак» деб кўнглидан ўтказди.

Тўртинчи курслик пастаккина қорача қиз Раъно Суярова, Маҳкамнинг ўтган йилги секторига биркитилгандан кейин Замира бу тахминига шубҳа қилмай қўйди. Каримов билан Анна Погорельская маданий-оммавий

секторга бириктирилгандан кейин, навбат Замирага келди ва Муҳаммаджоннинг товуши бирдан мулойимлашди:

— Замирахон, энди сиз...

Бошқаларни фамилия билан атаб келиб уни бирдан оти билан атагани, яна одатдагидай «хон» қўшиб айтгани уларнинг орасидаги шахсий муносабатни алланечук таъкидларди.

Замира у билан ўзининг шахсий муносабатини кўпчилик орасида, айниқса, бюрода таъкидламасликка уринар, лекин Муҳаммаджон билибми-билмайми, бунинг аксини қилар эди. Замира бундан яна уялиб қип-қизариб кетди, лекин энди бу уят унга малол келди, чунки у ҳозир ўзини бошқачароқ тутишни истарди.

— Замирахон, сиз қайси секторга хоҳиш билдирасиз?— деб Муҳаммаджон иккинчи марта сўради.

Бу савол ҳам ғалати эди: ҳаммаси бўлиб физкультура ва ташкилий ишлар сектори қолди. Замиранинг физкультурачи эмаслиги маълум, демак, фақат техник секретарь вазифасини бажарадиган ташкилий секторга ўтиши мумкин. Ихтиёр Замирада бўлганда маданий-оммавий секторда Анна билан ишлаган бўлар эди. Лекин у сектор энди банд бўлди. Шунинг учун Замира:

— Билмасам,— деди.

— Ташкилий секторни оласизми? Секретарнинг ўнг қўли бўласиз-да. Менимча, сизга жуда мос.

— Майли.

Шундан сўнг Муҳаммаджон Зокирга ўйчан қараб:

— Ўртоқ Маҳмудовга қайси секторни берсак экан?— деди.

Зокир физкультура секторига мўлжаллаган йигит яшнрин овоз вақтида тушиб қолган эди. Ҳозир у мамнуният ва тантана билан кулимсираб, Маҳкамнинг яхши волейболчи эканини айтди ва спорт секторига тавсия қилди.

— Ўзингиз нима дейсиз?— сўради Муҳаммаджон ва Маҳкамдан жавоб кутмай қўшиб қўйди.— Менимча, Манноновнинг таклифи жуда тўғри.

Маҳкам бу гапга жавобан истеҳзо билан кулмоқчи бўлди, лекин бутун вужуди қизишиб, юз мускуллари таранглашиб кетган эди, лаби кулгига келмади.

— Гапингиз қизиқ!— деди у кутилмаган бир кескинлик билан.—Танлаш учун бошқа сектор қолмагандан кейин ихтиёр сўраш нима керак?

Каримов уни қувватлаб кулимсиради. Бир неча киши Эшонбоевни ўнғайсиз аҳволда кўришдан тортиниб, ерга қаради. Замира ҳам ҳозир унинг юзига қарай олмасди.

— Йўқ, ҳали кеч эмас,—деди Муҳаммаджон дарҳол ўзини ўнглашга уриниб.—Ҳали энг катта секторимиз турибди. Мен секретарлик ўрнини назарда тутяпман.

— Секретарлик ўрни ҳам одатда энг олдин тўлдириларди,—деди Маҳкам.— Билмадим биз...

— Биз,— деб Муҳаммаджон унинг сўзини тез илиб олиб давом этди,— ярим кеча бўлиб кетганини ҳисобга олиб тезроқ ўтказайлик деяпмиз. Ўртоқ Маҳмудов дискуссия қилмоқчи бўлсангиз, марҳамат ҳали кеч эмас.

Замира Муҳаммаджоннинг овозидаги металлдай қаттиқ ва совуқ оҳангни энди биринчи марта эшитди ва алланарсадан қўрққандай эти жунжикиб кетди. Силлиқ бораётган тақсимотнинг бирдан кўнгилсиз тус олгани баъзи янги аъзоларни чўчитиб, эсанкиратиб қўйди. Шу вақтгача Эшонбоевга бундай кескин гапирмаган Маҳкам ҳам ўзининг нима қилиб қўйганига дуруст тушунолмас, ичидан тошиб келаётган норозиликни ҳамон босишга ҳаракат қиларди.

— Секретарлик ўрни ҳали бўш, марҳамат.

Муҳаммаджон бу гапнинг давомини айтмади-ю, лекин Маҳкамга кўзидан ўт сочиб қаради. «Секретарь бўлмоқчи бўлсанг айт!» деган маънони ҳамма сўзсиз англади. Замира унинг кўзи шунақа ўт соча олади деб ҳеч ўйламаган эди.

Маҳкам эса ўзининг гапи секретарлик тама қилишга ўхшаб кўриниши мумкинлигини энди сезди. Агар Муҳаммаджон: «Секретарь бўлмоқчимидинг!» деб очиқ сўраганда, балки у ўзини ортиқ тутиб тура олмаган бўлар эди. Лекин шубҳа очиқ айтилмаган ва ўтирганлар фақат ичида тахмин этаётгани учун у ўз мақсадини тўғри тушунтиришга уринди, холос:

— Ўртоқлар, мен комсомол демократияси бузилмасин, демоқчи эдим, бошқача тушунманглар. Шунча одам ишонч билдириб сайлагандан кейин мен иш танламайман. Майли, жамоат ишининг яхши-ёмони йўқ.

Муҳаммаджон ғолибларга хос юмшоқ овоз билан:

— Жуда тўғри,— деди,— жамоат ишининг яхши-ёмони йўқ.

Шундан кейин у ўзининг ва деканатнинг номидан Турсун Сотиболдиевни секретарликка тавсия этди. Бир лаҳза жимликдан сўнг:

— Қаршилар йўқми?— деб сўради.

— Йўқ,— деди Зокир.

— Бўлмаса,— деб Муҳаммаджон энди овозига тантанали тус берди:— Ўртоқ Турсун Сотиболдиев бир овоздан секретарь қилиб сайланди. Қани, табриклаймиз энди!

— Табриклаймиз!— қўл чўзди Зокир ҳам.

Турсуннинг сарғиш юзини давомли бир ҳаяжон алланечук қонсизлаштириб қўйганди. У бир нарсадан қути учганга ўхшарди. Лекин кўзлари хумор бўлиб сузилар, олдиндаги катта шарафдан лаззатланаётгани билиниб турар, қақраган лабларини дам-бадам тили билан ҳўллар эди.

Муҳаммаджон янги состав олдида турган катта вазифаларни яна бир марта эслатиб, ҳаммага муваффақият тилади-ю:

— Гапимнинг охирида,—деди,—бир нарсани таъкидлаб айтмоқчиман. Ўтган составимизнинг ишига халақит берган гуруҳбозлик, ноаҳиллик бўлди. Биз ҳам гуруҳбозликнинг сабабчиларига либералларча муомала қилдик. Тажриба бунинг нотўғрилигини кўрсатяпти. Энди илгаригидақа бузуқчилик кетмайди! Энди бюронинг ишига халақит берадиган бузуқларни аёвсиз жазолаймиз.

Бу таҳдидли гаплар Маҳкамга қаратилганини ҳамма сезди. Маҳкам қошлари йўғнрилиб, Эшонбоевга қадалиб қаради ва: «Очиқроқ гапиринг, олишсангиз олишаман, қўрқмайман!» дегандай давомини кутди. Бошқалар ёмон бир нарса бўлишидан чўчиб дамларини ичига олишди. Лекин Муҳаммаджон гапини айтиб бўлган эди, кенгашни ёпиқ деб эълон қилди.

45

Кишининг истак ва интилишлари зўр бир чолғу бўйлаб тортилган хилма-хил торларга ўхшайди, ҳаёт қайси бирига қаттиқ тегиб кетса, ўшаниси кучлироқ товуш беради. Гавҳар жўнаб кетар экан, Маҳкамнинг қалбида мисли кўрилмаган бир куч билан овоз бериб, бошқа ҳамма товушларни босиб кетган туйғу—ўз муҳаббатига

яраша муҳаббат истаги эди. Лекин бу истакнинг охири Гавҳарга бориб туташганди, гувиллаб овоз бераётган торнинг бир учи қизда кетган эди. Шунинг учун хайрлашиш беҳад қийин туюлганди. Шунинг учун Гавҳар йўлда эканида, Маҳкам у тушган поезднинг товушини дам-бадам ўз кўкрагидан эшитгандай бўлганди. Шунинг учун ҳозир Гавҳар Москвада юрганда, Москва радиосининг товуши ҳам Маҳкамга репродуктордан эмас, ўз юрагидан эшитилаётгандай бўларди. Айниқса, радиода Кремль куранти занг чалмасдан олдин бир лаҳза эшитилиб турадиган қудратли шаҳар шовқини уни ҳаяжонга соларди: шовқиннинг ичида Гавҳарнинг товуши ҳам бордай ва буни ажратиш мумкиндай туюларди.

Гавҳар босиб ўтган зўр масофа ва уни оғушига олган азим шаҳар Маҳкамнинг қалбига муҳаббат туйғулари орқали янги бир тусда кириб келарди.

Унинг Гавҳар ҳақидаги изтиробли ўйлари, хотиралари ҳали ҳам тинмай товуш берарди. У Гавҳарни кўрган, Гавҳар билан бирга бўлган ҳамма жойлар (ҳатто мажлислар ҳам) «севгилинг қани?» деб сўроқлаётгандай бўлар, «кетди» деган жавоб ҳар сафар қалбини вокзалдан ёлғиз қайтаётгандагидек эзиб ўтарди. Деярли ҳар куни Маҳкам ётоқхона деразаси олдида тикка туриб, нима қилаётганини ўртоқларига билдирмай, Гавҳарнинг суратига тикилар, ундан келган хатни қайта-қайта ўқирди.

Гавҳар қандай ўрнашгани, нималар кўргани, институтлари қанақалиги, кимлар билан танишгани, томошаларга борганн тўғрисида батафсил ёзарди. Лекин Маҳкамни қанчалик кўп ўйлаётгани, соғиниш-соғинмаслиги ҳақида ёзмас, хайрлашиш пайтида бўлган оғир суҳбатларни давом этдирмас эди. Гавҳар кетаётганда Маҳкамнинг кўнглида пайдо бўлган ғубор буни ҳам ёмон бир шаклга солиб кўрсатди. «Сен бўш вақтларингни орзиқиб, эслаш, соғиниш, хат кутиш билан ўтказсанг, у томошаларда, кинода ўтказади»,— дерди совуқ бир овоз.

Гавҳар муҳаббат ҳақида ёзишдан тортинган бўлиши мумкин деб ўйламасди. Тортинмаганда ҳам бир неча варақ қоғоз унинг ҳаётини, ҳамма ўйларини тўлиқ акс этдириш қийин эди, лекин Маҳкам бунга тушунмасди. У ўзининг бутун ҳис-туйғуларини бир томонга, Гавҳарнинг хатини иккинчи томонга қўйиб солиштирар ва ал-

батта шубҳасини тасдиқлайдиган номуносиблик топар эди.

Фақат хатнинг бошида: «Қимматли Маҳкам ака!»— охирида: «Сизнинг Гавҳарингиз» деган сўзлар чироқдай ёниб турар эди. У хатни такрор-такрор ўқиганда гўё шу чироқни қўлига олиб, хатнинг бошқа жойларидан ҳам меҳру оқибат қидирарди.

Лекин кунлар ўтиши билан Маҳкамнинг бошқа истак ва интилишлари ҳам товуш бера бошлади. Курс бюролари ҳақидаги хабар, Акбаровнинг ишидаги ўзгариш, аризаси дарҳол мажлисга қўйилгани унинг руҳини кўтарган эди. Сотиболдиевга тавсия берган Ҳакимов кейинчалик унга бетараф қолгани, бюро сайловида Эшонбоев комсомол демократияси билан ҳисоблашмай иш тутгани ва таҳдид қилиб гапиргани унинг қалбини яна портловчи зарядларга тўлдира бошлади. Гавҳар тўс-тўполон қилиб кетган фикри ҳам энди бир марказга тўпланa бошлади.

Илгари бу марказда у Зокир билан олишарди, Эшонбоевдан гап эшитганда эса саросима бўлиб, ўзини зўрға мудофаа қилар, ҳужумга ҳужум билан жавоб беришни хаёлига ҳам келтирмасди. Чунки у Эшонбоевни қўл етмас баландликда кўрар, унинг тажрибаси ва мантиқидан ҳайиқарди. Гавҳар шу ерда эканида унинг учун ҳам масъулият сезар: «Менга отилган тош унга тегиб кетмасин», деб қўрқар эди.

Энди Гавҳар ўз тақдирига ўзи эга бўлиб узоққа кетди. Маҳкам гўё ҳислар алангасида ёниб, пишиб чиқди, сўнгги вақтда Эшонбоевни ҳам анча яқиндан билди ва ундан тап тортмайдиган бўлди.

«Агар Эшонбоев коллективнинг манфаатини ўйлаганда Сотиболдиевни секретарликка тавсия этмас эди,— деган фикр кўнглига келди.— Ўз манфаатини ўйлаб, Сотиболдиев ҳам Зокирдай итоат қилади, деб тавсия этди. Бу шахсиятга бориш эмасми?» У буни бюрода айтолмагани, «секретарлик ўрнини талашгандай бўламан» деб андиша қилгани учун ўзидан ҳам норози бўлди. Ўшанда Эшонбоевнинг таҳдидига жавоб беролмай қолгани бунинг устига қўшилди. «Ҳақиқат мен томонда эди, лекин у гапга чечанлик қилиб енгиб кетди» деган ўй қалбини ёмон тирнарди.

У Эшонбоевни ҳар кўрганда мана шу аччиқ норозилик туйғусини яшира олмас, ундан хафа экани юзи-

дан, муомаласидан билиниб турарди. Эшонбоев эса Замира ташкилий секторга ўтгандан бери комсомол хонасига тез-тез келар эди. Маҳкам унга шу ерда дуч келса комсомол хонасида иккита қарама-қарши қутб пайдо бўлганга ўхшаб кетарди. Студент билан обрўли диссертант орасидаги бу зиддиятни сезган бюро аъзолари нимадандир ҳайиқиб жим бўлиб қолар эдилар. Маҳкамнинг Муҳаммаджонга қарши бир қутб бўлиб юриши айниқса Замирани хавотирлантирарди. Унинг назарида Маҳкам студентга ўхшамасди. Айни вақтда Маҳкамнинг Муҳаммаджонга аталган муҳим бир гапи (балки ёмон гапдир?) борлигини сезар ва бунинг нималигини билгиси келарди.

Сотиболдиев эса Эшонбоев томонда туриб, бюрода Маҳкам билан ҳисоблашмасликка ҳаракат қиларди. У ўз ҳомийсининг маслаҳати билан бюрода редколлегиянинг янги составини тасдиқдан ўтказмоқчи бўлди. Маҳкам Сергей билан Очилнинг янги составда йўқлигини кўриб, тасодифан тушиб қолгандир деб ўйлади ва Турсунга ҳазиломуз кулиб эслатди. Бироқ Турсун унга жиддий туриб тушунтирдики, деканат ва партгруппа бу йил редколлегияни кучайтириш ниятида Сергейнинг ўрнига Виталий Александровични ўтказаётибди. Очил эса аввал «ўрта»лардан қутилиб олиши керак.

— Мен бунга қаршиман,— деди Маҳкам бирдан кескин эътирозга ўтиб.— Редколлегиянинг энг ишчан аъзоларини чиқариб ташлаш кимга керак бўлиб қолди? Нима бўляпти ўзи?

— Энди мен билан ҳам қийпичоқ бўлмоқчимисиз, ўртоқ Маҳмудов? Яна носозлик бошланяпти шекилли!

Сотиболдиевнинг баҳслашиши ҳам алланечук сийқа, бачкана эди. Маҳкам у билан тортишишни истамай:

— Бас, овозга қўйинг,— деди.

— Биз бу ерда Чумичкинни овозга қўёлмаймиз. У кандидат, масалани партгруппа ҳал қилади. Самадовга келганда... Ўртоқлар газетага ҳамма жиҳатдан намунали одамлар ўтиши керак. Лекин Самадов тўртинчи курсни «ўрта» билан битирди. Хўп, қани овозга қўяман.

Маҳкамни фақат Каримов ва Анна қувватлаб чиқди, Сотиболдиевнинг таклифига тўрт киши овоз берди. Протокол олиб бораётган Замира эса бошини кўтармай ёзишда давом этарди. Маҳкам унинг нега овоз берма-

ганини сўради. Замира қизариб, бошини янада пасайтириб бетараф қолганини айтди.

— «Ўрта» олгани учунми?— деди Маҳкам заҳарханда билан.

Бу гапнинг тагида: «Ўрта» олганига сен ҳам сабабчисан!» деган маъно ётар эди. Замира бу маънони тушунди ва қўли ручкага қўшилиб қотиб қолгандай ортиқ ёзолмай тўхтади.

У сўнгги вақтларда Очилдан жуда ўнғайсизланадиган, унинг олдида ўзини осойишта тута олмайдиган бўлиб қолган эди. Айниқса Очил уларнинг группаларига суҳбат ўтказишга келганда бу жуда билинар эди. Замира энди унга эътибор бермасликка ҳаракат қиларди, ҳозир бетараф қолгани ҳам шундан эди. Лекин, барибир у Очилни кўрса ўзгариб кетар, Басти буни акасига етказиб турарди.

Муҳаммаджон Замира билан ўзининг яқинлашишига Очилнинг агитаторлиги ҳам тўсиқ бўлишини сезди-да, Раъно Суяровадан агитаторлар рўйхатини талаб қилди. Рўйхатдан Самадовни топиб:

— Бу қанақаси,— деди.—«Қониқарли» баҳо олганлар ҳам агитаторми? Ўзи яхши ўқимаган агитатор қандай қилиб бошқаларни яхши ўқишга чақиради? А?

— Кечирасиз, Муҳаммаджон ака, ҳалигача эски составнинг хатоларини тузатиб улгурмаяпмиз. Тўғри айтасиз, албатта, ўзгартириш керак.

Очилнинг ўрнига юқори курсдан тезда одам топилмади-ю, Раъно ахборот ўтказиб туришни Омонга юклади.

Спорт секцияларига кўпроқ одам тортиш ва мусобақалар уюштириш ҳаракатида юрган Маҳкам буни эшитиб тутақиб кетди. Агитация ишини илгариги қуруқ расмият ҳолига қайтараётган Суярова ундан қаттиқ гап эшитиб, Сотиболдиевга шикоят қилди. Турсун шундан сал олдин Эшонбоевга редколлегия масаласи қандай овозга қўйилганини айтиб берган эди. Энди бориб: «Маҳмудов Суярова билан уришибди», деб арз қилди.

Муҳаммаджон лекциядан кейин комсомол кабинетига кириб, Маҳкамга дуч келди. Турсун билан Раъно ҳам шу ерда эди. Замира иш планини оққа кўчирар, Маҳкам ундан беришда планнинг ўзига тегишли жойига қандайдир ўзгариш киритмоқчи бўлиб ўтирар эди. Раъно, Турсун ва Замира Муҳаммаджонга ўринларидан туриб

салом бердилар. Маҳкам ўтирган жойида бош иргиб саломлашди-ю, ишини қилаверди. Замира ҳам ёзувни давом эткизиш учун жойига қайтиб ўтираётиб, Муҳаммаджоннинг жеркиб гапирганини эшитди:

— Ўртоқ Маҳмудов, ҳали ёшсиз, ўзингизни унча катта олманг!

Замира бошини кўтариб, унинг кўзидаги заҳарли олов бугун жуда таҳдидли эканини кўрди ва тез Маҳкамга қаради.

Маҳкам қўлидаги планнинг бир варағини жойига қўйишни ҳам унутиб сапчиб ўрнидан турди:

— Мен? Мен-а?!

— Сиз!

— Не... а... Ҳозир ўрнимдан туриб салом бермаганимгами?

— Сиз,— деб Муҳаммаджон одатдагидай жуда тез гап қайтарди,— Маннонов секретарь бўлганда писанд қилмай уришиб юрдингиз. Сотиболдиевни секретарь қилдик, яна назарингизга илмай ўзбошимчалик қиляпсиз!

Маҳкамнинг лаблари бирдан кўкариб, қўлидаги қоғоз титрай бошлади.

— Не, бу... ўртоқ Эшонбоев...

— ...Суяровага дўқ урасиз. Нима ҳаққингиз бор? Ким сизга шунақа ҳуқуқ берди?

Маҳкам яна ноҳақ айбларни шунча одамнинг олдида рад этолмай кўтариб кетиши мумкинлигини сезди-ю, қўлида титраётган қоғозни жойига отди, панжаларини мушт қилиб чўнтагига қаттиқ тиқди ва овозини қатъий кўтариб:

— Гапиришга навбат берасизми-йўқми?— деди.— Мана Суярова ўзи шу ерда, айтсин,—у Раънога юзланди,— дўқ урган бўлсам айтинг!

Раъно ерга қараб, аламли товуш билан:

— Нега айтмас эканман, айтаман,— деди.—Ишимни бардод қилдинг демадингизми? Меҳнатинг сингмагани учун ҳаммасини буздинг деб уришмадингизми?

— Рост-да, ахир, меҳнатингиз сингмагани учун туппа-тузук ишни бузиб ўтирибсиз. Самадовни нега агитаторлар рўйхатидан ўчирасиз? Унақа агитатор бизда жуда кам! Билган одамлардан сўранг, мана,—деб Маҳкам Замирага юзланди. Замира унинг титроқ вужуди ва ҳаддан ташқари оловли қарашига тоб беролмай

стол устига пастроқ энгашди. Маҳкам буни кўриб қарашларини ундан тез нарига олиб кетди.— Мана, биринчи группа яқин, бориб холис одамлардан сўранг. Сўранг, ҳаммасини айтади! Сизларга Самадовдан бошқа агитатор керакми, деб сўранг!

Маҳкам «Замирадан сўранг» демагани, у ҳам Эшонбоевга ён босиб холис гапира олмайди» дегандай эшитилди. Маҳкам ҳозир бунақа ўйларга борадиган бир аҳволда бўлмаса ҳам, унинг «группадан сўранг» деганини Замира худди шундай тушунди ва кўнглига қаттиқ ботди.

Маҳкам қизишиб гапираётганда унга ясама совуққонлик билан қараб турган Муҳаммаджон бирдан истеҳзоли кулимсиради:

— Демак, сизнинг меҳнатингиз сингган ишларни бошқалар барбод қилибди-да. Демак, бу атрофда Самадовчалик керакли одам йўқ. Керакли одам бўлиб нима қаҳрамонлик кўрсатибди? Сиз меҳнатингиз сингиб қандай улуғ иш қилдингиз? Об-бо, сиз икковингиз бўлмасангиз аҳволимиз жуда хароб бўлар экан-да! Жуда бебаҳо одамлар экансизлар-да, а?

Сотиболдиев овозсиз кулиб қўйди. Замира Маҳкамнинг юзидан қони қочиб, кўзлари ғазабдан хиралаша бошлаганини кўрди ва ёмон бир нарса бўлишини сезиб ўрнидан турди.

— Сиз, сиз...—деб Маҳкам хириллаган товуш билан Эшонбоевга жавоб бермоқчи бўларди, лекин муносиб сўз тополмас эди.— Сиз ноҳақ гапиряпсиз! Кўра-била туриб... ахир...

Аммо бу сўзларнинг ҳеч бири ундаги чексиз норозиликни ифода эта олмасди. Эшонбоев ҳамма жойга ўз одамларини қўйиб, мавқеини мустаҳкамлаб олиб, сўнг яна кўкламдаги ур-йиқитни давом этдирмоқчи экани унга энди равшан эди. Шунча вақтдан бери эшитган ноҳақ қоралашларнинг алами қалбида бирдан янгиланди, беҳад чигаллашиб кетган тугунлар тўсатдан қўзғалиб, уни босиб қолаётгандай бўлди.

Унинг сўз тополмай қолганини кўрган Муҳаммаджон енгилиб саросимага тушяпти деб ўйлади-ю, тўлиқ ғолиб келиши учун ҳужумни янада кучайтирди:

— Билиб қўйинг, биз ўзини катта олиб амал талашганларнинг кўпини кўрганмиз. Кўпнинг шохини синдирганмиз!

Маҳкам мушт қилган қўлларини бир силтаб чўнтагидан олди ва ҳар сўзида муштини бир силкитиб, гўё шу билан керакли сўзларни осонроқ топиб:

— Сиз ўзингиз шунақасиз!— деди.— Сиз ичиқора одамсиз!

Эшонбоев қути учиб:

— Нима, нима?— сўради.

— Ғаразгўй одамсиз! Йўқ айбларни тақиб туҳмат қиласиз!

— Э, сен болага бу куниг кўплик қилибди!

Маҳкам аввалгидай ҳар бир иборада Эшонбоевга бир мушт силкитиб:

— Кўплик қилса, қилсин, мен қўрқмайман!—деди.— Осмон қўлингизда бўлса ташлаб юборинг! Сиздан мана булар қўрқади,— деб Сотиболдиевни кўрсатди.— Мен ҳурмат қилар эдим, ишонар эдим! Қип-қизил туҳматчи эканлигингизни билмас эдим. Энди билдим. Ўзингиз уччига чиққан ғаразгўйсиз-у, мени ғаразгўй деб туҳмат қиласиз! Мен энди билдим сизни! Бюрони ҳам ўз манфаатингизга мослаштирмоқчисиз! Бас! Бюрога сиздақа одам хўжайинлик қиладиган бўлса керак эмас менга бунақа бюрода ишлаш! Бас! Бердим сизларга!

Маҳкам эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди.

Стол атрофида тикка турганича қолган тўрт киши нима бўлганини дуруст тушунолмай бирпас карахт бўлиб турди. Замира кутилмаган жанжалдан қалт-қалт титрар эди. Муҳаммаджоннинг юзида қон қолмаган, лаблари пирпираб учарди.

— Э, бу безори бола экан-ку!— деди у алланечўк заиф товуш билан...

Замира унинг қўрқувдан ранги ўчганини овозидаги шу заифликдан билди.

— Энди жазосини берамиз бунинг,— деди Сотиболдиев, нимадандир мамнун бўлиб.—Сиздай одамни ҳақорат қилди. Туҳматкаш деди. Яна бир нарса деди... Яна нима деган эди?—деб у Раънодан сўради.—Ҳа, ичиқора деди. Бунақа бюро керак эмас ҳам деди. Мана, ҳаммамиз гувоҳ. Тегишли чорасини кўриш керак!

Замира совуқ айбномага гувоҳ бўлиб қўл қўйишини тасаввур этиб эти музлаб кетди ва ёрдам истаб Муҳаммаджонга қаради.

— Янаги бюронгизга масаласини тайёрланг,— деди Муҳаммаджон Сотиболдиевга. У ўзини ўнглаб олгандан

кейин овози яна қаттиқ ва таҳдидли жаранглай бошлади.— Амалпараст! Нечук секретарь қилмадиларинг деб уришмаган одами қолмади-я!

«Шундайми?— сўради Замира ўзидан.— Ҳаммасини ўз кўзим билан кўрдим-ку. Шундайми? Гувоҳ бўламанми? Гувоҳ... Ҳаммасини... Йўқ, ҳаммасини эмас. Билмайман. Билмайман».

Унга кабинетда ҳаво етишмаётгандай туюлди. Бўғиқ товуш билан.

— Кечирасизлар, мен...— деди-ю, гапини ҳам тамомлай олмай, қоғозларини йиғиштиришни ҳам унутиб эшикка йўналди.

46

Орадан икки кун ўтгач студентлар пахтага отландилар.

Пахтага!

Бу сўз ҳеч қаерда Ўзбекистондагидай жаранглаб эшитилмаса керак. Осмони ҳафталаб булут кўрмайдиган, ёзи ва кузи очиқ кунларга тўлиб етадиган гўзал водийлар октябрга бориб қийғос очилган ғўзалардан оппоқ бўлиб кетади. Ҳаво ҳамон очиқ, кундузлар ҳамон илиқ бўлса ҳам, тун совуғи қишнинг қилич қайраб келаётганини айтиб туради. Пайкаллар шунчалик улкан, ҳосил шунчалик катта, ваъда шунчалик зўр, келаси ҳафталарнинг обу ҳаво маълумоти шунчалик ноқулайки, ҳосилни вақтида териб олишга пахтакор қўллар етишмай қолади.

Мана шундай пайтда «пахтага» деган сўз бутун республика бўйлаб тўлқинланиб таралади-ю, юз минглаб шаҳарликларни ёрдамга отлантиради. Дала йўллари ҳар қачонгидан ҳам серқатнов, пайкаллар ҳар қачонгидан ҳам гавжум. Шаҳарларда эса одам сезиларли даражада камайиб қолади. Район комсомол комитетларининг эшигида: «Райком ёпиқ, ҳамма пахтага кетди» деган ёзувлар учрайди. Бутун республиканинг ягона хўжалик экани, бутун халқ бир тан-бир жон бўлиб меҳнат қилаётгани мана шу кунларда айниқса чуқур сезилади.

Замира уйдан Руқия билан бирга чиқди-ю, вокзалда ўзларининг салкам бир ярим минг кишилик катта коллективларига бориб қўшилди. Поездлар далага жўнаётган одамларни ташиб улгура олмасди. Улар махсус сос-

ав берилишини кутиб, вокзалнинг бир четидаги алла-
андай запас дарвоза қаршисида анча вақт ўтириб қо-
ишди.

Дала иши учун кийиб чиқилган эски, қўпол кийим-
ар, ҳар хил чамадонлар, тугунлар одеял ўралган порт-
едлар, «ана жўнаймиз», «мана жўнаймиз» деб кутиш
ошқа вақтда ёки киши бир ўзи бўлганда жуда ноқулай
а кўнгилсиз туюлиши мумкин эди. Лекин кўпчиликнинг
расида, «шунча одам нима бўлса мен ҳам шу-да», деган
икр ҳар қандай ноқулайликни аҳамиятсиз қилиб қўяр-
и. Ҳозир дала кийимларининг қўполлиги эмас, истаган-
ай ўтириб туришга, бел ушлашиб олишишига халақит
ермаслиги сезилар, йигитлар ҳадеб бир-бирларига те-
ишар:

— Э, э, дазмол бузил-ди!— деб кулги чиқаришарди.

Курслар, группалар бир-бирига аралашиб кетган, ҳар
им ўз таниши билан топишиб, учта-тўртта киши бир тўп
ўлиб олганди. Эр-хотин Сотиболдиевлар билан Зокир
а Фарида бир тўп бўлиб, декан муовини Муслимовнинг
угуни олдида туришарди. Уларга энг яқин тўп — Замир
а, Руқия ва Басти учови эди. Навбатма-навбат аллақа-
қларга бориб состав қачон берилишини билиб келаёт-
ан Ҳакимов ва Эшонбоев кўпроқ шу икки тўпга қараб
тардилар. Ҳамма составни кутаётгани учун, диққат
аркази ҳам шу ерда эди. Кўпчиликнинг эътиборини ўзи-
а тортаётган яна бир тўп ётоқдан бирга чиқиб келган
Маҳкам, Очил ва Сергей эди. Маҳкамнинг масаласи ҳа-
и бюрога қўйилмаган бўлса ҳам унинг Эшонбоев билан
андай урушгани ҳаммага ошкор бўлиб кетган эди.
Очилнинг эса яқинда яна бир қанча шеъри чиққан, бош-
а факультет студентлари баъзан тарихчилардан: «Шоир
болаларинг қайси?» деб сўрайдиган бўлганди.

Замира Очил томонга қарамасликка ҳаракат қилар,
екин унинг шу ердалигини сезиб, қалбида қўзғалаётган
изобли зиддиятни боса олмасди.

Агар Очил ҳозир ҳам ундан хафа бўлганда ва : «Эс-
килик қолдиғи бу!»— деганидагидай аччиғланиб салом-
ашмай юрганида эди, Замира бундай ички зиддиятга
учрамаслиги мумкин эди. У ёз бўйи Очилни мана шун-
дай аччиғланган эскилик қолдиғини ўртага солиб тан-
қид қилган бир қиёфада тасаввур этар, «аччиғлани-
шингизни кузда бориб кўрамиз», деб ғижиниб қўярди.

Ўқиш бошланган куни улар кўча эшиги яқинида дуч

келдилар. Замира қизлар ётоғи томонидан, Очил қаршидаги йигитлар ётоғидан чиқиб қолди. Бир-бирларини кўрган пайтларидан то кўча эшигига етгунларича йигирма-ўттиз қадам бир-бирларини қаршилаб боришлари керак эди. Қизиқ: шунча ишлар бўлиб ўтганига қарамай Очил Замирани кўрди-ю, қувониб кетди. У Замирани соғинганди, энди шу йигирма-ўттиз қадам юзма-юз бориш дийдор кўришишнинг ўрнини босиб, соғинч туйғуларини бир қадар қондирарди.

Замира ундан буни ҳеч кутмаганди. У ёздагидай аччиғ қилади, салом ҳам бермайди деб ўйлаган Очил қувончли чеҳра билан салом берди. Замира ҳам бўлиб ўтган нарсаларни бир лаҳза унутиб, қувониб алик олди. Кейин улар қўл бериб кўришадиган даражада яқин келдилар. Аммо кўришмадилар. Шунда Замира Очилга яна бир марта қаради ва каникулда дам олмаганини, озиб гўё бир неча ёш улғайиб қолганини, лабининг кескин тахида қандайдир бир кулфатнинг изи борлигини пайқади-ю, бирдан ўзгарди. Очил унга йўл берди. Замира унинг ёнгинасидан ўтаётиб, аллақандай оловдан куйиб кетадигандай ўзини тортиб, шошилиб ўтди.

Кейин ҳам Замира Очилнинг кўриниши, қараши, саломлашиши илгаригидек эмаслигини сезди. Илгари Очил ҳар хил тахминларга бориб, дам умид қилиб, дам шубҳаланиб юргани учун Замиранинг олдида майда-чуйдалардан ҳам авзойи ўзгариб кетаверар эди. Илгари у Замирани кўрса ҳозиргидай қувона олмасди. Чунки муҳаббатининг жавобсизлигидан ранжиши, севги истагини бўғишга уриниши дийдор қувончини босиб кетар эди.

Ёзда мана шу ортиқча ранжиш, муҳаббатга муҳаббат тама қилиб ҳар куйга тушиш гўё бир хасдай куйиб битди. У энди Замирадан муҳаббат кутмагани учун майда-чуйдаларга ҳам эътибор бермай қўйди. Ўзини босиб, иккиланмай муомала қиладиган бўлди. Замира унда ўзини тутиб олган йигитларга хос жозибали қатъият ва мулойимликни энди биринчи марта кўрди.

Очил Замирани ҳали ҳам яхши кўрар эди. Лекин муҳаббат севинчсиз яшай олмайди. Очил энди ҳамма нарсадан қатъий назар Замиранинг «шу дунёда борлигидан» ва уни ҳар замонда кўриб туриш мумкинлигидан қувонарди.

Замира бу қувончнинг сабабига тушунмасди. Очил ўзини вазмин тутиб табиий муомала қилган сари Зами-

а ўнғайсизланар, сунъий равишда босиқ бўлишга ури-
арди. Доим бўлажак келинойиси билан бирга юради-
ан Басти эса Замирадаги бу ҳолатни синчиклаб куза-
ар ва уни бадтар ўнғайсизлантирар эди.

Ҳозир вокзалда Замира мана шу ўнғайсизликдан тез-
оқ чиқиш учун ҳам состав келишини сабрсизланиб ку-
арди.

Ниҳоят, кечга томон состав берилди-ю, студентлар
ий-чув кўтаришиб қизил вагонларга жойлашиб олиш-
и. Факультетни декан муовини Муслимов бошқариб
орарди. Ўқитувчилардан Платон Макеевич билан Ра-
им Умарович ҳам бор эди. Зуфар Ҳакимович ёзда қа-
ул ишлари билан бўлиб дам ололмагани учун курортга
тланар, Муҳаммаджон эса диссертацияси устида ишла-
и керак эди. У синглиси билан Замирани Очиллар
ушган вагонга чиқармади-ю, Муслимов чиққан вагонга
иқариб ўрнаштирди ва «доим бирга бўлинглар» деб
айта-қайта тайинлаб қолди.

Поезд қўзғалгандан кейин Замира ажойиб бир енгил-
ик ҳис қилди. Вагон тўла студентлар ҳам энди ашула-
и бошладилар. Ғилдиракларнинг тарақлаши қизил ва-
онда жуда яққол эшитилар ва поезднинг бир текис теб-
аниши билан бирга музика тактидай ашулага ёрдам
ерарди.

Вагоннинг ўртасидаги дарвозасимон эшикдан пай-
аллар, боғлар, полизлар кўриниб ўтарди. Октябрь ки-
иб, ишкомда узумлар, полизда қовунлар оз қолган, ле-
ин янги пишиқчиликкача таъми оғиздан кетмайдиган
ширинлари қолган. Ҳали яшиллигини йўқотмаган япроқ-
арнинг кечки офтобдан жилоланишида ҳам, шамолдан
айин тебранишида ҳам, ҳавонинг очиқлиги ва тиниқ-
игида ҳам мана шу сўнгги меваларни таъмига ўхшаш
ансиқ бир жозиба бор. Бу йилги булутсиз илиқ кунлар,
шил япроқлар, тўкин-сочин мевалар мавсумининг ғани-
ат бир қисми қолгани юракни алланечук орзиқтиради.

Поезд Вревскийдан ўтгандан кейин қоронғи тушиб,
қитувчилар ўтирган бурчакда фонарь ёнди.

Замира вагон эшигидан алланечук ҳаракатланиб ўта-
тган қоронғиликка тикилиб, яна хаёл суриб кетди.

Муҳаммаджон уни пахтадан олиб қолмоқчи эди.
Ўқимаган нарсаларингизни ўқийсиз, кутубхоналарда
тириб ишлаймиз, мен ҳам шу ерда бўламан», деганди.
Лекин Замира қолишга сабаби йўқлигини, кўпчиликнинг

олдида ўнғайсизланишини айтди. Муҳаммаджон кулиб: «Истасангиз сабаб топилади,— деди.— Тобим йўқ деб қўя қоласиз, справка-писправка керак эмас, деканатга ўзим кириб айтаман».

Замира унинг юзига ҳайрат билан қараб: «Уятга қолмайманми?»— деди. У биринчи марта Муҳаммаджоннинг юзига тик қараб гапирган эди.

Муҳаммаджон: «Сиз ҳадеб уялаверар экансиз-да!»— деб кулди ва гапни ҳазилга бурди. Аммо Замиранн чиндан олиб қолмоқчи экани шубҳасиз эди. «Нега?— ўзидан сўради Замира.— Яна ўқишимга ғамхўрлик қилибми? Ёки кутубхоналарда бирга бўлиш учунми?»

Бирга бўлиш...

Замира бу сўзларнинг мазмуни нақадар чуқур эканини энди биляпти. У илгари ҳамма билан бирга эди, ҳамма унга баравар эди. Энди Муҳаммаджоннинг ғамхўрлиги, Бастининг биргалиги ва кишиларнинг бунга қараши уни фақат Эшонбоев оламига қўшар ва бошқа одамлардан кўринмас бир девор каби ажратарди. Унинг тасаввурида Эшонбоевни ҳурмат қиладиганлар, ундан ҳайиқадиганлар бир томонга, унга қарши турганлар бошқа томонга ажралиб кўринар, у ўзини мана шу қарамақарши томонлар орасида кўриб ваҳми келарди. У оралиқдан тезроқ чиқиб кетишни истаган пайтда Муҳаммаджон ёрдам қўлини чўзиб унга ўз таъсирини ўтказишга интиларди. Маҳкамнинг амал талашиб уришганига, Очил ва Сергейнинг кўролмовчилиги борлигига, Акбаров ўрнимни йўқотаман деб уларнинг учовини Муҳаммаджонга қарши қайраётганига, обрўли одамнинг шунақа душмани кўп бўлишига Замирани ишонтирар эди. Лекин Замира уларни кўп студентлар ҳурмат қилишини кўрганда Маҳкамнинг: «Ичиқора одамсиз, шунинг учун ноҳақ қоралайсиз!» деганини беихтиёр эсларди. Муҳаммаджон бу сўзларни батамом ювиб юборадиган бир иш қилиши керак эди.

Аммо у пахтадан олиб қолмоқчи бўлиб ғалати гапларни айтди-ю, Замиранинг хаёлларини бадтар чувалаштирди. Шунинг учун ҳозир Замиранинг кўнглидан ўтаётган нарсалар ҳам вагон эшиги олдидан алланечук сирли ҳаракатланиб ўтаётган қоронғилик каби тубсиз ва бир оз ваҳимали эди.

Поезд ярим тунда Мирзачўлнинг бир разъездига бориб тўхтади.

Охири юлдузли осмонга бориб туташган кенг ва совуқ ялангликда пахта ташийдиган ўн ғилдиракли юк машиналари қаторлашиб турарди.

Ҳамма поезддан тушиб машиналарга йўналди. Замира бир қўлида майда-чуйда солинган тўр, иккинчи қўлида адёл қўшиб ўралган чамадонча билан четки машинага борди. Машинага олдинроқ чиқиб олган йигитлардан бири борт тахтаси орқали пастга энгашиб шошилиб:

— Қани, беринг!— деди.

Замира қоронғида Очилнинг овозини таниб тўлқинланиб кетди. Очил унинг юкини олиб кейин ўзига қўл чўзди. Замира ҳаяжонидан алланечук бўшашиб қолган эди. Очил уни бир қўлидан тортиб чиқаролмагач, иккинчи қўли билан қўлтиғи тагидан ҳам олди. Юзи-юзига яқинлашганда Замира аввалгидан бадтар титраб кетди.

Очил Бастини ҳам шундай тортиб олди. Моторларини гувиллатиб бирин-кетин бурилаётган машиналар фари бирдан Замиранинг юзига тушди-ю, Очил унинг титраётганини, кўзлари фараларнинг ўткир ёруғидан ҳам қисилмай катта очилиб турганини кўрди.

— Совқотдингизми?— деди устидан фуфайкасини ечa бошлаб.

— Йўқ, йўқ.

Замира совқотмаганини кўрсатмоқчи бўлгандай кабинанинг тепасига қўлини қўйиб, шамолга юзланди:

Басти буюмлар орасига чўкди (Руқия поезддан тушиб ўз факультети билан кетганди). Сўнг Очил ҳам кабина тепасига қўлини қўйиб Замирага ёпма-ён турди.

Машина жимжит ухлаб ётган бир тўда уйлар олдидан ўтди-да, қорайиб кўринаётган далаларга кириб кетди.

Замира машина шамолига юзини қияроқ тутиб Очилдан сўради:

— Бу йил ҳам колхозга борар эканмизми?

Унинг саволи дарҳол ўтган йилги пахтага чиқишни эслатди. Очил ўшанда Замира билан қандай ҳамсуҳбат бўлганини кўз олдига келтирди ва ҳозир ўшандай бирга бўлолмасликларини ўйлади-ю, бир лаҳза сукут қилиб, овози хиёл олиниб жавоб берди:

— Йўқ, совхозга чиқамиз, деб эшитдим.

Замира унинг кўнглидан ўтган нарсани овозидан ва бир зум тўхтаб жавоб берганидан сезди. У, Очилнинг муносабати илгаригидай эмаслигини, бунга ўзининг

«банд» эканлиги сабаб бўлаётганини унутиб савол берган эди, ҳозир бирдан эслаб қаттиқ уялди. Очил ундан гина қилса, «нега оғрийдиган жойимга тегасан?» деб хафа бўлса бу уят ҳисси балки унча озор бермасди. Лекин Очил «йўқ» сўзини ҳам алланечук тортиниб айтди, мумкин қадар беозор ва сипо жавоб берди. Бу сиполик Замирага жуда оғир ботди.

Очил қоронғида унинг юзини кўрмасди. Фақат Замира қўлини кабинанинг устидан олиб, Басти ва яна бир қизнинг ўртасига ўтираётганда унинг ўнғайсизланганини пайқади.

47

Шаҳар ва йўл шовқин-суронидан кейин совхоз посёлкаси одатдан ташқари жимжит туюлади, айниқса далада киши ҳеч нарсани эшитмаётгандай гарангсиб қолади. Қизиқ: оёқ тагида қовжироқ барглар шитирлайди, у ёқ-бу ёқдан теримчиларнинг товуши келиб туради, киши ҳатто ўзининг нафас олишини ҳам эшитади. Бироқ ҳамма товушлар чексиз кенгликларга ёйилиб шунчалик енгил чиқадики, шаҳар ғала-ғовурига ўрганган қулоқлар энди бирдан ҳеч нарсани эшитмаётганга ўхшаб қолади. Шаҳарда минут сайин ўтиб турган машиналарнинг ҳиди деярли сезилмайди, лекин дала йўлидан онда-сонда бир автомобиль ўтиб қолса, бензин ва резинка ҳиди димоққа дарҳол урилади, ҳавонинг нақадар тозалигини шундан ҳам билса бўлади.

Марказий посёлкадан отда чиққан Обид Йўлдошевич даланинг мана шу сирли сукунати ва мусаффо ҳавосини ҳис қилиб, тарих факультети жойлашган отделение томонга бормоқда эди. Штабга келган маълумотларга қараганда, бу факультетнинг иши жуда суст. Бундан ташқари, Обид Йўлдошевич тарих факультетида кўнгилсиз чигалликлар борлигини тобора аниқ сўзларди. У Маҳкам Маҳмудовнинг аризасини бюродан ва умумий партия мажлисидан ўтказиб, райкомга юбормоқчи бўлиб турганда Эшонбоев келиб, кутилмаган нарсаларни айтиб берди: Маҳмудов Тошев билан Акбаровнинг мухлиси экан, амал талашиб жанжал кўтарган, «бюронгда ишламайман», деб ҳаммани ҳақорат қилган ва ҳоказо. Обид Йўлдошевич Маҳкамни кандидатликка қабул қилиш олдидан у билан суҳбатлашганда жанжалкаш йигитга ўхшама-

ган эди. Аксинча, жуда камтар кўринган, ниманидир айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган, лекин журъат эта олмаган эди.

«Эшонбоевнинг бу гапини ҳам текшириб кўриш керак,— деб ўйлади Обид Йўлдошевич.— Ким қандайлиги факультетдагидан кўра далада тез билинади. Кечаю кундуз бирга бўлгандан кейин ҳар бир кишининг иши ҳам, хулқи-атвори ҳам кўпчиликка яққол кўринади».

Обид Йўлдошевич аввал тарихчилар жойлашган мактаб биносига борди. Хоналар тартибсиз, полга тўшалган пичан коридорларга тўзғиб чиққан. Йиғиштирилмаган бир хонада тўрт киши домино ўйнаб ўтирибди. Обид Йўлдошевич: «Нега теримга чиқмадиларинг?»— деса, «дежурмиз», дейишди. Маълум бўлишича, ҳар бир хонадан биттадан навбатчи қолдирилган экан. Ваҳоланки, ҳамма хоналар учун битта навбатчи етарли эди.

Далада ҳам фақат Платон Макеевич бригадирлик қилаётган бешинчи курслилар дуруст ишлар, бошқа бригадаларда беш киши пахта терса ўн киши гаплашиб, папирос чекиб, дам олиб ўтирар ва кун ботишини кутар, «қачон шаҳарга қайтар эканмиз?» деб кун санашар эди. Сотиболдиев биринчи курсга бригадир бўлган, «биз нормани 120 процент бажариш мажбуриятини оламиз», деб катта гапирган, лекин ҳалигача 80 — 90 процентдан чиқолмай кулги бўлиб юрар эди. Уни биринчи курслилар ҳам писанд қилишмас, қуруқ маҳмадоналиги учун «Турсуни қурсин» деб мақол чиқаришган эди.

Табиати жуда юмшоқ бўлган Мўмин Муслимович эса ҳеч кимга гапини ўтказа олмасди.

Обид Йўлдошевич ким яхши ишлаётганини сўради ва Маҳкам Маҳмудовни эшитиб хиёл таажжубланди.

— Ўзи шаҳардан хафа бўлиб чиққан эди,— деб тушунтирди Муслимов.— Ҳеч ким билан иши йўқ. Аламини ҳам ишдан олади, шекилли, куни бўйи тинмайди. Юз элликка етказиб теряпти.

— Қаерда ўзи? Менга учрамади.

— Ҳў, ана, пайкалнинг четида,— деб Муслимов қўнғир спортча кўйлак-шим, қора кепка кийган ва ёлғиз пахта тераётган Маҳкамни кўрсатди.

Обид Йўлдошевич унинг олдига келди.

— Ҳорманг, йигит!

Маҳкам ўгирилиб Караматовни кўрди-ю, кўзлари ҳаяжондан чақнаб кетди. Пахта тўла этагини бир қўли

билан ушлаб ўзини сал орқага ташлаб шошилиб кўришди.

Обид Йўлдошевич унинг ишини тўхтатмай суҳбатлашмоқчи эди, ёнидаги эгатга тушиб, пахта терар экан:

— Баъзи ўртоқларингиз,— деди,— ўттиз килога ҳам етказмаётган эмиш, сиз қандай қилиб юздан оширасиз?

— Билмадим,— деб Маҳкам ўнғайсизланиб кулимсиради.

Қўл ҳамма нарсага тез ўрганадиган ёшлик чоғларида у мактаб билан пахтага чиқиб бир колхозчи қиздан икки қўллаб тезу тоза теришни ўрганиб қайтганди. Ўшандан бери пахта териш Маҳкам учун фақат кўп вақт ва куч талаб қиладиган бир ишгина эмас, завқ берадиган ва кўнгилнинг чигилини ёзадиган бир гўзаллик ҳам эди.

Мана, ҳар бир чаноқдаги пахта бир неча паллаларга бўлиниб, кўпчиб турибди. Ишнинг кўзини билмаган одам ҳар палладаги пахтани бир ушлаб тортади, шунда ҳам чаноқнинг тубида пахта қолади, қовжироқ баргларни тозалаб ўтириш ҳам кишини хит қилади, чаноқ тубида қолган чаласи эса кўзга тушган оқдай ёмон кўринади. Киши ўз ишидан қониқмагандан кейин чарчаши ҳам, зерикиши ҳам осон бўлади.

Маҳкам эса ҳар бир чаноқда бўладиган кўринмас бир марказни топиб ўрганганди. Қўли шу марказга тушса ҳамма паллалардаги пахта бир қисқа ҳаракат билан осонгина юлиниб чиқар, бармоқларида пахтани «чип» этиб дамига тортадиган бир магнит борга ўхшар ва завқини келтирарди. Бир лаҳзада лўппи чаноқ бўшаб қолар, спрлангандай ялтироқ туби топ-тоза бўлиб кўринар ва бу ҳам уни қувонтирарди. Пахта чаққон олингандан кейин ғўза шохларининг титраб қўйиши ҳам, чаноқларнинг бир-бирига тегиб енгил шилдираши ҳам, алланечук жуда ёқимли туюларди.

Кейин этагининг тез тўлиши, эгатнинг бошига олдин чиқиб қолиши, қанорининг бошқаникидан кўпроқ тарози босиши, уч хонали рақам ҳаммани унга қаратиши қизиқишини яна ва яна оширарди.

Маҳкам шуни Обид Йўлдошевичга қисқагина қилиб айтиб берди.

— Демак, ўрганиш керак экан-да. Кам тераётган ўртоқларингизга нега ўргатмайсиз? Ё энди бюрода ишлашни бутунлай бас қилдингизми?

Маҳкам ялт этиб унга қаради, Эшонбоев билан уриш-

ганидан хабардор эканини сезди-да, уялиб қип-қизил бўлиб кетди. У Эшонбоев билан астойдил курашиш ўрнига ўзини йўқотиб қўйиб болаларча урушгани учун руҳан азобланиб юрар эди. Чунки энди Эшонбоев унга жанжалкаш деб айб тақиши осон эди. «Ўзи-ку, баҳона тополмай юрган эди,— деб куюнарди Маҳкам ичида.— Энди мени жанжалкаш деб айтиб борса нима бўлади? Райкомнинг бюросида кўриладиган масала кўп бўлади деб эшитган эдим. Ортиқча текширишга вақт бўлмаса-ю, «ҳа, йигит, ҳали хомроқ экансиз» деб қайтаришса. Ё текшириш чўзилиб кетса-ю, тавсияномаларимнинг муҳлати тугаса. Ахир беш ой бўлиб боряпти! Нима қилиш керак? Нима бўлади?»

Маҳкам ҳозир Обид Йўлдошевичга уят аралаш қарар экан, мана шу саволларга ундан жавоб олишни истар эди. Обид Йўлдошевич қўлидаги пахтани унинг этагига солди-да:

— Нега шундай бўлди?— деб сўради.

Маҳкам тўлиб кетган этагини қаноргa бўшатиб келди. Кейин иккови яна бир этакни тўлдиргунларича бутун воқеани айтиб берди. Эшонбоевга аввал қандай ишонгани, курс бюролари масаласида нима гаплар бўлгани, Сотиболдиев секретарликка қандай сайлангани, Сергей ва Очил редколлегиядан қандай чиқарилгани — ҳаммасини бирма-бир айтиб берди. Караматов унга Акбаров ва Тошев ҳақида саволлар берди, Маҳкам бу тўғридаги ўйлари ва тахминларини ҳам гапирди. Унинг ҳикоясига Обид Йўлдошевич ишонч билан қулоқ солгани юзидаги мулойим эътиборидан билиниб турарди. Лекин охирида у Маҳкамдан ранжиб гапирди:

— Демак, Эшонбоевдан хафа бўлганингиз учун бюронинг ишини ҳам қилмай қўйибсиз-да. Бўлмаса комсомолларга айтинг эди, ўрнингизга бошқа одам сайлашсин эди. Бу нима деган гап? Факультетларинг графикни бузиб маломатга қоляпти, аҳволларингга қараб бўлмайди. Бир бюро аъзоси бунақа аразлаб юрса. Факультет учун ким жон куйдиради?

Маҳкам, «Сотиболдиев қилган ишга аралашмайман», деб юргани бачканалик эканини энди чинакам сезиб турар, бошини кўтармай жим пахта терарди. Унинг юзи бўртиб, уятдан қизариб кетганини кўрган Обид Йўлдошевич бошқа гапирмади ва Сергей Чумичкиннинг олдига кетди.

Караматов шу куни кечгача тарихчиларнинг орасида юрди-ю, оқшом актив тўплаб, ачитиб-ачитиб гапирди, бошқа факультетларнинг теримдаги муваффақиятларини айтиб берди.

— Нега сизларда ижтимоий ишлар тўхтаб қолган? Нега мусобақа оғизда бор-у, амалда йўқ?

* * *

Эртаси куни далада ҳам активистлар кўпроқ шу тўғрида гапирар эдилар. Бугундан бошлаб ётоқ жойларда қизлардан битта, йигитлардан битта навбатчи қолдирилди-ю, бошқа ҳамма пахтага чиқди ва теримчилар сони тўрт кишига ортди. Бир тўп бешинчи курслилар орасида пахта тераётган Сергей қизишиб гапирарди:

— Агар ҳамма ҳеч бўлмаса нормани бажариб турганда бунчалик орқага кетмас эдик. Эшитдиларингми? Бизнинг факультет олтинчи ўринга тушиб кетибди. Боя йўлдан физматли ўртоқларим ўтган эди, тошбақа юриш қилиб кулишади.

— Ҳа, бир-икки киши юз килодан тергани билан ёз бўлмайди,— деди Очил.— Коллектив қўзғалмаса бекор.

— Қани коллектив?— деб Сергей янада қизишиб сўради.— Коллектив деган бир бутун организм бўлади, ҳамма бирлашиб иш қилади. Бизда ҳар ким ўз ҳолича. Ҳар курс бир бригада-ю, ҳар бригада ўз қозонида қайнайди.

Бу гапларни киноялы табассум билан эшитаётган Шоазим:

— Вой белим!— деди-ю, эгатга ўтирди.

Лола ва бошқа қизлар пиқирлаб кулишди.

Бугун Маҳкам ҳам кўпчиликка қўшилиб термоқда эди. Обид Йўлдошевич аввал уни хўп уялтирган бўлса ҳам, кейин кетар олдида: «Аризангиздан хотиржам бўлинг, мен ўзим райкомга бориб айтаман», деган эди. Маҳкам кўпдан бери қалбини безовта қилиб юрган тугунларни унга очиб кўрсатиб руҳи жуда енгиллашган, хаёллари ҳам гўё қандайдир лойқадан тозаланиб, тиниган эди. Пахтани ҳам бошқача бир иштиёқ билан термоқда эди.

Буни кўрган Шоазим:

— Тиришинг-е, ўртоқ Маҳмудов, тиришинг,— деди,— мукофотни ўзингиз оласиз!

Қизлар яна кулишди. Маҳкам қаддини ростлаб, Шоазимга тик қаради.

— Узумга бўйи етмаган бир тулки ҳам мана шу сиздай ялпайиб ўтириб «пуф-е, аччиқ!» деган экан.

Қизларнинг кулгисига энди Очил ҳам қўшилди. Лекин унча-мунча гапни ўзига олмайдиган Шоазим:

— Аччиғланманг, Маҳкам, мен сизга қойил бўлиб гапиряпман,— деди.— Ҳайронман, белингиз резинкаданми дейман? Бир кўсакда икки-уч грамм пахта бўлса, яна ҳар кўсакнинг бешта палласи бўлса. Юз кило териш учун қўл неча юз марта бориб-келиши керак, бел неча минг секунд эгик туриши керак?

— Юз тонна териш учун-чи, миллион тонна териш учун-чи!— Сўради Очил унга жиддий тикилиб.— Бу йил икки миллиондан ошиқ...

— Хўп, хўп, хўп,— деб Шоазим кулгили бир тусда ўрнидан турди.— Сиз агитацияни бошладингизми, демак, қаққайиб туриб эшитиш керак!

Шоазимнинг майнавозлиги кўп одамга ёқар эди.

— Қизиқ,— деди Очил ҳозир бунинг сабабига тушуниб.— Кун санаб зеркиб юрганларга Шоазим овунчоқ бўлиб қолибди. Шунинг учун нормасини бажармаса ҳам — қаҳрамон! Русча айтганда, герой дня.

— Шунисн ёмон-да,— деб яна Сергей гапга қўшилди.— Гапга чечан одам ишга чечан одамни ютиб кетяпти. Биринчи курс қолоқ деймиз, лекин уларда ҳам илғорлар бор. Қаюмов деган бир йигит етмиш кило терибди. Мен боя «Жанговар варақага» ёзмоқчи бўлиб бордим. Қаюмов ким, деб сўрасам, Садри дегани кўкрагига уриб, «мен!» дейди. Ҳамма кулади. Чунки Садри йигирма килодан теради. Қара: Қаюмов Садрининг устидан кулмайди-ю, Садри Қаюмовнинг устидан кулади.

«Нега?— деб ўйланарди Маҳкам.— Яхши ишнинг обрўсини кўтармаганимиз учунми? Яхши ишлаган билан ёмон ишлаган аралашиб билинмай кетяпти. Фақат тарозининг олдида бир билиниб қолади-ю, тамом».

— Агар менинг қўлимдан келса,— деди Очил ғижиниб,— нормани берганларнинг пешонасига бир хил, бермаганларнинг пешонасига бошқа хил чироқ ёқиб қўяр эдим. Шахтёрларнинг пешонасидаги чироққа ўхшаб доим узоқдан кўриниб турсин эди.

Кундуз куни далада пешонасига чироқ ёқиб пахта териб юрган кишиларни тасаввур этиш кулгили эди. Яна

Шоазим буни ҳам кулгига олди-ю, ҳаммалари хахолаб юборишди. Лекин этагини бўшатмоқчи бўлиб марзадаги қаноргa қараб кетаётган Маҳкам бирдан жиддийлашиб:

— Эй, шошманглар, шу гапнинг жони бор!— деб қайтиб келди.

Очилнинг гапи унинг энг зўр бир интилишига — ҳақни ноҳақдан, тўғрини нотўғридан, яхшини ёмондан яққолроқ ажратиш ҳақидаги интилишига мос келар эди. Буни бошқа мураккаб соҳаларда амалга ошириш қийин бўлса ҳам, балки теримда мумкиндир? Яхши ишлаганни ёмон ишлагандан чироқ билан ажратиб бўлмайди, албатта, лекин бригадалар билан ажратиш мумкин эмасмикин? Колхоз ёки совхозда бунинг иложи йўқ, чунки доимий бригадалар фақат теримда эмас, бошқа ҳамма мавсумларда ҳам керак, уларнинг состави ўзгармас ва қатъий бўлиши шарт.

— Аммо биз,— деб Маҳкам қўл силкитиб гапирарди,— муваққат бригадалармиз. Ҳаммамизнинг қиладиган ишимиз бир — пахта териш. Бу ерда курсдан курснинг фарқи йўқ, ўн саккиз ёшдан ошган соғлом йигит-қизлар биринниг қилганини бири қила олади. Шунинг учун бригадалар курслар бўйича эмас, кўрсаткичлар бўйича тузилса. Мана масалан, биринчи бригада. Теримда энг илғорлар киради. Мана, иккинчи бригада,— деб Маҳкам қаппайган этагининг бир четига уриб қўйди.— Нормани бажарганлар киради. Мана, охирги бригада. Йигирмаўттизда юрганларнинг ҳаммаси тўпланади. Бир бригададан иккинчисига йўл катта очиқ, қолоқликдан чиқдингми, марҳамат, шарафли бригадага ўт. Илғорликдан бошинг айланиб ишни бўшаштириб юбордингми, бас, тошбақа бригадага туш!

Сергей қизиқиб кулимсираб турарди.

— Чёрт возьми! Жуда оддий, шубҳали даражада — оддий фикр. Албатта рад қилишади. Одамлар коса-товоқ эмас, токча-токчасини топиб қўйгани, дейишади. Лекин... Қолоқларни бир бригадага тўплаб ўз ҳолига қўйиб берсанг ҳеч бало чиқмайди, албатта. Агар ҳамма прожекторларни ўша бригадага тўғриласанг, «Жанговар варақа» борми, юмор кечалари борми, тажриба алмашиш борми, агитация борми, тарбия иши борми — ҳаммасини баравар ишга солсанг бир нарса чиқиши мумкиндир. Мени шу ёғи жуда қизиқтиряпти.

— Кейин энг кучли бригадирни ҳам ўшаларга тайинлаш мумкин,— деб қўшимча қилди Очил.

— Ҳа-ҳа.

— Демак, гапимиз бир жойдан чиқяпти,— деди Маҳкам қувониб.

— Мажлис чақирилишини сўраш керак.

— Йўқ, аввал Платон Макеевич билан бир маслаҳатлашиб олиш керак.

Кул ранг дала плаши, чарм кепка ва этик кийган Платон Макеевич пайкалнинг нариги четида эди.

Туш пайтида бир от қўшилган солдатча поход кухнясида посёлкадан иссиқ овқат олиб келаётган Мирсаид кўринди. У эски қора гимнастёрка устидан бир ёнига фотоаппарат, иккинчи ёнига сумка тақиб, ювош тўриқ байталнинг жиловини олифталик билан силкитиб борарди.

Платон Макеевич ҳаммани овқатга чақирди.

Кухня ариқ бўйидаги катта толлар олдида тўхтаган эди. Бир қисми қуриб, бир қисми ҳали ҳам кўкариб турган ажриқ ва кўкатлар устига одамлар одатдагидай тўп-тўп бўлиб ўтиришди. Маҳкамлар бугун четроқдан жой олишди-да, ўз давраларига Платон Макеевични чақириб келишди ва буғланиб турган мошхўрда устида ўз фикрларини батафсил айтиб беришди.

Улар учови ҳам шундай ишонч ва якдиллик билан гапирар эдики, Платон Макеевич уларнинг алланечук бошқача, янгича ишлашга ташна эканликларини дарҳол тушунди ва ўйланиб қолди. У биларди: ёшликда киши ҳар қандай янги ғоядан тез оловланади. Далага ўрганолмай зерикаётганлар, пахта теришни эмас, тезроқ шаҳарга қайтишни ўйлаб кун санаб юрганлар, тер тўкиб ишламагани учун кучини, вақтини қаерга сарфлашни билмай безовта бўлаётганлар шу ғоя билан ёнмасмикин? Факультетнинг обрўси учун курашни шу йўл билан юқори кўтариб бўлмасмикин?

Уч ўртоқ қўйган саволларга бу фикрлар ҳам қўшилиб, кечқурун бригадирлар хонасида узоқ муҳокамага сабаб бўлди. Сотиболдиев бу гапнинг Маҳкамдан чиққанини эшитган заҳоти: «Қандайдир ўйин-ку, мусобақани ўйинчоққа айлантириш-ку!» деб эътироз билдирди. Мўмин Муслимович бунақа айб тақмас эди-ю, лекин бир нарса бўлса балога қоламан, деб журъат этолмасди. Раҳим Умарович билан Платон Макеевич умумий

мажлис чақирилишини талаб қилишар, «агар кўпчилик қувватласа масъулиятини ҳаммамиз кўтарамиз», дейишарди.

Охири «Теримнинг бориши ва факультетимизнинг ҳозирги вазифалари» деган умумий мавзуда мажлис чақирилди ва ҳаммага маълум бўлган чақириқлар, насиҳатлар орасида бригадаларни кўрсатгичларга қараб тузиш масаласи кўтарилди-ю, дарҳол ҳамманинг эътиборини ўзига қаратди.

Кўпчилик маъқуллаб чиқди.

48

Замира Басти билан бирга териб, бирга тортдирарди. Иккови этакларини умумий қаторга баравар бўшатиб туришса ҳам, Басти ялқовлик қилиб нуқул пуч этак билан келар, кечқурун пахталари тарозига қўйилганда терганлари икки нормага етмай қоларди. Шунинг учун Замира ҳам Басти билан қолоқлар бригадасига тушди.

Биринчи куни янги бригадага кулиб-кулиб чиқишди. Ҳар ҳолда бу ишга ўйиннинг бир тури, деб қараш бор эди, баъзилар гапни ҳазилга бурса дарров кулги кўтариларди. Кечаси мажлисда ҳам кулган, кулимсираган одамлар кўп эди. Бригадаларга ном қўйишаётганда биров «Қийғир» дер, биров «Штурмовик» дер, биров «Бажарган» дер, қолоқ бригадага эса гоҳ «Тошбақа қадам», гоҳ «Бажармаган», гоҳ «Штрафной батальон» деган номларни таклиф қилишар ва ҳар сафар гур-гур кулги кўтариларди. Сотиболдиев туриб: «Айтмадимми, бу ўйинчоқ иш демадимми?» деса ҳам кулги чиқарди. Охири биринчи бригадага «Факультетнинг шарафи» деб ном беришди ва 70 килодан оширганлар (норма 50 эди) киради, деб қарор қилишди. Нормасини бажараётганлар бригадаси «Иккинчи ўриндагилар» деб аталадиган бўлди. Қолоқлар эса «Уят эмасми?» деган ёзув билан юриши керак эди.

Кечаси билан Маҳкам бошлиқ активистлар бу номларни кўзга узоқдан кўринадиган қилиб ёзиб чиқишган эди. Эрталаб олтин ранг билан «Факультетнинг шарафи» деб ёзилган яп-янги алвон тагига ўн беш чоқли киши тўпланди. Эскироқ алвонга «Иккинчи ўриндагилар» деб ёзилган, бу алвон ёнида анча одам турарди. Нормани бажармаганлар бригадаси ҳам биринчи бригада-

дан икки баравар катта эди. «Турсуни қурсин», деб чақирган Садри, биринчи бригадага ўтиб кетган ҳамкурси Қаюмовни масхара қилиб сўради:

— Шу ҳам бригадами? Ё кўсанинг соқолими?

Орқадан кулги товуши келди. Шоазим Садрининг ёнида туриб гапирди:

— Ҳалиям бўлса бизнинг бригадага қўшилиб қўя қолинглар. Яхши бригаданинг одами ҳам қалин бўлади. Қаранглар: салобатли бригада бунақа бўлади!

— Қаранг, аввал ўзингиз қаранг,—деб Очил иккинчи бригададан унга гап қотди.

Шоазим беихтиёр у ишора қилган томонга қаради: эски бир фанерга узоқдан кўринадиган қора ҳарфлар билан «Уят эмасми?» деб ёзилганди. Фанернинг иккита бақувват дастаси бор эди ва бир дастасидан Шавкат, иккинчи дастасидан Омон ушлаб келарди. Шу икки сўзнинг юқорисига майдароқ қилиб: «Бу бригадада ҳар куни йигирма-ўттиз кило тераётганлар бор» деб ёзилганди. Тагига эса пашша қўриб ўтирган Садри ва Шоазимнинг вахимали карикатураси чизилганди.

Шоазим ҳам, унинг гапидан кулаётганлар ҳам бир лаҳза дамлари ичига тушиб жим қолишди. Нариги бригадалардан қаттиқ кулги эшитилди.

— Э обор, наррог-е! — жеркди Садри Шавкатни.

— Қўймайди, ахир.

— Ким?

Шавкат орқадан келаётган Платон Макеевичга ўгирилди.

Платон Макеевич уларга яқинлашиб кўнгилсизгина салом берди-да:

— Мени сизларга бригадир қилиб юборишди, — деди, сўнг бирдан Замирани кўриб:— Э, сиз ҳам шу ердамисиз? — деб таажжубланди. Замира уялиб қип-қизил бўлиб кетди. — Бюро аъзоларидан яна ким бор? Ҳа, Кузаков ҳам шу ердами? Дурust, дурust.

— Омма билан алоқани узишмайди-да,— деб Шоазим кесатди.

Бир-икки киши ҳиринглаб кулиб қўйди.

Биринчи бригада йўлга тушди. Улар алвонни ҳилпиратиб ашула айтиб бораётганда:

— Оббо!— деб Шоазим яна истеҳзо қилди.—Боришда талтайишади-ю, ҳали келишда шалпайишади.

Сўниб қолган кулги яна оловлана бошлади. Кулги,

қизиқчилик уларнинг энг зўр қалқони эди. Садрига ўхшаган уч-тўртта андишасиз йигитлар ва уларга қўшилиб папирос чекадиган Рая Ботирова деган қиз бир тўп бўлиб олишган, кулгиси лаблари учида тайёр турар ва Шоазимнинг ҳар бир гапидан хахолашарди.

Пайкал бошида уларга арава ҳайдаб келаётган бир совхоз ишчиси учради ва фанердаги ёзувни ўқиб отини тўхтатди-да:

— Ким ўша йигирма кило терган, оёқ-қўли ҳам борми ё мўнди кўзами? — деб кулги қилди.

Игорь Кузаков Садрини кўрсатаётган эди, Ҳусни отнинг биқинига билдирмай перо санчди. От шаталоқ отиб, аравакаш аравасига йиқилиб тушди. Садриннинг ўртоқлари овозларининг борича хахолаб кулардилар.

Бу кулги бошқаларни ҳам бир оз ҳимоя қилар, шунинг учун қўшилиб кулувчилар кўп эди. Платон Макеевич уларга ортиқча гапирмас, фақат ҳаммани зимдан кузатарди.

Садрилар пайкалда вақтни ўйин-кулги, гап сотиш билан ўтказишар, баъзан аллақаёқларга йўқолиб кетишарди. Ётган хоналарида ҳам кўпчилик бўлиб олишган, кечаси эшикни бекитиб «йигирма бир» ўйнашар, картани далага ҳам олиб чиқишар ва овлоқроқ жой топиб, ўйинни давом этдиришарди. Платон Макеевич:

— Қаёққа?— деб сўраб қолса, Садри қорнини ушлаб:

— Бизга бу ернинг овқати ёқмаяпти, шу маза йўқ,— дерди.

Ўртоқлари эса хахолаб маъқуллашарди.

Бу хахолашга ҳозирча энг кўп халақит бераётган нарса — фанердаги ёзув ва карикатура эди. Ёзув тушгача ўтган-кетганнинг эътиборини ўзига тортиб пайкалнинг бошида турди, тушдан кейин Платон Макеевич Омон ва Игорь билан суҳбатлашиб пахта теришаётганда бирдан йўқолиб қолди.

Уни Садри майдалаб ариққа оқизиб юборганди. Кечқурун қайтишда Садри яна қизиқчилик қилиб, бригадани кулдириб борди:

— Об-бо, аттанг, бугун ўзим кўтармоқчи эдим-а? Муборак ёғочга қўлим тегмай қолди-я. Об-бо аттангги-на-эй!

Платон Макеевич буни писанд қилмасдан:

— Майли, ҳали кўп кўтарасиз, — деди.

Кечаси у Маҳкам ва бошқа активларни «штаб» деб аталувчи хонага тўплаб, аҳволни айтиб берди.

— Бошда мен бир нарсадан ҳавфсираган эдим. Қолоқлар битта-иккита бўлса уялтириш осон, лекин ўн беш-йигирматаси бир жойга тўпланиб, коллектив бўлиб олса ҳеч нарса таъсир қилмайди. «Коллектив — катта куч» деган аксиома бу ерда ҳам ўзини кўрсатди. Ҳозирча бизнинг бригададаги қолоқларни кулги бирлаштириб коллективга ўхшатиб турибди. Лекин, аслида бу ҳали — коллектив эмас. Садри улфатлари билан бошқалардан жуда фарқ қилади. Кузаковга ўхшаганлар теришни яхши билмаганлиги учун қолоқлар орасига тушиб қолган. Шоазимга ҳам, «дипломантсан, бешинчи курсни ерга қаратма», деб гапириб қўйдим. Хуллас, ҳар бирига конкрет ёндашиб, Садрилардан ажратиш керак. Садриларнинг нималар қилишини ипидан игнасигача аниқлай олсаларингиз яхши бўлар эди, карикатура чизиб чиқарардик. Сиз, Маҳкам, эртага бизнинг бригадага чиқиб теришни яхши билмайдиганларга бир оз тушунтирсангиз қандай бўлади?

— Майли, тажриба алмашамиз, — деди Маҳкам кулимсираб. — Платон Макеевич, менда ҳам бир таклиф бор. Бугун иккинчи курслик Муродов 75 кило терибди. Эртага бизнинг бригадага ўтиши керак. Шуни ҳамма кўрса, яъни бригадалар эртага ҳам бугунгидай бир жойга тўпланса-ю, тантана билан эълон қилинса...

— Э, бу бўлмайди, ивирсиб кеч чиқадиганлар бор,— деб Очил эътироз қилди,— ҳамма тўплангунча «совуб» қолади.

— Аксинча, — деди Маҳкам. — Ҳамма кутиб турганда кеч чиқадиганлар тез кўзга ташланади, кутиб туриш кўпчиликнинг жонига тегади, бунга қаршилар кўпаяди.

— Менимча, — деди Платон Макеевич, — бу ҳам ташкилотчиларга боғлиқ. Агар ҳамма бир вақтда уйғотилса, ҳар бир хонадаги студентларнинг кечикмай чиқишига жавоб берадиган кишилар бўлса, унда эрталаб тўпланиб жўнаш яхши. Бригададан бригадага ўтказишни кўпчиликнинг олдида қилганга нима етсин!

— Бўпти, ҳозир ҳамма хоналарга кириб чиқамиз, — деб Маҳкам ўрнидан тура бошлади.

Шундай қилиб, эртаси куни ҳамма бир вақтда уйғотилди-ю, уч бригада кечагидай уч жойга тўпланди. Фақат бугун қолоқ бригаданинг «эмблемаси» жуда бошқа-

ча эди. Иккита бақувват дастага катта сариқ картон қоқилган. «Уят эмасми?» деган қора сўзларнинг юқорисида Садрилар қорнини чангаллаб, буталарнинг орасига кириб борар, пастида эса уларнинг пана жой топиб ўлиб-тирилиб карта ўйнаётгани тасвирланганди.

Нариги бригадалардан гап ташлай бошладилар:

— Ҳа, кечаги фанерни нима қилдиларинг?

— Битта-яримтаси обедга қўшиб еб юборгандир!

— Э шундайми? Айтдим-а, бу бечоралар қоринларини чангаллаб пана жойга чопяпти деб. Фанерни ҳазм қилиш осонми?

— Шоазим кўринмайдими? Ҳў, Шоазим!

Шоазим бугун ўзини панага олмоқда эди. Очил чақиргандан кейин чиқди.

— Нима дейсиз, ўртоқ Самадов? Ё булар еган фанердан сиз ҳам емоқчимисиз?

Шоазим «булар» деб, фанер йўқолишини ўзидан соқит қилаётганига сабаб бор эди: энди у ўзини Садриларга яқин тутишдан уяларди. Платон Макеевич буни сезиб, ич-ичидан қувониб қўйди.

— Лекин, бу фанерни есаларинг пашшадай қулайсанлар, бунга мухоморнинг сувидан суртганмиз.

— Ҳў, Шоазим,— деб Очил яна кулиб гап ташлади.— Ёнингизда турган йигит ким? Ажнабий матодан почаси тор шим кийганини айтаман!

— Картабозларнинг гушнаси шу-да,— деб бошқа биров жавоб берди.

— Шундайми? Эй, йигитча, бу ёққа қаранг. Илоҳим ютқизманг-у, лекин бир фалокат бўлиб ўша чипор шимингизни ютқизиб қўйсангиз менга айтинг. Бир танишим ҳангисига тўқим қидириб юрган эди, ўшанга пуллаб бераман.

Кулгининг кети узилмасди. Садриларнинг кулгидан қилинган қалқонини энди кулги тешмоқда эди.

Шу пайт қўлида қоғоз ушлаган Муслимов пайдо бўлди. Унинг ёнига бригадирлар тўпланди. Уларнинг жиддийлигини кўриб, ҳамма жим бўлиб қолди.

Муслимов Муродовнинг етмиш килодан ошиқ терганини ва ҳозир биринчи бригадага ўтиши кераклигини эълон қилди. Муродов орадаги йигирма қадамча масофани ҳаяжонланиб босиб ўтаётганда биринчи бригададагилар ўзларининг кўпайишаётганларидан қувониб қарсак

чалиб юборишди. Бу ҳаммага бир лаҳза қаттиқ таъсир қилди, гўё ҳазил-ҳазил билан бошланган ишнинг жиддий мазмунини кўпчилик энди чинакам ҳис қилди.

Картоннинг тагида Замира деярли кўринмасди — у ҳам Шоазимга ўхшаб ўзини панага оларди. У кеча жонжаҳди билан ишлаган, аммо яна икковининг тергани икки нормага етмаганди. Платон Макеевич унга алоҳида теришни маслаҳат берар, лекин Замира ўртоғига хиёнат қиладигандай ботинолмас эди. Ҳозир картонни кўтариб боришга ҳеч ким кўнмагандан кейин кимдир:

— Бюро аъзолари кўтарсин,— деди.

— Тўғри, кўтаринг, ўртоқ Азимхонова!

Замира ер ёрилса кириб кетгудек эди. Омон унга қайишиб:

— Замира опа, беринг менга,— деди.

(Ўша хат воқеасидан кейин улар беш-олти кун аразлашиб юришган, ярашганларидан кейин эса Омон «Замира опа» деб гапирадиган бўлганди).

Иккинчи томондан Игорь кўтарди. Бу нарса ҳали кўп сансалор бўлишини сезган Платон Макеевич ҳамма билан келишиб, ким қайси куни кўтаришига тахминий рўйхат тузиб қўйди.

Қўшни пайкалдан Маҳкам келди, Платон Макеевич айтгандай «тажриба алмашиниб», тушгача Игорлар билан бирга терди.

Садри ва унинг ўртоқлари эрталаб масхаралари чиққандан бери аччиқ қилиб юришар, карта ўйнаганлари ҳақида «айғоқчилик» қилганни қидиришарди. Ниҳоят, сезги бўшроқ Шавкатдан гумонсираб, уни бир четга олиб чиқиб кетишди.

Шавкат тушликдан кўзи моматалоқ бўлиб, пешонасида ғурра билан қайтди. Платон Макеевич сабабини ҳар қанча сўраса ҳам, «йиқилиб тушдим» деб айтмади. Садри унга пичоқ кўрсатган, «айтсанг, қорнингни ёраман» деб қўрқитганди.

Шунинг устига кеча бригаданинг пахтасини қабул қилган тарозбон чол жиғибийрони чиқиб бир халта тош кўтариб келди:

— Қайси номард пахтага тош қўшиб тортдирди? Э мен сизларни муллаваччалар десам, муттаҳамбаччалар ҳам бор экан-ку! Уят эмасми, мўйсафид кишини алдаш? Қани, катталарнинг қани, сизларни шунча йил ўқитиб мулла қилолмаган домлаларинг қани?

Бу номардлик кимдан чиққанини кўпчилик сезиб турарди. Энди шу Садрилар билан бирга бўлиш ўз қадрини билганларга чиндан ҳам уятли туюла бошлади.

Эртаси куни эрталаб иккинчи бригада Игорь билан Шоазимни қарсаклар остида ўзига қўшиб олди.

Платон Макеевич Замира билан Бастига иккита қанор келтириб, яна алоҳида-алоҳида теришни сўради. Бу сафар Замира йўқ демади.

— Вой, мени оз теради дейсиз шекилли!— деб Басти қанорнинг бирини ердан юлқиб олди.— Майли, ҳар ким ўзича бўлса бўлаверсин. Акам бир нарса деса сиз жавоб берасиз.

Ўша куни у ҳам ориятини қўлдан бермай жон-жаҳди билан терди. Кечқурун тортдирганларида Замирании нормадан ўн кило ортган, Бастиники эса фақат уч кило етишмас эди.

— Лекин, шу бугун бирга тортдирсаларинг икковларинг ҳам бажарар экансизлар,— деб кулди Платон Макеевич.— Майли, Басти, эртага яна бир ҳаракат қилсангиз Замирани қувиб етасиз. Мана, бугун Омон ҳам бажарди.

Платон Макеевич бригададан кетаётганларни қувонч билан кузатиб қоларди.

Битта-яримта фалокат босиб илғор бригададан орқадагиларга юмалаб тушувчилар ҳам бўлар, уларни умумий кулги билан кутиб олишар, лекин, ҳар ҳолда, олдинги бригадага ўтувчилар кўпроқ эди ва кўпайиб борарди.

Дастлабки кунларда бекор юрган бюро аъзолари энди бош қашлашга фурсат топишолмасди. Анна билан Ортиқ кечқурунлари тинмай бадиий кеча тайёрлашар, бутун карикатуралар ва «эмблемаларни» Архипов чизар, Рифқат эса факультетнинг кундалик кўрсаткичларини қизиқарли шаклда эълон қилиб борарди. Энди бошқа факультетларнинг ишлари билан қизиқувчилар, «нечанчи ўринда боряпмиз?» деб сўровчилар кўп эди. Шунинг учун ҳар куни марказий штаб билан алоқа боғлаб, қайси факультет нечанчи ўринда бораётганини билиш ва кўзга кўринарли бир жойга маълумот ёпиштириб эълон қилиш Игорь Кузаковга топширилди.

Шу ишлар қилинадиган кичкинагина хонадан оқшомлари одам узилмасди. Студентлар бу хонани «Кичик штаб» деб, Маҳкамни эса, «Кичик штабнинг бошлиғи»

деб аташарди. Бошда бу ишга қарши чиққан Сотиболдиев энди бир четга чиқиб қолган эди. Раъно Суярова эса соғлиғи ярамай пахтага чиқмаганди. Ҳозир Сотиболдиев ўзига яқин олиб дардини айтадиган бирдан-бир бюро аъзоси Замира эди.

— Маҳмудов ўзини оқлаш учун югуриб юрибди,— дерди у.— Ҳа, бюрода масаласи кўрилгунча ўзига тарафдор йиғяпти. Кўрамиз ҳали.

Лекин Замира Бастидан ажралиб, иккинчи бригадага ўтгандан кейин Анна Погорельская уни «Кичик штаб» даги ишларга торта бошлади.

У ерда ҳар куни икки тилда «Жанговар варақа» чиқарарди. Рус тилидагисини Сергей тайёрлар, Архипов кўчирарди. Очил тайёрлайдиган ўзбек тилидаги «Жанговар варақанинг» хушхат кўчирувчиси йўқ эди. Анна Замиранинг хати жуда яхши эканини биларди, уни шу ишга таклиф қилди.

Замира оқшомлари Очил билан бирга ишлашини, у ёзган, таҳрир қилган нарсаларни оққа кўчиришини тасаввур этиб, юраги гурсиллаб ура бошлади. «Бюро аъзосиман, Сотиболдиев бошқа топшириқ бермаса нима қилай», деб ичида ўзига важ кўрсатди-ю, оқшом гоза кийимларини кийиб, Анна билан бирга «Кичик штаб»га кирди.

49

Катта қора стол устига юз шамлик қалпоқсиз лампочка шундай паст тушириб осилган эдики, ўтирган кишининг пешонасига иссиғи уриб турарди. Стол атрофидаги табуреткаларнинг ҳаммаси банд: бирида Игорь факультетнинг иккинчи ўринга чиққанини одатдагидан ҳам катта ҳарфлар билан ёзяпти, бирида Рифқат диаграммадаги эгри чизиқнинг «тумшуғини» янада юқори кўтаряпти .Бошқаларида Маҳкам ва Сергей ўтирибди, тикка турган Очил баланд овоз билан бир материални ўқиб беряпти.

Сергей ва Маҳкам қизларни кўриб ўринларидан турди. Замирани кутмаган Очил алланечук оқариб кетди. Кўришаётганларида Анна унга:

— Мана сизга хаттот,— деб тушунтирди.

Очил Замиранинг бирга ишлашини энди билиб:

— Ш-ш-ундайми? — деди дудуғланиб ва шошиб давом этди:— Кечираснз. Бу хона кичик. Стол-стул...

— Жой бор, қани ўтиринг,— деб Маҳкам Замирага ўз табуреткасини берди.

Нариёқдан Рифқат ҳам ишини битириб, ўрнидан турди. Очил унинг табуреткасини Замирага яқин қўйиб ўтирди. Лекин унинг иссиғига тоб беролмагандай дарҳол ўрнидан турди. Бир бет ватман билан жанговар варақа бланкасини олиб келди-да, Замиранинг олдига ёйди.

— Бу қоғоз юпқароқ, сиёҳ тарқалади,— деб бланкани кўрсатиб изоҳ бера бошлади.— Шунинг учун мана бу босмахонада босилган жойини қирқиб, ватманга ёпиштирамиз-у, мақолаларни тўғри ватманга ёзамиз. Мана, мен колонкасини чизиб қўйибман. Мана бу материаллар. Сарлавҳаси... Мана бу ерда карикатуранинг ўрни бор. Сарлавҳаси билан карикатурани Архиповга чиздирамиз. Рангдор қилиб чизади. Ўрнини қолдирамиз. Сарлавҳанинг ўрнини: Мана бу... Ҳа, буни айтдим. Хўш, энди...

Очилнинг қувониб ва шошилиб гапираётгани, Замира ҳаяжондан ёниб унга қараёлмаётгани ҳаммага сезилиб турарди. Замира эса ватманни ҳам, кўчириш керак бўлган нарсаларни ҳам узоқ бир жойдан кўраётганга ўхшарди. Маъносини ҳам элас-элас тушунарди. Мақолалардан бири: «Терим ҳам санъат, санъатни эса эгаллаш керак» деб аталар эди.

Замира кўчиришни шу мақоладан бошлади. Аммо қўли алланечук қўполлашиб қолганга ўхшарди. Ҳарфлар нотекис чиқар, сатрлар ҳам қийшайиб кетарди. Кимдир унга чизғич ва қалам узатди, сатрларнинг ўрнини чизиб олишга маслаҳат берди. Очил ўзининг ҳадеб гузатилаверганидан чаплашиб кетган ёзувларини айблар, дам-бадам изоҳ берар, мумкин қадар озодароқ таҳрир қилишга уринар, аммо боши яхши ишламай баттар янглишарди.

Шу тарзда ишлар жуда секин силжиди. Аввал Игорь, кейин Сергей билан Маҳкам ишларини битириб кетишди. Сарлавҳалар билан карикатураларга ҳали-бери навбат келмаслигини кўрган Ким, «бирпас айланиб келаман», деб чиқиб кетди.

Иккови ёлғиз қолгандан кейин Замира бошини кўтариб Очилга дадил қаради. Унга дала ёқибди шекилли,

ёноқлари қорайиб тўлишибди, ёзда хила чўкиб қолган қовоқлари ҳам соғлом кўпчиб турибди.

Очил Замиранинг қараганини сезиб, таҳрир қилаётган нарсасидан кўзини тез олди. Кўз-кўзга тушганда Замира Очилнинг каникулдан кейинги босиқлиги ва сиполигидан асар ҳам қолмаганини кўрди. У яна кўкламдаги каби ўзини яхши идора этолмас ва бунинг учун ўзидан ҳам, Замирадан ҳам норози бўлаётгани билиниб турарди.

— Хўп, энди мана бу тўртликларга ўтдингизми?— сўради у Замирага ишни эслатиб.

Ўша кечаси машинада Замиранинг ўзини ғалати тутгани, кейин терим кунларида Очилдан нимадир кутаётганга ўхшаб қараганн ва бу бугун ҳамманинг олдида титраб-қалтираб ҳаяжонлангани Очилнинг юрагини жуда яйратар эди. Лекин зўрға йиғиб олган хаёллари аввалгидан ҳам бадтар чувалашиб, изтиробли тахминлар кўпайиб борарди. Агар Замира Эшонбаев билан аҳди-паймон қилмасдан олдин шундай ҳаяжонланиб, шундай муомала қилганда Очил ўзини фақат бахтиёр ҳис қилган бўлар эди.

Аммо шундай бир жазирамадан ўтгандан кейин яна орқага қайтиш, яна «севадими? ёки адашяпманми?» деб иккиланиш жуда қийин эди. «Севади» деб фараз қилганда ҳам ўша куни фанер орқали эшитилган ўпишиш дарров ёдига тушарди. Замиранинг ётоқдан кетиб, бир кампирникида тургани ҳам Эшонбоев билан бемалолроқ ўпишиши учун деб ўйларди. Бунга энди у кўникиб қолган, унаштиришгандан кейин табиий деб ҳисоблар эди. Аммо Замиранинг ҳозирги ҳаяжонида, қарашида нима маъно бор? Эшонбоевни севмайдими? Қандай қилиб кежагини унга муҳаббатсиз боғлайди? Наҳотки Замира шундай енгилтак, шундай беқарор бўлса?

Бу тахминлар Очилнинг Замира ҳақидаги юксак фикрига, ихлосига путур етказарди. Шунинг учун у Замиранинг аввалгидай бўлишини, ўзини «банд» қиздек узоқроқ тутишини (юраги аксини истаса ҳам) афзал кўрарди.

Замира эса нимадир демоқчи бўлиб кўчиришдан тўхтади. Аммо нима демоқчи эканини айтмади. Кераксиз бир қоғозга чизиб жим ўтираверди.

У Очилдан «нега ёзда шундай бўлди?» деган савол кутарди. Шундан кейин ўзи ҳам сўрамоқчи бўлган нар-

саларини сўраши мумкин эди. Бироқ Очил бундай савол беришга ҳаққим йўқ деб ўйларди. У, «тўртликларим ёқмаган бўлса айтишдан тортинянти», деб ўйлади.

— Қамчилиги бўлса... Ёқмаётибдими?

— Буниси эмас,— деди Замира бошини кўтариб. Очил таажжубланиб:

— Қайсиси?— деди. Замира унинг яна қайси шеърларини билади?— Газетада чиққанами?

Замира бош чайқади: у Очилнинг республика газетасида чиққан шеърини ўқимаган эди.

— Группаларингизда ўқиб берганимми? «Гўзал ўткинчи-я?»

— Ҳа.

— Нимаси ёқмаган эди? Айтинг.

Замира ўшанда ноҳақ ҳажв қилингандай хафа бўлганди. Ахир, наҳотки у ёмғир томчисидай беқарор ва ўткинчи қиз бўлса?

Очил сўраб-сўраб шуни билди-ю, ўнғайсиз кулимсираб ,нима дейишини билмай туриб қолди.

— Э, унинг маъноси бошқача... Йўқ, чиндан худди шундай. Уни ёзган одам ўзини ҳам алдаган, бошқаларни ҳам адаштирган.

— Ёзган одам? Ким ёзган?— Ҳайрон бўлди Замира.

Очил Замирага атаб ёзган, лекин унга кўрсатмаган шеърларини эслади-ю, ҳаммасини айтиб бергиси келди. Фақат «мен» деб айтишга тили бормади.

— Сиз билмайсиз ,бунинг тарихи узоқ,— деди.—Ўша шеърни ёзган йигит бир қизни яхши кўриб қолган бўлади. Лекин қиз уни яхши кўрмайди. Йигит шеър ёзиб, ўзини бир япроққа, қизни бир томчига ўхшатиб кўнгли унча-мунча тасалли топади. Жавобсиз севгидан қутулгандай бўлиб юради. Лекин тўсатдан қизга дуч келади-ю, ҳеч нарса ўзгармаганини, севгидан қутулиш осон эмаслигини билади. Эртаси кун ёмғирли тунга қараб ўтириб бошқа бир шеър ёзади. Мана, эшитинг...

Очил шеърни титроқ товуш билан ўқир, ҳозир ҳар қачонгидан ҳам ўтли кўринган кўзларини Замиранинг юзидан узмас эди. Замира ўзи чўғланиб ўтирар, шунинг учун унинг ўтини унча сезмас, фақат кўзи Очилнинг кўзига тоб беролмай пастга тушиб кетар, у кўпроқ Очилнинг эҳтиросли лабларига қараб тингларди.

— Бу ғамгин шеър. Буни ёзган йигит ўзига ишончи зўр авлоддан эди, маъюсликда узоқ яшай олмас эди. У

ўша йили ўртоқлари билан янги йил кутганда ҳаётдан шодлик тилаган эди. Мана.

Янги йил тўртликларининг охиридаги:

«Ақлли, меҳрибон, ҳуснли бир қиз, янги йил, буни ҳам сендан кутамиз» деган сатрлар доим кулгига ёки табассумга сабаб бўларди. Аммо Замира буни ҳам жиддий эшитди. У ҳатто қимирламасди.

— Кейин,— деб давом этди Очил,— баҳор келиб ҳамма ёқ яшнаб кетган кунларда йигит хаёлида қиз билан топишганга ўхшаб юради. Қиз бир кўз қараши билан йигитга адабиётни севаман дегандай, бир шеър истагандай туюлади. Кейин йигит қувноқ бир шеър ёзади.

Ҳаво соф, боғ кўм-кўк, баргларда шудринг...

Тўсатдан эшик очилди ва Архипов новча қаддини эгиб остонадан ўтди. Очил уни кўриб дарҳол ўзига келди.

Ўнғайсиз жимликда Замира тез ишга уннади.

Шу куни бу тўғрида бошқа гапиришолмадилар. Лекин Замира шеърнинг давомини эшитишни истарди. «Гўзал ўткинчи» учун унинг олдида гуноҳкор эканини энди билган Очил эса гўё фақат шу гуноҳни ювиш учун ҳаммасини айтиб бергиси келарди.

Ҳозир улар бир бригадада эдилар.

Эрталаб эгатлар тақсимланаётганда тасодифанми, ёки иккови бир-бирига ихтиёрсиз интилаётгани учунми, ёнма-ён тушиб қолишди. Бошқалардан етарли даражада узоқлашаётганларидан кейин Замира тамомланмай қолган шеърни эслатди.

Кенг далада кундуз куни пахта териб юриб айтилаётган шеър кеча оқшом иккови кичик хонада ўтиргандагидай таъсирли эшитилмаслиги керак эди. Аммо офтоб нурида Очилнинг юзига тегиб турган зўр кечинмалари ниҳоятда аниқ кўринар ва айтаётган нарсаларини майда-чуйда тафсилотларигача изоҳлаб турар эди. Замира умрида сира бундай юзни кўрмаган, бундай таъсирли овоз билан шеър эшитмаган эди.

Очил очиғини айтмасди.

— Йигит қиздан муҳаббат кутиб юргани учун — дерди у,— майда-чуйда ўпка-гиналарга боради, аммо қиз бошқа йигит билан бўлиб кетгандан кейин ўпка-гиналари ноҳақ эканига тушунади, ўзини-ўзи алдаб юрганини билади-ю, оғир аҳволда бошқа шеър ёзади.

Очил «Муҳаббат жазирамаси»ни ўқиб берди-да, бирпас жим қолиб:

— Энди тушундингизми?— деди.— Қуёш тегса буғланиб кетадиган ўткинчи томчи нималигини йигит энди тушунади. Гўзал ўткинчи — муҳаббат эмас, йўқ, қиз ҳам эмас. Гўзал ўткинчи йигит ўз хаёлида яратган сунъий тасалли. Тушундингизми? Ҳар сафар муҳаббат офтоби тегса бу тасалли ўша томчидай бирпасда буғланиб кетади. Тушундингизми? Йигит шеърида бирор нарсанинг устидан кулган бўлса ҳам, фақат ўзининг бу тасаллисидан кулган. Энди у бунақа томчиларга умид боғлашдан қўрқади. Ўзини ўзи алдашдан қўрқади. Тушундингизми?

Очилнинг ҳадеб «тушундингизми» деб сўрашига сабаб Замиранинг бир сўз ҳам демай алланечук гангиб эшитаётгани эди. У «тушунаман» деган маънода бош иргар, аммо ҳали аниқ бир нарса англамасди. У Очилнинг севгисини бутун борлиғи билан ҳис қиларди, ҳамма туйғулари гўё гувуллаб овоз берарди, фақат бу овознинг нималиги ва унга жавобан нима қилиш кераклигини билмасди.

Очил ҳам ўзининг шеър билан муҳаббат изҳор қилганини англамасди. «Мен фақат қарзимни уздим,— деб ўйларди у.— Замирага аталган нарсаларни кўксимда шунча вақт сақлаб юрган эдим, энди ҳаммасини бердим-у, кўнглимни ортиқча юкдан холос қилдим. «Гўзал ўткинчидан» хафа бўлган бўлса тушунсин, мен уни хафа қилмоқчи эмас эдим».

Улар иккови ҳам этаклари қандай тўлаётганини, атрофдагилар эътибор бериб қараётганини пайқамас эдилар. Уларнинг сўзлари эшитилмаса ҳам, юзларини кўрган одам гап нималигини тахмин этиши қийин эмас эди.

50

Шу пайкалда улардан анча олдинда Зокир билан Фарида ҳам яккама-якка суҳбатлашиб пахта термоқда эди. Зокир секретарликдан тушгандан бери комсомол ишларга деярли аралашмай қўйган, Ҳакимовнинг тавсияси билан кўп тиражли газетанинг редколлегиясига аъзо бўлиб кирган, номи улуғ, ташвиши оз бу иш унга жуда маъқул тушганди. Бундан ташқари у ҳозир Фаридага ҳар қачонгидан ҳам ортиқ берилганди. Фарида Зокирнинг муҳаббат изҳорларига халақит бермай қўйгандан бери,

суҳбат доираси жуда кенгайиб кетган, узун терим кунларида ва оқшомларида икковининг гапи адо бўлмасди. Фарида ҳали ҳам Наримонни дер, лекин шунга қарамай Зокир билан муносабати дўстлик чегарасидан чиқиб интим тус олиб борар, бу эса кўп одамга эриш кўринарди.

Ҳозир Очил билан Замира ҳам шуларга ўхшаб кўрина бошлади. Уларнинг кўзлари алланечук сузилиб гўё тўхтаб қолгани, юзларидан кучли ҳаяжон кетмаётгани бригада тушки овқатга чиққанда яққол кўринди. Замира «банд» қиз бўлгани учун баъзилар ҳайрон бўлиб, баъзилар «шу-да» дегандай лаб буриб қарарди. Яна, бахтга қарши Фариданинг ҳам, Замиранинг ҳам куёви диссертация ёзиш билан банд ва бу ерда йўқ; унинг ҳам, бунинг ҳам орқасидан бешинчи курснинг таниқли йигитлари юрибди; у жуфт ҳам, бу жуфт ҳам фақат аҳду паймонни бузиб қовушиши мумкин.

Очилни мана шу тикилиб қарашлар ва тасодифий ўхшашлик ўзига келтирди. У ҳали ҳам ҳушини йиғиб ололмай ўтирган Замирага қараб: «Эҳ,— деб кўнгли эзилди,— банд эмаслигингда одамлар гап қилади, деб бўлар-бўлмасга ўзингни олиб қочар эдинг. Энди «бир йигитни қўйиб, иккинчиси билан юрибди» деб чиндан ҳам гап қилишлари мумкин бўлган пайтда ўзингни мудофаа қилишдан ожиз бўлиб ўтирибсан. Йўқ, мен сенинг гап-сўз бўлишингни истамайман. Зокирга ўхшашни ҳам истамайман.»

Очил Замира билан якка қолмасликка ҳаракат қила бошлади. Аммо бу уни қийнарди. Зокирга ўхшашдан қочиш, Замирадан ҳам қочиш эди. Шунинг учун энди Зокирнинг Фарида билан эртаю кеч бирга юриши унинг ғашини келтирар, эгатлари яқин тушиб қолганда уларга тиканли гаплар ташлаб қўярди. Охири бу гаплардан бири муҳаббат тўғрисида қаттиқ баҳс чиқишига сабаб бўлди.

Зокир муҳаббатни кишининг ақли, иродасига бўйсунмайдиган юрак стихияси дерди.

Очил эса бунга ўзининг «Севгига ҳам мен бўлмайман қул» деган шиорини қарши қўярди.

— Нега биз бошқа соҳаларда иродаси мустаҳкам кишиларни мақтаймиз-у, муҳаббатга қолганда «Сердцу не прикажешь» деб иродасизликни оқлаймиз?

— Сиз оддий нарсани тушунмаяпсиз,— деди Зокир.— Муҳаббат онгдан эмас, юракдан чиқади!

— Э, ахир ўша юрак одамнинг ўзиникими? Одам ўзини идора эта олиши керакми-йўқми? Ҳақиқий одам ўз туйғуларининг қули бўлмайди, хўжайини бўлади. Садоқат билан вафодорлик фақат мана шунақа одамдан чиқади.

— Демак, сиз муҳаббатда эркни тан олмайсиз?— деб Зокир киноялн кулди.— Одам ўз муҳаббатини онгига бўйсундириб, истаган томонга буриб, истаган кўйга солиши керакми?

— Йўқ, энди гапни бурманг-да. Онг билан эркинлик бир-бирини инкор этмайди-ку. Эркинлик — англанган заруратдир, деган формулани унутманг, жўра.

— Сиз яна муҳаббатда юракни ҳисобга олмаяпсиз,— деб Фарида гапга қўшилди.— Муҳаббат масаласидаги эрк бошқа, у формула бошқа. Муҳаббат онг билан бўладиган нарса эмас, юрак билан бўладиган нарса. Шунинг учун муҳаббат англанган зарурат бўлолмайди.

Зокир чангали тўла пахта билан қаддини ростлаб Фаридага завқланиб тикилди. Бир вақтлар Фарида ҳам Очил айтган гапни айтиб Зокир билан баҳслашмаганмиди? Қандай ўзгарган. Қандай яхши!

Очил чаноқлар билан ҳам баҳслашаётгандай пахтани қаттиқ-қаттиқ юлиб терар ва баланд овоз билан гапирарди. Улар учови ҳам ишлаб баҳслашаётганлари учун секин гапирилса яхши эшитилмас, қаттиқ гапириш эса баҳсни баттар қизитарди.

— Муҳаббат онг билан йўлга солинмаса кўр-кўрона бўлади, шуни билиб қўйинг. Муҳаббатнинг онгдан бошқа кўзи йўқ. Кўр муҳаббатда эрк борми? Киши юрак стихиясини илоҳий бир куч деб билса-ю, муҳаббатга кўр-кўрона итоат қилса, кўзини чирт юмиб оқимга қараб оқса — бунинг нимаси эрк? Қул-ку. Қул бўлганда ҳам иродасиз қул! Яна буни юрак стихияси деб кўкларга кўтариб, мақтайдиганлар бор. Менингча, бировлар тушунмай мақтаса, бировлар вафосизликни оқлаш учун мақтайди.

— Сиз догматиксиз,— деди Зокир.

— Бекорларни айтибсиз!

— Вой, уришиб кетманглар тағин...— деб Фарида қаҳ-қаҳ уриб кулди.— Очил, менга қаранг. Сиз вафо деб нимани тушунасиз ўзи? Татьяна Ларинанинг қари генералга вафосиними?? Ундай бўлса Анна Каренинани нима қиласиз? Агар Анна ҳам ўз онгига бўйсуниб иш

қилганда, Вронскийни севмас эди, ўша калтакесак эри билан яшайверар эди.

— Анна Каренина... Каренинанинг... яъни шундай жамиятда эдики, муҳаббат билан онг...

— Йўқ, сиз китобий гапни қўйинг,— деди Зокир Очилнинг шошилиб қолганидан қувониб,— аввал бир нарсани айтинг: Анна Каренина ўз муҳаббатини онгига бўйсундирганида нима бўлар эди? Шу бизни мафтун қилган улуғ муҳаббат бўлармиди?

— Ҳа, бунда,— деб Очил энди аниқ жавоб топди.— Ҳамма гап онгнинг қанақалигида. Анна муҳаббатини онгига бўйсундирганда ҳам меҳнатсиз ҳаёт кечираётган аристократ хонимнинг онгига бўйсундирар эди. Бундай онг чинакам инсоний муҳаббатни идора этолмасди. Агар Анна меҳнаткаш бўлганда, ёки революцион ишларга қатнашганда онги ҳам бошқа бўлар эди, муҳаббатига ҳам тўғри йўл топа олар эди, унақа трагедия ҳам бўлмаслиги мумкин эди. Демак, ҳамма гап онгнинг қанақалигида.

— Йўқ, ҳамма гап муҳаббатнинг қанақалигида!— хитоб қилди Фарида.— Кучсиз муҳаббатни онгга бўйсундириш ҳам осон.

— Чин муҳаббатни ҳам бўйсундириш мумкин. Фақат бунинг учун зўр онг, зўр ирода керак.

— Сизнинг фалсафангиз Дон Жуанга ҳам ёқиб тушса керак,— деди Зокир.— Ўзини яхши идора этиб, артистдай ўйнаб, «онгли» равишда муҳаббат изҳор қилиб юрадиган субутсизларга нима дейсиз?

— Қайтага Дон Жуанлар сизнинг фалсафангиздан кўпроқ фойдаланади, жўра. Бир йигит билан қиз дўстлашади, севишади-ю, бир-икки йил турмуш қургандан кейин ё униси, ё буниси бошқага оғиб кетади. Фалсафа тайёр: аввал уни севар эди, кейин буни севиб қолди, севгига эркинлик керак. Тамом! Киши шу йўл билан ўн марталаб севгини алмаштириши мумкин эмасми?

— Ҳа, бу характерга боғлиқ-да.

— Онгга боғлиқ денг.

— Яна онг!— Қичқирди Фарида.— Ахир ғаразли мақсад билан севадиганлар ҳам ўз туйғусини онгига бўйсундиради-ку, наҳотки шуни тушунмасангиз? Бойлигига қизиқиб турмушга чиқувчилар, квартирали қайлиқ қидирадиган йигитлар...

— Бу энди муҳаббат эмас... Кейин гап яна онгнинг

қанақалигида. Индивидуалист, эгоист бўлса, албатта...

— Сиз айтгандай, кунда бир кишини севиш ҳам муҳаббат эмас-да, бўлмаса!

— Хўп, ундай бўлса муҳаббат нима?

Баҳс яна бошидан бошланди. Улар умуман муҳаббат ҳақида баҳслашар эдилар-у, лекин ҳар ким ҳозир ўзи бошидан кечираётган нарсаларнинг нимасинидир рад этар, нимасинидир ёқлар, шунинг учун жуда берилиб тортишарди.

Очил ҳозир ирода кучига муҳтож эди, Замирага қараб интилаётган туйғуларини иродасига бўйсундириш учун жон-жаҳди билан ҳаракат қиларди.

Фарида эса фақат Очил билан эмас, ўзини лангар каби ушлаб турган тушунчалар билан ҳам баҳслашарди. Шунча вақт Наримонсиз лангар ташлаб турищ, Зокир томондан келаётган устма-уст тўлқинларга тоб бериш жуда қийин эди. У лангардан бўшаб сузишни истарди.

Унинг бу истагини ҳозир ҳеч ким Зокирчалик чуқур тушунмади. Улар бир тараф бўлиб баҳслашар эканлар, ўша лангардан бирга бўшаётгандай бўлишар ва алланарса икковига бирдай ёқимли туюларди.

Кеч кирди. Баҳсда ҳеч ким енга олмади-ю, Очил пахта тўла қанорини орқалаб ҳирмонга кетди. Фарида билан Зокир аввалдан маслаҳатлашгандай индамай теришда давом этдилар. Кейин ғира-шира қоронғилик тушиб, кўсакни баргдан ажратиш қийинлашганда эгат бошидаги қанорлари олдига келдилар.

Пайкалда ҳеч ким қолмаган эди. Каллакланган тутлар девори ортида қутб юлдузи порлаб турарди.

Иккови жимгина бир-бирларининг этакларини енишга ёрдам бера бошлашди. Аъзойи бадани титраётган Зокир Фариданинг ҳам титраётганини сезди.

Фарида кийган фуфайканинг тугмалари солинмаган эди. Зокир қўлини фуфайка тагидан ўтказиб унинг белидан олди ва аста ўзига тортди. Кўкраги кўкрагига тегиб кетди.

Алланечук бўшашиб, итоаткор бўлиб қолган Фарида қаршилик қилмасди.

Ариқ бўйлаб яқин келиб қолган Сотиболдиев уларнинг қанор олдида ўпишаётганларини кўрди-ю, қаттиқ йўталди.

Фарида кўзини очди ва сесканиб лабини олди. Зокир ам қўлини қўйиб юборди.

— Даракларинг йўқ, у ёқда мажлисга чақиришяпи,— деди Сотиболдиев. Сўнг кўнгилсизланиб хабар қилди:— Бизга байроқ тегибди. Караматов топширишга елибди.

Зокир билан Фариданинг дами чиқмас эди.

— Ҳа, айтмоқчи,— деб Сотиболдиев бирдан жонланиб гапирди,— Эшонбоев келди. Эрта-индин кетамиз ейди.

— Чинданми?— сўради Зокир.

Унинг овозида бахт титроғи бор эди.

51

Пахтадан қор учқунлаб турган совуқ ва бадқовоқ унда қайтдилар. Факультет ҳам ҳувиллаб, совуб ётарди. Лекин яна ўқиш бошланиб аудитория ва коридорлар дамга, ҳаракатга, товушларга тўлди-ю ҳамма ёқ одатдан ташқари илиқ ва файзли бўлиб кетди. Дала шамолида қорайган юзлар, ғўзага тирналиб, иссиқ-совуқни ўп кўриб чиниққан қўллар (сўнгги икки кун қор чангалаб кўсак юлишга тўғри келганди), жисмоний меҳнатда ишган навқирон гавдалар ҳозир ҳар қачонгидан ҳам тлироқ эди. Комсомол хонасига киргизиб қўйилган ва урчакни яшнатиб турган қизил бахмал байроқ ҳам ловдай ёниб гўё факультет ҳавосини иситарди. Дала йинчиликлари ва муваффақияти одамларни бир-бирига яхшироқ танитган, дўстлар, қадрдонлар ўртоқлар меҳри билан ёнувчилар кўпайган, қарашлар, қўл сиқишлар, суҳбатлар аввалгидан қизғинроқ, бевositароқ бўлиб қолганди. Шунинг ҳаммаси бирлашиб, файзли ва ҳароратли бир муҳит пайдо қилганди.

Лекин бу ҳарорат Муҳаммаджон Эшонбоевни безовта қиларди — худди куйган жойга иссиқ тегиб ачиштираётгандай безовта қиларди. Байроқ олиш тантанасида кўпчиликнинг орасидан кимдир:

— Ўртоқ Эшонбоев, ўринларингиз билинди!— деб нинг қилгани унинг эсидан ҳеч чиқмайди.

Бу гапда «сиз билан Ҳакимов бўлмаганларинг учун байроқ олдик» деган маъно бор эди. Улар қўллаб-қувватлаган Сотиболдиевнинг бир четга чиқиб қолгани ҳам, улар ёмонлаб юрган Маҳкамнинг обрў қозонгани ва кўп-

чилик бюро аъзоларини ўз таъсирига олгани ҳам бу гапни исботлаётгандай бўларди. Караматов ҳам байроқ топшираётиб Маҳкамни ташаббускор комсомол вожаги деб атаган, буни ҳамма қарсаклар билан маъқуллаганди. Маҳкам теримда иш кўрсатганлар қатори республика Олий Советининг Фахрий Ёрлиғига тақдим этилганди.

Энди Муҳаммаджон Маҳкамга берган ўта салбий баҳосини Караматовнинг олдида бир амаллаб изоҳлаши керак эди. Тантанали мажлисдан кейин у Караматовни кўчага кузатиб чиқди-ю:

— Обид Йўлдошевич, бизнинг бу Маҳмудовимиз жуда ўзгариб кетибди,— деди.— Мен бунақалигини билмас эдим.

Машина эшигини очаётган Обид Йўлдошевич алланарсадан чўчигандай унга кескин ўгирилиб қаради. Симёғочдаги лампадан тушаётган заиф ёруғликда Муҳаммаджон унинг кўзи жаҳлдан қисилганини, мўйлови алланечук йўғирилиб кўтарилганини кўрди.

— Билгансиз,— деди Обид Йўлдошевич паст, қатъий товуш билан.— Курс бюролари ҳақидаги таклифидан билгансиз. Лекин биз сизни билмаганмиз. Хато қилган бўлсангиз яхшиликча бўйнингизга олярсиз, деб умид қилган эдим. Ҳозир яна шумлик қилиб қутулиб кетмоқчисиз. Ҳаммаси учун партия мажлисида ҳисоб берасиз!

Ҳисобот сайлов мажлиси яқинлашётганидан ташвишланиб юрган Муҳаммаджонга бу гаплар яшин зарбасидай таъсир қилди. У лампочкали симёғочга суянib қанча вақт туриб қолганини билмайди. Ҳушини йиғиштиргандан кейин дафъатан хаёлига келган нарса — Караматовга кимдир чақибди деган гумон бўлди. «Ким? Ким?»

Пахтадан қайтишда Сотиболдиев Маҳкам билан Караматовнинг узоқ суҳбатлашганини айтиб берди-ю, Муҳаммаджон ўз гумонига жавоб топди. У Маҳкамдан комсомол хонасида эшитган гапларнинг аламини ҳали унутмаган эди. Энди устига бу қўшилди.

Йўқ, бугина эмас. Маҳкам ва Очил пахтада унинг қайлиғини ҳам «айнитган» эди. Замира энди Маҳкамни ҳурмат билан тилга олар, бюрода унга ён босар, Очилнинг номини эшитганда эса юзи хиёл оқариб, лаблари бир-бирига қаттиқроқ ботар, кўзлари севинчдан порларди. Тўғри, Замира Очил билан ўзининг орасида беҳад

муҳим воқеа юз берганини ҳали тушуниб етмаган эди. У фақат Муҳаммаджоннинг: «Сиз туфайли Очил мени кўролмайди», деганини эслаб, пахтада буни сезмаганини, Очил Муҳаммаджонга қарши бир оғиз ҳам гапирмаганини, қайтага унинг қайлиғи гап-сўз бўлмасин деб ўзини тортиб муомала қилганини сўзлаб берганди. Муҳаммаджон Маҳкамни қоралаганига эса Замира беозор сабаб топганди: «Уни яхши билмагансиз, бошқалар ёмонласа ишонгансиз» деярди. Муҳаммаджон, «ҳа балки бир оз ўзгаришгандир» деяр, аммо Очил билан Маҳкам ўзининг бўлажак оилавий бахтига ҳам халақит бераётганидан ғазаби келарди.

Муҳаммаджон аввало Маҳкамдан аламини олишни истарди. Лекин ҳозир Маҳкам коллективнинг диққат марказида турар, муваффақият ва кўпчиликнинг эътибори унга катта ишонч ва руҳий куч берар эди. Муҳаммаджон Маҳкамга еб қўйгудай бўлиб қарар экан, ундаги осойишта қатъиятни кўриб, кўзини беихтиёр олиб қочарди. Сўнг бу ожизлик белгиси эканини сезиб аччиғи келар, Маҳкамни писанд қилмасликка уринар, лекин унинг олдида ўзини осойишта тута олмасди.

Мана бугун ҳам Муҳаммаджон комсомол кабинетидаги шкафдан ҳисобот докладига керак бўлган материалларни олмоқчи бўлиб кирди-ю, Маҳкам, Замира ва Раъно ўтирганини кўрди. Маҳкамнинг юзи қувончли эди. Бунга Муҳаммаджоннинг ғаши келди ва у тескари бурилди.

— Ўртоқ Эшонбоев,— деб Маҳкам кулимсираб унга гап қотди.— Ўша куни қўполроқ гапирган эканман. Мазмуни тўғри бўлса ҳам, шакли қўпол чиққан экан. Бунинг учун кечирим сўрашим керак.

«Мазмуни тўғри бўлса ҳам» деган сўзлар Муҳаммаджонга истеҳзодай эшитилди. Яқиндагина анчайин дўқдан терлаб кетадиган, довдираб гапини йўқотиб қўядиган студентнинг энди бундай осойишта кулимсираб гап бошлагани, шу билан ўз устунлигини намойиш қилгани Муҳаммаджоннинг ғазабини келтирди.

— Йигитча, сиз нимангизга мунча кериласиз?— деб ўшқирди у.— Мени Караматовга ёмонлаб берганингизгами? Ғийбатчилигингизгами?

— Қизиқ,— деди Маҳкам унинг ўшқиришига мос келмайдиган босиқ товуш билан.— Караматов ўзи келиб сўраганда мен рост гапни айтсам, ғийбат бўлади-ю, сиз

ёлғон-яшиқ қўшиб ёмонлаб борсангиз ғийбат бўлмайдими?

— Ёлғон-яшиқ сендан чиқади!.. Ғийбатчи, тўҳматчи!!— деб Муҳаммаджон оғзига келган гапни қайтармай бақира бошлади.

Кейин бу воқеадан Зуфар Ҳакимович хабар топиб, уни кабинетига чақирди,

— Шу ёш болалар билан тенг бўлмоқчимисиз? Ё сиз ҳам боламисиз? Мен сизни ақлингиз кирган деб тавсия қилган эдим. Бунақа одатингиз борлигини билмаган эдим. Энди ҳисобот сайловида шарманда бўласиз. Бир ўзингиз шарманда бўлсангиз ҳам гўрга эди, бу ёқда мен балога қоламан!

— Кишини кўп камситманг, Зуфар Ҳакимович,— деб Муҳаммаджон унга тик гапирди.— Мен нима қилган бўлсам ҳам сизга эргашиб қилганман, сизнинг маслаҳатингиз билан қилганман.

Зуфар Ҳакимович дарҳол ўзига келди. У Муҳаммаджондан осонликча юз ўгириб кета олмас эди.

— Ахир мен сизга шулар билан уришинг деб маслаҳат берганмидим?— деди у мулойимроқ товуш билан ранжиб.— Ўйлаб иш қилиш керак! Ҳозир у боланинг омади келган. Кеча райкомнинг бюросидан кандидатликка ўтиб келибди. Сотиболдиев бўлса четга чиқиб қолибди. Қараб ўтирадиган бўлсак, эрта-индин бюро аъзолари Маҳмудовни секретарь қилиб сайлашади. Караматов ҳам, комсомол комитети ҳам буни қувватлайди. Ташаббус қўлимиздан кетади. Ташаббус катта гап. Уни биз ўзимиз секретарликка тавсия этишимиз керак. Тушундингизми? Эртага бюро чақиринглар дедим, комитетга айтиб қўйдим, вакил юборади.

Муҳаммаджон унга: «Ие, илгари бунақа ишларни менга буюрар эдингиз-ку, энди менсиз қиляпсизми?» демоқчидек қаради.

— Бу тугунни ўзимиз ечсак,— деди Зуфар Ҳакимович,— сайловда сизнинг ҳам юзингиз ёруғ бўлади.

— Барибир, мен унақа ғийбатчининг секретарь бўлишига қаршиман.

Зуфар Ҳакимович уни қистамади. Аксинча, унинг ўжарлигидан ўзича мамнун бўлди ва Эшонбоев йўл қўйган камчиликни тузатган киши бўлиб, Маҳкамни секретарь қилиб сайлашга иштирок этди.

У оғизда ҳамон Муҳаммаджонга ён босса ҳам, амал-

а ундан бир амаллаб қутулиш ҳаракатига тушиб қол-
анди. Ўтган йиллари Ҳакимов Эшонбоевни обрўси ор-
иб бораётган, йўли очиқ турган шогирд сифатида қўл-
аб-қувватларди.

Лекин ҳозир-чи? Куз бўйи диссертациясини жон-жаҳ-
и билан қайта ишлади, таржима қилдирди, лекин ҳали
ам муҳокамага қўйишга юраги дов бермайди, чунки
нди Муслимов ҳам уни ёқлаб гапириши маҳол. Зуфар
акимович муҳлатини олти ойга чўзаман деб ваъда
ерган эди, ректор фақат тўрт ойга рухсат берди. Март-
а муҳлати битади. Партгруппорликка қайта сайлан-
аслиги эса энди аниқ. Ҳамма йўллари бир-бир бекик
аётган бундай шогирднинг Ҳакимовга нима кераги
ор?

Ҳозир у Муҳаммаджоннинг йиқилаётиб уни ҳам тор-
иб кетишидан қўрқарди.

— Танқиддан қўрқманг, ҳисобот бусиз бўлмайди,—
еб шогирдини қийинчиликка тайёрларди.— Бу ташвиш-
ан қутулинг-ку, диссертациянгизни тезроқ битиринг.
нги семестрдан бир ставка иш тўғрилаб бераман. Жуда
ўлмаса менинг курсимни оласиз. Менга кафедра му-
ирлиги билан деканлик етиб ортади. Ҳозир ҳам берсам
ўлар эди-ю, лекин диссертациянгиз битсин деб бер-
аяпман.

Зуфар Ҳакимович кўп нарсаларни унга билдирмас
ди. Парторгликка Бегимовни тавсия этмоқчи эканини,
екин Караматов Акбаровни мўлжаллаётганини, бу-
инг олдини олиб, Зокир Маннонов га бир мақола тай-
олатаётганини Эшонбоевдан сир тутарди, чунки энди
нга ишонмасди.

52

Уч деразали катта кабинет. Баланд суянчиқли стул-
арга, юмшоқ креслоларга оқ ниқоб ёпилган. Ёзув сто-
и устида қимматбаҳо мармар сиёҳдон, иккита телефон
ппарати. Улардан бири узоқ жиринглади.

Юмшоқ креслода Обид Йўлдошевич билан юзма-юз
гириб қизишиб гапираётган Муса Назарович ўрнидан
ўриб келди-ю, трубкани кўтариб қўйиб, телефонни
ким қилди.

— Тарих — сиёсий фан, Обид Йўлдошевич. Бу соҳа-
а сиёсий ҳушёрлик жуда муҳим.

— Ҳа, лекин сиёсий ҳушёрликни асоссиз шубҳадан фарқ қилиш ҳам муҳим. Софдил кишиларимизни зарарли шубҳадан, туҳматдан ҳимоя қилиш ҳам сиёсий ҳушёрликка киради.

— Демак, мен Акбаровга тумат қиляпман-у, сиз уни мендан қўриқлаяпсизми?— сўради Муса Назарович тикка турган ҳолда.

Қараматов ҳам ўрнидан туриб, унга рўпара бўлди. Юзига дўстона тикилиб туриб:

— Нега бундай қиласиз, Муса?— деди.— «Алпомиш» ўшанда нотўғри қоралангани энди ҳаммага маълум. Ҳозир матбуотда дискуссия бораётганини биласиз. Акбаров бу тўғрида нима деганини текшириш учун энди комиссия керак эмас. У айтган бошқа мунозарали фикрлар ҳам дискуссия йўли билан аниқланиши мумкин. Шунинг учун профессор Задорин комиссия ортиқча деяпти. Менимча ҳам, «Акбаровнинг иши» деган гап энди тугатилиши керак. Яхши бир доцентни Ҳакимов шунча вақт қийнагани ҳам етади!

Муса Назарович бир оз юмшай бошлаган эди, Ҳакимов ҳақидаги гап унга яна оғир ботди. У безовталаниб Обид Йўлдошевичнинг олдидан нари кетди.

Бир вақтлар Ҳакимов унинг таклифи билан декан қилиб сайланган эди. У: «Ҳакимов Тошевни фош қилган одам», деб мақтар эди. Ректорнинг Ҳакимовга ишончи ҳам кўпроқ Муса Назаровичнинг таъсирида пайдо бўлган эди. Энди бунинг ҳаммаси чиппакка чиқса, Муса Назарович шунча вақтдан бери ўзини ҳам, ректорни ҳам, партбюрони ҳам алдаб юрган бўлади. Қандай даҳшат!

— Йўқ, бу мумкин эмас,— деди у ўз столи ёнига ўтиб ўтирар экан.— Сиз ўша Акбаровни Эшонбоевнинг ўрнига парторгликка тавсия этмоқчисиз. Бу жуда қалтис иш. Агар бир нарса бўлса...

— Мен сизга ҳайронман, Муса Назарович. Сиз Акбаровни биласизми ўзи? Унинг парторг бўлишини кўпчилик истаяпти. Мен холис ўқитувчилар билан ҳам гаплашиб кўрдим, студентларнинг фикрини ҳам билдим, ўзи билан ҳам кўп суҳбатлашдим. Эътиқод билан иш олиб бориш методини эгаллаган одам у. Коллектив учун жон куйдирадиган софдил коммунист. Шунинг учун энг илғор студентлар унга эргашади. Ўқитувчиларнинг ҳам кўпчилиги уни ҳурмат қилади.

— Жумладан Зийнатуллаев ҳам. Йўқ, Обид Йўлдошевич, Акбаров қалтис одам. Ҳакимов сиёсий жиҳатдан пухта декан, Акбаровнинг кимлигини билади.

— «Ҳакимов билади». Сиз ўзингиз-чи, Муса Назарович, факультетга бориб кўпчиликдан сўраб кўрдингизми? Ё фақат Ҳакимовдан билганингизга асосланиб юрибсизми? Афсуски, мен ҳам сизни йигирма йилдан бери биламан деб юрган эканман! Сиз қоғозларга ўралашиб, кабинетга бекиниб олиб, оммадан узоқлашиб кетган экансиз, мен буни хийла кечикиб пайқабман. Ахир ўйланг: ҳозир Ленинча партиявий нормалар кенг татбиқ этиляпти. Сиз эса Ҳакимовни декан қилиб кўтарганингиздаги кайфиятлар билан юрибсиз. Ҳаётдан орқада қолиш дейди буни!

Муса Назарович таҳдидли овоз билан:

— Ҳаддингиздан ошманг, ўртоқ Караматов!— деди.

— Ўртоқ Назаров, ким ҳаддидан ошганини бюро ҳал қилади. Келаси бюрода Акбаровнинг иши бўйича ахборот берасиз.

— Йўқ, мен аввал ректорга ахборот бераман!

— Яхши қиласиз. Ректор ҳам партбюро аъзоси, келиб ўз фикрини айтади.

* * *

Майин қор ёғиб турибди. Ғир этган шамол йўқ. Енгил қор парчаларининг осмондан учиб тушишида ҳам, ерда кўпчиб туришида ҳам, том ва дарахтларга қўнишида ҳам нафис бир хотиржамлик бор.

Темир Акбарович факультетдан чиқиб, автобус остановкасига борар экан, оёғи тагидаги қор оқ кигиздай мулойим туюлиб, завқини келтирди. Кейин кўча бўйидаги қоратол хивичлари ва мирзатераклар қорни ўзига кўп олмаётганини, уларнинг текис бириккан чиройли навдалари тик ва силлиқ бўлгани учун қор парчалари тойиб юмалаб кетаётганини пайқади. Бу юмалаш ҳам унга алланечук енгил ва завқли кўринди. Қишда қоратол ва мирзатераклар бошқа дарахтлардан гўзалроқ кўринишини у гўё энди сезди ва катта бир янгилик очгандай қувониб қўйди.

Ҳозир Темир Акбарович ҳамма нарсанинг қувончли, завқли томонларини яққол кўраётганига унинг қалбидаги ажиб бир хушвақтлик сабаб бўлмоқда эди. Йўқ, унинг иши ҳали узил-кесил ҳал этилган эмас, партбюро икки

кундан кейин тўпланади. Лекин юз хил юмушлар билан банд бўлган Караматов бу ишга шунча вақтини сарфлаётгани, шунчалик жон куйдираётгани Темир Акбаровичнинг бошини кўкка етказяпти. У ҳозир Ҳакимов қилган ёмон ишлар ҳақида эмас, Караматовдан кўраётган яхшилиги ҳақида ўйлайди. Бора-боргунча ҳамма одамларга, ҳамма нарсага шу яхшилик нуқтаи назаридан қувониб қарайди.

Мана, ўзлари турган икки қаватли бино ҳам оппоқ қор билан безаниб, Темир Акбаровичга одатдагидан кўркамроқ кўринди. Сўнг у квартираларига кираётиб почта қутисида хат кўрди ва: «Яна бирон хушхабар бўлса-я», деб сабрсизланиб қутини очди.

Лекин ўғли Наримоннинг таниш ёзувини кўрди-ю, қалбидаги қувонч ўрнига бирдан оғир безовталик босиб келди. У пальтосини ечмасдан йўлакда тикка туриб конвертни йиртар экан, Фарида қилган ишни хаёлидан узоқлаштиришга уринар, лекин узоқлаштира олмас эди.

Фарида билан Зокир турмуш қурмоқчи эканини, тўйлари қишки каникулда бўлиши кераклигини ҳозир ҳамма биларди. Фақат Наримон билмайди. У диссертациясини битирган, кўкламгача ёқлаб келиши керак. Шу вақтгача у отасига Фарида ҳақида гапиришдан уялар, хатларида ҳам уни камдан-кам тилга оларди. Лекин студентлар пахтага чиқиб кетгандан бери Фарида унга хат ёзмас, телеграммаларига жавоб бермас, телефонга чақирса ҳам келмас эди. Бундан қаттиқ изтироб чекаётган Наримон: «Бирор гап бўлганми?»— деб отасига хат ёзиб сўрамоқда эди.

Темир Акбарович ўғлининг зориқиб жавоб кутаётганини кўз олдига келтирди-ю, «кутма, кутишингга арзимайди», деб дарҳол телеграмма бергиси келди. Лекин эшик олдидан қайтди: бу хабар бирдан жуда оғир тегиши, бирон кори-ҳол бўлиши мумкин. Хат ёзиб ётиғи билан тушунтиргани яхши. Бироқ, юракка ханжардай ботадиган бу хабарни хатда айтиш ҳам беҳад оғир эди. Айтмайин деса Наримон бекорга кутиб қийналаётгани минут сайин эсига тушарди. «Ҳали Адолат эшитса қанча хафа бўлади,— деб у ишдаги хотини тўғрисида ўйлади.— Бевафо қиз. Ҳеч бўлмаганда ростини айтса, бекорга илҳақ қилиб қўймаса инсофдан бўлар эди-ку».

Темир Акбарович ўғлига ҳам жавоб ёза олмай, хотинига айтишга ҳам тили бормай тонг отдирди, Бешинчи курсда лекцияси бор эди, тушга яқин факультетга келди. Лекин коридордаёқ ҳамма унга ҳар кунгидан бошқачароқ қараётгандай бўлди. Баъзилар ачинаётганга ўхшар, баъзилар ундан кўзини олиб қочар эди. Темир Акбарович ҳайрон бўлиб ўқитувчилар хонасидаги диванда қўнғироқ чалинишини кутиб ўтирганда, Зийнатуллаев унинг ёнига келиб ўтирди ва шивирлади:

— Сизга яна тош отишяпти дейман-а?

— Қанақа тош? Нима?— деб Темир Акбарович Зийнатуллаевнинг атир ҳиди келаётган юзига ва чиройли галстугига қаради.

— Э, ҳали ўқиганингиз йўқми?

Сулаймон Зийнатуллаевич «молния» занжирлик олтин ранг папкасини бир қўл ҳаракати билан очиб, «Фан учун» номли кўп тиражли газетанинг янги сонини олди ва буклаб қўйилган бетининг тепасидаги «Бузуқ йўналиш» деган сарлавҳани кўрсатди.

Темир Акбарович бу кичик форматли газетанинг варағини ёзиб, аввал мақоланинг имзосига қаради: «Дипломант Зокир Маннонов». Сўнг сатрларга кўз югуртириб гап ўзининг диссертацияси ва сўнгги илмий тўпламда босилиб чиққан иши ҳақида бораётганини кўрди.

Бу икки иш ҳам Ленин юборган Туркомиссиянинг Ўзбекистонда совет ҳокимиятини ўрнатиш ва мустаҳкамлаш учун олиб борган курашига бағишланган эди. Зокир шу мавзуда диплом ёзаётганини, Акбаровнинг илмий ишларидан муҳим фактлар, тўғри йўл кўрсатадиган фикрлар қидирганини, лекин бутунлай бошқа нарсаларга дуч келганини айтиб гап бошлаган эди. У студент бўлган ҳолда бир доцентни кескин танқид қилиб чиққанига шундай изоҳ берганди. Сўнг ўша йилларнинг қийинчиликлари тўғрисида Акбаров ёзган нарсаларни териб олиб, ўзининг «Бузуқ йўналиш» деган сарлавҳасига далил қилиб келтирганди.

Зокирнинг мақоласини ўқиган одам: «Акбаров фақат шу нарсалар тўғрисида ёзган экан-да», деб ўйлаши мумкин эди. «Э, ахир бу ҳаммаси асосий фикрнинг исботи учун келтирилган алоҳида далиллар-ку!— деб тутақарди Темир Акбарович.— Асосий фикр — зўр ғалабалар катта қийинчиликларни енгиш йўли билан

қўлга киритилгани ҳақида эмасми? Қийинчиликларни айтмасдан туриб қаҳрамонона кураш жараёнини қандай кўрсатиш мумкин? Буни шу вақтгача ҳеч ким инкор этган эмас эди-ку!»

Зокир Маннонов эса инкор этарди. У Акбаровнинг яхши ниятларига ишонмасди. Туркқомиссия енгиб ўтган қийинчиликлар ҳақидаги гапларни контекстдан узиб олиб, «Акбаров аллақачон тузатилган камчиликларни ковлаштиряпти», дерди.

Темир Акбарович норозилик туйғусини ичига сиғдира олмай, ўрнидан кескин кўтарилди. Лекин, кўз олди қоронғилашиб, бир лаҳза ҳеч нарсани кўра олмай қолди. Юрак уриши ҳам беҳад тезлашиб кетганини сезди ва қайтиб ўтирди.

У газета ўқиш билан бўлиб қўнғироқ чалинганини сезмаган, ўқитувчилар хонасида у билан Зийнатуллаевдан бошқа ҳеч ким қолмаган эди.

— Ҳақиқат учун курашиш қийин, Темир Акбарович,— деди Зийнатуллаев газетани папкасига қайтиб солар экан.— Бўлмаса шу сиз ёзган воқеалар ҳаммаси бўлган. Лекин... Тўғрисини айтсангиз туғишганингизга ҳам ёқмайсиз-да!

— Нима?.. Йўқ, мен... Бу мақоланинг қандай чиққанига тушунмаяпман?!

Зийнатуллаев Акбаровга томон энгашиб, овозини пасайтириб гапира бошлади.

— Бу бола редколлегия аъзоси, Ҳакимовнинг шогирди. Мақола Ҳакимовга мос метод билан ёзилганини кўрмаяпсизми? Ҳакимов сизнинг парторг бўлишингиз мумкинлигини сезгандан бери талвасага тушиб қолган эди. Мана энди тинчиган бўлса керак. Чунки индин партбюрода сизнинг масалангиз ҳал бўлмайди. Комиссия ҳали мана бу мақолани ўрганиши керак дейишлари аниқ. Яна бир-икки ой ўрганишади деяверинг.

«Ҳа, бир-икки ой бўлмаса ҳам анчага кетади— деб ўйланди Темир Акбарович.— Партбюронинг сайлови яқин. Караматов ўзининг ҳисобот доклади билан бўлади. Кейин у қайта сайланадими-йўқми?»

— Майли,— деб Темир Акбарович ўрнидан оғир кўтарилди.— Бузуқлик бу мақоланинг ўзида эканини қачон бўлса ҳам исбот қилсам бўлди.

Сулаймон Зийнатуллаевич ҳам ўрнидан туриб у билан бирга чиқар экан:

— Исботларсиз-у, лекин барибир-да,— деди.— Ҳа, айтмоқчи боя сизга профессор Задорин учраган йўқмиди? Сиз келмасдан олдин гапириб турган эди.

— А? Нима деб гапирган эди?

Аким Борисович Задорин Акбаровнинг иши босилган тўпламнинг муҳаррири эди ва бу ишга юксак баҳо берганди. Боя ўқитувчилар орасида ҳам бу баҳосини такрорлаган, Зокирнинг мақоласини, «Критическая дубинка[1]» деб атаган, уни босган газетадан норози эканини Караматовга айтгани кетган эди.

Сулаймон Зийнатуллаевич коридорда шуни гапириб берди-ю:

— Хафа бўлманг, мен ҳам сиз томонингиздаман,— деди ва учинчи курснинг аудиториясига қараб кетди.

Темир Акбарович бешинчи курснинг аудиториясига кирар экан, бир неча киши қаттиқ айтишаётганини эшитди. Очил газета қоғозига «тарс-тарс» уриб заҳарханда қилмоқда эди:

— Ҳа, бу ғаразли мақола Фаридахонга муносиб тўй совғаси бўлади!

Темир Акбарович гап нимадалигини сезди ва беихтиёр Фаридага қаради, унинг оппоқ оқариб кетганини, Очилга бошини кўтариб қарай олмаганини кўрди. Сўнг унинг ёнида гердайиб ўтирган Зокирни кўрди-ю, кўзини тез бошқа ёққа бурди. Шу топда Зокир унинг кўзига тикан бўлиб қадалгандай туюлди.

.Бугун Темир Акбарович урушдан кейинги давр ҳақида лекция ўқиши керак эди. Аудитория унинг гапларини одатдан ташқари сукут қилиб тингларди. Лекин унга ҳозир лекция ўқиш оғир эди, жимлик ҳам ишини қийинлаштирарди, чунки ёмон бир нарса юз берганини дам-бадам эсига тушурарди. Фақат меҳр ва ҳамдардлик билан қараётган таниш кўзлардан унинг ёниб турган қалбига ёқимли салқинлик тегиб, аҳволини енгиллаштираётгандай бўлар эди.

Буларнинг бир жуфти ўрта қаторда ўтирган Маҳкамнинг кўзлари эди. У Темир Акбаровичга Очилдай яқин бўлмаса ҳам, уни кўп ўйлаши,унинг тақдири учун жон куйдириш юзидан, қарашидан, муомаласидан билинар эди. Маҳкам Акбаровни яхши кўришини гўё билдирмай юрарди. Лекин буни Темир Акбарович яхши

[1] Танқиддаги ур тўқмоқ.

биларди, чунки у ўзи ҳам Маҳкамни яхши кўрарди. У ўз студентларининг, хусусан Маҳкам билан Очилнинг катта келажагига ишонгани сари ўзига ҳам ишончи ортиб борар эди, чунки у мана шу ёшлар учун меҳнат қилмоқда эди.

Ҳозир уларнинг кўзларидаги меҳрни, жонкуярликни кўриб кўнгли анча кўтарилди ва танаффусга қўнғироқ чалинганда чиқиб кетгиси келмади.

Ўн чоғли студентлар уни қуршаб олиб, аввал лекция мавзуида гапиришди. Кейин гап Маннооновнинг мақоласига ўтди.

— Темир Акбарович, сиз хафа бўлманг,— деди Маҳкам юрак сўзини айтгандагина бўладиган бир қизғинлик ва самимият билан.— Илмий ишларингизни ҳаммамиз ўқиганмиз. Маннонов ишонмаса биз ишонамиз, мақоласини группада муҳокама қиламиз!

Бу гаплар Темир Акбаровични ҳам алланечук қизитиб, ҳаяжонлантириб юборди.

— Раҳмат дўстлар. Сизлар ҳар ҳолда... Балки бу нарсани кафедра муҳокамага қўйгани маъқулдир?

«Қўйиши шарт!— деган ўй унинг хаёлида чақиндай чақнади, Ҳакимов чўзишга ҳаракат қилади. Лекин, нега мен бунга йўл қўяман? Караматов бор. Аким Борисович, мана... булар... Нега мен муҳокамани тезлатишни талаб қилмайман? Бас! Ҳозироқ бораман!»

Темир Акбарович қатъий қадамлар билан деканат томонга кетди.

53

Маҳкам секретарь бўлгандан кейин Очил яна Замираларнинг группасида суҳбатлар ўтказа бошлаган эди. Иккинчи курслилар уни бугун лекциялардан кейин кутмоқда эдилар.

Очил қайтадан агитатор бўлиб келганда, бутун группа жуда қувониб қарши олган, ҳозир ҳаммалари илгаригидан ҳам қадрдон бўлиб кетган эди. Фақат Замира билан унинг орасида доим Эшонбоевнинг сояси турар ва эркин муомала қилгани қўймасди. Пахтадан келгандан бери, Замира жуда мураккаб кечинмалар билан яшаётгани Очилга унча-мунча сезиларди. Маҳкам ҳам: «Замира аввалгидай эмас, Анна икковмиз иккиуч марта сўрадик, лекин очиғини айтмади», деганди. Очил ўзи ҳам сўраб билишни жуда истарди. Аммо За-

эди, албатта. Маҳалласидагилар ҳам, уйдагилар ҳам, «тезроқ уйлан, умринг ўтиб кетаётибди», деб қисташар, ўзининг ҳам тоқати-тоқ бўлиб борарди.

Сўзда у ҳали ҳам Замира ўқишини битиргунча сабр қилиш тарафдори эди. Чунки ўқиш Замирани бошқа йигитлардан мудофаа қилмоқда эди. Амалда эса тўйни узоғи билан эндиги ёзга мўлжалларди. Бу мўлжалини амалга ошириш учун энг яқин йўлни ҳам топиб қўйганди.

У Замиранинг ҳирсини уйғотмоқчи эди. Йигитлар билан бунақа муомалада бўлиб кўрмаган қиз унинг тегинишларидан қаттиқ ҳаяжонланиб, тезроқ тўй бўлишини ўз-ўзидан истаб қолиши керак эди. Бу кампирникидан ижара тўғрилаб, Замирани ётоқдан олиб келгани ҳам — холи жойда учрашиб туриш учун эди. Лекин пахтадан олдин Муҳаммаджон Замиранинг янги жойга ўрганишини кутиб тегмаганди. Энди мана бу ўзгаришлар. Очил ва Маҳкамнинг орага кираётгани уни тезроқ ҳаракат қилишга ундай бошлади.

Лекин унинг хатти-ҳаракатлари Замирага у кутгандан бутунлай бошқача таъсир қиларди. Замира ўзининг унга чинакам муҳаббати йўқлигини, унинг бегона йигит эканини энди аниқ билиб борар ва ундан ўзини олиб қочарди.

Руқия ҳам Замиранинг Муҳаммаджондан безиллашини кўп кўрган эди.

— Унаштиришганда,— деди Руқия Очилга,— аввалгидай жўн акаларча муомала қиламан деб ваъда берган экан. Пахтага чиқмасимиздан олдин тинч эди. Кейин бир кун Замира кинодан йиғлаб келди, сўрасам, осилиб қўймаяпти дейди. Турган жойимизга ҳам мен йўқ пайтда келишга ҳаракат қилади. Бор бўлсам кампир менга иш буюриб икковини ёлғиз қолдирмоқчи бўлади. Замира менга кетманг, деб ёлворади, ё йигитни ташлаб бирга чиқади.

— Ундай бўлса нега аҳду паймон қилади ахир?

— Мен ҳам ҳайрон бўлар эдим. Кейин билсам аҳду паймон қилмаган экан, фотиҳа бўлган экан.

— Оббо. Абу...

— Ҳа, Замира тузоққа тушган экан. Бир кун, мен ҳам бор эдим, радиодан берган музикага Эшонбоев Замира билан танца қилди. Шу...— Руқия «кўкрагига

кўкрагини ишқади» деган сўзларни айтолмай қизарди.— Хуллас Замира силтаб ташлади. Йиғлаб туриб: Сиз мени алдаб юрибсиз,— деди,— ўқишимга ғамхўрлик қилганингиз ҳаммаси ёлғон, мени бу уйга ҳам мана шунақа ишлар учун олиб келгансиз», деди.

— Э, а, ётоқхонага ўтса бўлмасмиди?— куюниб сўради Очил.

— Уялар эди. Ўзлари ҳаммага гап бўлиб кетган экан. Сезишимча ,йигит ҳам қўрқитган, орани узса «сарқитим» деб гап тарқатмоқчи бўлган.

— Муттаҳам!— деб Очил қўлидаги чамадоннинг қабзасини қисиб ғазабли силкитди.

Трамвай вагонининг орқа майдончасига чиқишди. Юклар олдида юзма-юз турганларида Руқия Очилга дурустроқ қаради-ю:

— Сиз бешинчи курсдансизми?— деди.— Шеър ҳам ёзасиз-а? Замира айтар эди.

— Замира?— сўради Очил ишонмасдан.— Нима дер эди?

— Сиздан уялар экан. Гапингизга кирмаган эканми, ё сизни хафа қилган эканми, йиғлаб келганда шунақа деган эди.

— Мен... Мендан уялиб нима?

— Ишқилиб, Замира бечора уятига чидаёлмай кетиб қолган. Яшшамагурлар...

Очил боя ғазаби қайнаб турганда дарҳол Эшонбоевни қидириб топмоқчи ва Замира учун қасд олмоқчи эди. Лекин ҳозир Замирани йиғлаган, иложсиз бош олиб кетган бир аҳволда кўз олдига келтириб, юраги беҳад эзилди. «Шу вақтгача қаерда эдинг, аҳмоқ», деб ўзини сўкди. Руқияни элтиб қўйиб, ётоқхонага келди-да, ўртоқларидан самолёт билетига етадиган қарз топиб беришни сўради.

Маҳкам билан Сергей уни қайтармоқчи бўлишди. Лекциядан қолишини, Замира билан телефонда ҳам сўзлашиши мумкинлигини айтишди. Аммо Замирани Эшонбоев ҳам телефонга чақираётган бўлиши мумкин эди, бу тугунни узоқдан туриб ечиб бўлмасди. Очил ҳозир юрак садосига қулоқ солиб дарҳол жўнамаса кейин бир умр армон қилиб юриши мумкин эди.

Ўртоқлари Очилнинг Наманганга бориб келишига етадиган пул тўплашди. Сўнг кечаси Маҳкам уни аэродромга кузатиб чиқди.

Эртаси куни узоқ тоғлар оша Очилнинг телеграммаси келди:

«Ойиси қатъий қарши, шу ердаги институтга кўчирмоқчи, тезда телефон қилиб гаплашинглар». Телеграммада Замиранинг ойиси ишлайдиган боғчанинг телефон номери ҳам кўрсатилган эди.

Маҳкам Зуфар Ҳакимовичнинг олдига кирди, воқеанинг тафсилотларини айтиб ўтирмади-ю, Замира қолдириб кетган аризанинг жавобини сўради.

Зуфар Ҳакимович нозик пайтда (индин партгруппанинг ҳисобот сайлов мажлиси бўлиши керак) юз берган бу ишдан кўнгилсизланиб юрган эди, Замирани тезликда қайтишга ундовчи шошилинч телеграмма юбортирди. Маҳкам кечроқ телеграфга бориб, Мастура опани телефонга чақирди.

Бахтга кўра, бугун телефонда овоз жуда яхши эшитиларди. Маҳкам ўзининг комсомол секретари эканини айтгандан кейин трубкадан келаётган майин товуш ўзгаргани, алланечук ҳаяжонли чиққани сезилди.

— Ҳа, Замира сизни айтган эди... Э, укажон, сиз сўраманг, мен айтмай. Биз жуда маломатга қоладиган бўлдик. Бу Эшонбоев аввал бошқача ваъда берган эди, кейин бошқача ишлар қилибди. Қизим хоҳламайман дейди. Мен ҳам зўрламоқчи эмасман. Энди нима бўлса бўлди, ўзимнинг олдигинамда ўқисин... Йўқ, йўқ, қайси юз билан боради?

Маҳкам унга Замиранинг ўз коллективидан кетиши нақадар ёмон бўлишини гапира бошлади. Мастура опа бунақа гапларни Очилдан ҳам эшитган экан шекилли, тўсатдан:

— Бу келган йигит ким? — деб сўраб қолди.

Маҳкам нима дейишини билмай бир лаҳза жим турди-ю, кейин:

— У йигитми? У бизнинг энг яхши активистларимиздан, — деди. — Ҳа, Замираларнинг группасида агитатор. Ҳа, ҳа.

— Ўзи ҳам шундай дейди. Мен ҳайрон бўламан, шундан шунга келиб тушунтирадиган агитатор ҳам бўладими деб ишонгим келмайди.

Маҳкам кулимсирашини сездирмасликка уриниб:

— Йўқ, ишонаверинг, бизнинг агитаторлар шунақа,— деди.— Ҳа, Замиранинг аҳволидан хабар олмаганимиз учун биз ўзимиз айбдормиз. Шунинг учун ўзи-

миз йўл харжисини тўғрилаб жўнатдик. Сиздан сўраймиз, агитаторимизнинг шахтини қайтарманг. Бундан буён Замирани ҳимоя қилиш бизга тан. Ўзимиз ҳимоя қиламиз.

— Бугун деканларинг ҳам телеграмма юборибди. Лекин, укажон,— Мастура опанинг овози бўғиқ эшитилди,— қизим жуда гап-сўз бўлади-да. Ўзимиз гап-сўздан қўрқиб унаштирган эдик.

— Гап-сўздан қўрқманг, Мастура опа. Қайтага қўрққанда шунақа бўлади. Аяган кўзга чўп тушар, дейдилар-ку!

— Шу гап ҳам рост экан. Ўзингизни кўрмасам ҳам яхши сўзингиз учун раҳмат, укажон. Сизларни яхши тарбиялашган экан-у...

Охири Мастура опа Замирани эртага поездда жўнатадиган бўлди. Маҳкам унга Анна турадиган ётоқхонадан жой тайёрлаб қўйишга кетди.

Орадан икки кун ўтди-ю, эрталаб Очил кириб келди. Унинг кийимларида поезд ҳиди қолган. Юзи қотган, қовоқлари ичига чўккан — йўл азоби ва тунни уйқусиз ўтказгани билиниб турибди. Лекин кўзларида алоҳида бир ўт ёнади — бахтиёрлик ўти. Лабининг алланечук ёйилиб туриши ва ҳорғин титрашидан жуда ҳаяжонли дамларни бошидан кечиргани ҳам сезилади.

— Э, жўра,— деди у Маҳкамга.— Мириқиб гаплашгинг келса узоқ йўлга бирга чиқ экан. Ўҳ-ҳў! Оилаларининг тарихини гапираверса оғзим очилиб қолибди. Мен кўп нарсага тушунмай хафа бўлган эканман.

— Нима, тўғри уйларига бориб тушдингизми?

— Нега? Аввал меҳмонхонага жойлашиб, соқолмўйловларни олиб (Очил шўх ҳаракат билан юзини силади), кейин агитатор сифатида (у кўкрагини керди) салобат билан кириб бордим.

— Об-бо сиз-эй. Агитатор бўлиб келдим деб охири ишонтирдингизми?

— Ҳа, сиз телефон қилгандан кейин бемалол ишонишди.

— Демак, мириқиб гаплашдиларинг?— Сўради Маҳкам Очил билан лекцияга бораётиб.— Тўй ҳақида ҳам гаплашдиларингми?

Очил кулимсираб бош чайқади. У Замиранинг юзида, гапларида, муомаласида ўзига нисбатан зўр бир ишонч сезар, лекин бу муҳаббат эканини ҳали билмас

эди. У Замиранинг дўстона ишончини ҳам ўзи учун чексиз бахт деб биларди, чунки бунга кўпдан бери эришолмай юрган эди. Замира уни бултур кўкламда ноҳақ силтаб ташлаганини кеча поездда эслаб, уялиб, афсусланиб гапирди:

— Урушда қўрқоққа аввал ўқ тегади дейишувди,— шу айтган мен бўлдим.

— Ишқилиб, ўқишни бошқа... нарсага қарши қўймайдиган бўлдингизми?

«Бошқа нарса» деб Очил дўстлашишни айтмоқчи эди, Замира буни тушуниб, қоп-қора кўзларини порлатиб кулимсиради ва «ҳа» деди.

Бу «ҳа» билан Замира Очилнинг дўстлашиш ҳақидаги илгариги таклифига энди розилик берди. Шундан кейин Очил қалбини ёздан бери тирнаб юрган бир «сирни» унга очди. Эшонбоев уни ўпганини фанер тўсиқ орқасидан эшитганини айтди. Замира анчагача бунинг нималигига тушунолмай турди. Сўнг Эшонбоев қўлидан ўпганини эслади ва Очилга айтиб берди.

— Демак мен бекорга...

— Ажаб бўлинг, ким сизга бировларнинг гапига қулоқ сол деди?— деб Замира кулди.

Ҳозир Очил у билан ётоқхона олдида хайрлашаётиб, пайшанба куни кечқурун томошага бирга боришга ваъдалашган эди. Энди мунтазам учрашиб туришларини кўз олдига келтириб бахтиёр товуш билан:

— Тўйгача ҳали гап кўп, жўра,— деди Маҳкамга.— Биз аввал бир-биримизнинг характеримизни ўрганишимиз керак.

54

Бошқа вақтда Маҳкам бу гапдан ҳузур қилиб кулган бўлар эди, чунки характер ўрганиш баҳона-ю, дийдор ғанимат эканини яхши биларди. Лекин ҳозир Гавҳар эсига тушди ва у билан мунтазам учрашиб юрган пайтлари узоқ ўтмишга айланганини ўйлаб, юраги қаттиқ эзилди. Улар ҳали аввалгидай хат ёзишиб турардилар. Лекин кунлар ўтган сари Маҳкамнинг соғинч ҳисси чидаб бўлмас даражага чиқиб борар, хатлар энди бир лаҳза дийдор кўришишнинг ўрнини боса олмас эди. Шундай пайтларда Гавҳарга алоқаси йўқ нарсалар ҳам Маҳкамнинг кўнглидаги дардни янгиларди.

Сотиболдиев пахтада Зокир билан Фариданинг ўпишганини кўрдим, деб хотинига айтган. Лола бу «янгиликни» дарҳол тарқатган, бироқ Маҳкам: «Фарида бошқани севади, бир юракка икки муҳаббат сиғмайди», деб ишонмаганди. Тўғрироғи, ишонгиси келмасди, чунки Фариданинг вафосизлигини ўйласа негадир Гавҳар ҳақидаги шубҳалари қўзғала бошларди.

Маҳкам учун «қизлар» деган оловли сўз ҳам, «қиз севгиси» деган романтик тасаввур ҳам, қиз садоқатига бўлган ишонч ҳам Гавҳар атрофида айланар эди. Мана шу айланишда бутун қизлар олами унинг қалбидаги Гавҳарга алоқадор бўлиб чиқарди. Китобдами, кинодами, суҳбатдами гап бирор қизнинг маънавий гўзаллиги, чексиз садоқати ва соф севгиси ҳақида борса, Гавҳар унинг кўзига мана шу фазилатлар орқали кўринар ва ишончини оширарди. Йўқ, агар гап бирор қизнинг енгилтаклиги, вафосизлиги ҳақида борса, Гавҳар унга шу иллатлар орқали аввалгидан ишончсизроқ кўрингандай бўларди. Балки у қизлар оламидан фақат Гавҳарни билгани учун шундайдир. Балки айрилиқда Гавҳарнинг ҳаётини узоқдан тасаввур этиб юргани ҳам сабабдир. Лекин Фариданинг Зокирга оғиб кетгани унинг кўнглига оғир ғашлик солган эди.

Замиранинг Эшонбоевдан айниб, Намангандан Очил билан бирга келгани ҳам четдан Фарида воқеасига ўхшаб кўриниши мумкин эди. Бугун Шоазим Очилни кўриб:

— Яшасин бизнинг дипломантлар, ҳамма диссертантларнинг қайлиғини тортиб оляпти,— деб қизиқчилик қилганди.

Лекин Маҳкам Очил билан Замиранинг йўриғи бошқа эканини билар, уларнинг оралари поклигига шубҳа қилмас эди. Шундай бўлса ҳам, Очилдаги висол қувончи ундаги ҳижрон дардини бўрттириб кўрсатарди.

Бир вақтлар шунга ўхшаган кечинмалар билан қийналиб юрган Очил:

— Ҳе, жўра, дунё айланар экан-да,— деди.— Хафа бўлманг, ер шари яна бир айланса сиз истаган нарсалар ҳам бўлади.

— Айтмоқчи, кеча ҳисобот мажлисларингиз бормиди? Ким парторг бўлди?

Маҳкамнинг юзига бирдан қувонч югурди:

— Акбаров,— деди у чуқур мамнуният билан.

— Йўқ, ҳазил қилманг. Ростми?

— Ҳа, Ҳакимов Бегимовни тавсия этган эди. Аким Борисович Акбаровнинг номзодини кўрсатди. Қараматов ҳам бор эди, қувватлаб чиқди. Кўпчилик овоз билан Акбаров ўтди.

— А, бу Манноновнинг мақоласи нима бўлди?

— Акбаровга овоз берганлар ҳаммаси бу мақолага қарши қўл кўтарди ҳисоб.

— Ие, Ҳакимовлар индамадими?

— Нима дейди? Ҳакимов ўзини зарбадан зўрға олиб қочди. Эшонбоевнинг иши қониқарсиз топилди, устози ҳеч нарса демай бетараф қолди.

— Ажойиб... Лекин, энди Ҳакимов Акбаров билан қандай муроса қилади?

Маҳкам ҳам шу тўғрида ўйлай бошлади. Сўнг ўйлари ўзининг Ҳакимов ва Акбаровга боғлиқ бўлган секретарлик ишига ва дипломи мавзуига кўчди.

* * *

У тўртинчи курсда илмий тўгаракка қатнашиб, ўзи туғилиб ўсган ишчилар шаҳарчасининг тарихидан доклад ёзган ва шу асосда диплом иши тайёрламоқчи бўлган эди.

Лекин Акбаровнинг лекция ва суҳбатларидаги шаклни мазмундан фарқ қилмоқчи бўлиб, Эшонбоевнинг шу тўғридаги гапларини англашга уриниб, сўнгра ўзи олиб бораётган жамоат ишига янгича шакллар қидириб юриб, шакл ва мазмун тўғрисида кўп ўйланадиган бўлди.

«Дунёдаги ҳамма нарсанинг, одамлар қилаётган ҳамма ишларнинг ўзига хос мазмуни ва шакли бор,— деб хаёл сурар ва шу иккитагина сўз билан бутун дунёни, бутун одамзодни бирдан қамраб олгандай бўларди. Бундан завқи келиб ўйини давом эттирарди.— Мана, зўр бир мисол: Совет ҳукумати — пролетарлар диктатурасининг бир шакли. Ленин бу шаклнинг узоқ қидиришлар натижасида катта революцион жанглардан топилганини айтган. Мана, кичик бир мисол: Очил агитатор бўлиб ўтказган суҳбатлар. У ҳам кўп меҳнат қилгани, ишга жон-жаҳди билан киришгани учун яхши шакл топди. Сотиболдиев бўлса газетанинг мазмунини қуруқ қилиб айтиб қўя қолар эди. Лекин бу— шаклсиз мазмун бўлар эди. Йўқ, шаклсиз мазмун бўлмайди. Шакли қиди-

риб топилмаган хом, ночор мазмун бўлар эди. Демак, ҳар ишнинг мазмунига мувофиқ шаклини фақат меҳнат қилиб, қидириб топиш мумкин. Эшонбоев эса «мазмун шаклдан келиб чиқади» деган фикрни «шакл ўз-ўзидан осонгина пайдо бўлади» деган маънода тушунади. Шаклни иккинчи даражали, аҳамиятсиз нарса деб билади. Шунинг учун сийқа гапларни хом-хатала қилиб такрорлашдан нарига ўта олмайди, жамоат ишини қуруқ расмиятга айлантиради. Ҳа, расмиятнинг энг катта манбаи мана шу ерда. Киши ўзи қилаётган ишига янги шакллар қидирса, топса, ижодий меҳнат қилган бўлади».

Маҳкам узоқ-узоқ ўй суриб мана шундай хулосаларга келган эди. Секретарь бўлиб сайлангандан кейин комсомол ишини ҳамма секторлар бўйича жонлантиришга ҳаракат қила бошлади. Жонлантириш деган сўз — ҳамма жойда ишнинг талабга, шароитга мос келадиган янги, жонли шаклини топиш деган сўз эканини у энди аввалгидан чуқурроқ, аниқроқ ҳис қилди. Шундан кейин шакл ва мазмун масаласини яхшироқ ўргангиси келди: «Диплом ишини шу мавзуда олсам, балки бюродаги ишим билан боғлаб олиб борарман», деб ўйлади.

Тарих факультетида ўқиб, фалсафий мавзуда диплом ёзиш одати йўқ эди. Лекин сўнгги вақтларда Маҳкам жуда соз бўлишига ҳаракат қилаётган Зуфар Ҳакимович унинг бу истагига қаршилик қилмади. Фалсафа кафедраси билан гаплашиб берди, профессор Смоленская Маҳкамга илмий раҳбар бўладиган бўлди. Ҳозир Маҳкам раҳбари тавсия қилган адабиётларни кутубхоналардан топиб ўрганиш, план тузиш билан банд.

У дипломга ҳафтанинг икки оқшоми ва дам олиш кунини қатъий ажратиб қўйганди. Шундай қилмаса, бошқа ишлари жуда хилма-хиллашиб, кўпайиб кетган, катта интилишларини майда-чуйда истаклари кўмиб қўйиши осон эди. Аввалгидай, унинг энг катта интилиши — одамларга кўпроқ нафи тегадиган натижали иш қилиш. Лекин ташкилотда нечта одам бўлса, бу ишнинг шунча қирраси, варианти бор, чунки ҳар бир кишига нимадир етишмайди, буни билиш учун ҳар бир кишини яқиндан ўрганиш керак. Ўрганиш учун эса жуда кўп вақт ва қунт керак. Аммо уни факультетдаги мажлислардан ташқари ҳали комитетнинг кенгашига, ҳали профкомнинг йиғилишига, ҳали студсоветнинг мажлисига айтиб кетишади, ҳали ундай, ҳали бундай қарор юбо-

мира уни кўрса озорланаётганга ўхшар, Очил савол берса у билан Эшонбоевнинг интим ҳаётига аралашадигандай бўларди. Шунинг учун ўзини тутарди.

Бугун у суҳбат ўтказишга келиб Замирани группасида кўрмади ва юраги «жиғ» этиб кетди. Касалми? Ёки бошқа бирон нарса бўлдими?

Суҳбатдан кейин Очил Муродни тўхтатиб:

— Азимхонова кўринмайдими?— деди.

— Эшитганингиз йўқми?

— Нима бўпти?— деб Очил кайфи учиб, энтикиб сўради.

— Наманганга кетиб қолибдилар.

— А?! Нега? Қачон?

— Бугун билдик. Бу ерда ўқимайман деб ариза ташлаб кетибдилар.

— Э нега? Нима бўпти?

— Билмайман. Бир хафалик ўтган бўлса керак.

— Уйларидами?

— Йўқ, уйларида бўлса сўраб кетмасмидилар? Аризани ҳам бирга турган қиз келтириб берибди. Кетишларини у қиз ҳам билмай қолибди. Кеча кечқурун бўш ўринларидан шу аризани топибди-ю, деканатга олиб келиб берибди.

Очилнинг рангида қон қолмаган, аъзойи бадани қалт-қалт титрарди.

— Муроджон, ука, ўша жой... Менга ўша қизнинг адреси керак.

— Ҳозир билиб чиқаман, сиз шошмай туринг.

Мурод деканатдан адрес олиб чиқди. Очил шу адрес бўйича шинамгина бир ҳовлига келди. Ёши олтмишга борган, лекин қошларини терган ва юзига упа-элик қўйган семиз кампир чиқиб, Руқияни истар-истамас чақириб берди.

Руқия кўча эшигига енглари шимарилган, кийимига чанг ўтирган ҳолда чиқиб келди. Очил ўзини таништириб, Замирани сўради.

— Кечирасиз,— деди қиз,—ичкарига таклиф қилай десам ҳамма ёқ тўполон. Кўч йиғиштиряпман.

— Кўчяпсизми?

— Ҳа,— деб Руқия орқасига хавотирли қараб қўйди.

Орқада кампир у-бу қилган бўлиб ўралишиб юрар ва гап пойларди.

— Ётоқхонагами?— деди Очил.— Бўлмаса, юринг, мен ҳам кўтаришиб борай.

Чамадон ва тугунларини кўтаришиб кўчага чиққанларида:

— Шу ялмоғиздан қутулганим чин бўлсин-а,— деди Руқия.— Бечора Замира ҳам ўша йигит билан мана шу кампирнинг дастидан қочиб кетган.

— Нега? Уришиб қолишганми?

Руқия «ҳа» деди. Лекин бу жавоб унча аниқ эмас эди.

Муҳаммаджон Эшонбоев ўн саккиз ёшидан бери ҳар хил қизлар билан «юриб» кўрган ва шоирона мавзуларда «қуруқ» суҳбатлашиб юришни, қизнинг ички дунёсини ўрганаман, деб ўзининг кўнглини очиб кўрсатишни ёқтирмай қўйган эди. Чунки унинг қадди-қоматини, яшнаб турган юзини, муомаласини ёқтирган қизлар ички дунёсини билгандан кейин ундан айниб бошларди. Бир-икки марта шундай бўлгандан кейин Муҳаммаджон «афлотун муҳаббати» бекорчи нарсага чиқарган, қоронғи кино залида тиззасига қўлини қўйса индамайдиган қизлар билан юрадиган бўлганди. Аммо у бунақа қизларга уйланишни хаёлига ҳам келтирмасди. У ҳеч ким билан юрмаган, юришни ҳам истамайдиган, «онаси ўпмаган» қизни изларди. Бундай қиз дўстлашиб юрмасдан, ички дунёсини ўрганаман демасдан, фақат ташқи қиёфасини кўриб, тафсилотларини кишилардан эшитиб, ота-оналар воситаси билан унинг қучоғига келиши керак эди. Шунда Муҳаммаджон ҳар хил гаплардан изтироб чекмас, ўзини тушунтириш, қизни тушуниш ташвишларидан холос бўларди. Бу ташвишлар бир неча марта унинг зарарига ҳал бўлгандан кейин у юрагини олдириб қўйганди.

Замира Муҳаммаджоннинг идеалига ҳамма жиҳатдан тўғри келарди. Фақат унинг севиш-севмаслиги номаълум эди. Аммо бу Муҳаммаджонни унча ўйлантирмасди. У муҳаббатнинг ўткинчи нарса эканига тўлиқ ишонган кишилардан эди. «Ҳар қандай севги ҳам тўшакда тез ўтиб кетади, лекин одамлар бир-бирига ўрганиб қолгани учун турмушларини давом этдираверади,— деб ўйларди у.— Шундай бўлгандан кейин тўйга етгулик меҳр бўлса бўлди-да. Ундан нарёғида севган ҳам баравар, севмаган ҳам».

У Замиранинг ўқиши битгунча кутиб юрмоқчи эмас

риб, ижросини талаб қилишади, у ҳаммасини бажо келтиришни истайди, бироқ минг қилса ҳам вақти етишмайди.

Истак билан имконият, «керак» билан «мумкин» мана шундай пайтда бир-биридан узилиб қолса киши ўзини оқимга қўйиб беради-ю, «барибир улгуролмайман, ундан кўра гап эшитмайдиган йўлини қилай», дейди. Сўнг оммани унутиб, фақат ҳисобот учун, расмият учун ишлай бошлайди. Маннонов билан Сотиболдиевнинг қандай қилиб расмиятчиликка ўтиб кетганларини Маҳкам энди жуда яхши тасаввур этарди. Уларнинг аҳволига тушмаслик учун ҳозирдан ишларнинг энг зарурини ва энг муҳимини танлаб қилиши, расмиятчиликка оидларини қатъий рад этиш керак эди. «Бунинг учун баъзан комитетдан гап эшитсам ҳам майли,— дерди у ўзича.— Кўпчиликка фойдам тегса, охири бориб шу юзимни ёруғ қилади».

Лекин курс бюролари масаласида у ҳали ҳам ўз фикрини амалга оширолмай юрарди.

Ниҳоят бир кун уни комитетга чақиришиб, ВЛКСМ Марказий Комитетининг курс бюролари ҳақида чиқарган махсус қарорини кўрсатишди. Қарорда аввалги тавсияга аниқлик киритилган, яъни ҳар бир факультет ўз шароити билан ҳисоблашиб, курс бюроси керак, ёки керак эмаслигини комсомолларнинг умумий мажлисида ҳал этсин, дейилганди. Бундан буён шунақа масалаларни бошланғич ташкилотларда кенг муҳокама йўли билан ечиш ва жойлардаги ташаббусга йўл очиш тавсия қилинган эди.

«Курс бюролари бўлмасмиш», «Маҳмудовнинг таклифи Москвага борибди», «ЦК комсомолдан янгича кўрсатма келибди» деган гаплар факультетга жуда тез тарқалди. Бу «миш-мишлар» унча аниқ бўлмаса ҳам фойдали иш қилар эди: одамларнинг эътиборини маълум нарса атрофига тўплар, онгли комсомол аъзолари «нега?» деб ўйланар ва мунозарага шайланар эди.

Маҳкам комсомолларнинг умумий мажлисида: «Курс бюролари қанчалик керак» деган саволни ўртага ташлаганда зал тўла одам қисқагина шовур-шувур қилиб олди. Кейин сув қуйгандай жимлик чўкди. Маҳкам бу шовур-шувурда ҳаяжон ва қизиқиш борлигини, жимлик эса юзлаб кишининг диққат-эътиборидан вужудга келганини сезиб гапирарди. Бир жойда у ўз фикрини яхшироқ ис-

ботламоқчи бўлиб гапни чўза бошлаган эди, залда алланечук тарқоқ шовур-шувур ўса бошлади. Бировлар сабрсиз қимирлаб олар, бировлар ёнидагига нимадир деб пичирлар, бировлар қаттиқ нафас чиқарар, бировлар қаддини ростлаб, қўлининг ҳолатини ўзгартирар, бировлар у ёқ-бу ёққа бурилиб қарар, шунинг ҳаммасидан ҳосил бўлган майда-чуйда овозлар бирлашиб, Маҳкамнинг товушини пасайтирар эди. У залнинг диққат-эътиборини ўз ихтиёридан чиқариб юбораётганини шундан билди. Кейин гапни қисқартириб, ўзларининг шароитида курс бюролари ортиқча эканига далиллар келтира бошлаган эди, майда-чуйда ҳаракатлар, товушлар бир-бир тиниб, яна ўша кишини рағбатлантирувчи жимлик пайдо бўлди. Маъқуллаб ёки эътироз қилиб луқма ташлай бошлашганда, у гапнинг чинакам қизиётганини сезди.

Музокаралар пайтида ҳам мажлис нимани кўпроқ исташи шу айрим товушлар ва тўлқинланишлардан билиниб турарди.

Баҳс курс бюролари масаласидан бошлаб, тобора кенгайиб, катта-катта масалаларга ўтиб борарди.

Ортиқ Каримов Садри ва унинг ўртоқлари пахтада ўзларини жуда ёмон тутганлари, кейин қочиб кетиб қолганлари ҳақида гапирди, уларга қарши ҳеч қандай чора кўрмаган деканатни танқид қилди. Кейин бир неча киши лекцияларни ҳам жонлантириш кераклигини, Оқил Бегимовичнинг лекцияларидан қониқмаётганларини гапирдилар.

Зуфар Ҳакимович ҳам президиумда ўтирган эди. Бегимов ҳақидаги гапдан кейин, у Маҳкам томонга эгилиб:

— Кун тартибидан кўп ҳам четга чиқмайлик, — деб пичирлади.

Маҳкам тасдиқ маъносида бош иргаб қўйди. Шу пайт унинг бу ёнида ўтирган Темир Акбарович сўз сўради.

Акбаров минбарга чиқаётганда Очил ва Шоазим ўтирган жойдан қарсак эшитилди-ю, дарҳол бутун залга тарқалди. Маҳкам ҳам қувониб қарсакка қўшилди ва жуда берилиб эшитишга тайёрланиб, минбар томонга ярим ўгирилди-да, юзини кафтига қўйди.

Сўнгги тўрт-беш ой давомида Акбаровнинг сочида оқ кўпайиб, лекин юзи, кўзлари аввалгидай ички бир ўтдан ёришиб турар, гапни ҳам аввалгидай ишончли ва ширали товуш билан жуда жўн гапирар эди.

— Кўпинча у йўқ, бу йўқ деб кўнгилсизланамиз-у, лекин энг бебаҳо бир нарса ҳаммамизда ҳам борлигини ҳисобга олмаймиз. Бу бебаҳо нарса — вақт. Йигирма тўрт соатлик кун, ўттиз кунлик ой қайсимизда йўқ? Лекин шу бебаҳо нарсанинг қанчаси бекор кетади — ҳеч ким ҳисоблаб кўрдимикин? Мана, шунга ўхшаган уч юз кишилик мажлисни олинг. Шу ҳозир ҳамманинг кўнглига ўт ёқиб, ҳаммага бир наф бериб ўтяпти. Жуда яхши. Шуни шундай яхши тайёрлаган бюрога балли!

Яна Очил ўтирган жойдан қарсак бошланди-ю, дарҳол бутун зални қамраб олди. Маҳкам қизариб кетди, лекин Акбаровдан кўзини олмай гапнинг давомини кутди.

— Лекин шу мажлис шундай тайёрланмаганда, фақат ҳисобот учун ўтказилганда нима бўлар эди? Ахир шунақа мажлислар ҳам бор. Уч юз кишининг уч соат вақтини ҳисоблаб кўринг...

— Тўққиз юз.

— Демак, камида юз ўн иш куни бекор кетар эди. Бир тасаввур қилинг: киши баъзан бир кунни бекор ўтказолмай тарс ёрилиб кетади, а бу — бир юз-у ўн кун! Мен шу билан нима демоқчиман? Мана, бешта курс бюроси. Шулар ҳар ойда иккитадан мажлис ўтказса ўнта бўлади. Бу ёқдан факультет бюроси курс бюролари билан ишлаш ҳақида мажлис ўтказса, бу ёқдан группалар курс бюроси билан алоқани мустаҳкамлаш ҳақида мажлис ўтказса...

Жимжит залдан кулги товушлари эшитилди. Маҳкам ҳамон Акбаровдан кўзини узолмай завқли илжайиб қўйди.

— Ҳаммаси йиғилиб битта ана шундай залга сиғадиган ташкилот учун шунча мажлис кўп эмасми? Ташкилотларингизни ихчамлаштириш шу жиҳатдан ҳам жуда керак. Бу ерда курс бюроларининг ортиқча эканига кўп далил келтирдиларингиз. Мен бунга вақт ҳақидаги далилни ҳам қўшиб, ташаббусларингизни қувватламоқчи эдим. Энди биринчи курс ҳақида. Бу курсдаги аҳвол ўқитувчиларни ҳам жуда хавотирлантиряпти. Мана, Платон Макеевич пахтада кўп нарсани сезган экан (Президиумда ўтирган Платон Маккеевич устма-уст бош ирғаб буни маъқуллади). Мен ҳам лекцияларда кузатиб боряпман. Умумий савия, интизом, ўқишга қизиқиш аввалги биринчи курсларникига ўхшамайди,

пастроқ. Билмайман, қабул вақтида тасодифий кишилар кириб қолганми? Ёки...

— Бу ерда унақа гапнинг жойи эмас, Темир Акбарович,— деб Ҳакимов тўсатдан қип-қизариб эътироз билдирди.

Унинг қабул масаласида гап очилишидан безиллаётгани сезилиб қолди. Шунинг учун бу масала дарҳол ҳамманинг эътиборини жалб қилди.

— Нега жойи эмас? Йўқ, Зуфар Ҳакимович, менимча, биринчи курсдаги аҳволни тузатиш бутун коллективнинг иши. Биринчи курс масаласини биз яқин кунларда партия мажлисида муҳокама қилмоқчимиз. Масалани ўрганишда, камчиликларнинг сабабини очишда комсомоллар бизга ёрдам бериши керак.

Темир Акбарович ўқиётган лекцияларнинг сифатини кўтариш ҳам ҳозир партия ташкилотининг диққат марказида турганини гапирар экан, Очил секин ўрнидан туриб, залдан чиқиб кетди.

Ҳамқишлоғи Жумаев қабул имтиҳонларини яхши топширган бўлса ҳам ўқишга кира олмагани ҳақида унга хат ёзган эди. Очил, ётоқхонага бориб, шуни олиб келди.

Бу орада Шоазим сўзга чиқиб, Садри ва унинг ўртоқлари студентликка муносиб эмасликларини, безориликдан ҳам хабардор эканини, пичоқ кўрсатиб дўқ уришини гапирмоқда эди. Очил унинг сўзи тамом бўлишини эшик олдида тик туриб кутди.

Сўнг сўз сўраб қўл кўтарди-ю, минбарга чиқиб бораётгандаёқ гап бошлади:

— Садрилар бизнинг факультетга тасодифан қабул қилинган эмас,— деб Очил Жумаевнинг хатини, унга Ҳакимов ва Эшонбоев қандай муносабатда бўлганини гапириб берди.— Мана, Жумаевни қабул қилмаган одамлар Садрини қабул қилган. Нега? Буни текшириш керак. Мен ўтган йилги қабул бўйича текшириш ўтказилсин, деб таклиф қиламан.

— Қабул масаласини текшириш камсомолларнинг иши эмас!— деб ўшқирди Зуфар Ҳакимович.

Шовур-шувур кўтарилди.

— Ўртоқлар, ўртоқлар. Очил бир оз чегарадан чиқяпти,— деб Маҳкам мажлисни тинчлантиришга уринди.— Мана, Темир Акбарович айтди, эшитдиларингиз, партия ташкилоти лозим топса, текширади.

Лекин қаттиқ тўлқинланаётган мажлисни энди аввалги мавзу доирасида ушлаб туриш қийин эди. Маҳкам музокараларни мумкин қадар тез якунлади-ю, курс бюролари тугатилсин, деган таклифни овозга қўйди.

Кўпчилик бунга тарафдор эди.

Мажлис ёпилди. Одатдагидай залдагилар президиумда ўтирганлардан олдин чиқа бошладилар. Маҳкам ҳам Ҳакимов ва Акбаровнинг ёнида ҳамма чиқиб бўлишини кутиб турар эди.

— Студентларни деканатга қарши отлантиряпсиз, ўртоқ Акбаров,— деди Зуфар Ҳакимович шовқинда бошқаларга эшитилмайдиган паст, аммо таҳдидли товуш билан.— Бу мажлисда кўтарилган хунук шов-шув учун сиз жавобгарсиз!

Маҳкам беихтиёр Акбаровга қаради.

— Йўқ, Зуфар Ҳакимович,— деб Темир Акбарович истеҳзоли кулимсиради,— сиз яна танқидни шов-шув деб қоралаяпсиз. Агар мен шов-шув кўтармоқчи бўлганимда бошқа нарсани айтар эдим. Шарқ тарихини Бегимовдан олдин ўқиган профессор Тошев тўғрисидаги хушхабарни айтар эдим.

Зуфар Ҳакимовичнинг ранги бўздай оқарди.

Кеч кузда Совет давлатининг бошлиқлари Тошкентда бир қўниб Ҳималай оша Ҳиндистонга учиб кетганларидан сўнг газеталар икки улуғ халқнинг дўстлигига бағишланган қизғин учрашувлар хабарини, ажойиб нутқлар текстини келтирганда, Маҳкам Абдураҳмон Тошевичнинг диссертация мавзуини кўп эслаган, бу воқеалар унинг олимлик тақдирига албатта ижобий таъсир кўрсатади деб ишонган эди. Чиндан ҳам, яқинда Тошевнинг қайта ишланган диссертацияси тасдиқланган, бошқа ишлари ҳам тўғриланган, ўқитувчилар институти уни ишга таклиф қилган эди. Темир Акбарович буни шу бугун эшитганини айтиб:

— Бегимовнинг ўрнига Тошевни таклиф қилиш вақти етди, Зуфар Ҳакимович,— деди.— Лекин буни бошқа каттароқ мажлисда муҳокама қиламиз.

— Қанча муҳокама қилсангиз ҳам, мен Бегимовдай сиёсий чиниққан бир доцентни Тошевга қурбон қилмайман.

Маҳкам Зуфар Ҳакимовичнинг кўкариб титраётган лабига қараб, «Бегимовга бунча меҳрибон?» деб ҳайрон бўлди.

Лекин Темир Акбарович бу меҳрибонликнинг сабабига яхши тушунарди: Тошев қайтиб келса, Ҳакимов деканлик креслосидан ажралиши мумкин эди.

55

Тошкентнинг ўзгарувчан иқлими қор тингандан кейин билинади. Офтоб ҳали қор ташлаган суюқ оқиш булутлар ортидан чиқмаган бўлса ҳам, тушга бориб ҳамма ёқ илиб кетади. Тарновлардан тушган томчилар оппоқ қорга хол қўяди. Ер кўк илк кўкламдагидай юмшаб қолади.

Лекин кечаси осмон чарақлаб очилади-ю, аёз ўнўн беш даражага чиқиб кетади. Томлардан оқиб тушишга улгурмаган қор суви узун сумалакларга айланади.

Қирчиллама қиш.

Бироқ тонг отиб, офтоб чиқади-ю, кўлмаклар музи тешила бошлайди, тарновлар яна тилга киради, тун совуғида юпқа туюлган пальтолар кундуз зилдай оғирлашиб кетади.

Айни навбаҳор.

Офтоб ботиб, юлдузлар чиққач, тарновлар яна сукутга кира бошлайди, бўғотлар соқоли узая кетади, оёқ тагида қатқалоқ тақиллашга тушади.

Шунақа, ҳар куни тушда навбаҳор-у, тунда қирчиллама қиш, тонг отгандан кейин эса яна аста-секин кўклам кираётгандай бўлади.

Зуфар Ҳакимовичнинг кайфияти ҳам бир қанча вақт шундай кескин тебраниб юрди. Кўнгли зимистон бўла бошлаганда бирдан ё проректор Назаров ёрдам қилиб қолар, ёки Зокирнинг мақоласига ўхшаган бирор нарса пайдо бўлар ва кўнглини яна кўклам қилиб қўяр эди. Лекин сўнгги вақтларда унинг кўнглидан аччиқ қиш совуғи ҳеч аримай қолди.

Қараматов яна партбюрога секретарь бўлиб сайланди. Ҳакимов билан проректор Назаров бу йил партбюро составидан тушиб қолди, мажлисда иккови ҳам кадрларга нотўғри муносабатда бўлгани учун танқид қилинди. Лекин бу ҳам ҳолва экан.

Акбаровга туҳмат қилган Н. Бузруков ҳам, сохта аноним хатни текшириб тўғри топдим деган тарихчи ҳам бир киши — яъни Ҳакимовнинг қўлида ўқиган

ўша тарихчи экани аниқланди. Терговда ундан: «Нега Акбаровга туҳмат қилдинг?»— деб сўрашганда: «Ҳакимов мени унинг ўрнига ишга олишга ваъда берган эди», деган экан. Караматовнинг хатига ўша районнинг милиция органи юборган жавобда шу ҳам келтирилганди. У тарихчи узоқда қўлга олинган ва Ҳакимовнинг бундай деганига бирор гувоҳ ёки ҳужжат келтиролмаганди. Шунинг учун Зуфар Ҳакимович «бу ҳаммаси туҳмат» деб қатъий рад этди.

Лекин у туҳматчи бекорга шундай қилмагани, Ҳакимов бекорга унинг туҳматини Акбаровга қарши шафқатсизларча ишлатмагани энди Муса Назаровичга ҳам сезилиб турарди. Ҳакимовга ишониб алданиб юргани учун ҳам ғазаби ортаётган проректор унинг ишларини текширишга ҳаммадан кўра қаттиқ киришди. Ўтган йилги қабулнинг ҳужжатлари кўтарилди. Садри ва унинг ўртоқлари мактабни «3» баҳолар билан битиргани, бироқ қабул имтиҳонларидан нуқул «5» ва«4» олганлари маълум бўлди. Лекин бу ерда ҳам Ҳакимовни фош қилувчи аниқ гувоҳ ёки ҳужжат йўқ эди. У бунақа ишларни пухта қиларди. Шунинг учун ҳозир: «Мактабда яхши ўқимаганлар ҳам севган соҳасига кираётганда яхши имтиҳон топшириши мумкин», деб баҳона кўрсатди. Лекин Садрилар тарихни севади дейиш кулгили эди. Муса Назарович холис ўқитувчилар билан бирга уларнинг билимларини синаб кўриб, Ҳакимовнинг бу баҳонасини чиппакка чиқарди. Кейин Жумаевнинг қандай қайтариб юборилгани ҳақидаги хат ҳам ректоратга етиб борди. Зокирнинг Акбаров ҳақидаги ғаразли мақоласи Ҳакимовнинг ёрдами билан ёзилганини Мўмин Муслимович сезган эди, проректорга айтиб берди.

Оёғи остида ер қимирлаётгандай саросимага тушган Зуфар Ҳакимович иши партгруппанинг мажлисида муҳокама бўлишидан бир кун олдин Акбаровни қидириб, комсомол хонасидан топиб, кабинетига чақириб кирди. Уни қора чарм диванга ўтқазди. Ўзи пойгакроққа ўтирди ва пешонасини қаттиқ қисиб, ҳазин товуш билан:

— Темир Акбарович, мендан хатолик ўтган экан, энди тушундим,— деди.— Сиз тўғри айтган экансиз, Тошевни аллақачон чақиришимиз керак экан. Юқоридан кўрсатма ҳам бўлган эди. Лекин ректоратда янги ўқув йилини кутайлик дейишди.

«Ҳа-ҳа,— деди Темир Акбарович ўзича,— мени ректоратга ёмонлаб борар эдинг, энди ректоратни менга важ қилиб кўрсатяпсан. Нега? Қизиқ».

Зуфар Ҳакимович қўлини пешонасидан олиб, Акбаровга қисқа бир назар ташлади-ю, унинг таажжубланиб жим ўтирганини кўриб давом этди:

— Бугун бориб ректоратдан талаб қилдим, Тошевни Бегимовнинг ўрнига кафедра мудири қилиб чақирадиган бўлишди. Аввалги курсини ҳам ўзига берамиз.

— Жуда яхши,— деди Темир Акбарович давомини кутиб.

— Хурсандмисиз? Кеч бўлса ҳам маслаҳатларингизни амалга оширяпмиз. Энди ўтган ишга саловот, Темир Акбарович,— деб Ҳакимов қаддини ростлади ва Акбаровга қўлини тутди:— Мана менинг қўлим. Ярашдикми?

У жуда сунъий илжаярди.

— Урнганимиз йўқ эди, шекилли. Майли агар қўлларимиз ёмонликдан тозаланаётган бўлса...

«Қўлларингиз» деган маънони Ҳакимов тушунди, албатта. Акбаров анчагача қўл бермаганининг устига бу гап қўшилиб у жуда ўсал бўлди. Лекин, ҳамон сунъий кулимсираб:

— Ҳа, тозаланаётибди,— деди.— Энди қолганини бирга тозалайлик. Ҳар қандай раҳбарга ҳам сиздай юз-хотирага бормайдиган бир...— (Зуфар Ҳакимович «маслаҳатчи» демоқчи эди, лекин озлик қиладигандай бўлди),— бир мададкор керак. Биласиз, факультетимизнинг энг катта кафедраси менда. Бунинг устига деканлик. Қийин бўлаётибди.

Ҳакимов гапираётганда Акбаров унинг кўзларини кўришни истарди. Аммо Зуфар Ҳакимович ўйчан ва маъюс гапираётган киши бўлиб нуқул деразага, деворга, полга қарарди.

— Мен сиздан маслаҳат сўрамоқчи эдим. Аввал ўзингизнинг олдингиздан ўтиб, кейин номзодингизни кўрсатмоқчиман. Кафедра мудирлигига.

«Об-бо,— деб Темир Акбарович коса тагидаги нимкосага энди тушунди. — Мендан ҳам шамол эсаётганини сезиб паррагини тўғрилаб қоляпти. Об-бо. Қандай тили боради? Қандай юзи чидайди? Ўз айбларини виждонан бўйнига оладиган куни ҳам бўлармикин? Ё шунақа қилиб юриб ўтиб кетармикин? Ҳа, десам мақсадни айтса керак. Қани?»

— Раҳмат, Зуфар Ҳакимович, сиз шундай ишонч билдирсангиз мен қандай йўқ дейман.

— Розимисиз ахир? Жуда соз. Мен ҳозир сизнинг ёрдамингизга муҳтожман. Ҳозир талаб катта бўляпти, ҳамжиҳат бўлиб иш кўрмасак қийин. Демак эртага... Энди... ўзингиздан қолар гап йўқ...

— Бир гап бўлса тарафимни ол демоқчисиз-да?

Зуфар Ҳакимович бу гапдаги заҳарли истеҳзони сезиб кўкариб кетди. Акбаров кескин ўрнидан турди. Зуфар Ҳакимович ҳам ўрнидан тураётиб:

— Ноҳақ гап бўлса демоқчиман, ноҳақ гап бўлса,— деб бидирлади.

— Келинг, Зуфар Ҳакимович, ҳеч бўлмаса энди ростини айтинг. Сиз ноҳақ гапдан қўрқмайсиз. Ноҳақ гап бўлиб қолса маҳкам ёпишасиз, «менга ноҳақ гапиради», деб дод солиб қутулиб кетишингиз осон бўлади. Сиз ҳозир ҳақ гапдан қўрқасиз!

— Йўқ, ахир мен сиздан тўғриликча маслаҳат сўрамоқчи эдим.

— Тўғриликча, маслаҳат сўраш шунақа бўладими? Болага ширинлик ваъда қилиб ишга солиш мумкин. Лекин мени бола деб билганингизда ҳам, кафедрани ширинлик деб билмаслигингиз керак эди. Виждонингиз йўл бермаслиги керак эди!

У Ҳакимовнинг қаттиқ норозилик билдиришини, аччиғланишини истарди. Лекин ҳозир бирдан-бир чора «эгилган бошни қилич кесмас» деган мақолга амал қилиш эканини сезган Зуфар Ҳакимович бўшашиб, қути учиб, аянч бир аҳволда дерди:

— Нима десангиз ҳам ўзингиз биласиз, Темир Акбарович, лекин мен хато қилганимни тушуниб тузатмоқчи бўляпман. Кафедра мудирлигига сизни кўрсатишдан олдин истагингизни билишим керак эди, бу қоидада бор, ўзингиз биласиз.

Темир Акбарович деканатдан чиқиб кетаётиб гоҳ ундан нафратланар, гоҳ йиқилганга мушт кўтараётгандай ўнғайсизланарди.

Лекин эртаси куни Караматов билан Назаров қатнашган партия мажлисида Темир Акбарович Ҳакимовнинг ҳозир тутаётган йўлига ҳам тушунди. У ҳужжат ва гувоҳ билан исботлаб бўлмайдиган айбларини мутлақо тан олмасди, рад этиб бўлмайдиганларини эса дарҳол бўйнига олар, «билмай хато қилибман, энди

тушундим, кўр эканман, кўзим очилди», деб тавба қилар эди.

Бу тавбалар ҳам Ҳакимов шу вақтгача тутиб келган йўлнинг давоми эди. У одам энг тўғри йўлни эмас, энг осон йўлни танлар эди.

У декан сифатида ўз одамларини дуруст ўрганиб, ҳар бирининг онгига, эътиқодларига, фазилатларига таяниб, ўзи шахсий намуна кўрсатиб раҳбарлик қилиши кераклигини биларди. Лекин унда кишиларга намуна бўладиган катта фазилатлар йўқ эди, ҳар бир одамни ўрганиб, олижаноб таъсир кўрсатиб бошқариш жуда қийин эди. У эса бошқаришни жону дилидан яхши кўрарди. Нима қилсин? Осонроқ йўлни танлади.

Маълумки, кишиларни бошқаришда осон йўллардан бири — қўрқитиб бошқариш йўли. Ҳакимов ўзининг ғашига тегиб юрган одам ҳақида гапирса, «шуни бир қўрқитиб олишим керак-да, кейин ипакдай майин бўлиб қолади», дерди. Муслимовга ўхшатиб, «майин» қилиб олгандан кейин эса, «э, илгари дами жуда баланд эди, бир қўрқитиб, гаҳ деса қўлга қўнадиган қилиб олдим», деярди. Бу соҳада унинг энг катта муваффақияти — Умаровнинг қамалиб кетиши ва Тошевнинг оғир жазо олиши эди. Шундан кейин унга қарши чиқадиган одам ўшанақа оқибатни кўз олдига келтириб, «ёмондан қўрқ», «ёмонга бас йўқ», «ёмон билан тенг бўлма», деган насиҳатларни енгиб ўтиб чиқарди. «Мендан қўрқишлари, ҳайиқишлари факультетда тартиб сақлашга ёрдам беради,— дерди у ўзича.— Демак, натижа эътибори билан яхши. Мендан ҳисоб олганда аввало натижасига қарашади. Бу натижага қандай методлар билан эришганим иккинчи даражали масала. Вақт бўлса сўрашади, бўлмаса натижасига қараб баҳо беришаверади».

Ўзидан «пастроқ» турганларнинг қўрқиб ҳурмат қилишига ўрганган Ҳакимов ўзидан «юқори» турганларни қўрқиб ҳурмат қиларди. Кеча Акбаровнинг олдида тиз чўккандай бўлгани, бугун мажлисда тавба қилаётгани ўз гуноҳларини тушунгани туфайли эмас, виждони азобланган ёки руҳан эзилгани туфайли ҳам эмас, кўпчиликнинг ғазабидан ва жазодан қўрққани туфайли эди.

Ҳозир буни ҳар қачонгидан ҳам аниқ сезиб турган Темир Акбарович:

— Бу қўрқишу қўрқитишларнинг заҳари факультетда қанча кишининг онгини заҳарлаганикин?—деди.— Коммунистик тарбияга қанчалик путур етказганикин? Арзимаган нуқсонга ҳам «сиёсий тус» бериб, кимнидир йиқитишга қаратадиган Ҳакимов ўзининг хатоси мафкуравий хато эканини сезмаса керак. Чинакам коммунистлар оммани бошқаришда кишилардаги энг яхши интилишларга таянади, энг яхши фазилатларга йўл очади. Лекин Ҳакимовнинг қўрқитиб иш тутиши кишидаги энг паст инстинктларга суянади, энг ёмон одатларнинг ўсишига сабаб бўлади...

Умрида биринчи марта шундай қизғин мажлисга қатнашаётган ва Акбаровга чўғланиб қулоқ солаётган Маҳкам беихтиёр бош ирғаб унга қўшилиб қўйди. Шу пайт у кўнглида қатланиб ётган оғир таассуротларининг сабабига тушунган эди: ҳар сафар, Эшонбоев ва Ҳакимовнинг сиқувидан кейин кўнглида пайдо бўладиган совуқ туман, ҳафсалани пир қилувчи хиралик, ҳамма нарсани шубҳага кўмувчи гуноҳкорлик туйғуси ўша қўрқитиш заҳари эканини у энди билганди.

— Қўрқувнинг энг заҳарли меваларидан бири ёлғон билан қаллоблик. Ҳеч ким ўз-ўзидан ёлғончи бўлмайди. Ахир ростгўйликнинг афзаллигини, гўзаллигини ким билмайди? Лекин киши рост гапни айтишдан қўрқса-ю, бирор нарса дейишга мажбур бўлса ёлғон гапиради. Бир марта, икки марта, уч марта шундай қилади-ю, кейин ёлғон билан мушкулини осон қилишга ўрганиб қолади. Аввал қўрққанидан ёлғон гапирган киши, кейин ёлғоннинг фош бўлишидан қўрқиб ёлғон гапиради. Бу ёлғон аввалги ёлғонга қўшилиб бадтар қўрқитади. Кейин қўрқувдан — ёлғонга, ёлғондан — қўрқувга узлуксиз йўл очилаверади. Агар ҳамма Ҳакимовдай қўрқитиб бошчилик қилиш йўлига ўтса, ҳамма ёқни ёлғончилик, қаллоблик босиб кетар эди.

— Ўйлаброқ гапиринг, ўртоқ Акбаров!— деб Бегимов ўтирган жойида безовта қимирлаб олди.— Ҳакимов қўрқитиб бировга пичоқ ўқталибдими? Бир айби очилса йўқ жойдаги гуноҳларни ҳам тақайверар экан да киши!

— Тўғри, пичоқ ўқталиб қўрқитгани йўқ. Лекин энг азиз сўзларимизни, ғояларимизни, энг азиз ахлоқ нормаларимизни пичоқ қилиб ўқталиб қўрқитган эмасми? Партия душманга санч деб берган ғоявий найзаларни

ёмон кўрган ҳар бир кишисига — совет кишиларига ҳам санчган эмасми? Нега санчасан деса, «бу душман, бу ёт одам», деб важ кўрсатмаганми? Ленинча партиянинг ҳаққоний қўли шундай ноҳақ санчилган найзани Тошевдан суғуриб олиб ташламадими? Умаровдан суғуриб олиб ташламадими? Мен бу билан эски яраларни янгиламоқчи эмасман, ўртоқлар, мени тўғри тушунинглар. Ҳакимов ўз гуноҳларига чин кўнгилдан иқрор бўлганда мен ўтган гапларни қўзғамас эдим. Қўзғасам ўрнисиз таъна бўлар эди. Лекин Ҳакимов ҳозир фақат жазодан қўрқиб тавба қиляпти. Демак, жазо хавфи кетса-ю, шароит тўғри келиб қолса яна қўрқитув йўлига ўтиши мумкин, партия берган ғоявий ўқларни яна шахсига ёқмайдиган софдил одамларга отиши мумкин.

Темир Акбарович шундай деб кеча деканатда Ҳакимов билан бўлган гапни айтиб берди.

— Агар менинг сизга муносабатим шахсиятга асосланганда эди,— деб у Ҳакимовга тикилиб давом этди, — шу кечаги бош эгишимиз билан қониқар эдим. Гап бошқа нарсада. Партия омманинг ташаббусини ошир, ижодий фикрини ўстир деяпти. Ташаббус, ижодий фикр доим журъат талаб қилади, катта мақсад йўлида ихтиёрсиз адашсам тўғрилаб қўядиган одамлар кўп деб ишонганлардан чиқади. Биласизлар, баъзан юзта тўғри фикрга битта хато фикр ҳам илашиб чиқади. Хас илашгандай ноилож илашиб чиқади. Бегараз одам шу битта хасни олиб ташлаб, юзта тўғри фикрдан фойдаланади. Қўйнига тош солиб юрган одам бўлса ҳамма эътиборини шу хасга қаратади-ю, битта хатога қўшиб юзта тўғри фикрни ҳам уриб чангини чиқаради. Буни кўрган учинчи бир киши хато қилишдан қўрқиб, журъат талаб қиладиган ҳар қандай ишдан қоча бошлайди.

— Жуда тўғри!— деб кутилмаганда Муслимов садо берди ва ҳамма ўзига қараганидан қизариб кетди.

— Бир ойдан кейин,— деб Темир Акбарович азиз нарсаларни тилга олганда бўладиган майинлик билан гапира бошлади:— Йигирманчи съезд очилади. Ҳар бир коллектив съездни ўз совғаси билан кутиб олади. Факультетимизнинг ҳавосини бу ғубордан тозаласак, ҳақни ноҳақдан ажратиб, ижодий ташаббусга кенг йўл очиб берсак, шу ҳам, менимча, бизнинг съездга совғамиз бўлади.

Маҳкам Обид Йўлдошевичга қаради ва унинг бош иргаб маъқуллаётганини кўрди-ю, негадир завқи келди, сўнг нимадандир фахрланди.

56

Кишилар дунёнинг бир жойида туриб бутун жаҳонни ва бутун одамзодни кўришга қадимдан жуда зўр эҳтиёж сезган бўлсалар керакки, Ойнаи жаҳон ҳақида гўзал эртаклар яратилган.

Лекин ҳар қандай афсонавий орзу ҳам рўёбга чиққанда эртакдагидан мураккаброқ, бойроқ бўлади, баъзан таниб бўлмас даражада ўзгаради.

Ҳар сони ўн-ўн икки бет бўлиб чиқаётган «Правда» Тошкентда бир кун ўтиб тарқалар ва минглаб километр нарида бораётган улуғ съезднинг Ойнаи жаҳони орқали бутун дунёни, бутун одамзодни кўрсатиб турарди. Одамлар шу газета қоғозида Ойнаи жаҳон бор деб ўйламаган бўлиши мумкин. Лекин мамлакатимизнинг бутун дунёнинг ҳаққоний аксини доклад ванутқлардан қидирган ва топган ҳар бир киши газетага беихтиёр Ойнаи жаҳоннинг хизматини юклар. Ойнаи жаҳонга қарагандай қарарди.

Эртак қаҳрамонлари Ойнаи жаҳонни қўлга олгач, ўз ҳаётларига бевосита боғлиқ бўлган бирор муаммони ечишга, бирор нарсани қидириб топишга қаратадилар. Шунга ўхшаб, доклад ва нутқлар текстини қўлга олган ҳар бир киши ўз соҳасига тааллуқли жойига тезроқ етиб борар, ўз интилишларига алоқадор сатрларини такрор ўқир ва энг муҳими деб шуни ҳисоблар эди. Лекин агроном учун энг муҳим туюлган сатрларни ишчи учун энг муҳим туюлган сатрларга, ўқитувчи такрор-такрор ўқиган саҳифаларни инженер ҳаяжонланиб тикилган саҳифаларга қўшиб, сўнг буни барчага зўр таъсир кўрсатган назарий ва амалий фикрларга жамлаб қаралса ҳамма жойи ҳам жуда муҳим, жуда керакли бўлиб чиқарди.

Темир Акбарович ҳозир кунларни «Правда»нинг янги сони билан бошлаб, Москва радиосининг сўнгги ахбороти билан тамомларди. У тарихчи бўлгани учун съезднинг Ойнаи жаҳонида акс этаётган ҳамма тарихий жараёнларни кўришга, англашга ҳаракат қилар,

айни вақтда ўз соҳасига, ўз истак-интилишларига оид ҳар бир сатрни ҳаяжонланиб ўқир эди.

Ҳозир факультетда имтиҳон сессиясининг охирги ҳафтаси борар, ўқитувчилар ҳам, студентлар ҳам кам тўпланишар ва бир-бирларини кам кўришарди. Лекин икки тарихчи учрашган жойда дарҳол съезддан гап чиқар, «ўқидингизми?» ёки «бугун съезд кундалигини эшита олдингизми?»—«Кимлар нутқ сўзлабди?» деган саволлар, «қаранг-а!» «ажойиб-а!» деган хитоблар, «йўқ, сиз бошқачароқ тушунибсиз, менингча...» деб бошланадиган эътирозлар эшитилиб қоларди. «Съезд кундалигида» машҳур тарихчи академик Панкратова нутқ сўзлагани эълон қилинганда: «О-о! Шунча фан соҳаларидан тарихга сўз берилибди-я!— деб фахрланиб гапиришарди. — Тексти индин чиқиб келармикан?»

Темир Акбарович газетанинг ҳар сонини почта қутисининг олдидаёқ очар ва аввал нутқлар билан бирга чиқаётган портретларга кўз югуртирарди. Мана! Темир Акбарович 22 февраль сонида кекса академикнинг мулойим кулимсираб турган суратини кўрди-ю, столга етиб боргунча ҳам бўлмай, газетани йўлакдаги чироқ ёруғига солиб, деворга суяниб, тикка турган ҳолда ўқий бошлади.

Академик Панкратова юксак минбардан унинг кўнглидагини ҳам кўриб гапирганга ўхшарди. Академикнинг тарих фанига оид фикрлари, тарихий фактларни субъектив равишда «юлиб» олишга, қийинчиликларни бўяб кўрсатишга қарши айтганлари, ленинча миллий сиёсатнинг ғалабасини ҳар томонлама чуқур очишга даъват этиб гапирганлари Темир Акбаровичнинг қизғин фикрларини қувватлар, қалбидаги кучли оҳангларга мос келар эди.

Съезд материалларини ўқий бошлагандан бери кўпайиб, кучайиб бораётган оловли таассуротларига бу ҳам қўшилди-ю, Темир Акбарович ҳаяжонини боса олмай қолди: гоҳ стол ёнига келиб ўтирар, гоҳ яна туриб кетарди. Шу топда у съезд Ойнаи жаҳонида тарихнинг улуғвор ҳаракатинигина эмас, бу ҳаракатнинг ўз ҳаётига таъсирини ҳам яққол кўриб турганга ўхшарди.

Сўнгги икки-уч йил давомида юз берган зўр воқеалар шундай улкан съездга замин тайёрлаганини у билар эди, албатта. Лекин бу воқеалар ўзининг ҳаётига зўр бир тўлқиндек таъсир этиб, алланечук кўтариб,

олға олиб келганини у энди чинакам ҳис қилмоқда эди.

«Фақат менинг ҳаётимми? Умуман бутун факультетнинг ҳаёти шундай ҳаракатга келиб, кўтарилиб, олға кетгани йўқми?— деб ўйланарди Темир Акбарович.— Ҳа, бу воқеалар халқнинг ҳаётини янги бир тарихий босқичга кўтаряпти. Бизнинг факультетдаги кўтарилиш — шунинг бир зарраси. Ҳар биримизнинг ҳаётимизда Йигирманчи съезднинг ўз ўрни бор. Буни ҳар бир студент, ҳар бир ўқитувчи юракдан ҳис қилиши керак».

* * *

— Жуда маъқул, съезд материалларини ҳаётга мана шундай боғлаб муҳокама қилаётган бўлсаларингиз жуда яхши,— деб Тошев Акбаровга қараб қизғин бош иргади. Шунда унинг қалин оппоқ сочи одатдагидай мулойим силкинди.— Демак, индин соат бешга актив тўплаяпсиз. Ёзиб қўймасам, бошқа майда-чуйда ишлар ҳам кўп...

Абдураҳмон Тошевич тиззасига қўлини тираб, енгил бир ҳаракат билан ўрнидан турди. Қора чарм диванда ўтирган Темир Акбарович унинг ёшига унча мос келмайдиган тез ва шахдам ҳаракатларини завқланиб кузатар, кичик, чайир гавдасига нисбатан хийла йўғон тўполадиган овозига берилиб қулоқ соларди.

Мана, Абдураҳмон Тошевич тез юриб тўрдаги ёзув столи олдига келди. Қаламдондан қизил қалам олди, тикка турган ҳолда ёзмоқчи бўлиб, қимматбаҳо стол календарини олдига тортди. Лекин календарда бир ярим ой олдинги числони ва нотаниш қўл билан пала-партиш қилиб ёзилган «1. Райком. 2. Бегимов» деган ёзувни кўриб, ҳайрон бўлиб тўхтади. Сўнг уни орқага варақлаб яна шунга ўхшаган ёзувлар учратди-ю, бирдан тушунди:— бу — Ҳакимовнинг қўли эди!

Абдураҳмон Тошевич бехосдан ёмон бир иш қилиб қўйган одамдай чўчиб қўлини тортди ва тез қаддини ростлади.

— Урганолмаяпсиз-а,—деди Темир Акбарович буни кўриб.

Кечагина ишга тушган Абдураҳмон Тошевич стол ҳам, кабинет ҳам Ҳакимовга хизмат қилганини гўё энди ҳис қилди, келиб-келиб календардан чўчигани учун

кулиб қўйди. Сўнг календарь устига энгашиб очилмаган ҳафталарни тез варақлаб ўтди-да, 11 март деган бетига керакли нарсаларни ёза бошлади.

— Бунга ўрганиш қийин эмаску-я. Лекин...— У ёзиб бўлиб Темир Акбаровичнинг олдига қайтар экан, сўзида давом этди:— лекин, студентларни яхши танимайман. Ҳозирча шу активга келадиганлари тўғрисида батафсилроқ гапириб берсангиз яхши бўлар эди.

— Маҳкам Маҳмудовни биласиз, бугун олдингизга кирган эди,— деб Темир Акбарович Маҳкам ва бошқа активистлар, уларнинг нималар қилгани тўғрисида бир-бир гапириб берди.— Ҳозир биринчи курс ҳам анча дуруст. Садри, Шавкат, Ҳусни деганлари безорилик қилиб милицияга тушган экан. Қабул материалларини текширишда маълум бўлган нарсаларга бу қўшилиб учови ҳам ҳайдалди. Қолганлари билан қаттиқ иш олиб боряпмиз.

Акбаров сўзини тамомлашга улгурмади.

57

Эшик шиддат билан очилди-ю, юзи ташвишдан ўзгариб кетган Платон Макеевич кирди (у ҳозир декан муовини) ва Ҳакимовнинг учинчи курсдаги лекциясига бир группа студентдан бир киши ҳам келмаганини айтди.

Ҳакимов қаттиқ виговор билан деканликдан ва кафедра мудирлигидан туширилган, энди фақат лекция ўқиб юрар эди. Ҳозир аудиторияда бир ўзи студентларни ярим соат кутиб ўтирган, ҳеч ким келмагач, тўғри ректоратга қараб йўл олганди. Унинг:

— Бу саботажни мен ректорга маълум қиламан,— деб кетганини Платон Макеевич Маҳкамдан эшитган эди.

Акбаров шошилиб чиқиб кетди. Шу заҳоти телефон жиринглади ва проректор Назаров Тошевдан нима воқеа бўлганини сўрай бошлади.

Темир Акбарович нима бўлганини билиш учун аввал комсомол хонасига кирди, лекин ҳеч кимни топа олмади. Сўнг учинчи курсликлар турадиган ётоқхонага бормоқчи бўлиб кўчага чиқди. Бироқ, катта кўча йўлкасида бир тўп йигит-қизларни эргаштириб келаётган Маҳкамга кўзи тушиб тўхтади.

Ҳа, бу — ўша группанинг студентлари. Маҳкам уларни кутубхонанинг ўқув залидан қидириб топган, нега лекцияга келмаганларни сўраганда: «Биз Ҳакимов ўқийдиган лекцияни ўзимиз мустақил ўрганяпмиз», деб жавоб беришган эди. Йўлда Маҳкам Ҳакимовнинг ректоратга арзга кетганини, энди иш бошлаган Тошевнинг ёмон аҳволга тушишини айтиб, уларни хийла койиган эди. Ҳозир Темир Акбарович ҳам уларни ташвишли юз билан қарши олди, лекциядан «ташкилий» равишда кетиб қолганларини эшитиб жуда хафа бўлди. Буни кўрган учинчи курслилар ўзларини оқлай бошладилар:

— Биз сизларга ёрдам бермоқчи эдик, лекцияга қатнашиш ихтиёрий бўлса Ҳакимовдан қутуласизлар, деб шундай қилдик.

— Ҳомийлари бор эмиш унинг!

— Биз хоҳламаганимиздан кейин Ҳакимовни бу ерда ҳомийлари ҳам ушлаб туролмайди.

— Лекцияга қатнашиш ихтиёрий бўлса, фақат сизлардай яхши ўқитувчилар қолади. Прогул деган гап ҳам йўқолади.

— Сиз ташвишланманг, Темир Акбарович. Съездда ҳам айтилди, омманинг фикрига катта йўл очилсин, дейилди. Биз омма бўлсак, фикримиз мана шу!

— Бас, энди Ҳакимовга ўхшаганлардан қўрқадиган вақтлар ўтди!

Яхши истак ва тез ўсиб бораётган умумий активлик бунақа ёмон йўлга кириб кетганини ва чигал бир тугун пайдо бўлганини сезган Темир Акбарович:

— Шошманглар, шошманглар,— деб ҳаммани жим қилди.

Сўнг группани аудиторияга бошлаб кирди-да, «назарий жиҳатдан ҳам асосланган» бу хунук иш қандай бошланганини сўрай бошлади;

— Ҳакимовнинг ҳомийси бор деб қаёқдан эшитдиларинг? Лекцияга қатнашиш ихтиёрий бўлсин, деб ким гап бошлади?

Учинчи курслилар Темир Акбаровичнинг авзойи бузилганини кўриб жим бўлиб қолишди. Акбаровнинг саволига ҳеч ким жавоб бермагач, Маҳкам ўтган йили ўз группаларида Шоазим шунақа нарсаларни гапириб юрганини айтди.

— Менинг эсимдан ҳам чиқиб кетган эди. Шоазим буларга пахтада жуда ёқиб қолган экан, агитатор бў-

либ келсин деб сўрашди. Шу ишни жонлантирармикан, деб мен ҳам рози бўла қолган эдим. Агитаторларинг гап қўзғаган бўлса керак-да?— деб Маҳкам группага юзланиб сўради.

Анча жимликдан сўнг кимдир:

— Йўқ, ўзимиз шу фикрдамиз,— деди.

Уларнинг ким гап қўзғаганини яшираётгани билиниб турар, бу Темир Акбаровичга оғир тегарди.

— Бизга ёрдам бериш учун шундай қилган бўлсаларингиз, демак биз бу ишнинг илҳомчиси эканмиз-да?— деди у куюниб.— Раҳмат-э! Бунинг учун Ҳакимовни эмас, бизни қувишлари керак-ку!

— Темир Акбарович, сиз бунча хавотирланманг,— деди учинчи курслилардан бири.— Сулаймон Зийнатуллаевичга қаранг, ҳеч кимдан қўрқмайди-ку!

Темир Акбаровичнинг кўзлари алланечук катта очилиб кетди: бу группага Зийнатуллаев ва Шоазим кўпроқ таъсир қилаётганини у энди англади. «Ҳамма гапни ўшалар бошлаганмикин?» деган фикр тўсатдан қалбини тирнаб ўтди.

Ўзи Ҳакимов амалидан тушгандан бери Зийнатуллаев унга жуда ҳурматсизлик билан муомала қиладиган бўлиб қолган эди. «Ҳакимовнинг бошига Тошевнинг кунини солиш керак, лекин бизнинг кучимиз етмаяпти, ё журъат қилолмаяпмиз», деб ғижиниб гапирганини Темир Акбарович бир неча марта эшитганди. «Яна ур-йиқит бўлишини истайсизми?— деб у Зийнатуллаевнинг ҳовурини босишга ҳаракат қиларди.—Йўқ, унақа методлар энди архивга топширилиши керак. Ҳакимов учун энг катта жазо — унинг шу коллективдан ҳайдалиши эмас. Биздан ҳайдалганда ҳам жамиятимизда қоладику. Доцент унвони бор, тажрибаси бор, бошқа бир жойда ишини қилиб кетаверади. Ҳакимов учун энг катта жазо — унинг кимлигини ҳамма билиб қолганида, амалидан айрилганида. У илгари деканлигидан усталик билан фойдаланарди, раҳбарлар доирасига тезроқ яқинлашарди, ўзини яхши кўрсата оларди, ниятини осонроқ амалга оширарди. Шунинг учун деканлик креслосига ўн қўллаб ёпишган эди. Ҳозир бу йўқ. Энди илгариги ишини қилолмайди. «Қалови топилса қор ёнар» деганлар, агар биз йўлини топсак, аста-секин ўзгариб кетиши ҳам мумкин».

Сулаймон Зийнатуллаевич Акбаровга: «Содда-

сиз!»— деб пичинг қилар ва Ҳакимовнинг ҳозир яна қаддини ростлаб олаётганини гапирди.

Чиндан ҳам, Ҳакимов «эгилган бошни қилич кесмас» деган мақолга фақат текшириш кетаётган вақтда амал қилгани энди аниқ билинмоқда эди. Тавба-тазаррулар билан партбилетн чўнтагида қолгандан бери у яна тирноқ тагидан кир қидирадиган, бир нарса бўлса ректоратга, райкомга арзга югурадиган бўлиб қолган эди. Съезд ҳақида гап борганда эса доклад ва нутқларнинг дуч келган жойини кўкларга кўтариб мақтар, бюрократизмга қарши кўкрагига уриб сўзлар, ленинча партиявий нормаларнинг қайта тикланишига ҳаммадан ортиқ қувонч билдирарди. Билмаган одам уни бюрократизмга йўл қўйган ва партиявий нормаларни бузган деб эмас, аксинча, бузганлардан жабр кўрган, деб ўйлаши мумкин эди. Бу қилиқлари билан коллективни ўзидан бадтар совутарди. Бугунги юз берган кўнгилсизликнинг сабабларидан бири шу эканини Темир Акбарович сезиб турарди.

Лекин ҳозир Темир Акбарович: «Ҳакимовни қувишга кучимиз етмаяпти ёки журъат қилмаяпмиз», деб юрган Зийнатуллаевни ва, «сизларга ёрдам бериш учун лекцияга бормадик», деб турган бу студентларни чигаллигнинг бош сабабчилари деб билар, бу ишларинг билан бизга ёрдам берганларинг йўқ, тўғаноқ солдиларинг, дерди.

Учинчи курсликлар бу гапнинг ростлигига жуда тез амин бўлишди. Уларнинг лекция ихтиёрий бўлиши керак, деб «ташкилий равишда прогул қилганлари» шов-шув бўлиб кетди ва бу шов-шувда Зуфар Ҳакимовичнинг овози тобора баланд эшитила бошлади:

— Мана, Акбаров билан Зийнатуллаевнинг фаолиятини амалда кўряпмиз! Акбаровнинг журъат ҳақидаги абстракт гаплари мана шунақа натижа беради! Бу саботажни Акбаров билан унинг шогирди Самадов уюштирган! Самадов учинчи курсликларга, «лекцияга қатнашиш ихтиёрий бўлсин», деб гапирганини эшитганлар бор! Факультетда интизом бузилиб кетяпти! Ҳамма ёқни прогул босиб кетяпти!

Бу вайсашнинг тагида ҳақиқий фактлар ҳам йўқ эмас эди. Ўзи қишки каникулдан кейинги биринчи кунларда прогул хавфи кучли бўлади: узоқ жойга кетганлар қайтиб улгурмайди, ёздагидай тўйиб дам ололмаган ва

аудиторияни ёздагидай соғинмаган студентлар ўқишга эриниброқ киришади. Шу сабабларга кўра яқинда яна прогул деган сўз кўп эшитила бошлаган эди. Сўнг бу худди ўтган йилдагидек, «савияси паст лекциялар ҳам прогулга сабаб бўляпти», деган гапларга сабаб бўлганди. У куни танаффусда учинчи курсликлар даврасига тушиб қолган Очил яна Шоазимнинг фикрига қўшилиб, лекцияга қатнашиш ихтиёрий бўлгани яхши, деб гапирганди. Бу оғиздан оғизга ўтиб, Зуфар Ҳакимовичга ҳам етиб борган эди.

Лекин Зуфар Ҳакимович Шоазимга тил тегизмас, нуқул Очилни қоралар: «Акбаровнинг шогирди прогулчиликни тарғиб қиляпти, интизомсизликка чақиряпти, учинчи курсликларни шулар бузган!»—деб жар соларди. Очилни ҳали комитетга, ҳали ректоратга чақиришар, Темир Акбаровичдан эса райком ҳам изоҳ талаб қилган эди.

Учинчи курслилар нақадар хунук иш қилганларини энди яхши сездилар.

— Дардимиз ичимизда,— деб уларнинг группорглари Маҳкамга келиб кўнглини очди.— Мен фақат сизга айтаман, Маҳкам ака, лекин шу Сулаймон Зийнатуллаевич ҳам... Ўзимиз-ку лекция ихтиёрий бўлсин, деган гапларни Шоазим акадан эшитиб қизишиб юрган эдик. «Катталар амалидан айрилишидан қўрқади, сиз билан биз нимадан қўрқамиз?» деб оловга мой сепиб нима қиларди!

— Ким? Зийнатуллаевми?

— Ҳа. «Акбаровнинг ботирлиги амалга мингунча экан, ҳозир Ҳакимовнинг жазосини беришга ҳам журъат этолмай қолди, дейди. Буни гапирсак чақимчилик бўлади-ку, лекин Очил ака билан Темир Акбарович бекорга балога қолишяпти-да. Ўрни келганда уларда айб йўқлигини айтиб қўйинг.

Маҳкам бу гапларни аввал Шоазимдан эшитишни истарди. Лекин Шоазим ҳамма айбни Ҳакимовга ағдарар:

— Яна пашшадан фил ясаб ур-йиқитни бошлаяпти,— деярди.

— Ўша филга айланган пашшани Ҳакимовга сиз бергансиз!— Зарда қилиб деди Маҳкам.— Мард бўлсангиз буни бўйнингизга олинг, Очилни балогардон қилиб қўйиб, ўзингиз панада юрманг!

— Э, мен панада юриб нима қилибман? Лекция ихтиёрий бўлсин деганимни бировдан яширибманми? Яширган бўлсам юринг айтаман! Юринг деканатга! Юринг дейман!

Тошев келгандан бери Маҳкам деканатга ҳуда-беҳуда киришдан жуда тортинарди. У Тошев тўғрисида жуда кўп нарса эшитган, жуда кўп фикр юритган, лекин у билан яқиндан гаплашиб кўрмаган эди. Бунинг устига у Гавҳарнинг отаси эканини унутолмай жуда ўнғайсизланарди. У янги деканнинг олдига биринчи марта кирганида қизариб, терлаб дуруст гапира олмаганди. Абдураҳмон Тошевич ҳам уни вокзалда Гавҳар жўнаётганда кўрганини эслаган ва унга беихтиёр ўз қизи нуқтаи назаридан ҳам қараган эди. Кейин аксига олиб мана бу кўнгилсизлик юз берди-ю, Маҳкам Тошевдан бадтар уялиб, унинг кўзига кўринмасликка ҳаракат қиладиган бўлиб қолганди.

Бироқ ҳозир Шоазим жазаваси тутиб, уни деканатга томон тортар:

— Мен номард бўлсам юринг бу ёққа! Юринг ҳозир!— деярди.

Маҳкам унинг Очил учун ҳам, учинчи курсда юз берган ҳодиса учун ҳам виждони азобланиб юрганини энди сезди. Шоазимнинг Тошевга ихлоси баландлигини ўйлади, «шунинг учун додини унга бориб айтгиси келаётгандир», деб тахмин қилди-да, бирдан:

— Юринг бўлмаса!— деб ўзи биринчи бўлиб олдинга интилди.

58

Маҳкам Тошевни хафа бўлган бир қиёфада кўрарман деб ўйлаган эди. Бироқ кабинетга кираверишда Очилга кўзи тушди, сўнг тез ва шахдам ҳаракатлар билан у ёқдан-бу ёққа юриб гапираётган Абдураҳмон Тошевични кўрди, улар иккови ҳам қизғин ва самимий сўзлашаётганини сезди-да, хавотирлиги хиёл босилди.

Ҳали ҳам ўзини тутиб ололмаётган Шоазим даб-дурустдан:

— Мен ўзимни панага олган эмишман!— деб гап бошлади.— Абдураҳмон Тошевич, мана, сизнинг олдингизда айтаман: лекция ихтиёрий бўлсин деган гапни мен қўзғаганман! Жазолаш керак бўлса мени жазолангизлар, Очилда айб йўқ.

Абдураҳмон Тошевич кабинет ўртасида тўхтаб, гап нимадалигига тушунолмай Маҳкамга қаради. «Бу йигит ким? Нега бундай дейди?» деган саволни Маҳкам дарҳол фаҳмлади.

— Шоазим ҳам бизнинг курсдан. Ўша группанинг агитатори.

— Э, шундаймн?— Абдураҳмон Тошевич ўсиқ қошларини «тушундим» деган маънода юқори кўтарди.

— Ҳа, лекин мен бу гапни агитатор бўлиб айтган эмасман!— деди Шоазим.— Мана, Очил билади, коридорда жўн гапиришиб турган вақтимизда айтганман. Улар шундай қилишини билган эмасман! Мен сизнинг факультетга қайтишингизни чин юракдан кутган эдим, домла. Энди қайтган пайтингизда билиб туриб шундай номардлик қиламанми ахир?

— Гап бунда эмас, йигит. Ўтиринглар, ўтириб гапиришайлик. Ҳозир, мана, Самадов билан ҳам шу тўғрисида сўзлашаётган эдик. Ўзи бунақа чигал ишнинг сабаби битта-иккита бўлмайди. Менинг билишимча, баъзи бировлар ташаббусга нотўғри тушунган, баъзи бировлар интизомни журъатга қарши қўйган. Бунга яна бошқа сабаблар келиб қўшилган-у, охири шу иш юз берган. Менингча, аввал шу тугунларни бир-биридан ажратиб олиш, кейин бирма-бир ечиш керак.

Маҳкам Абдураҳмон Тошевичнинг юзига яқингинадан қарар ва бир оз таажжубланар эди. У ҳар ҳолда Тошевни ишнинг равишига бундай тез ва жўн киришиб кетади деб ўйламаганди. «Мен ҳам афандиман,—деб Маҳкам ўзидан кулиб қўйди.— Турмушнинг шунча аччиқ-чучугини татиб кўрган одам учинчи курсликлар қилган ишдан эзилиб калавасини йўқотиб ўтирармиди?» Бу ўй Маҳкамни катта бир хижолатдан халос қила бошлади.

— Лекцияга қатнашиш ихтиёрий бўлсин, деган гап ҳам шу ишнинг сабабларидан бири-а, тўғрими?— Сўради Тошев Шоазимдан.— Ҳа, бу ўзи мунозарали гап. Бир баҳслашсак бўлар экан.

Шоазим ўнғайсизланиб ерга қаради: ҳозир унинг кўнглига баҳс сиғмас эди. Маҳкам ҳам, «Ҳозир баҳслашиб ўтирадиган пайтми?» деган ўй билан Тошевга яна таажжубланиб тикилди.

— Ўтган йили биз бир баҳслашган эдик.— Очил ўз ўртоқларига ер тагидан қараб қўйди.

— Кимлар?— қизиқиб сўради Абдураҳмон Тошевич.— Сиз билан сизми?— У Очил билан Маҳкамга юзланди.— Э, бу киши биланми? Ким енгган эди?.. Сизми?— деди у Шоазимга.

Ўшанда Шоазим гапга чечанлик қилиб баланд келгани Маҳкамнинг ёдига тушди-ю, эски оғриқ гўё янгиланди. Бунинг устига Шоазим ўзини камтар тутиб:

— Ҳеч ким енголмаган эди шекилли,— деди.

Маҳкам бирдан қизишиб, баҳслашгиси келиб:

— Йўқ, сиз баланд келган эдингиз, камтарлик қилманг,— деди Шоазимга.— Лекин ўшанда мен бир нарсани унутган эканман.

— Қани, қани,— деб Абдураҳмон Тошевич уни гапиришга ундаб бош ирғади.

Шу топда у Маҳкамга машҳур олим бўлиб эмас, Гавҳарнинг отаси бўлиб ҳам эмас, ўртадаги оғир юкни бирга кўтаришни истаётган оддий ҳамкор бўлиб кўринди. Унинг «қани-қани» дегани ҳам Маҳкамга, «қани бир чеккасидан олинг, бирга кўтарайлик», дегандай эшитилди. Маҳкам бу юкнинг мумкин қадар оғир қисмини кўтариб, Тошевнинг улушини мумкин қадар енгиллатишни истаб ва бутун диққат-эътиборини бир жойга тўплаб, бутун ақл-идрокини ишга солиб гапирди:

— Лекция ихтиёрий қилинса фақат қизиқарли лекциялар қолади, ўқитувчиларнинг ҳам фақат яхшилари хилланади дейишади. Лекин бу ҳаётдан узилиб қолган қуруқ гап. Бундай дейдиганлар биз социализм даврида яшаётганимизни унутиб қўйишади, ҳали коммунизмга чиқмаганимизни ҳисобга олишмайди.

— Ие, ана энди!..— Баҳс Шоазимни ҳам беихтиёр дамига тортди.

— Шошманг, сиз нима демоқчисиз ўзи? Ўқиш студент учун энг қизиқарли нарса бўлсин, энг биринчи эҳтиёжга айлансин дейсизми? Лекин ўқиш ўзи нима? Меҳнатнинг бир тури. Меҳнат эса фақат коммунизмда энг биринчи эҳтиёжга айланади. Шунинг учун ўқиш ихтиёрий қилинсин деган гап студентлар дарҳол коммунизмга чиқарилсин деган гапдай кулгили!

Абдураҳмон Тошевич ҳеч нарса демас, ким гапирса ўшанинг юзига кўз тикиб, диққат билан тингларди.

— Шошманг, Шоазим, ўқиш ҳар хил бўлади, биламиз,— дерди Маҳкам.— Лекин мен фан чўққисини кўзлаб, қийинчиликларни чидам билан енгиб, бутун кучини

ишга солиб ўқиётганлар ҳақида гапиряпман. Бундай ўқиш ижодий меҳнатга киради!

— Лекин ижодий меҳнат ҳам ихтиёрий бўлади, жўра,— Очил тўсатдан Шоазимга бўлишди.— Лекциялар ихтиёрий бўлса ўқишнинг ижодий меҳнатга айланиши учун катта йўл очилади. Биринчидан, студент мустақил ишлашга ўрганади. Ижодий меҳнат эса мустақил ишлагандагина бўлади. Иккинчидан, чинакам илмий иш учун вақт кўп қолади.

Маҳкам аввал ўртадаги оғир юкни бир ўзи ердан узгандай ва кўтариб елкасига қўйгандай бўлган эди. Очилнинг бу гапларидан кейин юк бирдан зилдай оғирлашиб кетди. У алланечук зўриқиб, майишиб Очилнинг гапига яраша сўз қидирди, лекин топа олмади.

— Сизлар айтган фикр амалга ошса жуда яхши бўлар эди-я,— деб Абдураҳмон Тошевич кутилмаганда Шоазим билан Очилга юзланиб гап бошлади.

Маҳкам тез ўгирилиб, унинг юзи алланечук тўлқинли эканини кўрди, овози ҳам ҳаяжондан ингичкароқ чиқаётганини сезди. Лекин Тошев Шоазимнинг фикрини яхши дегандан кейин Маҳкамнинг елкасидаги оғирлик беҳад ортиб, уни тоғдай босиб эза бошлади.

— Ҳақиқатан, лекцияга ихтиёрий қатнашишнинг афзал томонлари кўп,— давом этди Абдураҳмон Тошевич.— Менингча қачондир бир вақт ихтиёрий бўлади. Лекин, қачон? Сизлар ҳозир масаланинг назарий томонини олиб, амалий томонига унча аҳамият бермаяпсизлар. Ҳамма лекциялар барча талабларни қондирадиган даражада яхши бўлсин деяпмиз. Бунинг учун аввало нима керак? Савияси баланд, исътедоди зўр лектор кадрлар беҳад кўп бўлиши керак. Бундай кадрларга бўлган эҳтиёж ҳамма жойда тўлиқ қондирилиши керак. Ваҳоланки ҳали энг катта олий мактабларда ҳам бундай кадрларга эҳтиёж зўр. Уларни керагича етказиб бериш давлат аҳамиятига эга бўлган проблема ҳисобланади. Бу проблемани тўлиқ ечмасдан туриб лекциялар ихтиёрий қилинса нима бўлади? Ғалвир билан сув ташиш бўлади!

— Бу ёғи бор,— деб Очил ўнғайсизланиб юзини ишқади.

— Революциядан олдин лектор кадрлар ҳозиргидан кўп бўлмагандир,— деди Шоазим бўш келмай.— Шундай бўлса ҳам лекцияга қатнашиш ихтиёрий экан.

— Тўғри, лекин у вақтда олий мактабларнинг ўзи бошқача эди-да. Уларда буржуазияга хос анархия ҳукм сурган. Боёваччалар катта пул тўлаб ўқиган. Маъмурият учун уларнинг ўқишидан кўра тўлайдиган пули муҳимроқ бўлган. Тўғри-да, пул тўлаб кинога билет олганингиздан кейин кириб кўрдингиз нима-ю, кўчада юрдингиз нима — маъмурият учун бари бир эмасми? Биз ҳам ўқишга шундай қарасак нима бўлар эди?

Маҳкам енгил нафас олиб ўзини стулнинг суянчиғига ташлади, юзи терлаб кетганини энди сезди. Титроқ қўлининг кафти билан юзини артар экан, қувончли кулимсираб қўйди.

— «Мангу студент» деган иборани эшитганмисиз?— сўради Тошев Шоазимдан.— Йўқ, бу кулги учун айтилган гап эмас... Эски олий мактабларда умр бўйи ўқиб, умр бўйи ўқишни битира олмаганлар кўп бўлган. Лекцияга қатнашиш ихтиёрий бўлгандан кейин вақтини бошқа нарсаларга сарфлаб, ҳар курсда тўрт-беш йил ўқишган. Бундайлар ҳозирги буржуа мамлакатларида ҳам кўп. У куни мен Франциядан келган меҳмонлар билан гаплашиб қолдим. Биттаси университетда дарс берар экан. «Лекцияга қатнашишнинг ихтиёрий эканлиги ҳам бошимизга битган бало бўляпти», дейди. Уларда бир қонда бор экан: «Фалон лекцияга кимлар келмоқчи?»— деб олдиндан сўрашар экан, истаган студент ёзилар экан. Истеъдодли профессорларнинг лекцияларига ҳамма олдиндан қизиқиб ёзилар экан-у, лекциянинг ўзига ўнтадан биттаси ҳам келмас экан. «Баъзан энг яхши студентлар ҳам ўткинчи нарсаларга ўралашиб, энг яхши кўрган лекциясига ҳам келмайди», дейди ҳалиги француз. Тарихий шароитнинг, муҳитнинг роли каттада. Бундан ташқари биз «мангу студентчиликка» мутлақо йўл қўёлмаймиз. Мутахассислар етиштириш бўйича давлат плани бор, олий маълумот олишни истаб навбат кутаётган минг-минглаб ёшлар бор. Келажакда биз лекцияни чинакам онгли асосга кўчириб ихтиёрий қилишимиз мумкин, лекин бунга анархия йўли билан эмас, план йўли билан келамиз, аввал шарт-шароит яратамиз. Маҳмудовнинг гапида ҳам жон бор,— Абдураҳмон Тошевич Маҳкамга бир қараб олди.— Ихтиёрий лекция чинакам самарали бўлиши учун ўқиш барча студентларнинг энг биринчи эҳтиёжига айланиши керак. Бу эса меҳнат кишининг энг биринчи эҳтиёжига айланиши билан боғлиқ.

Абдураҳмон Тошевичнинг бошқа гапларига жавоб тополмай ерга қараб ўтирган Шоазим:

— Ахир ўқиш билан меҳнатнинг орасида фарқ борку!— деб бошини кўтарди.

— Тўғри, фарқ бор, мен буни тан оламан,— деб Маҳкам хийла юмшаган товуш билан гапирди.— Лекин, сиз ҳам тан олинг: ўқишдан асосий мақсад — баланд савияли меҳнатга ўрганиш. Шунинг учун ўқишнинг тақдири меҳнатнинг тақдирига боғлиқ.

— Шоазим, жўра, биз бу томонларини ўйламаган эканмиз,— деб Очил тилини чуқуллатиб бош чайқади.

Шоазим индамай ўрнидан турди. Унинг баҳсда енгилгани кўпчиган юзидан ва кўзини олиб қочаётганидан билиниб турар эди.

Бошқалар ҳам ўринларидан кўтарилди. Абдураҳмон Тошевич уларнинг учовига юзма-юз туриб:

— Бундай қилсак,— деди ишчан кишиларга хос бир бир оҳангда,— лекция ихтиёрий бўлсин деган гап учинчи курслиларни қандай чалғитганини кўрдик. Қўйиб берсак, бошқаларни ҳам чалғитиши мумкин. Кўплашиб шунинг олдини олишимиз керак. Суҳбатлашиб тушунтириш мумкин. Студентлар ҳар бир масалага жиддий қарашга ўрганишлари учун бу жуда характерли бир сабоқ.

«Интизомни бузишни қаҳрамонлик деб билмасликлари учун ҳам!»— Маҳкам унинг гапини юракдан маъқуллаб қўйди.

Абдураҳмон Тошевич ҳозир унинг кўзига илгаригидан бошқача, алланечук жуда синашта ва қадрдон кўринарди. Бундан буён ҳамма муҳим ишларни Тошевга қўшилиб, ундан ёрдам олиб қилишини ўйлаганда ўзини аввалгидан кучлироқ ҳис қиларди. Қалбида ишонч, фахр, севинч ўтлари бири-бирига туташиб ёнар ва оламни беҳад равшан қилиб кўрсатади.

59

Учинчи курслиларнинг хатоси кўпчиликка тушунтирилгандан кейин шов-шув гаплар тез босилди. Лекин, шу муносабат билан Темир Акбаровичнинг кўнглида Зийнатуллаевга нисбатан бир шубҳа пайдо бўлди-ю, кетмай туриб олди.

Агар Зийнатуллаев, «бу хунук ишга мен ҳам беихтиёр сабабчи бўлибман», деб виждонан иқрор бўлганда

эди, Темир Акбарович,«ўйламай гапирадиган одатингиз бор», деб уни ўртоқларча койиб қўя қолиши мумкин эди.

Лекин Зийнатуллаев студентларни Ҳакимовга қарши отлантирганн ва сохта қаҳрамонликка ундаганидан қилча ҳам афсусланмасди.

— Учинчи курслилар менинг тўғри фикримдан нотўғри фойдаланган бўлишлари мумкин,— деярди Акбаровнинг танқидига жавобан.— Лекин бунинг учун мен ҳеч кимни айбламайман. Чунки, масалан, химфакнинг студентлари зангни кислота билан йўқотишни тажриба қилиб кўришса ҳеч ким ҳеч нарса демайди. Нега истфак студентларининг синаб кўришга ҳаққи йўқ?

Темир Акбарович унинг ҳамма нарсани аралаштириб юбораётганини, у айтган «тажриба» тузук нарсаларни бузиб қўйиши мумкинлигини тушунтирмоқчи бўлди. Лекин Сулаймон Зийнатуллаевич жуда ўжар кишиларга хос бир кибр билан унга нуқсон кўрсатди.

— Бир вақтлар сиз ҳам, Темир Акбарович, хато қилишдан қўрқмаслик керак, деб дадил гапирар эдингиз. Афсуски, сўнгги вақтларда шу дадилликни қўлдан бериб қўяяпсиз. Билмадим, балки ҳар қандай киши ҳам бошлиқ бўлгандан кейин шунақа ўзгариб қолар...

Зийнатуллаевнинг бу гаплари ўйламай ё тушунмай айтилган гаплар эмас эди. У Темир Акбаровичнинг қанақа хато ва қанақа дадиллик ҳақида гапирганини яхши биларди.

«Тушуниб, билиб ўзининг «кислотасига» қўшиб ишлатмоқчими?— Темир Акбарович энди биринчи марта Зийнатуллаевнинг қанчалик холислиги тўғрисида жиддий ўйлади:— Бу гапларини шундай самимий оҳангда, шундай яхши кийинган, ёқимли жилмайган ҳолда тажрибасиз ёшларнинг юзига сирдошларча тикилиб туриб айтса нақадар таъсирли чиқиши мумкин? Наҳотки бу шунақа йўллар билан обрў орттирадиган демагоглардан бўлса? Ҳалигача сезмай юрган эканмизми?»

Темир Акбарович проректор Назаровнинг бир гапини эслади.

«Мен илгари сизни яхши билмас эканман, энди билямпан,— деган эди Муса Назарович қишки имтиҳон кунларида.— Сизга битта дўстона маслаҳатим бор. Бундан буён Ҳакимовдан ҳам эҳтиёт бўлинг, Зийнатуллаевдан ҳам. Ҳа, мен шу Зийнатуллаевни сиз билан бир тоифада

деб юриб панд едим. Эсингизда бордир, деворий газета Ҳакимовларни танқид қилганда: «Акбаров оммани катталарга қарши отлантиряпти» деган гап чиққан эди. Бу гап фақат Ҳакимовдан чиққан эмас. Зийнатуллаев ҳам: «О-о, бутун катталар бопланибди-ку!»— деб шу гапнинг қўзғалишига сабабчи бўлган. Ҳар сафар Зийнатуллаев сизнинг фикрларингизни ўзи истаган томонга бурар экан-у, Ҳакимов унинг гапини сизникига қўшиб «иккови ҳам бир бузғунчи», деб бизни ишонтирар экан. Мен буни энди биляпман. Менинг гапимга кирсангиз, Зийнатуллаев билан ўзингизнинг орангиздаги «марзани» аниқроқ тортинг. Менимча, у сизга бегона одам.

Акбаров ўшанда буни Муса Назаровичнинг одатдаги эҳтиётқорлигидан кўрган ва унутиб юборган эди. Бироқ, энди ўзи ҳам «Зийнатуллаев қанчалик холис одам?» деб ўйланаётган бир пайтда проректорнинг гумонлари такрор-такрор эсига тушадиган бўлиб қолди.

Бир вақтлар Зийнатуллаевнинг энди ёқлайман деб турган диссертациясидан космополитик хатолар топилган эди. Ўшанда у жамоатчиликнинг қаттиқ танқидини тан олган, «диссертациямни тубдан қайта ишлайман», деб сўз берган, лекин ишламай ташлаб қўйган эди. Мана энди муқоваланган қўлёзмасининг чангини артиб Абдураҳмон Тошевичнинг олдига кўтариб кирди.

— Биз ҳам сизга ўхшаб ноҳақ жабр кўрганлардан-миз, Абдураҳмон Тошевич. Мен илгари бошқа институтда ишлар эдим. Лекин у ерда ҳам Ҳакимовга ўхшаганлар бор эди. Космополитликда айблаб мендан қасдини олган эди.

Тошев олимлар советининг раиси эди, диссертация билан таниша бошлади. Унинг диссертациясида буржуазия энг ашаддий синфий душманимиз экани бўяб кетилган, кўп масалалар объективистларча талқин этилган эди. Тошев шуни айтиб:

— Космополитизм ҳам буржуазиянинг шамоли,— деди,— шунинг учун биз унга қарши курашмай туролмаймиз.

— Ҳа, танқидимизнинг асосий нишони ҳам буржуазия сиз буни унутмаслигингиз керак,— деб Темир Акбарович гапга қўшилди.— Мана, Абдураҳмон Тошевич чет тилларни яхши билади, империалистик пропаганда ҳозир қанақа «назариялар» ўйлаб чиқараётганини айтиб бериши мумкин. Бу «назариялар»дан бири шуки, гўё

Маркс давридан бери буржуазиянинг очилмаган иллати қолмаган эмиш, энди биз фақат ўз «иллатларимиз»ни очиш билан шуғулланаётган эмишмиз. Сиз буни эшитмаган бўлишингиз мумкин, лекин студентларга айтган гапингиз беихтиёр мана шу «назарияга» мос келади.

— Қачонгача биз империалистларнинг орзига қараб иш қиламиз?— қаттиқ норози бўлиб деди Сулаймон Зийнатуллаевич.— Нега душман гапирган камчилигимизни ўзимиз гапиришдан қўрқишимиз керак?

— Мен тоғдан келсам, сиз боғдан келяпсиз, Сулаймон Зийнатуллаевич. Камчилик ҳақида душманларча гапириш мукмин, дўстларча гапириш мумкин, шуни фарқ қилинг демоқчиман. Партиямиз мислсиз жасорат билан очган камчиликларни душманлар боягидақа «назарияга» солиб, бизга қарши қурол қилиб ишлатаётибди, сиз шу қуролга ўқ берманг деяпман! Соғлом нарсалардан иллат қидириб, студентларни чалғитманг. Синфий кураш позицияларидан чекинманг деяпман!

— Доҳиёна насиҳатларингиздан миннатдормиз!— деб заҳарханда қилди Зийнатуллаев ва Тошевнинг столи устидан ўз қўлёзмасини олиб ,ўрнидан турди.

Шу-шу, Зийнатуллаев Акбаров тутган йўлни Ҳакимов тутган йўлга улаб, ҳаммасини догматизм деб атайдиган бўлди. Ўзи эса камчиликларни қўрқмай танқид қилувчи, тўлиқ ҳақиқат учун изчил курашувчи ботир ролида чиқа бошлади.

60

Мана шу кунларда Очилнинг ҳислари ҳаракатдаги пўлатлар орасига тушиб қолган магнит стрелкасидай титраб у ёқдан-бу ёққа бориб келар эди. Аудиторияда ҳам, ётоқхонада ҳам ҳаяжонли мунозараларнинг охири узилмас, Очилнинг таъсирчанлиги ва ёркин фактларга мафтун бўлиб қолиш одати ҳамма нарсани одатдан ташқари бўртдириб, гоҳо бир томонлама қилиб кўрсатарди. У кўпинча Шоазимга қўшилиб Маҳкам билан баҳслашарди. Очилнинг назарида, ҳозир Зийнатуллаев факультет жамоат фикрини ботирона олға бошлар, Акбаров эса ортиқча эҳтиёткорлик қилиб орқага тисарар эди.

Ҳозир Сулаймон Зийнатуллаевич елканларини мувофиқ шамолга тўғрилаб, тўлқинларни ёриб ўтаётган

кемадай чаққон сузар, ўнгу сўлидан қарсаклар эшитилиб қолса боши осмонга етгандай бўларди.

У қарсакларни жону дилидан яхши кўрарди. Узи минбарга чиқиб бораётганда, таъсирли қилиб гапираётганда, ҳаммани қойил қилиб тушиб кетаётганда қарсаклар океан тўлқинларидай қудратли гулдураб эшитилишини илк йигитлик йилларидан бери орзу қиларди. Лекин ўзининг бу орзуси ушалиши мумкин бўлган ҳаёт чўққиларига кўтарила олмаганди: истеъдоди ҳам етишмаган, нуқул шуҳратни ўйлагани учун онги ва иродаси ҳам ночорлик қилган эди. Аммо у ҳаммасини «ташқи шароитдан», «ҳаёт»дан кўрар, ўзи кўтарила олмаган чўққиларни ерга уриб ҳовуридан тушар эди. Унинг ҳамма юксак нарсалардан иллат қидириши, обрўси ортган ҳар бир ҳамкасбига танқид кўзи билан қараши шундан эди.

Зийнатуллаев ўзини Акбаровдан кам деб билмас эди. Шунга қарамай ўзининг «қуруқ» қолгани, ҳатто диссертацпясини ўтказа олмагани, Акбаров эса кафедра мудири бўлгани унинг ғашини келтирарди. У Акбаровни журъатсизликда айблар экан, ўзининг ундан устун эканини кўпчиликка кўрсатишни беҳад истарди. Айни вақтда у ўзининг ҳақиқат учун курашиб олдинда бораётганига, догматиклар билан ботирона олишаётганига ҳам ишонарди. Шунинг учун гаплари таъсирли чиқар ва қарсакларга сабаб бўларди.

Сўнгги вақтларда Зийнатуллаевга қарсак чалувчилар қаторига, ҳаммани ҳайратда қолдириб, Муҳаммаджон Эшонбоев ҳам қўшилди. Илгари бир-бирини еб қўйгудай бўлиб юрадиган бу кишилар энди бир-бирларидан бир талай яқинлик белгилари топдилар.

Ҳакимов Муҳаммаджонни тор жойда ташлаб кетгандан кейин устоз билан шогирднинг ораси кескин бузилган эди. Ҳозир Муҳаммаджоннинг Ҳакимовга нафрати Зийнатуллаевникидан қолишмасди, фақат баъзи бир гуноҳларини бирга қилгани учун очиқ айтолмасди. Илгари Акбаровга яқин бўлган Зийнатуллаевнинг энди уни Эшонбоев қатори ёмон кўриши ҳам икковини бир-бирига яқинлаштирарди. Бундан ташқари Эшонбоев ҳам Зийнатуллаев каби, ҳаёт чўққиларига интилиб, чиқа олмай, қаттиқ лат еган одам эди. Зийнатуллаев ҳозир ҳамма айбни «ташқи шароитга», «ҳаётга» ағдариб, Эшонбоевнинг лат еган жойига малҳам қўяр эди. «Ҳа,

ҳа, ҳаёт ўргатмаганда мен шундай қилмас эдим, ҳаёт мажбур қилдики, шундай бўлди», дерди Муҳаммаджон ва Зийнатуллаев билан бирга ҳаётдан айб қидирарди.

Темир Акбарович шу вақтгача билмай юрган жуда муҳим бир нарсани энди уларга қараб билди:

Зийнатуллаев ҳам, Ҳакимовга ўхшаб, ҳамма ишда ўз шахсий манфаатини кўзларди. Лекин уларнинг ўртасидан гўё катта йўл ўтган-у, иккиси икки четга чиқиб кетган. Бири, масалан, тарихий ғалабаларимизни қуруқ қайд қилиб, уларнинг қандай қийинчиликлар билан эришилганини айтмай кетса, иккинчиси, аксинча, фақат қийинчиликларнинг ўзини олиб кўрсатади-да, уларнинг устидан эришилган ғалабаларни айтмай кетади. Сўнг униси ҳам, буниси ҳам фақат ўзиникини ҳақиқат деб билади-ю, бири иккинчисини мутлақо инкор этади. Ваҳоланки униси ҳам, буниси ҳам улкан ва ўлмас ҳақиқатнинг бир парчасини узиб олган. Шунинг учун унисини ҳам, бунисини ҳам мутлақо инкор этиб бўлмайди.

Зийнатуллаев билан Ҳакимов бир-бирларининг тўғри фикрларини ҳам нотўғри фикрларига қўшиб, тўлиқ инкор этар, натижада гоҳ униси, гоҳ буниси ноҳақ жабр кўрарди. Шу ноҳақ жабр натижасида гоҳ унисининг, гоҳ бунисининг асл ёлғони ёпилиб, шувалиб кетарди.

Уларнинг ёлғонини ростдан ажратиш яна шунинг учун қийин эдики, иккови ҳеч вақт бевосита, яккамаякка олишмасди. Тўғри йўлдан бораётган кишиларни орага солмаса уларнинг нотўғри йўл тутаётганлари дарҳол билиниб қоларди. Шунинг учун илгари Ҳакимов Акбаровни Зийнатуллаевга қўшиб қоралар эди. Шунинг учун ҳозир Зийнатуллаев ҳам Акбаровни Ҳакимовга қўшиб ёмонламоқда эди. Аслида эса Зийнатуллаев ҳам, Ҳакимов ҳам Акбаровдан кўра бир-бирларига яқинроқ эдилар, чунки иккови бир медалнинг икки қарама-қарши томонидай гап эди. Эшонбоев Ҳакимовдан узоқлашгач, Акбаровдан кўра Зийнатуллаевга тезроқ яқинлашгани ҳам бежиз эмас эди.

Темир Акбарович бунга энди чинакам тушунди-ю, бир вақтлар Ҳакимовнинг «қизил сўзлар» билан хаспўшланган амалпарастлигини очишга қандай зўр эҳтиёж сезган бўлса, ҳозир Зийнатуллаевнинг йилтироқ қора сўзлардан иборат қалбаки «ҳақиқатпарварлиги»ни очишга ҳам шундай зўр эҳтиёж сеза бошлади. Зийнатул-

лаевнинг қўлида зўр ҳақиқат бўлиб кўринаётган нарса — аслида улкан ҳақиқатдан узиб олинган бир «ҳақиқатча» эканини у энди аниқ кўриб турарди.

— Бизнинг ҳақиқатимиз тол эмас, исталган шохини кесиб олиб ерга тиқса тол ўсиб чиқавермайди,— деди Акбаров Зийнатуллаев ҳақидаги ҳамма фикрларни партия мажлисида ўртага ташлаб.— Бизнинг ҳақиқатимиз ҳам, одам организмига ўхшаб, дунёнинг энг оддий, айни вақтда энг юксак элементларидан таркиб топган. Мана шу элементлар ҳаммаси бири бири билан диалектик равишда бирлашади-ю, тирик организмга айланади, ҳаёт яратади, дунёни ўзгартиради. Лекин мана шу қўлни танадан узиб олинг-чи, нима бўлар экан? Тенгсиз гўзалликлар ярата оладиган бармоқлар ўлик заҳридан бошқа нарса ярата олмай қолади. Баъзи одамлар улкан ҳақиқатнинг сояли томонларини мана шундай узиб олиб, «чин ҳақиқат!» деб осмонга кўтаряпти. Лекин улар узиб олган «ҳақиқатчаларда» ҳаёт тобора сўниб ревизионизм заҳри, ўлакса ҳиди пайдо бўляпти. Империализм калхатлари ҳид олиб, уларнинг тепасида айланиб қолаётгани ҳам шундан.

Очил бунинг ҳаммасини Маҳкамдан батафсил эшитди-ю (Маҳкамнинг ўзи ҳам жуда чигал бир нарсага эндигина тушунган кишидек қизғин ишонч билан гапирарди), ҳаяжондан эти жимирлаб кетди. Шу топда ҳақиқат Очилнинг кўзига ҳаракатланиб бораётган... совуқ ёлғоннинг қават-қават музларни ёриб ўтаётган... муз ёрар бўлиб кўринди. Фақат бу музёрар шундай каттаки, унинг бир борти Шимолий қутбда бўлса, бир борти Памирда, бир учи Куриль оролларида бўлса, бир учи Калининградда. Унинг азим жуссаси ёлғоннинг асрий музларини гоҳ пўлат кўкраги билан мажақлаб, гоҳ зўр ҳарорати билан эритиб ўтади.

Очил ҳозир ётоқхонада ўзининг рўпарасида турган Маҳкамни эмас, хаёлида гавдаланаётган шу музёрарни кўрарди. Маҳкамнинг овозини эмас, қарсиллаб синаётган музларнинг овозини эшитарди. Қалбидаги магнит стрелкаси ҳам энди шу музёрарнинг йўналишига тўғриланган ҳолда мустаҳкам турарди.

— Э ҳали кўрасиз, Зийнатуллаев ҳақ эканини кейин билиб қоласиз!— дерди Шоазим Маҳкамга.

— Ҳа, Зийнатуллаевга сиз сингари қарсак чалаётганлар ҳали кўп. Унинг ҳақиқатпарварлиги қалбаки

эканини ҳали кўп одам билмайди. Лекин энди студентларни чалғитишига ҳам йўл қўйилмайди. Мажлис уни қаттиқ огоҳлантирди.

— Шу-да, баҳслашиб енголмаганингиздан кейин дарров жазо таёғини кўтариб жим қиласизлар.

Очил қудратли музёрарнинг гувиллаган товушини ҳам эшита бошлади. Фақат бу гувуллашнинг аниқ тўлқинлари бор эди. Шеър тўлқинига ўхшаш...

Очил вужудида ҳаяжонли титроқ билан дераза олдига келди.

Ташқарида чақмоқ ялтираб, ёмғир қуймоқда эди.

— Баҳснинг ҳам ўз чегараси бор. Шоазим, шу чегарани бузган одам тартибга чақирилади,— деди Маҳкам.

Очил ёмғирга тикилар ва музларни қарсиллатиб синдириб бораётган улкан кемани шеър тўлқинлари орасидан кўрарди. Шеърнинг сарлавҳаси... Сарлавҳаси кейин! Мана, музёрар ўз бортида тўпланиб қолган чириндилар, супуриндиларни ташлаш учун махсус қувурларини очади. Шунда музлар: «Ана тешилди, мана чўкади!»— деб шовқин кўтаради.

Лекин музёрар уларни аёвсиз мажақлаб, суръат билан олға боради. Музларга совуқлар, довуллар ёрдамга келади. Музёрарнинг сиртига сачраган сувлар муз бўлиб қотади. Музёрарнинг палубасида тўнгадиган қанақа суюқлик бўлса, ҳаммаси тўнғиб музга айланади. Мажақланаётган муз парчалари довулда палубага учиб чиқади, пўлат танага илашади.

Буни кўрган музлар энди бошқачароқ чувиллайди: «Ана музлатдик, ана, ҳамма ёғи музга айланди, энди тамом бўлади!» Ваҳимачилар ҳам «музладик, тўнгдик!» деб саросима бўлиб чопади.

Музёрар эса бу шов-шувларни, бўронларни енгиб, пўлат танасига илашган музларни парчалаб, янада зўр суръат билан олға боради.

Очил буни титроқ нафас билан шеърга солади.

Маҳкам ва Шоазим ҳамон баҳслашарди.

Ташқарида ҳамон чақмоқ ялтирар ва баҳор ёмғири салобатли шовилларди.

Баҳор... Уч туп ўрик бирдан гуллаб Фаридаларнинг ҳовлисини оппоқ гўзалликка тўлдирди. Лекин Фарида уларга қарамасди, бехосдан кўзи тушиб қолса оғир хўрсинарди. У ўтган баҳорни эслаганида юраги сиқилиб кетаётгандай бўларди. Чунки ўтган баҳорда у ўзини ёмғир ювган ўрик гулидай мусаффо ҳис қиларди, ҳозир эса ўша ҳиссидан ажралган эди.

Фарида пок ҳислари кирланаётганини Зокир Акбаровга қарши мақола ёзиб чиққан кунлари бир пайқаган эди. Ўшанда мақола муҳокама бўлган, ғаразли экани тўлиқ исботланган, Зокир кўп тиражли газетанинг редколлегиясидан чиқарилган эди. Лекин у ўз айбини янада оғирлаштиришдан қўрқиб, мақоланинг лойиҳасини Ҳакимов ва Бондарев ёзиб берганини кўпчиликка айтолмаганди. Фақат Фариданинг ишончидан ажрамаган деб хавотирланган ва уни ўз сирига бир оз шерик қилганди. «Бу қармоққа Шавкатни ўқишга киритаётиб илинган эдим», деган ва Ҳакимов ёзда қандай топшириқ берганини айтиб берганди. Бир чеккаси у Акбаровнинг «бузуқ йўналишдан» бораётганига, Ҳакимовнинг бу ҳақдаги фикрларига чиндан ҳам ишониб юрар эди.

Фарида Зокирни гуноҳсиз бир қурбон деб билиб қаттиқ ачинди, унинг олдида Шавкат учун ўзини гуноҳкор ҳис қилди. Зокир бошқа ҳеч кимга айтмаган сирини унга ишониб айтганидан алланечук қувониб ҳам қўйди.

Шундан кейин тўй тайёрлиги аввалгидай давом этди.

Аммо Зокир «устозим» деб юрган Ҳакимовнинг айблари очилганда, Акбаров ҳақ эканлиги ҳаммага аён бўлганда, Шавкат ифлос ишлар қилиб факультетдан ҳайдалганда Зокир айтган сирнинг чиркин томонлари тобора яққол кўрина бошлади. Фарида энди бу сирни кўксига кириб қолган зангли бир осколкадай озор чекиб кўтариб юрарди. Наримоннинг ёнида ўзини гулдай ҳис қилган пайтлари эсига тушар, бироқ энди у дамлар отилган ўқдай қайтиб келмайди деб ўйларди.

Отилган ўқдай қайтиб келмайди деб ўйлашига сабаб бўлган ишлардан бири янги йил кечасида юз берганди. Студентлар балидан кейин Зокир Фари-

дани уйларига кузатиб келган ва бошқа ҳеч ким бўлмагани учун (Фариданинг ота-онаси янги йилни шаҳар четидаги ошналарникида кутиб, ўша ерда ётиб қолишганди) иккови бирга тунаганди. Зокир буни олдиндан билгандай чўнтагига шампанский солиб келган экан...

Фарида Зокирга бўшгина қаршилик қилар экан, бир зумгина Наримонни эслаган: «Йўқ, Наримон бундай қилмас эди», деб кўнглидан ўтказганди. Аммо шу заҳоти бу ўйини хаёлидан қувган эди. Чунки Зокир билан Наримонни бир-бири билан таққосласа виждони азобланарди. «Муҳаббат — таққослаш у танлаш эмас, муҳаббат — ҳамма нарсани унутишу юрак стихиясига берилиш», деб шивирларди унга ширин бир ички овоз...

Шундай қилиб, янги йил туни ҳам тўй ҳозирлигини хийла тезлаштирди. Фарида ўзини оқимга қўйиб бериб кўйлаклар тикдирар, бошқа ҳар хил майда-чуйда заруратлар билан шуғулланар, лекин кўнглининг бир чеккаси қандайдир хижолатдан, кирдан аримасди. Баъзан Зокирга қарагиси келмай қолар ва ўз ихтиёрига қарши ўлароқ илгариги дамларни қўмсар эди.

Зокир унинг Наримон билан ўтказган бахтиёр дамларини унутолмаётганини сезганда жуда рашки келар ва жеркиб гапирарди. Айниқса янги йил тунидан бери у Фаридага тик гапиришдан тоймайдиган бўлиб қолганди.

Жанжал арзимаган нарсадан чиқди. Зокир Фаридага пушти гулли панбархит ҳадя қилган, «шу рангни яхши кўраман», деб бирнеча марта айтган эди. Бироқ, Фарида буни қўйиб, сирень гуллисидан кўйлак тикдирди. Бу рангни Наримон яхши кўриши Зокирга маълум эди, жони чиқиб кетди:

— Наримонга берган ўпичларингиз ҳеч эсингиздан чиқмайди шекилли!

Фарида бу рангни Наримон яхши кўради деб танлаган эмас эди, албатта. Чунки у Наримонни ўйламасликка жон-жаҳди билан тиришарди, уни эслаганда қалби беҳад азобланарди. Лекин у Наримондан қолган хотиралари таъсирида беихтиёр шу рангни танлаган эдики, буни ўзи ҳам энди билди.

— Нима?— деди у, ҳам шуни билганидан чўчиб, ҳам Зокирнинг заҳархандасидан ҳангу манг бўлиб, «Ҳали бунақа таъналари ҳам борми!» деб ўйлади-ю,

бирдан ғазаби келди:— Чиқмайди!— деди ўчакишиб. Аммо шу заҳоти Наримон чиндан ҳам эсидан чиқмаётганини янада чуқурроқ сезди-да, аламдан йиғлаб юборди.

Зокир унинг нега йиглаётганини сезиб бадтар жаҳли чиқди.

— Чиқмаса нега бошқага ўпич берасиз! Киши биттани дейди-да! Бунақада нарироққа бориб учинчи бир киши...

— Бас!!— Фарида унинг ҳадясини шкафдан олди-ю, оёғи остига улоқтирди.

Тўй бузилди.

«Битта кўйлак туфайли тўйни бузманглар», деб насиҳат берувчилар кўп эди, албатта. Зокир ҳам жаҳлидан тушгандан кейин бу гапни кўп такрорлади.

Аммо, киши ҳамма нарсани кечирса ҳам, пок муҳаббатини куядай билинтирмай еган одамни кечира олмайди. Фарида ўзининг Наримонга муҳаббатини Зокир худди куядай билинтирмай егани ва булғаганига энди тушунганди.

* * *

Наримон диссертациясини ёқлаб бўлиб, илк кўклам пайти Ленинграддан қайтди. Маҳкам бир кун кутубхонага кираётиб, эшик олдида унга дуч келди. Наримон узоқ жойдан чопиб келган одамдай энтикар, бўғиқ овоз билан гапирар, кўзлари олазарак бўлиб атрофга қарарди. Маҳкам унинг Фаридани кўрмоқчи эканини дарҳол сезди.

Залнинг тўрида Фарида диплом иши ёзиб ўтирган эди, Маҳкам уни чақириб, эшикни кўрсатди-ю, ўзи ичкарида қолди.

Маҳкам уларни анча вақт гапиришар деб ўйлаган эди. Лекин орадан беш минут ўтар-ўтмас Фарида йиқилиб тушадигандай мажолсиз бир аҳволда гандираклаб қайтиб кирди. Маҳкам унинг мурданикидай кўкимтир-сарғиш юзига қараб қўрқиб ўрнидан турди. Қўлтиғидан суяб жойига олиб бориб ўтқазди.

Ўша куни Маҳкам ҳеч нарса сўрамади. «Наримон, алами келиб, қаттиқ гапирган бўлса керак», деб тахмин қилди.

Фарида кун сайин озиб, алланечук руҳи тушиб, кўпчиликка қўшилмайдиган бўлиб борар эди. Маҳкам бир кун аудиторияда уни холи топиб:

— Нима бўлди?— деб сўради.

Унинг саволида чуқур дўстона ҳамдардлик борлигини сезган Фарида бирдан кўзига ёш олди.

— Мен пок ҳисларимни ўткинчи ҳирсга қурбон қилдим. Ўзимга ўзим қилдим!.. Бошимни йўқотиб қўйганим йўқ эди! Ўзимни қўйиб бериб балога йўлиқдим. Зокир оҳ деса оғзидан тутун чиққандай бўлиб, раҳмим келиб алдандим. Ўлганим яхши эди бу кунимдан!

Фарида юм-юм йиғлар эди.

— Ахир бўлмаса...— Маҳкам дудуғланиб қолди:— У куни Наримон нима... Хафа қилдими?

Йўқ, Наримон унга бир оғиз ҳам ёмон гапирмаган эди.

— Нега бўлмаса яраша қолмайсизлар?

Фарида йиғлаб бош чайқади: у она бўлиши керак эди.

— О, шундаймн...

Фарида билан Наримоннинг ўша кунги учрашуви нега мунча қисқа бўлганини ҳам Маҳкам энди англади. Шундан кейин Зокир унга аввалгидан ҳам ёмон кўрина бошлади. Лекин унинг ота бўлиши кераклигини ўйлаб Маҳкам унга бир кун ўртоқларча гапириб кўрди.

Фариданинг ҳомиладорлигини биладиган Зокир бари бир тўй бўлади деб кўнгли тўқ эди.

— Мен шахсий ишларимни сизсиз ҳал қила оламан,— деб Маҳкамнинг гапини писанд қилмади.

Фарида бошқоронғи бўлиб, овқат еёлмай, дармони кетиб қолган эди. Шунинг устига Зокир маст бўлиб бориб: «Тўйни бузувдинг, энди Маҳмудовга шикоят ҳам қиляпсанми?»— деб жанжал кўтарди. Устма-уст хафачиликлар, оғир кечинмалар натижасида Фарида охири касалга чалинди-ю, ҳомиладан ҳам ажради.

Зокир довдираб қолди. Бундай пайтларда у аламини ароқдан оларди. Бир кун Мирсаид иккови оёқда туролмайдиган даражада маст бўлишди, телефон станциясига киришиб, арзимаган нарсадан жанжал чиқаришди-ю, хизматчиларга дўқ уриб, шикоят дафтарини талаб қилиб сиёҳдонларни ерга отиб, тўполон кўтаришди. Милиционер кириб ҳужжат талаб қилса беришмади.

— Кимсанлар?— деб сўраганда Мирсаид Зокирни

тарих факультетининг комсомол секретари деб танитди. Қип-қизил маст бўлган Зокир ҳам, ўтган йили секретарь бўлгани эсига тушиб, «Ҳа» деб тасдиқлади. Иккови шикоят дафтарига бемаъни талабларини ёзишиб, Маҳкам билан Очилнинг имзосини қўйиб чиқиб кетишди.

Эртаси кунн Маҳкамни комсомол комитетига чақиришиб, «қилган безориликларига» изоҳ талаб қилишди. Албатта, англашилмовчилик юз бергани тез маълум бўлди. Телефон станциясидагилар Зокир билан Мирсаиднинг қиёфасини гапириб бердилар.

Зокир факультетга келмас эди — ҳозир бешинчи курсда лекциялар тўхтаган, ҳамма диплом иши ёзар эди. Факультетга бир кириб чиққан Мирсаид унга телефон қилиб, туҳматчилар қидирилаётганини ваҳимали тарзда айтди. Зокирнинг аъзойи баданидан совуқ тер чиқиб кетди.

Баъзан шундай бўлади: хафачиликлар бири ортидан бири келиб, тобора кўпайиб, кучайиб, чўққисига чиқади-ю, ё кишини эгиб синдиради, ёки ҳар қандай хафачиликларда ҳам ўзини йўқотмайдиган қилади. Зокир ҳозир хафачиликларнинг мана шундай чўққисида эди. Севган қизи Фаридани оғир аҳволга солгани, Ҳакимовларга эргашиб, Мирсаид билан дўстлашиб туҳматчиликкача бориб етгани (ахир у Акбаровга ҳам туҳмат қилган эди-ку!) қўрқинчли бир тусда кўринарди.

«Бюрода шахсий ишимни кўриб, туҳматчисан деб комсомолдан ҳайдашса-я,— деб ўйласа борлиғи ларзага келарди.— Балки билишолмас. Йўқ, телефон хизматчиларига юзлаштирса айтиб беради. Маҳмудов билан Акбаров энди боплаб қасд олишади! Аҳмоқман, ўзимни-ўзим тутиб бердим! Аҳмоқман! Энди уйдан чиқмай ёта берсаммикан? Милиция юборишса-чи?»

Милиция-ку юборишмади, лекин у билан Мирсаиднинг шахсий ишини комсомол бюросида узоқ муҳокама қилишди.

«Бузуқ йўналиш» деган мақола лойиҳасини Ҳакимовлар ёзиб берганини ҳам Зокир шу бюрода бўйнига олди.

62

Ўрик ғарқ пишган, ҳандалаклар энди ҳид таратган иссиқ ёз кунларини бирида Маҳкам Москвадан телеграмма олди: «Тўққизинчида, йигирма тўртинчи поездда, олтинчи вагонда йўлга чиқдим, кутиб ол, Гавҳар».

Қувонч ҳам кишини алангадай ловиллатиб кўтариб юборишини Маҳкам шунда билди. Кўзига узоқ ўрмонларни оралаб югуриб-елиб яқинлашаётган поезд, вагон деразасидан олдинга талпиниб қараётган Гавҳар кўриниб кетди. Поезд шовқини эса худди ўтган йил ёздагидай ўз кўкрагидан эшитила бошлади.

Маҳкам тонг пайти вокзалга чиқди. У кутишга чиққанлар орасида Гавҳарнинг уйидан кимнидир учратарман деб ўйлаган эди, лекин ҳеч ким кўринмади. Гавҳарнинг яқин қолгани ҳар эсига тушганда қулоғига бир эшитилаётган поезд шовқини, охири станцияга кириб келган поезднинг ҳақиқий шовқини билан алмашинди. Маҳкам вагон деразаларидан бирида Гавҳарни кўрди-ю, чиқаётган одамлар оқимига қарши шўнғиди. Кейин нима бўлганини аниқ билмайди. Гавҳарни қучиб купега тортдими, ёки у ўзи ҳали купедан чиқмаган эканми. Бир вақт қараса иккови ҳаммадан кейинда қолибди. Гавҳарни кўксига босиб титраб ўпяпти. Гавҳар унинг бўйнига қўлини солган. Маҳкам атрофда одам йўқлигидан қувониб дафъатан айтган гапи:

— Уйларингиздан ҳеч ким чиқмабдими?—деган сўзлар бўлди.

— Уйдагилар билмайди.

Маҳкам Гавҳарнинг ёлғиз учрашишни истаб, уйга атайлаб хабар бермаганини овозидаги ҳаёдан сезди ва миннатдорлигини қандай айтишини билмай яна ўпди. Кейин Гавҳар унинг ёноқларини боланикига ўхшатиб кафтлари орасига олди-да:

— Битирганингиз учун!— деб журъатсизгина ўпди.

Вагондан тушаётганларида Маҳкам Гавҳарнинг анча оқариб, тўлишиб келганини сезди. Ўзининг қуёшда қорайиб кетган қўлларига қараб:

— Тошкент иссиқ,— деб қўйди.

— Шу иссиқни ҳам соғинар экан киши.

Маҳкам унга «яна нимани соғиндингиз?» дегандай қаради. Гавҳар «сезмадингизми?» дегандай қилиб лабини қимтиб кулимсиради. Табассуми нақадар таниш!

— Хатингизни олдим,— деди Гавҳар табассумидек беҳад таниш овоз билан.

Гап қайси хат ҳақида эканини Маҳкам дарҳол англади. Баҳорнинг охирги кунларида у Гавҳарни беҳад соғиниб бир хат ёзган эди. Факультетда бўлган яхши ўзгаришлар, Гавҳар кетгандан бери бошидан кечирган

хилма-хил воқеалар Маҳкамнинг кўнглини ёритиб, ўзига ҳам, одамларга ҳам ишончни беҳад оширган эди, бунинг таъсири ўша хатга ҳам урганди.

«Нима бўлдики,— деб у ҳозир ўша хатини эслади,— ўтган йил ёздан бери орамиздан ғубор кетмайди? Бу ғубор мени қанчалик қийнаганини сизга ҳали айтганим йўқ. Гапнинг рости, мен сизнинг тўсатдан олти йилга кетиб қолганингизни ҳали ҳам муҳаббатингиз кучсиз бўлганидан кўраман. Бошқа сабабларга ақлим етса ҳам, энг муҳим сабаб — ўша, деган гумон кўнглимдан ҳеч кетмайди. Бу гумонни тарқатадиган меҳр-муҳаббатни хатларингиздан қидирдим. Билинг, Гавҳар, мен сизнинг меҳр-оқибатингизни фақат ўзим учун қидирган эмасман. Меҳр-оқибат ҳам икки томондан бўлганда керак. Битта қанот кимга керак? Шунинг учун қидирдим. Мана, биз студентлик ҳаётидан чиқиб кетяпмиз. Энди янги бир ҳаётга қадам қўймасдан олдин ҳаммасини билмоқчиман. Сиз менга очиғини айтинг, гумоним нотўғри бўлса тўлиқ ёзинг...»

— Жавоб ўрнига ўзим келдим,— деди Гавҳар.

Бу унинг «ҳозир шундай учрашганимиз ўша хатингизга жавоб» дегани эди. Маҳкам буни англади. Аммо, бу жавобни унинг ўз оғзидан эшитмаса воқеий бир нарсадай ҳис қилолмас ва кўнгли жойига тушмас эди. У Гавҳарнинг лафзи ҳалоллигига ишонар эди. Унингча, қиз бола муҳаббатини ўз тили билан айтса катта масъулият олган, зўр садоқат ваъда қилган бўларди.

Гавҳар ўтган йили Маҳкамнинг бу истагини ўринлата олмасди. Ҳаё қилишидан ташқари ҳали ўз туйғуларини сўз билан айтиб берадиган даражада яхши билмасди. Ҳаё қилишнинг ҳам бир сабаби ўзига ишончи у қадар зўр эмаслигидан эди. Лекин, энди севган соҳасида бир йил ўқиб, Москвада кўп нарсага янгича тушуниб, илгаридан хийла дадил бўлиб қайтганди.

Эртаси куни иккови ўша яхши кўрган ўрмон-парклариға сайлга чиқиб қайиқда сузаётганларида:

— Ўзингиз нега унақа хатлар ёздингиз?— деди Гавҳар.

— Қанақа?

— Меҳр-оқибатни аввал ўзингиздан қидиринг эди. Сиз «муҳаббати кучсиз!» деган бўлсангиз, мен ҳам айрилиққа чидамингиз йўқ экан, меҳрингиз фақат кўзингизда экан, деб ўйладим.

— Нега айтмай юрдингиз бўлмаса?

— Ие, қайси қиз аввал айтади?

Маҳкам эшкак эшишдан тўхтаб, лабида давомли табассум билан унга тикилиб қолди.

У шу куни Гавҳарни ҳали ўзига номаълум бир қиёфада кўрди. Гавҳар унга муносиб бўлишни истаб ўз севган соҳасини қидирганини, муҳаббати кучли бўлганидан ва Маҳкамга чексиз ишонганидан шундай катта айрилиққа журъат этганини энди билди.

Шундан кейин суҳбат жўн ва эркин қуюла бошлади. Гавҳар ўзининг ўқиши (у биринчи курсни аъло баҳолар билан битириб келган эди), Москвадан олган таассуротлари ҳақида гапирар экан, бир неча марта ўзбек архитектурасини ҳам тилга олди. Классик архитектура фазилатларини ҳозирги давр архитектурасининг фазилатларига Навоий театри биносидаги каби пайванд қилиб кўрсатадиган бинолар ҳам кўп кераклигини айтди. Келажакда САГУнинг янги монументаль корпуслари Тошкентнинг қаерига тушиши мумкинлигини, Ҳамза театрининг янги биносини қандай тасаввур этаётганини тўлқинланиб гапирди. Кейин Навоий проспектидан ўтаётганларида, «баъзи бинолар бундай катта кўчага пастлик қилади, архитектор шу ёғини ўйламабди» деб ҳам қўйди.

— Иккинчи курсга энди кўчган студентка учун бу кўплик қилмасмикин?— деди Маҳкам унинг танқидидан завқли кулиб.

— Фақат иккинчи курсгами? Бу ерда ўқиганим-чи? Ўтган бир йил ҳам бекор кетган эмас, билиб қўйинг. Кейин Москва шундай жой эканки, ундан Тошкент ҳам бошқачароқ кўринар экан.

— Бошқачароқ?

— Ҳа, янги томонлари билан кўринар экан, яққолроқ, тўлиқроқ бўлиб.

Маҳкам Гавҳарнинг русча гапиришга ўрганиб кетганини, баъзи фикрларни русчадан таржима қилиб айтаётганини энди сезди. Лекин бу фикрлар — унинг ҳаётига янги кирган, ички дунёсини бойитган ўтли фикрлар эди. Маҳкамга улар бир янгиликдай туюларди. У ҳозир ўзи ҳам сезмай Тошкентга Гавҳарнинг кўзлари билан қарар эди. Шу қарашда илгари ҳеч ўйламаган нарсалар хаёлига келарди:

«Ҳақиқатан ҳам,— ўйланарди у,— архитекторлар

ҳам ижодий интеллигенциянинг катта бир отряди-ку. Тошкентнинг ҳозирги машҳур ёзувчиларини, композиторларини, рассомларини биламиз, лекин нега шулардай машҳур архитекторларини билмаймиз? Ё архитекторлар камроқ чиққанми? Ёки катта иш кўрсатганлари камми?

Уларнинг ютуқларини бошқа ижодий отрядларникига солиштириб қараганда оз кўринади. Гавҳар мана шу ютуқларни қўлидан келганича кўпайтириш орзуси билан ёнади».

Маҳкам Гавҳарнинг ўқишида нақадар катта маъно борлигини ҳам энди англади. Ўзи ҳам катта орзулар билан ўқигани учун Гавҳарнинг интилишига ич-ичидан ҳурмат сезди.

Бу оддий ҳурмат эмас эди. Одатда қизнинг гўзаллигини, ақлини ҳурмат қилиб севиш қийин эмас, лекин ишини ҳам чинакам ҳурмат қилиб севиш қийинроқ. Маҳкам билан Гавҳарнинг орасида узоқ вақт туриб қолган ғубор— бир жиҳатдан мана шу қийинчиликнинг ғубори эди. Ҳозир Маҳкам Гавҳарнинг интилишларини ўз интилишларидай тушуниб, кўксида бир эмас икки юрак уриб тургандай куч, ишонч сезаётган бир пайтда кўнгли ҳам ғубордан тез тозаланарди.

Гавҳарда эса Маҳкамнинг севган ишига ҳурмат ўтган йилиёқ пайдо бўлганди. У Маҳкамнинг келажагига қараб, болаларга тарбия берувчи олижаноб бир ўқитувчини кўз олдига келтирарди.

63

Лекин битирувчиларни ишга тақсимлаш вақтида Маҳкамни Тошкентнинг раҳбар комсомол ташкилотларидан бири ишга сўради. Уч юз кишилик ташкилотга бош бўлган Маҳкам энди юз минглаб кишини бирлаштирувчи ташкилотда бўлим бошлиғи бўлишини кўз олдига келтирди-ю, юраги дов бермади. Ўзининг орзуси бошқа эканини айтди.

Темир Акбарович бош чайқаб:

— Сиз ҳали ўзингизга яхши тушунмас экансиз,— деди-да, ўша куни Маҳкам билан узоқ гапиришди.— Биласиз, ҳар бир тарбиячи ўзи тарбиялаётган кишининг келажаги ҳақида орзу қилади. Энг зўр қобилият, энг

кўп маънавий куч талаб қиладиган ишларга борсин деб орзу қилади. Шундай иш нима, биласизми?

— Менимча,— ўйланиб қолди Маҳкам,— бундай ишлар кўп.

— Тўғри, лекин уларни битта сўз билан айтиш ҳам мумкин. Тарихда бизнинг жамиятимиздай яхши уюшган, ҳар томонлама марказлашган жамият бўлган эмас-а, тўғрими? Шунинг учун бошқа ҳеч қайси жамиятда раҳбарликнинг роли биздагичалик кўп томонлама, биздагичалик масъулиятли бўлган эмас. Агар билсангиз, ҳозир энг қобилиятли, энг чуқур билим, энг пок юрак, энг кучли ирода талаб қиладиган иш мана шу. Нега десангиз, одамларнинг кучи бирликда. Нега жамият деймиз? Чунки одам жамиятда одам. Нега шахсиятпарастларни ёмон кўрамиз? Чунки улар одамни одамдан ажратади, коллективнинг тўқимасини куядай билинтирмай ейди. Бизда яхши раҳбар юзлаб, минглаб кишиларнинг юрак ҳароратини бир жойга тўплаб учқундан аланга чиқарадиган одам. Бизда яхши раҳбар— коллективнинг ўқи: ўқ бўлмаса машинанинг деталлари сочилиб кетади. Бизда яхши раҳбар— ўзига хос геолог: одамларнинг қалбида ётган қимматбаҳо фазилатлар конини қидиради, топади, ишга тушуради. Бизда яхши раҳбар ҳаётни билишда олим бўлиши керак, одамларни бошқаришда— санъаткор. Бизда яхши раҳбар— энг яхши тарбиячи бўлиши керак, чунки тарбиянинг ҳам, раҳбарликнинг ҳам марказида одам туради, одамларга ғамхўрлик туради. Бир ўйлаб кўринг мана шунақа ҳар томонлама яхши раҳбар кадрларга эҳтиёж нақадар катта! Мен сизнинг келажагингиз тўғрисида орзу қилганимда, (ҳа, менинг сиз тўғрингизда ўз орзуларим бор!) мана шу энг қийин, энг муҳим ишга ярайсиз деб ўйлар эдим. Ҳозир ҳам ишонаман. Шунинг учун сизни бу ишга мен тавсия қилган эдим.

Маҳкам Акбаровнинг бу сўзларидан ниҳоятда таъсирланган эди. Ҳозир буни Гавҳарга айтиб бериб яна тўлқинланиб кетди.

— Мен бу гапларни умрбод унутмасам керак. Эҳ, Гавҳар! Дунёда шундай одамлар борки, бир эсга олсангиз кўнглингиз чироқдай ёруғ бўлиб кетади. Ўша куни Акбаров тавсия қилган ишга астойдил рози бўлдим. Кейин хайрлашаётганимизда: «Сизни бир хафа қилганман-а»,— деб қолди. Ҳў, ўтган йили мени бир

лекцияга киргизмаган эди-ку, шу эсида турган экан, «ҳали, ҳали ичим ачийди», дейди. Мен нима дейишимни билмай қолдим. «Э, қўяверинг, аллақачон унутиб юборганман», дедим. Ваҳоланки унутганим йўқ. Ўшанда ҳам Акбаров менга яхшилик қилган экан, кейин билсам, мени аудиториядан эмас, Зокирнинг йўлидан чиқариб юборган экан.

Маҳкам нима ҳақда гапирмасин, Гавҳар буни ҳаммасини ҳозир ўз бошидан кечираётгандай бўларди. Шу билан бирга уни яхшироқ билиб борарди. Мана, Маҳкам унга Зокир ва Фаридани, улар туфайли қандай ўйларга борганини, нималар қилганини бир-бир айта бошлади.

— Зокир анча дуруст бўлиб қолди,— деди у ҳикоясини тамомлаб.— Лекин, Фарида на унга бўлди, на Наримонга. Бахтимни янгидан қидираман деб Фарғона томонга ишга кетяпти. Тақсимот пайтида ўзи шундай сўради.

Гавҳар кўлининг жимир-жимир тўлқинларига тикилиб бир лаҳза жим қолди. Гўё шу тўлқинлар Фариданинг муҳаббатини ютган эди-ю, энди Гавҳарнинг муҳаббатини чироқ нурига қўшиб жимирлатиб акс этдирарди. Гавҳар ҳам Фарида учун ачинарди, ҳам ўзининг нурдай тоза муҳаббатидан фахрланарди, ҳам садоқат нақадар юксак нарса эканини одатдагидай аниқроқ ҳис қиларди. У бошини кўтариб, Маҳкамнинг қалбида ҳам шундай туйғу борлигини сезди.

— Ҳалиги... Ким... Эшонбоев қалай?— сўради Гавҳар, қайиқдан тушиб морожное еяётганларида.

Маҳкам Эшонбоевни сўнгги марта Темир Акбаровичнинг ҳузурида кўрганини эслади. Хийла рангини олдириб қўйган. Диссертациясини муҳлатида тугата олмаган бўлса ҳам, лекин ҳисобот тариқасида кафедрага кўрсатгани олиб кирган эди. Темир Акбаровичдан яхши гап кутмаслиги, «ўшанда ерга уриб танқид қилган эди, ҳозир-ку, кафедра мудири», деб хавотирланаётгани билиниб турарди. Бироқ, у кузда «осонгина ёқлаб олиши»дан умидини узиб, анча меҳнат қилган экан. Темир Акбарович гапни кутилмаганда шундан бошлади. «Мана, ишласангиз бўлар экан,— деди.— Давлат сизни ўн саккиз йил ўқитди. Шу бекор кетмаслиги керак. Сиз Зийнатуллаевга қўшилиб ҳамма айбни шароитга ағдариб юраверганингиз билан ҳеч нарса чиқмайди. Агар чиндан шароит айбдор бўлганда ҳаммамиз сиздақа ёки Ҳакимовдақа бў-

лишимиз керак эди, чунки ҳаммамиз бир умумий шароитда яшаяпмиз. Яхшиси ҳаётингиз шунақа бўлиб чиққанига ўзингиз қанчалик айбдор эканлигингизни, Ҳакимов қанчалик айбдор эканлигини бир ўйлаб кўринг. Диссертациянгиз бу сафар менга анча умидли кўринади: биз истаган ёрдамингизни берамиз». Бунақа гапларни мутлақо кутмаган Эшонбоев жуда таъсирланиб, «ўйлаб кўраман» деб чиқиб кетди. Темир Акбарович Маҳкамга ўйчан қараб: «Буни Зийнатуллаевнинг таъсиридан ҳам қутқариб олсак яхши бўлар эди-да», деб қўйди.

— Хуллас, факультетда ҳали иш кўп экан-да,— деди Гавҳар буни ва Зийнатуллаев тўғрисидаги гапларни батафсил эшитиб.— Ҳа, айтмоқчи, сиз билан бирга турганлар ҳаммаси битирдими?

— Битирди. Шоазим ўз юртига ишга кетмоқчи. Сергей Чумичкинни билардингиз-а? Археология бўлимида эди. Ўтган йили ёзда экспедицияга қатнашиб, иккита қадимий хум ҳам топиб келган эди. У аспирантурада қолди. Май байрамида унинг Анна билан тўйини ўтказдик.

— Ҳалиги бизнинг агитатор-чи?

— Очилми?— кулди Маҳкам.— Э, у агитаторларинг шоир бўлиб кетди. Ҳа! Журналларда ҳам шеърлари чиқиб, нашриёт китобчасини қабул қилиб, анча танилиб қолди. Тақсим вақтида республика газетасидан одам келиб, ишга сўраб олди. Ишлаяпти. Айтмоқчи мен сизга энг муҳимини айтмабман. Ҳозир, ҳозир...

Маҳкам чўнтагини ковлай бошлади.

64

Очил Маҳкамдан «ўпишасизларми?» деб сўраган пайтларида ўпишиш кинодагидай осон нарса деб ўйлар эди. Бироқ энди ўзи Замира билан томошаларга бирга тушиб, аудиторияларда бирга дарс тайёрлаб, ҳафталар, ойларни бирга ўтказса ҳам ҳеч ўпишга журъат этолмасди, биринчи ўпич унга тоғдан-тоққа сакрашдек қийин туюларди.

Унинг вужуди эҳтиросга тўлиб кетарди. Замира билан учрашмасдан олдин, «албатта шу бугун пайтини топиб ўпиб оламан», деярди. Аммо Замиранинг олдига келгандан кейин, унинг маъсум юзига, оловли кўзларига маҳлиё бўлгандан кейин бусиз ҳам ўзини бахтиёр ҳис қила бошларди. Бироқ ўпиш нияти ҳам эсидан чиқмасди.

Ўпиш катта бир синовдек (Замиранинг қанчалик севишини кўрсатувчи синовдек) кўринарди. Шу синовдан ўтмоқчи бўлиб, у Замиранинг юзига қарарди. Аммо кўз кўзга тушар эди-ю, ўпич яна бир тоғдан иккинчи тоққа сакраб ўтишдек ваҳимали кўриниб кетарди. Очил Замиранинг соф юзига ўз ўпичим билан доғ тушираман деб қўрқарди, айниқса унинг кўзларига қараб уялар, ҳайиқар эди.

Шундай бўлса ҳам бир кун аудиторияда иккови дарс тайёрлаб ўтирганларида Очил таваккал қилиб кескин бир ҳаракат билан Замиранинг лабига лабини қўйди. Бу ўпич эмас, шунчаки бир интилиш эди. У Замиранинг мулойим ва бир оз салқин лабини ўз лаби билан сезган заҳоти қилган ишидан чўчиб, сакраб ўрнидан турди. Бир неча қадам нарига чекиниб, алланарсанинг портлашини кутган кишидек бўлиб Замирага кўзини жавдиратиб қаради.

Замира уялиб чиқиб кетди.

Биринчи марта шунақа ўзини деярли зўрлаб ўпган Очил, иккинчи марта, хилват кўчалардан бирида Замиранинг гўзаллигига маст бўлиб ўзини тута олмай ўпди. Шу вақтгача уларнинг муҳаббати битта зўр гулхандай ёнган бўлса, энди унинг ёнига гўё иккинчи зўр гулхан ҳам қўшилди-ю, ҳисларини мисли кўрилмаган даражада алангалантириб юборди. Энди Очил Замирани ярим кун кўрмаса туролмайдиган бўлиб қолди. Ётоқхоналари яқин, кунига икки уч марта боради, баъзан феълн тезлик қилиб айтишиб қолади, лекин сал вақт ўтмай яна ярашади.

Маҳкам уларнинг бирини ётоқхонада, бирини бюрода кўп кўрар, иккови бир-биридан бир соатга ҳам ажрашгиси келмаслигини сезар эди.

Сергей уйлангандан кейин улар шароит яхши бўлса оила ўқишга халақит бермаслигини ўз кўзлари билан кўришди. «Чиллаки чиллакини кўриб чумак уради» дегандай, Сергейларга қараб биринчи марта тўй ҳақида гап очишди. Очил Сергейларникига ўхшаган студентча тўй ўтказишни ўйлар эди. Лекин Замира ойисининг орзу-ҳавасларини айтди. «Опамнинг тўйи ҳам дуруст бўлмаган эди, маҳалланинг ошини кўп еганмиз, ойимлар уялади-лар», деди.

Шундан кейин Очил орзу-ҳавасли тўйга тайёрланиб, шеърларига теккан пулини йиғди. Қишлоқда отаси ҳам

ир-иккита мол сотиб берди. Керакли сепларни иккови шу ердан олиб тахт қилишди-ю, яқинда Замира Наманганга жўнади. Ойиларига гапнинг учини чиқариб, тайёргарлик кўриб турадиган бўлиб кетди.

— Янаги ҳафта Наманганда тўй,— деб Маҳкам чўнтагидан машинкада ёзилган таклифномалар олди ва Гавҳарга Очилларнинг тарихини айтиб бериб давом этди.— Одамларни тўйга айтиш менга юкланган, шунинг учун, мана, таклифномангиз. Замира ҳам сизни албатта келсин деб тайинлаб кетган эди.

— Шундан-шунга? Тўйга?

— Бўлмаса-чи! Лекин, ажойиб тўй бўлади-да. Ўйлаб кўринг: йигит бир юртдан, қиз бошқа юртдан, уларнинг еру дўстлари бошқа юртдан. Ҳаммаси ҳар қаёқдан йўлга чиқиб бир жойда учрашади. Анча одам айтганмиз, ҳаммаси куёв тўра билан бирга йўлга чиқади. Шундай шарт қўйдик: ҳар ким йўл харажатини ўз ёнидан чиқаради, Очилга ёрдами шу бўлади. Бўлмаса унга жуда қийин бўлиб кетар эди. Кейин булар йўлга чиққан куни Самарқанд томондан Очилнинг қариндош-уруғлари Ҳовосга келиб туришади. Очил ўтаётиб бирга олиб кетади. Тўйбошимиз Акбаров, ҳозир Шоҳимардонда дам оляпти, мен унинг муовиниман. Ҳа, индин пулни тугиб йўлга чиқишим керак, Темир Акбарович билан бирга олдинроқ бориб тайёргарлик кўриб турамиз.

— Мен бир ўзим.. бораманми?— деб Гавҳар беихтиёр маъюсланди.

Маҳкам унинг елкасидан қучди-да, қувониб силкитди:

— Нега? Ҳозир Замирага сиздай бир ўртоқ ҳам керакдир. Уйдан рухсат сўранг...

Очилнинг: «Мириқиб суҳбатлашмоқчи бўлсанг узоқ йўлга бирга чиқ» деган гапи нақадар тўғрилигини Маҳкам Наманганга Гавҳар билан бирга бораётиб билди.

Тўйни ўтказиб Замирани олиб қайтаётганларида Шоазим Очилнинг беҳад очилиб кетганига ишора қилиб:

Очилди гули очилди-е,
Очилди-е, омонёр!—

деб ашула тўқиди. У «Очилнинг» деган сўзини ҳам қишлоқча талаффуз билан «Очилди» деб айтиб чиройли сўз ўйини топгани, яна буни кулгили қилиб айта-

ётгани жуда завқли ва ёқимли эди. Орага жимлик тушиб қолса, йўл зериктирса, ё Шаозим, ё бошқа биров туриб-туриб:

Очилди гули очилди-е!—

деб ашула бошлаб юборар, шу билан ҳамма дарҳол кулиб хушчақчақ бўлиб кетарди.

Тошкентга тунда кириб келишди, Очил билан Замирани олдиндан тайёрлаб қўйилган ижара уйга туширишди-ю, тарқаб кетишди.

65

Маҳкам Гавҳарни уйларига кузатиб борар экан, тўсатдан:

— Каникул ҳам тугаяпти-я,— деб қолди.— Кейин яна кетасизми?

— Ҳа... Кетиб яна келаман.

Маҳкам анча жойгача жим борди. Ҳозир негадир Очил билан Замиранинг ширин бир қилиғи унинг эсига тушмоқда эди.

Қўқонда поезд тўхтаганда перронга тушмоқчи бўлиб ўринларидан туришди. Очилнинг шоҳи кители яғринига томон бир оз йиғилиб, буришиб қолган эди, Замира этагидан тортиб тўғрилаб қўйди. Меҳр-муҳаббатини намойиш қилиб эмас, аксинча, худди ўз бошидаги рўмолини тўғрилагандай жўнгина, енгилгина тўғрилади. Очил ҳам буни худди ўз қўли билан қилгандек Замирага жўн, табиий бир меҳр билан қараб қўйди. «Фақат эру хотинларгина шундай қила олади», деб ўйлади Маҳкам, ҳозир буни эсларкан.— «Кечагина бир-бирини билмай юрган Очил билан Замира бугун эру хотин. Бир оила! Ажойиб!»

Оила қуриш нақадар юксак довон эканини Маҳкам энди биринчи марта шундай яқиндан ҳис қилмоқда эди ва ўзи учун бу довон ҳали узоқда эканини ўйлаб маъюсланарди.

— Мен сизга битирув кечамизда Очил бир шеър ўқиганини айтувдимми?— сўради у Гавҳардан.— Йўқми? Ҳозир шу эсимга тушиб кетди. «Учинчи илдиз» деган шеър. Ўтган йили бир жанжалли редколлегия мажлиси бўлувди, эсингиздами? Ўша кенгашда Акбаров айтувдики, бу ердан олган билимларинг ҳаётга отган бир илдиз-

ларинг бўлса, чинакам гражданин бўлиб етишишларинг — иккинчи илдизларинг бўлади. Шу Очилнинг эсида турган экан. Ҳаммасини шеър қилибди-ю, ўзидан ҳам бир илдиз қўшибди. Киши кўпинча ҳаётга студентлик ёшида отадиган учинчи бир илдиз ҳам бор, бошқа илдизлар билан чирмашиб, тўқнашиб, гоҳ қувонтириб, гоҳ қийнаб ўсадиган бу илдиз — муҳаббат, дебди. Бу илдиз ҳам кишига бир умр керак, бу илдиз ҳам қанчалик чуқур бўлса, киши шунчалик баландга шох ёйиши мумкин, ер юзида шунчалик мустаҳкам туриши мумкин дебди.

— Яхши айтибди!— деди Маҳкамнинг жимликни бузиб гапира бошлаганидан суюнган Гавҳар.

— Ҳа, мен ҳозир ўйлаяпманки, шу учинчи илдизни энг яхши отган ким бўлди? Фаридалар унақа бўлиб кетди. Энг яхши отган Очиллар бўлдими?

«Биз-чи»— деган савол Гавҳарнинг кўнглига келди, лекин Маҳкамга айтишга тили бормади. Олдиларида айрилиқ турганини бирдан ҳис қилди-ю, юраги оғир бир нарса остида эзилгандай бўлди.

У Москвадан қайтган кунлари ҳар сафар ёнига қараб Маҳкамни кўрганда «соғинч изтироблари ўтмишга айланди» деган ўй вужудини яйратиб юборарди. Дамбадам: «Эртага яна бирга бўламиз, индин яна!»— деб қувончи ичига сиғмай кетарди. Маҳкам у билан доим бирга бўлишни истаб, ишни августнинг охирида бошлашга келишган эди. Августнинг охири эса жуда узоқ кўринарди.

Бироқ кунлар, ҳафталар бир кўз юмиб-очгунча бўлмай ўтиб кетди. Гавҳар жўнайдиган вақт ҳам яқинлаша бошлади. Энди Гавҳар: Мана, ҳозир у ёнимда, қўлимни шундай чўзсам елкасига тегади, лекин беш кундан кейин-чи? Ўн кундан кейин-чи?»—деб тобора безовталанар эди.

Ниҳоят, хайрлашишларига икки кун қолганда эртадан-кечгача бирга бўлгилари келди-ю, Чирчиқ йўли билан шаҳардан ташқарига чиқиб кетдилар.

Қуёшнинг тапти ҳали баланд эди. Булутли осмон эрталаб соат ўнлардаёқ оқарган тандирдай оқ-қизғиш тусга кира бошлади. Лекин кўм-кўк пахта пайкаллари, сersоя дархтзорлар, муаттар ҳидли полизлар бўйлаб оқаётган сувларда август тушининг салқини узоқ сақланарди.

Улар автобусдан тушиб ўнгга бурилдилар-у, мана шундай салқин ариқчалардан бирининг бўйига келиб тўхтадилар. Узоқда Чатқол тоғлари оқ-кўкиш ранг бериб ястаниб ётарди. Оёқлари тагида кўм-кўк майсалар. Шахмат усулида экилган ва энди мева туккан олмалар, майсалар устида қуюқ соя тўшаб турибди.

Гавҳар ариқда юзини ювди, Маҳкам сояси қуюқроқ, майсаси қалинроқ бир жойни танлаб, қўлидаги майдачуйда солинган чамадончани қўйди.

Улар иккови ҳам оддий кийимларини кийган эдилар. Маҳкам енги калта кўйлак ва тўқ кул ранг шим, Гавҳар малла сарафан билан нафармон гулли кофта кийган эди. Маҳкам Гавҳарнинг ёнига ёнбошлаб:

— Ёшликда бир хил кулгили орзулар бўлади,— деб кулди.— Менинг шунақа бир орзум бор эди. Мана шундай бир жойда яхши кўрган қизимнинг тиззасига бош қўйиб ухлаб қолсам дер эдим.

— Агар мен ўша қизга ўхшай олсам, марҳамат, келинг,— Гавҳар кулиб унинг елкасидан тортди.

Маҳкам ҳам қизиқчиликка бўла унинг тиззасига бош қўйди ва пастдан юзига кулиб қаради.

Гавҳарнинг юзи келгандан бери қуёшда қорайиб қолган ва ҳозир салқин сувда ювингани учун бир оз кўкимтир кўринарди. Фақат ғунчадай лабларида қуюқ қизиллик ўйнарди.

— Ухланг, ахир кўзингизни юминг!— деб Гавҳар жилмайган эди, ораси очиқ курак тишлари ялтираб кўринди-ю, тиниқ лабларида билинар-билинмас жилоланди.

— Эртак айтинг, ухлатинг.

— Қанақа эртак?

— Билмасам... Ҳа, келажагимиз тўғрисида айтинг!

— Қишининг келажагини кафтига қараб айтиб, бериш мумкин эмиш-а? Қани, кафтингизни беринг-чи?

Гавҳар Маҳкамнинг оғир қорамтир панжасини ўз ўз қўлига олиб, кафтидаги чизиқларга тикилди:

— Ҳеч маъно чиқмайди-ку. Бирор нарсага ўхшатиб ҳам бўлмайди. Мана, менинг кафтимдаги чизиқлар «М» га ўхшайди. Метронинг «М» сига.

— Қани-қани?

— Биласизми, бунинг маъниси нима? Меҳнат, муҳаббат. Кейин... Маҳкам.

Маҳкамнинг унга пастдан қараётган кўзлари қувончдан ёниб кўринди. Бу кўзларнинг иссиқ тапти Гавҳарнинг юзига ургандай ва юзи қизариб кетаётгандай бўлди. У Маҳкамнинг сочларини ўйнар экан, пешонасидан иккита кўндаланг ажин ўтганини энди пайқади.

— Ие, қаранг, ўтган йили йўқ эди-ку,— деди.

— Бу иккита чизиқда сизнинг ҳиссангиз ҳам бўлса керак. Ҳақиқатан шу бир йил ичида пайдо бўлди. Пешанага азалдан битилиши бекор бўлса ҳам, мана бундай битилиши мумкин экан.

Маҳкам туриб ўтирди. Унинг бўйин ва юз мускуллари Гавҳарга катта йигитларникидек бўлиб кўринди. Ҳа, ҳа, лабининг қати ҳам илгаригидан бошқача, кўз қарашлари ҳам алланечук қатъий ва ўткир бўлиб қолганди.

— Менинг ҳиссамми? Қолган ҳиссалар кимники бўлмаса?

— Қолганими?— Маҳкам ўйланиб қолди. Кейин тез сўради:— Акбаров Очилнинг тўйида қадаҳ кўтариб айтган гаплари эсингиздами?

«Ҳар бир авлодни ўз даври вояга етказади,—эслади Гавҳар Акбаровнинг ўшандаги гапларини.—Мен ўқитувчилик қилиб уч авлод ёшларга дарс бердим десам бўлади. Социализм қуриш даврининг ёшлари зўр курашларда тез етилган эди, уруш даврининг ёшлари жангларда, уруш орқасидаги зўр ишларда чиниққан эди. Лекин: бундан беш-олти йил олдин ҳали мўйлови чиқмаган, энди мактаб партасидан туриб келаётган йигитчаларга қараб: «Жуда думбул-ов. Қачон етилишаркин?» дер эдим. Лекин, мана, бу авлодни Йигирманчи съезд даврининг зўр воқеалари қандай тез вояга етказганини кўриб турибмиз».

Гавҳар буни эслаган заҳоти Маҳкамнинг уч илдиз тўғрисидаги гапларини ҳам эслади. Ўшанда беролмаган саволини энди бермоқчи бўлиб деди:

— Уч илдизнинг ҳиссаси... йўқ, икки илдизнинг ҳиссаси экан-да!

Маҳкам бош ирғаб маъқуллади ва Гавҳарнинг жуда жиддийлашиб қолганини кўриб енгилроқ мавзу қидирди.

— Яна бир кулгили орзуимни айтайми?— деди у Гавҳарнинг қўнғир сумкачасига қўл чўзиб.— Мумкинми? Менга қизларнинг сумкачалари жуда сирли кўри-

нар эди, яхши кўрган қизининг сумкасини очиб кўришга ҳар қандай йигитнинг ҳам ҳадди сиғмаслигини билар эдим-да. Шунинг учун ўзим яхши кўрган қизнинг сумкасини ҳаддим сиғиб очиб кўриш тўғрисида орзу қилиб юрардим.

— Ёлғон!— Гавҳар нозланиб кулимсиради.

— Йўқ, рост! Ишонмасангиз, мана, кўринг,— у Гавҳарнинг сумкачасини очди:— Рўмолча. Ойнача. Пул. Ие, пудреницами бу? Қани...

— Очманг, очманг!— деб Гавҳар сирти кумиш юпқагина тўрт бурчак қутичани унинг қўлидан олмоқчи бўлди.

Маҳкам бермади. Иккови тортишиб кулишиб, анча олишдилар. Охири Гавҳар қутини олиб қочишга муваффақ бўлди. Маҳкам қувди. Гавҳар ариқдан ҳатлаб ўтиб, унга сув сочиб ўзини мудофаа қилмоқчи бўлди. Маҳкам усти ҳўл бўлса ҳам тикка бостириб борар эди. Гавҳар олмазорни оралаб қочди, Маҳкам етай деганда бир олма дарахтидан ушлаб, тез бурилиб чап берди, аммо силлиқ қутича қўлидан сирғаниб тушиб кетди.

Маҳкам дарҳол олиб очди ва ўз суратини кўриб ҳайрон бўлиб тўхтади. Сурат қутичага худди ёпиқ рамкачага жойлангандай, яхшилаб жойланган, фақат анча ўнгиб кетган эди. Ўтган йили Гавҳар суратини Маҳкамга бераётиб ундан шу суратни эсдаликка олган эди.

«Демак, Гавҳар ҳам мендай суратга кўп тикилар экан-да», деб Маҳкам беҳад таъсирланиб Гавҳарга қаради.

«Тикилиш ҳам гапми!— дерди Гавҳарнинг қип-қизил бўлиб ёнаётган ва ўтли кўзлари.— Қаттиқ соғиниб қараган пайтларимда кўз ёшларим томган... Ўнгиб кетганидан билинмаяптими ахир? Билинади деб уялиб кўрсатгим келмаганди».

Маҳкам бирдан ҳаяжонланиб кетди.

— Энди ўтган йилдагидай бўлмайди,— деди у Гавҳарни ўпиб.— Ишласам пул юбораман, қишки каникулда самолётда келиб кетасиз.

— Адам ҳам юборадилар, энди илгаригидай «камбағал» эмасмиз. Балки ўзингиз ҳам командировкага борарсиз.

— Буни билмадим. Командировка бўлмаса отпускага чиққанда бораман. Телефонда гаплашиб туришимиз мумкин. Хуллас...

Улар келажак ҳақида орзу қилиб, қанчадан-қанча режалар тузиб, кун оғиб қолганини ҳам сезмадилар. Чамадондаги овқатни еб кеч киргунча айланиб юрдилар.

Ғира-шира қоронғиликда барглари сирли шивирлаётган мирзатераклар тагида:

— Маҳкам ака,— деди Гавҳар,— кўнглингизга келган ҳамма нарсани айтинг, ўтган йилдагидай ичингизга ютиб юрманг.

— Айтдим, Гавҳар. Энди ўтган йил такрорланмайди.

— Бўлмаса нега у куни ундай дедингиз?

— Қачон? Нима дедим? Айтинг, Гавҳар, қачон?

Гавҳар уч илдиз ҳақидаги гапни ва «Биз-чи?» деган саволни айтди.

— Биз...— Маҳкам оқшом қоронғисида салобатли шовиллаётган дарахтзорга қараб гапирди,— ҳар бир дарахт ўзига яраша гуллайди. Ўрик тез пишар бўлгани учун аввал гуллаб, кейин барг чиқаради. Олманинг бардоши кўпроқ, шекилли, аввал барг чиқариб, кейин гуллайди. Очиллар барг чиқармасданоқ гуллади. Биз аввал барг чиқариб, кейин гулласак керак. Улар билан бизнинг фарқимиз шу.

— Агар шу фарқ учун муҳаббатимиз Очилларникичалик эмас десангиз...

— Йўқ, мен ундай деганим йўқ,— Маҳкам Гавҳарни ўз оғушига олар экан, унинг ўтдай иссиқ нафасини ҳис қилди.— Биламан, муҳаббат фақат нигоҳда эмас. Қайтага кўп нигоҳлар муҳаббатсиз бўлган.

Қаердадир шаҳар томонда паравоз чинқирди. Хайрлашув соати яна бир кунга яқинлашганини Гавҳар ҳозир сезди-ю, овози бирдан пасайиб қалтираб чиқди:

— Индин шу вақтда... Узоқда бўласиз.

— Кўнгил яқин бўлади-ку,— деди Маҳкам. Бу сафар Гавҳар хайрлашув тошини оғир ҳис этган сари Маҳкамнинг дарди енгиллашаётгандай бўларди. У Гавҳарни даднл бўлишга ундаб гапирди.— Балки келажакда мен ҳам Москвага ўқишга борарман. Диплом ишим фалсафа кафедрасига ёққан эди. Агар ишда ўзимни яхши кўрсата олсам, балки ижтимоий Фанлар академиясига юборишар.

Кундузги бахтиёр дамлар, оқшом таъсири, Маҳкамнинг бўсалари ва индин хайрлашишлари кераклиги — ҳаммаси биргаликда Гавҳарни беҳад кўтариб юборди. У ҳозир муҳаббат ҳисларининг шундай баланд осмонида

турар эдики, бу осмондаги киши, «бирор сабаб бўлиб севганимдан ажрасам қандай қиламан?»—деб алланечук қўрқа бошлайди.

— Маҳкам ака,— деди у ва бошқа вақтда айтолмайдиган, айтишга тили бормайдиган гапларни айта бошлади:— Тўйимизгача бир йил борми, икки йил борми, бардошингиз етганча кутинг. Мен доим сизникиман, қачон десангиз никоҳингиздан ўтаман. Ҳозир десангиз ҳозир...

— Ишонаман, Гавҳар. Бардошимиз етишига ишонаман! Қишига ҳаёт бир марта берилар экан, келинг, шу ҳаётга отган илдизларимиз доғ юқтирмасин, доимо соф бўлсин. Қелинг, мана шу она-Ер олдида сўз берайлик!

— Қелинг,— пичирлади қиз.

Эртаси куни Маҳкам Гавҳарни Москвага кузатиб қўйди-ю, ўзи ишга тушишдан олдин бир ота-онасини кўриб келмоқчи бўлиб кетди.

1955 — 1958

Тамом

На узбекском языке

Пиримкул Кадыров

ТРИ КОРНЯ

РОМАН

Печатается с издания: Издательство «Ёш гвардия», Ташкент — 1976.

Редактор Ж. Насриддинова
Рассомлар Э. Исҳоқов ва Р. Халилов
Расмлар редактори А. Бобров
Техн. редактор. Э. Саидов
Корректор М. Абдусаломова

ИБ № 166

Босмахонага берилди 16. 02. 79. Босишга рухсат этилди 8.12.79. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура: юқори босма. Шартли босма л. 21,84. Нашр л. 22,62+0,38 вкл. Тиражи 60000. (7- муқовада 15000. 5— муқовада 45000). Заказ № 1284. Баҳоси 5-муқовада 1 с. 70 т. 7-муқовада 1 с. 90 т. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1979 йил.

Қодиров Пиримқул.
Уч илдиз: Роман.
—Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.—416 б.

«Уч илдиз» романининг ёзилганига йигирма йилдан ошган бўлса-да китобхонлар уни ҳамон қўлдан қўймай ўқиб келадилар ва муаллифга хатлар йўллайдилар. Янги етишиб чиққан ёш авлод учун ҳам жозибали туюлаётган «Уч илдиз» йигирманчи асрнинг ўрталарида бўлиб ўтган ажойиб воқеаларни адабийлаштирган, ўша даврда тарих саҳнасига чиққан авлодларнинг кураш ва изтиробларини, маънавий бойликлари ва юксак фазилатларини келажак авлодларга бисот қилиб берган асарлардандир.

Кадыров Пиримкул
Три корня. Роман.

ББК 84Уз
Уз